

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

RIZA TEVFIK | Biraz da Ben Konuşayım

İLETİŞİM

İletişim|anı



Biraz da Ben Konuşayım

YAY. HAZ. ABDULLAH UÇMAN

Rıza Tevfik



İletişim Yayınları 198 • Anı Dizisi 9

ISBN-13: 978-975-05-0563-8

© 1993 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM

1-3. Baskı 1993-2013, İstanbul

4. Baskı 2019, İstanbul

DIZI KAPAK TASARIMI Utku Lomlu

KAPAK Suat Aysu

KAPAK FOTOĞRAFI Rıza Tevfik, II. Meşrutiyet'in ilân edildiği günlerde
Ayasofya Meydanı'nda bir konuşma sırasında, Temmuz 1908

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DIZIN Seda Avcı

BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 22749

Mahmutbey Mahallesi, 2622 Sokak, No: 6/31 Bağcılar 34218 İstanbul

Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63

CİLT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 11935

**Mahmutbey Mahallesi, Deve Kaldırım Caddesi, Gelincik Sokak,
Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04**

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 40387

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

RIZA TEVFİK

Biraz da Ben Konuşayım

YAYINA HAZIRLAYAN *Abdullah Uçman*

GENİŞLETİLMİŞ YENİ BASKI



i l e t i ş i m

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	7
KİTAP HAKKINDA BİRKAÇ SÖZ / <i>Abdullah Uçman</i>	9
RIZA TEVFİK VE HÂTİRÂTI ÜZERİNE	13
BİRİNCİ KISIM	
<i>Biraz da Ben Konuşayım</i>	27
BİRİNCİ BÖLÜM	
Biraz da Ben Konuşayım	29
Sèvres Muahedesi ve Ben	29
Rıza Tevfik Maarif Nâzırı	39
Atatürk ve Rıza Tevfik	53
Hazırlıksız Bir Gidiş	67
Onlar Meclisi Huzurunda	74
Sèvres'e Doğru	110
Sèvres Muahedesi Nasıl İmzalandı?	132
Rıza Tevfik'in Padişahçılığı	141
Şükrü Bey'in Zaman'ı	146

İKİNCİ BÖLÜM

80 Yılda Neler Gördüm	153
II. Abdülhamid ve Feylesof.....	153
Ali Kemal Nasıl Adamdı?.....	156
Meclis-i Mebusan Hâtıralarımız.....	157
Bâbîâli Baskını'na Hazırlık.....	165
Nâzım Paşa Merhum Nasıl Adamdı?.....	169
Üçler Saltanatı.....	175
Mütareke Yıllarında.....	181
Saray'da Telâş.....	186

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Ali Kemal Nasıl Kaçırıldı	215
İngiliz Sefârethânesinde.....	239
Mister Ryan'ın Odasında.....	242

İKİNCİ KISIM

Hapishâne Hâtıraları	271
HAPISHANE HATIRALARI ÜZERİNE BİRKAÇ SÖZ.....	273

ÜÇÜNCÜ KISIM

Mekke-i Mükەرreme'de	355
-----------------------------------	-----

Ekler	381
Ragıp Bey'in Mektubu.....	383
Arz-ı Teşekkür İçin.....	384
Rıza Tevfik'e.....	386
II. Adülhamid ve Jurnalcileri.....	388
Rıza Tevfik'ten Rıza Turgut'a Mektuplar.....	400
DİZİN	413

KISALTMALAR

A.B.D.	Amerika Birleşik Devletleri
a.g.e.	Adı geçen eser
Ar.	Arapça
bk.	Bakınız
C.	Cilt
çev.	Çeviren
Dr.	Doktor
Fr.	Fransızca
haz.	Hazırlayan
İng.	İngilizce
İt.	İtalyanca
M.Ö.	Milattan önce
M.S.	Milattan sonra
Müz.	Müzik
nr.	Numara
öl.	Ölümü
s.	Sayfa
Yun.	Yunanca

KİTAP HAKKINDA BİRKAÇ SÖZ

II. Abdülhamid, II. Meşrutiyet, Mütareke ve Cumhuriyet devirlerinde yaşamış olan ve Cumhuriyet'ten önceki yıllarda birçok siyasî olaya karışmış bulunan Rıza Tevfik'in hâtırâtı, *Biraz da Ben Konuşayım* adıyla ilk defa bir kitap bütünlüğü içinde yayımlanmaktadır.

Üç kısım hâlinde yayıma hazırladığımız hâtırâtın birinci kısmı Rıza Tevfik'in sağlığında üç bölüm hâlinde 1 Ağustos - 14 Aralık 1948 tarihleri arasında *Yeni Sabah* gazetesinde tefrika edilmiştir. Hâtırâların "Biraz da Ben Konuşayım" adlı birinci bölümü 1 Ağustos - 28 Eylül 1948 tarihleri arasında; "80 Yılda Neler Gördüm" başlıklı ikinci bölümü 3 Ekim - 9 Kasım 1948 tarihleri arasında; "Ali Kemal Nasıl Kaçırıldı?" adlı üçüncü bölümü ise 10 Kasım - 14 Aralık 1948 tarihleri arasında yayımlanmıştır.

Ölümünden bir yıl kadar önce Rıza Tevfik'in bizzat kendi kendisiyle, 80 yıllık hayatıyla, doğru ya da yanlış yaptıkları ve yapamadıklarıyla bir hesaplama mahiyetindeki hâtırâtın birinci kısmı, şüphesiz yakın tarihimiz için önemli bir vesika değeri taşımaktadır. Bunun için, tefrika hâlindeki hâtırâtı kitaplaştırmak, bu tür neşirlerde zaman zaman karşılaştığımız sadeleştirme veya kısaltma gibi herhangi bir tasarruf söz konusu olmamış, sadece, gazetede dizgi veya tashih sırasında gözden kaçan

bazı yanlışlık ve eksikliklerin düzeltilmesi yoluna gidilmiştir. Ayrıca, metinde birlik sağlamak amacıyla, yabancı isim ve yer adlarının orijinal imlâlarıyla, bir kısım Osmanlıca kelimelerin bugünkü yazı dilindeki imlâları esas alınmıştır.

Kitabın ikinci kısmını meydana getiren *Hapishâne Hâtıraları* ise, Ağustos 1908 - Temmuz 1909 tarihleri arasında, yani II. Meşrutiyet'in ilânını izleyen günlerde, o sırada Selânik'te çıkmakta olan *Bahçe* mecmuasında yayımlanmıştır. Tamamen II. Abdülhamid devrinin tenkidi mahiyetindeki bu kısımda ise Rıza Tevfik, Mekteb-i Tıbbiye'deki talebeliği sırasında gözüaltına alındığı Zaptiye Nezareti'ni, burada karşılaştığı insanları, bu vesileyle muhatap olduğu Hüseyin Nâzım Paşa gibi devrin bazı önemli şahsiyetlerini ve başından geçen bir kısım olayları anlatmaktadır.

Hâtırâtın "Mekke-i Mükerrreme'de" başlığını taşıyan üçüncü kısmında ise, Rıza Tevfik'in Kasım 1922'de İstanbul'dan ayrıldıktan sonra Kahire'de karşılaştığı Ürdün Kralı Emîr Abdullah'ın daveti üzerine, onun misafiri olarak Mekke'ye yapmış olduğu seyahat hikâye edilmektedir. Rıza Tevfik'in Mart 1930'da New York'ta çıkan *Asia* dergisinde "In Holy Mecca" başlığıyla İngilizce olarak yayımladığı bu hâtırâtında, İstanbul'dan ayrıldıktan sonra Emîr Abdullah'ın kafilesinde yer alan misafirleriyle birlikte Kâbe'yi ziyareti, orada karşılaştığı müminler arasındaki kardeşlik duygusu, müslümanlığın uhrevî yanı ve Kâbe'nin bir seremoni dahilinde zemzem suyu ile yıkanması anlatılmaktadır.

Hâtırâtın bütününde söz konusu edilen çeşitli olay ve kişilerle ilişkisi dolayısıyla kitabın başında Rıza Tevfik'in hayatı, fikrî ve edebî faaliyetleriyle eserlerini ve birinci kısmı tanıtan bir yazı ile, ikinci kısmın başında da "Hapishane Hâtıraları"nı açıklayıcı mahiyette ikinci bir tanıtma yazısı konulmuştur.

İlk defa 1993 yılında İletişim Yayınları arasında yayımlanan ve kısa zamanda tükenen kitabın 2008 yılında yayımlanan ikinci baskısında çeşitli isim, olay ve konular hakkında dipnotlarında açıklayıcı kısa bilgiler verilmiş, kullanımı kolaylaştırmak üzere sonuna bir de dizin eklenmiştir. Tekrar gözden geçirilen bu

yeni baskıda ise daha önce gözden kaçan bazı hatalar düzeltilmek suretiyle momkon olduğunca düzgün bir metin ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Rıza Tevfik'in hâtîrâtının "80 Yılda Neler Gördüm" başlıklı ikinci kısmı tefrika edilirken gazetenin 17 Ekim 1948 tarihli nüshasında "Eski Sadâret Yâveri Râgıb" imzasıyla çıkan ve Enver Paşa'nın Harbiye Nâzirliği hakkında yer alan bir açıklama ile Rıza Tevfik'in buna yazdığı teşekkür yazısı; gazetenin 24 Ekim 1948 tarihli nüshasında Makbule Rize imzasıyla neşredilen ve Rıza Tevfik'e II. Abdülhamid hakkında yöneltilen bazı soruların yer aldığı bir mektupla Rıza Tevfik'in buna "II. Abdülhamid ve Jurnalcileri" başlığıyla verdiği cevaplar da kitabın sonuna ek olarak konulmuştur. Bu kısımda anlattığı çeşitli olaylarla yakın ilgisi dolayısıyla, Rıza Tevfik'in 1924 yılında Amman'dan Türkiye'de Rıza Turgut adlı bir yakınına gönderdiği ve daha önce Nurşen Mazıcı tarafından *Atatürk Döneminde Muhalefet 1919-1926* (İstanbul 1984) adlı çalışmasında yayımlanan iki mektubu da kitabın sonuna ilâve edilmiştir.

Burada son olarak, 70'li yıllarda Amerika'dan "In Holy Meca"nin fotokopilerini getiren hocam Prof. Dr. İnci Enginün ile metnin tercümesinde yardımcı olan eski öğrencilerimden Demet Kurtuluş'a ve tercümeyi dikkatle gözden geçiren Prof. Dr. Mustafa L. Bilge'ye teşekkür eder, büyükbabası Rıza Tevfik'in gerek hâtîrâtının, gerekse diğer eserlerinin yayımlanması konusunda büyük bir anlayış gösteren torunu merhum Rıza Başikoğlu'nu da bu vesileyle rahmet ve minnetle anmak isterim.

ABDULLAH UÇMAN

Fatih, Kasım 2012

Asıl adı Ali Rıza olan Rıza Tevfik, 7 Kânun-ı sâni 1869'da babasının kaymakam olarak bulunduğu, bugün Bulgaristan sınırları içinde kalan Edirne'ye bağlı Cısır-i Mustafa Paşa (Tsaribrod) kazasında dünyaya gelir. Babası aslen Debreli bir sergerde olan Bölükbaşı Durmuş Ağa'nın oğlu Hoca Mehmed Tevfik Efendi, annesi ise Kafkasya'dan kaçırılarak İstanbul'da bir konağa satılan Çerkes asıllı ve "kul cinsi"nden Münîre Hanım'dır.¹

Rıza Tevfik ilk tahsiline, 93 Harbi (1877-78) sıralarında resmî görevinden ayrılarak İstanbul'a gelen ve Dağhamamı'nda Sion Musevî mektebinde hocalık yapan babasının yanında başlar; kısa aralıklarla Beylerbeyi ve Davutpaşa rüştiyelerine devam eder. Bu okullarda biraz lbranice, konuşabilecek kadar da Fransızca öğrenir. Ancak babasının müddeiumumi vekili olarak İzmit'e tayini üzerine tahsili kesintiye uğrar. Genç yaştaki annesinin bir sıtma salgını sonucu İzmit'te ölümünü takiben aile önce İstanbul'a, bir süre sonra da Gelibolu'ya döner. Tarihî hâtıralarla dolu Gelibolu'da anne şefkatinden mahrum bir çocuk-

1 İsmail Hikmet (Ertaylan), *Türk Edebiyatı Tarihi*, C. III, Bakü 1925, s. 799; (Feridun) Kandemir, *Kendi Ağzından Rıza Tevfik*, İstanbul 1943, s. 94; İbnülemin Mahmud Kemal İnâl, *Son Asır Türk Şairleri*, 2. b., İstanbul 1970, s. 1486.

luk hayatı geçiren ve ilk şiir denemelerini de burada yapan Rıza Tevfik, “çocukluk cennetim” dediği burada geçirdiği günleri sonraları sık sık hatırlayacak ve özleyecektir.²

Öte yandan oğlunun iyi bir tahsil yapıp adam olmasını isteyen babası ise, onu bu rüya âleminde âdeta zorla ayırıp İstanbul’a getirir ve dostlarından Ali Rıza Paşa’nın aracılığıyla parasız yatılı olarak Mekteb-i Sultanî’ye kaydettirir (1882). O güne kadar oldukça serbest bir hayat geçiren Rıza Tevfik, okulun sıkı kuralları altında çevreye bir türlü uyum sağlayamaz. Derslere ilgisizliği ve biraz da tembelliği yüzünden iki ders yılı üstüste sınıfta kalınca okuldan uzaklaştırılır. Bunun üzerine tekrar Gelibolu’ya dönen Rıza Tevfik, burada bilhassa Hamzabey sahillerinde yine gönlünce yaşamaya koyulur. Ancak kısa bir süre sonra yeniden okuma hevesine kapılınca, önce Gelibolu rüşdiyesine gönderilir; buradan mezun olunca da yine babasının dostları vasıtasıyla tekrar İstanbul’a, bu defa Mekteb-i Mülkiye’ye kaydettirilir (1886).

Bu sırada gerek öğretim kadrosu, gerekse ders programı bakımından memleketin önde gelen okullarından biri durumundaki Mekteb-i Mülkiye’de, aralarında Rıza Tevfik’in de bulunduğu bir grup öğrenci Mîzancı Murad, Recâizâde Ekrem, Hoca Zihni Efendi, Âtîf Bey, Mikâil Portakal Paşa ve Sakız Ohannes Efendi gibi her biri sahasında otorite kabul edilen değerli hocaların fikir ve telkinleri doğrultusunda yetişmektedir. Daha sonraki yıllarda birer şair veya yazar olarak şöhret kazanacak Ali Ferruh, İhsan, Ali Kemal, Ali Rıza ve Ali Seydi gibi arkadaşlarıyla birlikte okuldaki müsait havadan yararlanan Rıza Tevfik de, bir yandan Fransız İhtilâli’ni hazırlayan fikir adamlarının kitaplarını okur ve şiirler yazarken, bir yandan da bazı öğrenci hareketlerine katılır. Hattâ yine bu sırada, sadece kendi yazısıyla doldurduğu *Muâvin* adında bir okul gazetesi bile çıkarır. 1889 yılı sonlarına doğru, okuldaki faaliyetler hakkında saraya

2 İsmail Hikmet, a.g.e., s. 800-801. Bir kısım yazılarında Gelibolu’nun tabii ve tarihî güzelliklerinden de bahseden Rıza Tevfik, özellikle “Tebâşir-i Subh” (*Pe-yâm-Sabah*, 4 Ağustos 1338/1922) adlı yazısında bu tesiri uzun uzadıya anlatmaktadır.

verilen bir jurnal üzerine, bellibaşlı hocalarla birlikte aralarında Rıza Tevfik'in de bulunduğu bir grup öğrenci okuldan uzaklaştırılır.³

Bu sırada babasının ölümü üzerine tekrar Gelibolu'ya dönen Rıza Tevfik, bazı aile meselelerini yoluna koyduktan sonra, jimnastik hocası Faik Bey'in tavsiyesiyle, bu defa Tıbbiye-i Mülkiye'ye kaydolur (1891). Fakat burada da çevresine bir türlü uyum sağlayamaz. Dahiliye subaylarından birine karşı geldiği için okuldan kovulursa da, Tophane Müşiri Zeki Paşa'nın araya girmesiyle affedilir ve tekrar okula geri döner. Bu olaydan bir süre sonra, Sirkeci civarında daha çok Mekteb-i Tıbbiye ve Mekteb-i Hukuk öğrencilerinin devam ettiği bir kahvehanede "hürriyet, adalet ve hükümet şekilleri" hakkında yaptığı bir konuşma dolayısıyla verilen bir jurnal üzerine kitaplarıyla beraber tevkif edilir ve bir ay kadar nezarethânede kalır.⁴ Bu sefer de Zaptiye Nâzırı Nâzım Paşa'nın araya girmesiyle hapisten kurtulur, ancak okuldan uzaklaştırılmaktan kurtulamaz. Hakkında jurnal verenin bir Ermeni kitapçı olduğu söylentisi üzerine, gidip kitapçıyı dükkânında döver; Nâzım Paşa'ya da bir mektup yazarak tekrar hapse girmek istediğini bildirir. Bu sefer Umumi Hapishane'ye, âdi suçluların arasına konur. Burada da diğer mahkûmları isyana teşvik etmeye kalkışınca, başka bir yere nakledileceği bahane edilerek serbest bırakılır. Yeniden Tıbbiye Nâzırı Zeki Paşa'nın aracılığıyla Mekteb-i Tıbbiye'ye kabul edilir. Birbiri peşi sıra gelen bu olayların hemen ardından, hayatı bir düzene girer düşüncesiyle, akrabaları tarafından, o sırada Dârülmuallimât müdiresi bulunan Ayşe Sıdika Hanım'la evlendirilir (1895).

Tıbbiye'nin stajyer sınıfında iken, Sultan II. Abdülhamid'in iradesiyle, o sırada başlayan Türk-Yunan Muharebesi'nde (1897) hocası Fahri Paşa'nın yanında stajyer doktor olarak görev alır ve üç ay kadar yaralı askerleri Manastır'dan Selânik'e nakleden seyyar bir hastahane'de çalışır. Mekteb-i Tıbbiye'yi ise, ancak

3 Son Asır Türk Şairleri, s. 1489; Kendi Ağzından Rıza Tevfik, s. 99.

4 Rıza Tevfik, "Hapishâne Hâtıraları" (tef. no: 6), Bahçe, nr. 14, 21 Teşrin-i evvel 1324/3 Kasım 1908, s. 7-10.

otuz yaşlarında bitirebilir.⁵ Öğrenciliğinde umumi efkâr üzerinde kötü bir intiba bıraktığı gerekçesiyle ihtiyaten diplomasına el konur. Mezuniyetinden bir süre sonra Cenab Şahabeddin'in araya girmesiyle, Karantina Idaresi'ne doktor olarak tayin edilir. Biraz da, istemeden sahip olduğu kötü şöhreti unutturmak ve felsefi çalışmalar yapmak niyetiyle Cidde'ye gitmekte olan bir gemiyle Avrupa'ya kaçmaya teşebbüs ederse de, verilen bir jurnal üzerine Çanakkale'den geri dönmek zorunda kalır.

Bu olaydan sonra, Karantina Idaresi'ndeki görevine ek olarak İstanbul Gümrüğü Eczâ-yı Tıbbiye Müfettişliği de verilir; aynı zamanda Cemiyet-i Tıbbiye'ye üye seçilir. 1908'e kadar bu iki görevi bir arada yürüten Rıza Tevfik, aynı zamanda aralarında Prens Said Halim Paşa, Köse Râif Paşazade Miralay Fuad, Halide Edip ve Nureddin Ferruh'un da bulunduğu bazı tanınmış şahsiyetlere özel olarak Türk dili, edebiyat, felsefe ve estetikle ilgili dersler verir. Nisan 1903'te eşi Ayşe Sıdika Hanım'ın vefatı üzerine bir yıl kadar sonra Nazlı Hanım'la evlenir.⁶

1907 yılında, yakın dostlarından Said Halim Paşa ve Manyasizâde Refik Bey'in ısrarı ile, henüz gizli olan İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne girer ve cemiyetin faal bir üyesi olarak çalışmaya başlar. Bir yıl kadar sonra, Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'in ilân edildiği günlerde Selim Sırrı (Tarcan) ile birlikte, at sırtında İstanbul halkına günlerce meşrutiyet ve hürriyeti öven nutuklar verir, günün en ateşli hatibi olarak şöhret kazanır. Aynı yıl yapılan seçimlerde Edirne mebusu seçilerek Meclis-i Mebusân'a girer (Kasım 1908). Temmuz 1909'da, İngiltere parlamentosunun davetlisi olarak Talât Paşa başkanlığında bir mebus grubuyla Londra'ya gider.⁷

İktidarı seçimle fiilen ellerine geçiren İttihadçı arkadaşlarının kısa zamanda birtakım zorbaca hareketlere kalkışmaları ve faili meçhul birtakım cinayetler işletmeleri üzerine, kısa zamanda

5 İsmail Hikmet, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 808; *Kendi Ağzından Rıza Tevfik*, s. 106.

6 Rıza Tevfik'in ilk hanımından Suad Sefa (öl. 1955), Selma Rıza (öl. 1982) ve Munise Başıkoglu (öl. 1997) adlarında üç kız çocuğu, ikinci hanımından da Mehmed Said (öl. 1987) ve Nazif Bölükbaşı (öl. 1986) adlarında iki oğlu dünyaya gelir.

7 *The Times*, 7 July 1909; Rıza Tevfik, "80 Yılda Neler Gördüm?", *Yeni Sabah*, nr. 3447, 31 Ekim 1948.

parti ileri gelenleriyle arası açılır ve muhalefet saflarına katılır. Ağustos 1912'de Meclis-i Mebusân'ın geçici olarak kapatılması üzerine açıkta kalır. O sırada Büyükkada'da yaptığı bir konuşma usûle aykırı bulunarak arkadaşı Kozmî Efendi ile birlikte Bekirâğa Bölüğü'nde bir ay kadar hapsedilir.⁸ Hapisten çıktıktan bir ay kadar sonra, seçim bölgesi olan Gümölcine'de seçim çalışmaları sırasında, İttihadçı eski arkadaşlarının parayla tuttuğu adamlar tarafından ağır şekilde dövülür. İkinci seçimde mebus seçilemeyince, geçici bir süre için politikayı terketmek zorunda kalır.⁹

Bütün bu siyasî mücadeleler sırasında şiir, edebiyat ve felsefeyle de uğraşmaktan geri durmayan Rıza Tevfik, *Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmuası*, *Yeni Gazete*, *İkdam*, *Alemdar*, *Tanzimat*, *Türk Yurdu* ve *Rûbab* gibi devrin bellibaşlı gazete ve dergilerinde politik yazılar yanında şiirler, dil, edebiyat ve felsefeyle ilgili makaleler de yayımlar.

1914-1918 yılları arasında siyasî faaliyetlerden tamamen uzakta, bir yandan Karantina İdaresi'ndeki eski memuriyetini sürdürürken, bir yandan da Rehber-i İttihad-ı Osmanî Mektebi ile İnas Dârülfünûnu'nda felsefe dersleri, Amerikan Kız Koleji'nde Türkçe ve edebiyat dersleri verir; yayımlamayı tasarladığı bazı eserlerin hazırlıklarına başlar. Ayrıca, batılı felsefe ve sanat terimlerine karşılıklar tesbit etmek üzere kurulan İstilahât-ı İlmiyye Encümeni'nin çalışmalarına katılır.¹⁰

Osmanlı Devleti'nin, Balkan Savaşı'na olduğu gibi, Birinci Dünya Savaşı'na girmesine de karşı çıkan Rıza Tevfik, bunun için çeşitli konferanslar verir, makaleler kaleme alır. Daha sonra, çeşitli sebeplerle İttihad ve Terakkî Fırkası'ndan ayrılanlar tarafından kurulan Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na girer.¹¹

8 “Feylesof Hapiste”, *Sabah*, nr. 8053, 8 Şubat 1327 (21 Şubat 1912); “Mücâhid-i Muhterem Rıza Tevfik Bey de Tevkif Olundu”, *Mukavemet*, nr. 18-274, 8 Şubat 1324 (21 Şubat 1912).

9 Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914* (çev. Nuran Yavuz), 2. b., İstanbul 1984, s. 177.

10 Abdullah Uçman, “İstilahât-ı İlmiyye Encümeni”, *Tarih ve Toplum*, sayı 239, Kasım 2003, s. 10-18.

11 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler 1859-1952*, İstanbul 1952, s. 447-455; Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası*, İstanbul 1990, s. 48.

1918’de Mütareke imzalandıktan sonra iktidara gelen Tevfik Paşa kabinesinde Sultan Vahideddin’in arzusu üzerine Maarif Nâzırı olarak tekrar politikaya dönen Rıza Tevfik, Damat Ferid Paşa kabinesinde de Âyan Meclisi âzâsı olarak iki defa Şûrâ-yı Devlet Reisliği’ne getirilir (1919-1920). Aynı zamanda Dârülfünun Edebiyat Fakültesi’nde felsefe ve estetik dersleri de veren Rıza Tevfik, 1919’da Paris’te toplanan Sulh Konferansı’na Osmanlı delegesi olarak önce müşavir, daha sonra murahhas âzâ olarak katılır. 10 Ağustos 1920 tarihinde ise, Bağdatlı Ferik Hâdi Paşa, Bern Sefiri Reşad Hâlis Bey’le birlikte Sèvres antlaşmasını imzalayan heyette yer alır.¹² Gerek Sèvres’e imza atması, gerekse o günlerde millî vicdanı rencide edecek tarzda bazı yazılar yazması, Dârülfünun talebelerinin infialine sebep olur. Yapılan çeşitli gösteriler üzerine Cenab Şahabeddin, Ali Kemal, Hüseyin Dâniş ve Barsamyan Efendi ile birlikte Nisan 1922’de Dârülfünun’daki görevinden istifa etmek zorunda kalır.¹³

Bazı görüş ayrılıkları dolayısıyla o sırada Anadolu’da devam etmekte olan Millî Mücadele hareketine de karşı çıkan Rıza Tevfik, savaşın kazanılmasından kısa bir süre sonra, Kasım 1922’de Mısır’a gitmekte olan bir yük gemisiyle İstanbul’dan ayrılır.¹⁴ Bir süre sonra da, Sèvres’i imzalaması yüzünden, Türkiye Cumhuriyeti hükümeti tarafından 150’likler arasına dahil edilir.¹⁵ Böylece, hayatında, aşağı yukarı yirmi yıl sürecek bir sürgün dönemi başlamış olur.

Rıza Tevfik, İstanbul’dan ayrıldıktan sonra Amerika’daki çocuklarının yanına gidip orada yerleşmek niyetindedir, fakat gerekli parayı bulamayınca bir süre Kahire’de kalır. Oradan, Osmanlı Meclis-i Mebusânı’ndan yakın dostu olan Ürdün Kralı Emîr Abdullah’ın davetlisi olarak, önce Mekke’ye gidip Kâbe’yi

12 *İkdam*, nr. 8429, 12 Ağustos 1336/1920; Grace Ellison, *Turkey Today*, Londra 1928, s. 125.

13 *Peyâm-Sabah*, 1204-11634, 10 Nisan 1338/1922.

14 “İstanbul Firarileri Arasında Kimler Var?”, *Hâkimiyet-i Milliye*, nr. 661, 15 Teşrin-i sâni 1338/1922.

15 İlhami Soysal, *150’likler*, İstanbul 1985, s. 28, 59, 148; *150’likler Albümü* (T. C. Dahiliye Vekâleti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti), nr. 16, s. 5, *Tarih ve Toplum*, sayı 70, Ekim 1989 (özel ek).

ziyaret eder, daha sonra kralla birlikte Amman'a gider (1923). 1928 yılında emekli oluncaya kadar Ürdün'de Emîr Abdullah'ın hizmetinde önce Divan Tercümanı, daha sonra Sıhhiye ve Âsâr-ı Atîka Müzesi Müdürü olarak çalışır. 1928'de, Amerika'da bulunan büyük oğluyla kızlarını ziyaret etmek üzere New York'a gider. Orada kaldığı süre içinde bir yandan Türk ve Arap edebiyatı hakkında konferanslar verirken, bir yandan da çeşitli dergilerde bazı makaleler yayımlar. Geri dönünce Ürdün kralı nezdindeki resmî görevinden emekli olur. 1934 yılında Ürdün'den ayrılarak eşiyle birlikte Lübnan sahilinde Cünye kasabasına yerleşir. Aynı yıl Kıbrıs'a yaptığı bir gezi sırasında yakın dostlarının ısrar ve arzusu ile ilk defa şiirlerini bir araya getirip *Serâb-ı Ömrüm* adıyla kitap halinde yayımlar. Cünye'de geçirdiği yıllar için "hayatımın en hayırlı yılları" demesine rağmen, gurbet yılları hayatının en kötü ve verimsiz dönemini teşkil etmiştir.

1936'da Oxford'a, oradan Londra ve Paris'e giden Rıza Tevfik, çocuklarının ve yakın dostlarının ısrarı üzerine, 150'likleri affeden kanunun kabulünden ancak dört yıl kadar sonra, Haziran 1943'te Türkiye'ye geri döner.¹⁶

Yaşı bir hayli ilerlemiş olmasına karşılık, yurda geri döndükten sonra da boş durmayan Rıza Tevfik, ölümüne kadar haftada birkaç defa olmak üzere *Yeni Sabah* gazetesinde edebiyat, felsefe ve genel sanat konularıyla ilgili makalelerle birkaç tane de kitap yayımlar. 1949 yılının son aylarında gelen kısmî felç ve zatürrie üzerine hastahaneye kaldırılır, 30 Aralık 1949'da hayatta gözlerini kapar. 1 Ocak 1950 günü Zincirlikuyu'da Asrî Mezarlık'a defnedilir.¹⁷

* * *

Şair bir ruha sahip olarak doğan Rıza Tevfik'in, çocukluğunun en güzel yıllarını tarihî ve tabîî bir dekorla iç içe bulunan Gelibolu'da geçirmesi, şiire olan kabiliyetinin gelişmesine büyük ölçüde yardım etmiştir. Mekteb-i Mülkiye'de henüz talebe iken bir heves olarak başlayıp bütün hayatı boyunca devam

16 "Filozof Rıza Tevfik Dün Geldi", *Vakit*, nr. 9106, 24 Haziran 1943.

17 "Filozof Rıza Tevfik Bugün Defnedilecek", *Yeni Sabah*, nr. 3888, 1 Ocak 1950.

eden felsefe çalışmaları dolayısıyla kullandığı “Feylesof” lâkabı ise, hobi olmaktan öte fazla bir anlam taşımamaktadır.¹⁸ Bir felsefe hocası olarak Rıza Tevfik’in bu alandaki bütün faaliyeti, batılı bazı filozof ve fikir adamı ve sanat tenkitçileri ile bir kısım İslâm filozoflarının fikirlerini belli bir kültür seviyesindeki Türk okuyucusuna aktarmak ve belli bir zümrenin felsefeye olan ilgisini uyandırmak şeklinde değerlendirilebilir.¹⁹

1895 yılından 1905 yılına kadar *Mekteb, Maarif, Hazîne-i Fünûn, Resimli Gazete* ve *Çocuk Bahçesi* dergilerinde daha çok Abdülhak Hâmid ile Victor Hugo ve Lamartine tesiri altında romantik ve felsefi şiirlerle dil, edebiyat, felsefe ve estetik konularında makaleler yayımlayan Rıza Tevfik, bu faaliyetlerini 1908’de II. Meşrutiyet’in ilânından sonra ise *Bahçe*, kurucuları arasında bulunduğu *Ulûm-ı İktisâdiye ve İctimâiye Mecmuası* ile *İctihad, Rûbab, Âtî, İleri, Muhibbân, Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası, Türk Yurdu, Peyâm-Sabah, Peyâm-ı Edebî, Düşünce* ve *Bilgi Mecmuası* gibi devrin çeşitli gazete ve dergilerinde sürdürür.

Şiir yazmaya Abdülhak Hâmid tesiri altında başlamasına rağmen, mizaç olarak hiçbir edebî akımın dar kalıplarına giremeyen Rıza Tevfik, 1905 yılından itibaren Mehmed Emin (Yurdakul) tesiriyle hece vezni ve sade Türkçe şiirler yazmayı dener.²⁰ Âşık tarzı ile Bektaşî şiiri geleneğinden ustaca yararlanarak kısa zamanda bu tarz şiirin en güzel ve başarılı örneklerini ortaya koyan şair, bilhassa 1911 yılından sonra yayımladığı divan, koşma ve nefes tarzındaki şiirleriyle Türk aydınları arasında bu sahaya karşı büyük bir ilgi uyandırır. Millî edebiyatın teşekkülü yıllarında Mehmed Emin’in şiirleri âhenksiz bulunur ve tenkit edilirken, “parmak hesabı” şiirin en güzel örneklerini ortaya koyan Rıza Tevfik ise, bu sırada Türk şiirine âdeta yön verir.²¹ II.

18 Mehmed Emin Erişirgil, *Neden Filozof Yok?*, Ankara 1957, s. 8-9.

19 Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Konya 1966, s. 408-410.

20 Rıza Tevfik’in bu tarzda yayımladığı ilk şiiri “Edîb-i Sâhib-Meslek Mehmed Emin Bey’e” adını taşımaktadır (bk. *Çocuk Bahçesi*, nr. 40, 3 Teşrin-i sâni 1321/ 16 Kasım 1905, s. 11).

21 Ruşen Eşref (Ünaydın), *Diyorlar ki, Dersaadet 1334/1918*, s. 152-153; Fevziye Abdullah Tansel, “Millî Edebiyat Devri Şiir Sahasında Âşık Tarzı Tesirleri”, *Ülkü*, sayı 74, Nisan 1939, s. 158-165.

Meşrutiyet sonrası yıllarında yeni Türk şiirine daha çok divan, koşma ve nefes tarzındaki şiirleriyle değişik bir hava getiren Rıza Tevfik, Mütareke yıllarında başlayıp Cumhuriyet'ten sonra gelişme ortamı bulan ve yerli, millî ve mânevî değerlere ön planda yer veren yeni bir sanat anlayışına da öncülük etmiştir.

Yarım asırdan fazla bir zaman süresince dil, edebiyat, sosyoloji, felsefe, tarih, politika, estetik, dinler tarihi ve tasavvufî konularda yazılar yazan Rıza Tevfik'in, gazete ve dergi sahifelerinde kalan makaleleri dışında kitap halinde yayımlanan eserleri şunlardır:

1. *Textes Houroûfis* (M. Clement Huart'la birlikte, Leiden-Londra 1909). "Étude sur la Religion des Houroûfis" adlı ikinci bölümü Rıza Tevfik tarafından Fransızca olarak kaleme alınan bu kitapta, bazı yazma metinlerden hareket edilerek Hurûfliğin kurucusu Fazlullah Hurûfî, mezhebin mahiyeti ve Anadolu'daki temsilcileri hakkında geniş bilgiler verilmektedir. Ayrıca bu anlayışı benimseyen Türk şairlerinden de dikkate değer şiir örnekleri yer almaktadır.

2. *Mufasssal Kamus-ı Felsefe*, 2 C. (1916, 1920). Madde başlıkları Arapça, Yunanca, Fransızca, Almanca, İngilizce ve İtalyanca olmak üzere altı dilde verilen ve her cildi yaklaşık 800'er sahifelik on veya on bir cilt halinde tasarlanan eserin ilk cildi uzun bir mukaddimeden sonra, "A" harfinin açıklaması ile başlayıp "Bon Sens" (Hassa-i Selîme, Akl-ı Selîm, Tab'-ı Selîm) maddesiyle biter. İkinci cilt ise "Canon" (Kanun) maddesiyle başlar ve "Classifications des Sciences" (Tasnîf-i Ulûm) maddesiyle sona erer. Eser, Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması ve Rıza Tevfik'in 1919'da tekrar politikaya dönmesi yüzünden tamamlanamamıştır.

3. *Abdülhak Hâmid ve Mülâhazât-ı Felsefîyesi* (1918). Türk edebiyatı tarihinde bir şairin felsefî düşünceleri üzerine ilk defa yapılan böyle bir tahlil denemesinde, Abdülhak Hâmid'in felsefî anlayışı ortaya konurken, bir yandan da şark tasavvufu ile batı felsefesine ait çeşitli konular tartışılır. Eski Şeyhülislâmlardan Mustafa Sabri Efendi'nin oğlu İbrahim Sabri tarafından *ed-Darîh* (el-Melhametü'ş-şî'riyye el-Kübrâ) adıyla Arapça'ya

tercüme edilerek Mısır'da yayımlanan (İskenderiye, 1979) eser, Abdullah Uçman tarafından bir inceleme ve indeksle birlikte yeni harflerle de neşredilmiştir (İstanbul 1984).

4. *Felsefe Dersleri* (1919). Rıza Tevfik'in bir süre politikadan uzaklaştıktan sonra Rehber-i İttihad-ı Osmanî Mektebi'nde verdiği felsefe derslerine ait notlarından meydana gelmektedir. Birinci kısmı "Mebhas-i Ma'rifet" adını taşıyan ve genel anlamda bir felsefe tarihi niteliğindeki eserde, felsefenin mahiyeti ve bellibaşlı meseleleri hakkında bilgi verilmektedir.

5. *Rubâiyât-ı Ömer Hayyam* (Hüseyin Dâniş'le birlikte, 1922). Rıza Tevfik burada "Ömer Hayyam'ın Felsefesi" adı altında Ömer Hayyam'ın rubâilerindeki felsefî görüşleri yorumlamıştır. Eserde ayrıca rubâî türü hakkında da geniş bilgi verilmiştir.

6. *Serâb-ı Ömrüm* (Kıbrıs-Lefkoşe 1934; 2. b., İstanbul 1949; eklerle genişletilmiş yeni baskı 2005). Rıza Tevfik'in şiirlerini toplayan bu eserin ilk baskısında 73 şiir yer alırken, ölümünden kısa bir süre önce yapılan ikinci baskısında ise eski şiirlerle birlikte 115 şiire yer verilmiştir.

7. *Tevfik Fikret* (Hayatı, Sanatı, Şahsiyeti, 1945; eklerle yeni baskı 2005). Rıza Tevfik, yakın arkadaşı Tevfik Fikret'in 30. ölüm yıldönümü dolayısıyla kaleme aldığı bu eserde, Tevfik Fikret'in mizacı, sanat anlayışı ve dünyaya bakış tarzı üzerinde durmaktadır.

8. *Ömer Hayyam ve Rubâileri* (1945). Daha önce Hüseyin Dâniş'le birlikte yayımladıkları Ömer Hayyam'la ilgili eserin bazı ekleme ve değişikliklerle hazırlanmış yeni şeklidir.

9. *Rıza Tevfik'in Tekke ve Halk Edebiyatı İle İlgili Makaleleri* (haz. Abdullah Uçman, Ankara 1982; 2. b. 2001). Bu kitapta Rıza Tevfik'in, çoğu *Peyâm* gazetesinin ilâvesi *Peyâm-ı Edebî*'de olmak üzere *Rûbab*, *Muhibbân*, *Peyâm-Sabah* ve *Yeni Sabah* gibi gazete ve dergilerde yayımlanan konuyla ilgili 38 makalesi yer almaktadır.

10. *Biraz da Ben Konuşayım* (haz. Abdullah Uçman, İstanbul 1993; 2. b. 2008). Rıza Tevfik'in başta Sèvres olmak üzere II. Abdülhamid, II. Meşrutiyet ve Mütareke dönemlerinde içinde bulunduğu, doğrudan doğruya veya dolaylı olarak karıştığı si-

yaşı mahiyetteki olayları anlattığı hâtırâtı.

11. *Şiiri ve Sanat Anlayışı Üzerine Rıza Tevfik'ten Ali İlmî Fânî'ye Bir Mektup* (haz. Abdullah Uçman, İstanbul 1996). Rıza Tevfik'in 1935 yılında, bir nevi sürgünde bulunduğu Lübnan'ın Cünye kasabasından yine kendisi gibi siyasî bir sürgün olan eski arkadaşı Ali İlmî Fânî'ye hitaben yazılmış uzunca bir mektup. Kendi şiir ve sanat anlayışını açıkladığı bu mektup Rıza Tevfik'in terekesinden müsveddeleri arasından çıkmıştır.

12. *Rıza Tevfik'in Sanat ve Estetikle İlgili Yazıları-I* (haz. Abdullah Uçman, İstanbul 2000). Rıza Tevfik'in genel anlamda sanat ve estetik konusuyla ilgili olarak *Rûbab* dergisiyle *Peyâm-Sabah* ve *Yeni Sabah* gazetelerinde yayımladığı makalelerinden meydana gelmektedir.

13. Rıza Tevfik'ten Eşi Nazlı Hanım'a mektuplar (haz. Abdullah Uçman, İstanbul 2012). Rıza Tevfik'in, ikinci eşi Nazlı Hanım'a çeşitli tarihlerde gönderdiği 63 mektuptan meydana gelen kitapta, bir Osmanlı münevverinin oldukça renkli hayat hikâyesi ile birlikte II. Meşrutiyet'in ilân edildiği günlerde hürriyet nutukları atan, ancak Cumhuriyet'ten sonra hayatının en verimli çağlarını Arap çöllerinde heba eden talihsiz bir kişiyle beraber kaderin cilvesine tahammül eden bir kadının portresini görebiliriz.



Yukarıda biyografisi üzerinde durulurken de belirtildiği gibi, 1911 yılından itibaren İttihad ve Terakkî'ye muhalefet eden Rıza Tevfik, bazı görüş ayrılıkları dolayısıyla Millî Mücadele sırasında bu harekete de karşı çıkmıştır. Rıza Tevfik'in bilhassa Sèvres antlaşmasını imzalayan Osmanlı heyetinde yer alması, Kasım 1922'de Ali Kemal'in İstanbul'dan çıkarılması üzerine Türkiye'yi terketmek zorunda kalışı, daha sonra Türkiye Cumhuriyeti hükümeti tarafından 150'likler listesine dahil edilmesine yol açmıştır. Rıza Tevfik'in yirmi yıl yurt dışında bir sürgün hayatı yaşadıkdan sonra yurda geri dönmesi ve o günkü kamuoyunda hâlâ bir siyasî suçlu muamelesi görmesi, onun bu hâtırâtı kaleme almasında en büyük sebeplerden biri olmuştur diyebiliriz.

Bu yüzden hâtîrâtın "Biraz da Ben Konuşayım" adlı birinci bölümünde, bütününü Sèvres antlaşmasını hazırlayan siyasî ortam ortaya konulduktan sonra, kendisinin Tevfik Paşa ve Damat Ferid Paşa kabinelerinde görev alması; Maarif Nâzırı olarak yapmak isteyip de yapamadıkları; daha sonra Şûrâ-yı Devlet reisi oluşu; önce Paris Sulh Konferansı'na katılan heyetle Paris'e gidip Versailles'da Onlar Meclisi huzuruna çıkışları; burada yapılan müzakereler ve sulh antlaşmasını imzalamaları, daha sonra Cenevre-Köstence yoluyla İstanbul'a geri dönüşleri anlatıldıktan sonra, Şûrâ-yı Saltanat'ın toplanması ve burada oy birliğiyle alınan önemli kararlarla hemen arkasından Ferik Hâdî Paşa, Bern sefiri Reşad Halis Bey ve kendisinin Sèvres antlaşmasını imzalamaları bütün ayrıntılarıyla açıklanmaktadır.

Bu bölümde ayrıca, kendisinin Sultan Vahideddin'le daha şehzadelik yıllarında başlayan yakın dostluğu, İttihadçılarla ve özellikle Talât Paşa ile olan münasebetleri üzerinde durulmaktadır, Damat Ferid Paşa hakkında da bazı önemli bilgiler verilmektedir. Aslında hâtîrâtın bu ilk kısmı bütününü, Rıza Tefik'in Sèvres dolayısıyla itham edilmesine karşılık bir savunma niteliği taşımaktadır.

Hâtîrâtın "80 Yılda Neler Gördüm" adlı ikinci bölümünde ise, biraz daha geriye gidilerek 1908'de II. Meşrutiyet'in ilânı ve 31 Mart Vak'ası'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin kaderine hâkim olan İttihad ve Terakki komitesi üzerinde durulmaktadır. Bu bölümde yakın tarihimizde gizli kalmış bazı siyasî olayları da aydınlatmaya çalışan Rıza Tefik, 1909-1922 yılları arasında Türk siyasî hayatında ön planda rol oynayan çeşitli şahsiyetler hakkında da açıklamalar yapar. Rıza Tefik, bu kişiler arasında bilhassa Sadrazam Kâmil Paşa ile Talât, Enver ve Cemal paşalardan bahsetmiş, bu şahısların devlet yönetimindeki rollerini ele almış ve mevkilerini kuvvetlendirmek için göstermiş oldukları hırs ve gayretleri anlatmıştır. Son devir siyasî tarihinde Bâbîâlî Baskını olarak bilinen ve Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa'nın katledilmesi, Sadrazam Kâmil Paşa'nın başında bulunduğu kabinenin istifasıyla sonuçlanan hadisenin ayrıntıları da

yine bu bölümde hikâye edilen önemli olaylar arasında yer almaktadır.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında İngiliz sempatizanı olarak tanınan Rıza Tevfik, savaş sırasında bilhassa İngiliz ve Fransızların yapmış olduğu haksızlık ve münasebetsizlikleri; Mütareke'den sonra İstanbul'un işgali sırasında İstanbul halkına reva gördükleri akıl almaz muameleleri bizzat görünce İngiliz ve Fransızların, İngiltere veya Fransa'daki kibar politikacılardan ibaret olmadığını iyice anlamış ve bu konuda yanıldığını da açıkça itiraf etmekten çekinmemiştir.

Rıza Tevfik'in işgal sırasında münasebette bulunduğu tanınmış kişiler arasında, İngiliz işgal kuvvetleri kumandanı General Harrington, General Frank, Papas (Rahip) Frew da bulunmaktadır. Rıza Tevfik bu bölümde İzzet Paşa kabinesi ile Tevfik Paşa kabinesi ve İttihad-Terakki komitesinin faaliyetleri hakkında ayrıntılı şekilde bilgiler vermiş, o yıllarda cereyan eden çeşitli olaylar karşısında takındığı tavırları da açıklamıştır. Bu arada Balkan ve Birinci Dünya Savaşları, savaş sırasında İzzet Paşa kabinesi tarafından imzalanan Mondros Mütarekesi ve mütareke şartlarına göre gerçekleştirilen işgaller hakkında da bilgi vermiş ve koskoca Osmanlı Devleti'nin bu sırada içine düştüğü acı bütünü açıklığıyla ortaya koymuştur. Rıza Tevfik bu bölümde kendi gözlemleri yanında özellikle Anadolu'nun işgali hakkında William Staide ile Arnold Toynbee'nin eserlerinden de önemli iktibaslar yapmıştır. Birinci Dünya Savaşı sonlarında bütün dünya ülkelerini kapsayacak geniş çaplı bir barış antlaşması imzalanacağı sırada Amerika Birleşik Devletleri Cumhurbaşkanı Wilson'un teklifiyle ortaya çıkan ve bir bakıma Birleşmiş Milletler'in çekirdeğini oluşturan Cemiyet-i Akvam fikri ile Wilson'un Avrupa ve Asya'da daimî bir sulhün sağlanması yolunda gösterdiği gayret ve yaptığı hizmetler hakkında da ayrıntılı bilgiler verilmiştir.

Rıza Tevfik'in hâtırâtının "Ali Kemal Nasıl Kaçırıldı?" adlı üçüncü bölümünde ise Ali Kemal'in ailesi, çocukluk ve ilk gençlik yılları ile Mekteb-i Mülkiye'deki talebelik hayatı üzerinde durulduktan sonra, İttihadçılar'a muhalefeti ve 1922 yılı Kasım

ayında Ankara hükümeti tarafından işgal altındaki İstanbul'dan gizlice ve zorla kaçırılışı hikâye edilmektedir.

II. Meşrutiyet sonrası yıllarının ünlü bir gazetecisi olan Ali Kemal, burada Rıza Tevfik tarafından "inkılâpçı, azimli ve karakter sahibi biri" olarak nitelendirilmektedir. Rıza Tevfik'e göre Ali Kemal, başkalarının sırtından geçinen birtakım âdi propagandacıların haksızlığına uğrayan talihsiz bir adamdır. Ali Kemal de Rıza Tevfik gibi, İttihad ve Terakki liderlerinin hürriyet ve meşrutiyet adına zorba icraatını gördükten sonra muhalefet saflarına katılmış, hakkındaki âdi iftiralara ve kendisine yöneltilen tehditlere aldırmayarak ölünceye kadar onlarla mücadele etmekten geri durmamıştır.

Rıza Tevfik'in, Ali Kemal'in Ankara hükümeti tarafından muhakeme edilmek üzere güpegündüz Beyoğlu'ndan kaçırılması üzerine bir kısım İtilâfçı arkadaşlarıyla birlikte İngiliz konsololuğu himayesi altında Mısır'a gitmekte olan bir yük gemisine sığınmaları, Rıza Tevfik'in kalemiyle o günlerin gerçekten bir "can pazarı" olduğunun en canlı belgesidir. Rıza Tevfik'in bu "fırar" hakkındaki savunması ise, "Ya kaçacaktık, ya da bizi kümeste uyuklayan tavuklar gibi tutup en ufak vesile ile ahalinin gözü önünde asacaklardı!" şeklindedir.

Rıza Tevfik hâtırâtının bu bölümünde, Ali Kemal'i ısrarla Saray'a (yani II. Abdülhamid'e) asla jurnal vermemiş, kusursuz bir insan olarak takdim etmektedir. Fakat bu hâtırâtın yayımlanışından sonraki tarihlerde bu dönem hakkında yapılan yeni araştırmalarda, başkaları gibi Ali Kemal'in de II. Abdülhamid'in Avrupa'daki serhafiyesi Ahmed Celâleddin Paşa'ya çeşitli tarihlerde birçok jurnal verdiğini ve bunların karşılığında da büyük miktarda paralar aldığını ortaya çıkarmıştır.²²

22 Bk. Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, İstanbul 1956, s. 183, 276-283; Âsaf Tugay, *İbret*, C. I, İstanbul 1961, s. 197-217; Birol Emil, *Jön Türklere Dair Vesikalar I: Edebiyatçı Jöntürklerin Mektupları* (Ali Kemal ve Süleyman Nazif'ten Mizancı Murad Bey'e), İstanbul 1982, s. 15-60.

BİRİNCİ KISIM

Biraz da Ben Konuşayım

BİRİNCİ BÖLÜM
Biraz da Ben Konuşayım

Sèvres Muahedesi ve Ben

Sèvres Muahedesi meselesine dair “Sèvres Muahedesi Neden ve Nasıl İmza Edildi?” adlı bir eser hazırlıyorum ki onun gayet sarıh vesikalarla, bütün mühim maddeleri, elimdedir. Ben İstanbul’a gelmeden evvel buna dair bilir bilmez bir sürü halkın ağzında kıylûkal çığnendi, gitti, dolaştı ve hâlen de devam ediyor. Tabiidir ki, çoğu asılsız olan bu dedikoduya bir hayli propaganda tesiri karışıp onları canlandırmaktadır.

Meselâ, birçok kimseler beni Sultan Vahideddin¹ merhumun nedîmi ve mutemedi zannederler. Şüphe yok ki beni iyi tanıyan herkes gibi o padişahın da bana, seciyeme ve sözûme ziyadesiyle itimadı vardı. Ancak bu zat ile münasebetimin ne gibi sebeplere ve tesadüflere bağlı olduğunu bugün bilenler pek azdır. Bugün de onlar vefat ettiği için kimse kalmadı.

Benim Sultan Vahideddin’le münasebetim o kadar afif ve o derece serazad bir hareket idi ki onun hiçbir cihetini, hiçbir

1 Sultan Vahideddin, Mehmed VI (1861-1926). 1918-1922 tarihleri arasında Osmanlı tahtında oturan son Osmanlı padişahı (Daha geniş bilgi için bk. Murat Bardakçı, *Şahbaba-Osmanogulları’nın Son Hükümdarı VI. Mehmed Vahideddin’in Hayatı, Hatıraları ve Özel Mektupları*, İstanbul 1998).

ufak vak'asını bile gizlemeden meraklılara nakledebilirim. Eminim ki meraklılar birkaç kişi değil bütün efkâr-ı umumi-yedir. Hattâ bana on yaşındaki bazı dost çocukları gelip aldıkları telkinat üzerine:

– Siz Sèvres muahedesini imza etmişsiniz! Ve o muahedeyi imza ettiğiniz kalem de Amerikan Kız Koleji'nin müzesine hediye eylemişsiniz! diye soruyorlar. Diğer taraftan bazı mektepli hanımlar benim hakkımda tez yazmak iddiasını bahane ederek bana uzun bir sual silsilesi tertip edip gönderiyorlar ki onlara lâıykıyla cevap vermekliğim lâzım gelse en az iki sene meşgul olmaklığım icabederdi, eğer sıhhatim müsait olsaydı...

Ben bu sual sahiplerine şu cevabı verdim ve evvelâ çocuklara:

– Oğlum, sen Sèvres memleketi neresidir ve Sèvres muahedesi nedir biliyor musun? Ve bu muahedeye bizi mecbur eden vukuatın ve o vukuata sebebiyet veren o zamanki hükümetin tarihini biliyor musun? diye sordum.

Tabîî çocuklar sustular:

– Bilmiyoruz! dediler.

– Öyle ise, dedim, gidiniz, size bu suali kim öğretmişse onlardan benim sorduklarımin cevaplarını öğrenip geliniz. Ben size sorduğunuz şeylerin cevabını tamamiyle vereyim.

Burada bazı genç hanımlar ekser vakitlerini sinemada geçiriyorlar ve aynı sahneyi yirmi kere seyretmekten bıkmıyorlar. Bu kalem meselesi, ben buraya geldiğim zamandan beri değil, buradan çıktığım zamandan beri dedikoduya sebebiyet veriyor. Amerikan Kız Koleji İstanbul'un içinde ve Arnavutköyü'ndedir. Kapısı da herkese açıktır. Bu kadar merak ettiğiniz bir meseleyi evvelemirde tahkik etmek için bir kerecik olsun o Amerikan mektebini ziyaret etmek lâzım gelmez mi idi? Acaba bu kalem nasıl şeydir diye orada sorup görmek, beni istintaka çekmekten daha kolay olmaz mı idi? Ben böyle boş suallere cevap vermem. Gidiniz, evvelâ o Amerikan Koleji'nin müzesindeki kalemı görünüz, ondan sonra gelin konuşalım. Hem rica ederim bir kimse bir şey için merak eder, maruf bir adama taallûku olduğu için de gelir, sorabilir. Fakat o şey büyük bir töhmeti mucib ise, onu sizin gibi dersiyle meşgul olması lâzım

gelen mektep hanımlarının bililtizam mahalle dedikodusu yapıp da gelip beni, ikide birde taciz etmesi doğru mudur? Bu pek büyük bir kabahat idiyse hükümet ne güne duruyor? Gel-sin benden sorsun. Bu hakikaten büyük bir töhmet idiyse en ziyade sual sormak salâhiyeti, hattâ vazifesi hükümete düşer.

Hakikat şudur ki bu mânâsız dedikodulara hükümetin değil, akli başında herhangi bir kimsenin bir dakikacık olsun inanmış olduğuna ben hiç inanmadım. Fakat bu dedikoduların nasıl ve nereden çıkmış olduğunu *Yeni Sabah* karilerine pek kolay ve gülerek anlatabilirim.

Evvelâ şurasını anlatmalıyım ki, ben Mondros Mütarekesi² imzalandığı zaman İstanbul'da idim ve pek rahat ve müstakil bir memuriyetim vardı: Galata'da Karantina İdaresi yüksek meclisinde âzâ idim. Buraya intisabım ise politikadan büsbütün çekilmek hususundaki azmimin bir neticesi idi. Bu noktaya bir balmumu yapıştırdıktan sonra Sultan Vahideddin merhumla olan münasebetimi izah edeyim:

Ben Sultan Hamid³ zamanında yetişmiş bir adamım. O vakitler o kadar mimli bir kimse idim ki beni hânedân-ı padişahîden kimse görmeğe cesaret edemezdi. Bu itibarla hânedâna mensup hiçbir kimseyi, hattâ bir saray hademesini bile tanımadım.

Fakat Meşrutiyet ilân olunduktan sonra mensup olduğum İttihad ve Terakki komitesi nâmına İstanbul'un asayişini muhafaza etmek vazifesiyle memur olarak eski mektep arkadaşım Selim Sırrı⁴ ile ikinci günü ortaya atıldık⁵ ve evvelemirde Cuma selâmlığında⁶ padişahın şahsını temin ve bir kargaşalığa

2 Birinci Dünya Savaşı'nda mağlûp olan Osmanlı Devleti'nin 30 Ekim 1918'de İtilaf devletlerini temsilen İngiltere ile imzaladığı ateşkes antlaşması.

3 Abdülhamid II (1842-1918). Eylül 1876 - Nisan 1909 tarihleri arasında otuz üç yıl tahtta kalan Osmanlı padişahı.

4 Selim Sırrı Tarcan (1854-1956). II. Meşrutiyet devrinin ünlü spor eğitimcisi, yazar ve hatip.

5 Ayrıca bk. Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene-İttihat ve Terakki Neydi?* (Haz. Zeki Arkan), C. I, İstanbul 2006, s. 71-72; Halide Edib Adivar, *Mor Salkımlı Ev*, İstanbul 1996, s. 148.

6 Padişahın her Cuma günü, önceden belirlenmiş bir camiye Cuma namazını kılmak için merasimle gitmesi. Kalabalık bir maiyetle gerçekleştirilen Cuma selâmlığı 1924 yılına kadar aksamadan sürdürülmüştür. Önceki padişahlar Cu-

meydan vermemek için hizmette bulunduk. O zaman padişah beni hatırladı. Çünkü ismen tanıyordu. İsmen nasıl tanıdığını da aşağıda anlatacağım. İşte Meşrutiyet'in ilânından sonra yaptığı ilk Cuma selâmlığında bana teşekkür ettikten sonra Abdülhamid beni yemeğe alıyordu:

– Çok yorulmuştur, burada yemek yesin! yolunda bir irâde-i seniyye çıktı ve kilercibaşı Osman Bey'e emir verildi. Ben kilercibaşının dairesinde yemeğe alıkonuldum. Evvelâ itizar etmek istedim. Kilercibaşı:

– Aman böyle şey olmaz, padişahın nimeti reddedilmez, zât-ı şâhâne pek muğber olurlar! dedi.

O zaman halkın ve padişahın ve saray halkının bana o kadar teveccühü vardı ki Mâbeyn müşîri Şevket Paşa'nın bana kendi eliyle gönderdiği istirhamnâme-yi hâlâ saklarım, evrakım arasındadır.

Şehzade Vahideddin Efendi'yi ise çok sonra ve kendisinin eniştesi olan Damat Ferid Paşa⁷ vasıtasıyla tanıdım. Buna da sebep benim şiirlerimdi. Bu şiirler yüzünden başıma ne kadar sıkıntı ve belâ geldiğini sırası geldikçe anlatacağım.

Vahideddin merhum, ecdadından birçokları gibi, edebiyata ve musikiye meraklı bir adam. Kendisi benim Meşrutiyet'in ilânından bir sene kadar evvel ilk yazmış olduğum bir şiiri bestelemiş imiş. Bu şiir "Dîvan" diye çok defa basıldı ve takdir olundu. Memleketin perişan hâli hakkında bana dışarıdan gelip giden bazı kimselerin verdiği malûmatın ilhamı ile yazılmıştı. Ben bu şiire "Dîvan" dememe sebep de meşhur Tamburacı Osman Pehlivan'a⁸ eski âşıkların dîvan tarzında çaldırır ve

ma selâmlığına atla çıkukları halde, II. Abdülhamid'den itibaren bunun için dört atlı saltanat arabaları kullanılmıştır.

7 Ferid Paşa (1853-1923). Millî Mücadele'ye karşı takındığı düşmanca davranışlarıyla tanınan son Osmanlı sadrazamlarından. Mondros Mütarekesi'nden sonra farklı tarihlerde beş defa sadrazamlığa getirilmiştir.

8 Tamburacı Osman Pehlivan (1874-1943). Saz sanatkarı ve pehlivan. Lofça'da babası Halil Aga'nın kahvesinde tanıdığı saz şairleri sayesinde musiki kabiliyetini geliştirdi. Bağlama, bozuk gibi millî sazları çalmakta oldukça ustaydı. Rumeli ve Anadolu'dan toplamış olduğu halk türkûleriyle Türk Halk Musikisi repertuarına kıymetli eserler kazandırmıştır.

okuturdum. Çünkü Osman Pehlivan merhum benim iyi dostumdu ve haftada mutlaka bir gün gelir kalırdı.

Bu şiir şöyle başlar:

*Felâket bağına gezdim serseri
Feryâd ü zârımı duyan kalmamış
Aradım o şahin, yiğit erleri
Yattıkları yerden nişan kalmamış⁹*

Bu şiir ilk defa İstanbul'da basıldığı zaman Emin Lâmi isminde bir muharrir uzun bir mütalâa ve takdimname neşrederrek hayretler göstermiş ve:

– Sevgili Feylesofumuz bize eski zaman âşıkları ağzıyla pek güzel bir eser hediye etti. Bu şiir çok dokunaklı bir şey!..¹⁰ yolunda bir şeyler yazmış.

İşte bu makale dolayısıyla şiirden haberdar olan şehzade Vahideddin Efendi eseri görmüş, beğenmiş ve bestelemiş imiş. Benim tabîî bundan hiçbir haberim yok. Yalnız Ferid Paşa ile tesadüfen görüşürken damat paşa bana Vahideddin Efendi'nin şiire merakından bahsetmiş ve:

– Efendi sizin şiirlerinize meftundur! Bir kere ziyaret etseniz memnun olacağına şüphem yoktur! demişti.

Ben de gideyim dedim. Gideyim dedim, çünkü ben bililtizam padişahlara ve padişah sülâlesine mensup bulunanlara şiddetle garazkâr Jakoben tipinde bir adam değilim. Benim şiirlerime, en ziyade meftun olan diğer bir adam daha vardı ki o da meşhur kebabçı Kâmil Efendi¹¹ idi. Dârülfünun'a ders vermeğe giderken kebabçı Kâmil Efendi'nin Nuruosmaniye kapısındaki dükkânına uğrar, orada yemek yedikten sonra derse

9 Tamamı 10 kıt'a olan bu manzume önce *İctihad* (nr. 25, 15 Haziran 1327/28 Haziran 1911, s. 749-750) mecmuasıyla *Alemdar* (nr. 176-285, 1 Şubat 1328/14 Şubat 1913) gazetesinde yayımlanmış, daha sonra Rıza Tevfik'in şiirlerini bir araya getirdiği *Serâb-ı Ömrüm* adlı eserinde de yer almıştır (bk. *Serâb-ı Ömrüm*, Lefkoşa 1934, s. 17-19; 2. b., İstanbul 1949, s. 59-60).

10 Emin Lâmi, "Rıza Tevfik Bey'in Divanı", *Yeni Gazete*, nr. 1024, 18 Haziran 1327/1 Temmuz 1911.

11 Burada adı geçen Kebabçı Kâmil Efendi'nin faziletlerinden Mithat Cemal de bahseder (bk. Mithat Cemal Kuntay, *Mehmed Âkif*, 2. b., Ankara 1990, s. 90-92).

giderdim ve bu kadirşinas adam herkesten evvel şiirlerimi ezberlerdi. Buna mukabil de Almanya'dan suret-i mahsusada benim hizmetime mahsus bir Saksonya takımı getirtmişti. Ben kebabçı Kâmil Efendi merhumun kadirbilirliğine hürmet ettiğim halde niçin aynı suretle kadirşinaslıkta bulunan Vahideddin Efendi'ye sırf hânedâna mensuptur diye hürmet etmeye yim? Ben böyle şey yapmam.

Hulâsa bir gün kalktım gittim, efendinin Çengelköyü'nün üstündeki köşkünde kendisini ziyaret ettim.

Vahideddin Efendi beni saray âdet-i veçhiyle yarım saat kadar bekletti. Oturduğum büyük salonun kapısından bir genç haremağası görününce anladım ki efendi teşrif ediyorlar. Hemen kapıya kadar ilerledim ve kendisi girer girmez şehzadeyi hürmetle selâmladım. Kendisi ilerlerken ben de peşinden ilerledim. Bana yer gösterdi, karşı karşıya birer koltuğa oturduk. Selâmdan sonra bir lâkırdı açtı ve İttihad ve Terakki komitesinin, mühim hizmetlerine rağmen âdeti hükümet içinde bir hükümet teşkil ettiğini ve komite erkânının perde arkasından icrâ-yı hüküm ve tesir eyledikleri için hükümet erkânı nazarında en ziyade ehemmiyetli bir mecburiyet olan mesuliyet meselesinin hiçbir fert üzerinde temerküz edemediğini ve bundan dolayı idarenin tamamiyle anarşi halini alacağını bana, hayli düzgün bir lisanla söyledi.

Tabî bu sözünü tasdik ve bu fikrini takdir ettim ve kendimce bu yoldaki olgun bir mütalâa ve mülâhazayı efendiden çok gördüm. Derhal öyle bir zanna kapıldım ki bu genç prens mutlaka bu mülâhazayı tecrübekâr bir devlet adamından işitmiş olsa gerektir. O zamanlar senelerden beri İttihad ve Terakki'ye muhalif idim ve çok defa benimle uyuşmak için teşebbüslerde bulundukları halde nihayet gazeteci Ahmed Samim¹² merhumu vurdur-

12 Ahmed Samim (1884-1910). Ahrar Fırkası'nın çıkardığı *Osmanlı* gazetesinde başladığı yazarlık hayatını 31 Mart Vak'ası sırasında *Hilâl* gazetesinde sürdürmüş, daha sonra *Sada-yı Millet* gazetesinin başyazarlığını yapmıştır. Aynı zamanda Fecr-i Âtî edebî topluluğu mensuplarından olup edebiyatla da yakından ilgilenmiş, *Sada-yı Millet* gazetesinde İttihadçılara ve dönemin hükümetine yönelttiği ağır eleştiriler yüzünden 9 Haziran 1910 günü Bahçekapı'da güpegündüz silâhlı bir saldırı sonucu öldürülmüştür.

dukları için Meclis-i Mebusan'da Doktor Nâzım¹³ tarafından Ahmed Samim'e gönderilmiş olan mektubu alenen teşhir ettim.

Ne ise sadede gelelim: Sırf merakımı tatmin maksadıyla efendiyi biraz deşmek istedim ve hükümet şekilleri ve demokrasi prensipleri etrafında bahis açtım. Fakat Vahideddin Efendi fazla tütün müptelâsı olduğu için pek çok sigara içiyordu ve biz kesif bir tütün bulutu içinde konuşuyorduk. Bana da uzun salon sigaralarından birini uzattı.

– Kulunuz içmiyorum efendim dedim ve sanırım ki nezaketsizce bir harekette bulunmuş oldum. Kendisi:

– Bir sigara dokunmaz! diyerek beni uzattığı sigarayı almaya mecbur etti ve kibriti de kendisi çıkararak sigaramı yaktı.

Hiç şüphe yok ki Vahideddin Efendi'nin bütün etvârında kibarlık ve nezaket görülüyordu. Kasden açmış olduğum hükümet şekilleri bahsinde biraz konuşunca derhal anladım ki, efendinin bu bahislerde şahsî malûmatı yoktur. Fakat buna da şaşmadım ve bu malûmat yoksulluğunun kabahatini kendisine yüklemek istemedim. Zira pek iyi biliyordum ki o zamanlar şehzadeler cehil içinde yaşarlardı. Hattâ eski vükelâdan hemen hiçbirisi öyle hikmet-i hükümete dair Avrupa'da neşrolunmuş hukukî ve ilmî eserleri okumuş kimseler değillerdi. Hattâ hukuk ve bilgi mekteplerinde talebe bu ilimleri öğrenmekle mükellef iken bu bilgiler onlardan bile esirgenirdi. Bir aralık parlak bir devre girmiş olan Mülkiye Mektebi'nin münevver hocaları değiştirip yerine eski kafalı kimseler getirilmek suretiyle bu hareketin nasıl söndürüldüğünü *Yeni Sabah*'ta çıkan bir makalemle uzun uzadıya anlatmışım.¹⁴

İşte Sultan Vahideddin'le efendiliği zamanındaki ilk temasım bundan ibaret kaldı. O ziyaretimde beni yemeğe alıkoymuş ve:

– Affedersiniz, dedi, ben sofrada hazır bulunamayacağım, zi-

13 Dr. Nâzım (1872-1926). İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen isimlerinden. Selânik'te doğmuş, Paris'te tıp tahsili yapmış, Cumhuriyet'ten sonra Atatürk'e karşı düzenlenen İzmir suikastı davasında suçlu görülerek idam edilmiştir.

14 Söz konusu bu makale "Bir Mektep Hâtırası: Portakal Paşa 60 Yıl Evvel Devletçiliği ve Teşebbüs-i Şahsîyi Nasıl Anlatmıştı" (*Yeni Sabah*, nr. 3179, 28 Aralık 1947) adını taşımaktadır. Bu konuda ayrıca bk. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, 2. b., İstanbul 1970, s. 1489.

ra haremde aileden misafirler geldi. Hasbe'n-nezâke o sofrada bulunmaya mecburum. Size burada hizmet edeceklerdir. Buyurun, istirahat edin ve âfiyetle yemeğinizi yiyin!.. Ayrıca sûret-i mahsûsada Nûr-ı Nigâr denilen Pembe Çavuş'u gösterdi.

Yemekten sonra haremağasına teşekkürlerimi ve hürmetlerimi tevdi ederek çıktım, gittim ve bir daha da uğramaya ne vesile düştü, ne de vaktim oldu. Tâ kendisi veliahd Yusuf İzzeddin Efendi'nin¹⁵ vefatından sonra, cülûs edinceye kadar.

Vahideddin Efendi padişah olduktan sonra Tefvik Paşa'yı¹⁶ kabineyi teşkile memur ettiği vakit fevkalâde sıkıntı çekildiği söylenir oldu. O sıralarda ben Galata'da Karantina Yüksek Meclisi'nde âzâ idim ve Cenab Şahabeddin¹⁷ merhumla, Hüseyin Cahid'in¹⁸ büyük biraderi merhum Hüseyin Suad¹⁹ daima toplanır ve dereden, tepeden; şiir ve edebiyattan bahsederdik. Yukarıda bahsettiğim sıkıntının saiki rical kıtlığı değil, fakat

15 Yusuf İzzeddin Efendi (1857-1915). Sultan Abdülaziz'in büyük oğlu.

16 Ahmed Tefvik Paşa (1845-1936). Hâriciye nâzırı ve Osmanlı Devleti'nin son sadrazamı. Sultan Vahideddin'in dünürü de olan Tefvik Paşa, soyadı kanunundan sonra Okday soyadını almıştır. Hâtıratı, torunu A. Şefik Okday tarafından, hayatı hakkında geniş bir incelemeyle birlikte *Büyükbabam Son Sadrazam Ahmed Tefvik Paşa* (İstanbul 1986) adıyla yayımlanmıştır.

17 Cenab Şahabeddin (1870-1934). Servet-i Fünun hareketinin önde gelen şair ve yazarı. En tanınmış eserleri arasında *Hac Yolunda* (1909), *Evrâk-ı Eyyâm* (1915), *Nesr-i Harb*, *Nesr-i Sulh* ve *Tiryaki Sözleri* (1918) ve *Avrupa Mektupları* (1919) bulunmaktadır. Şiirleri ancak ölümünden yıllar sonra *Bütün Şiirleri* (1984) adıyla yayımlanabilmiştir (Ayrıca bk. Sadettin Nüzhet Ergun, *Cenap Şahabettin*, İstanbul 1934; Hasan Akay, *Yeni Türk Şiirinin Kurucularından Cenab Şahabeddin*, İstanbul 1998).

18 Hüseyin Cahid Yalçın (1874-1957). Servet-i Fünun dönemi yazarlarından; II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet devri politikacılarından. *Hayât-ı Muhayyel* (1899) ve *Hayât-ı Hakikiye Sahneleri* (1910) dışında *Kavgalarım* (1910) ve *Edebt Hatıralar* (1935) adlı eserleriyle pek çok tercümesi vardır (Ayrıca bk. Ömer Faruk Huyugüzel, *Hüseyin Cahit Yalçın'ın Hayatı ve Edebt Eserleri Üzerinde Bir Araştırma*, İzmir 1984).

19 Hüseyin Suad Yalçın (1867-1942). Servet-i Fünun dönemi şair ve tiyatro yazarlarından. Şiirlerini bir araya getirdiği *Lâne-i Melal* (1910) ve *Gâve Destanı* (mizaht şiirler, 1923) dışındaki diğer eserleri tiyatrodur: *Kirli Çamaşırlar* (1911), *Çürük Temel* (Fransızca'dan adapte, 1915; *Dârülbeydâ*'de oynanan ilk piyes), *Yamalar* (1920), *Kayseri Gülleri* (1920), *Ahrette Bir Gün* (heceyle manzum, 1926). Eşi Efzayiş Suad tarafından şairi çeşitli yönleriyle tanıtan *Hüseyin Suad Yalçın ve Şiirleri* (1943) adıyla bir eser hazırlanmıştır (Ayrıca bk. Belkıs Altunış Gürsoy, *Hüseyin Suad Yalçın-Hayatı ve Eserleri*, Ankara 2001).

her gelenin İttihadçıların tehdidine maruz kalması idi. Çünkü İttihad ve Terakki mensuplarının en ileri gelenleri memleketten kaçmış idiyse de teşkilâtı ve taraftarları mükemmelen yerli yerinde duruyor ve polis müdüründen mâada bütün zabıta teşkilâtını ellerinde tutuyorlardı.

İşte o sırada padişah, Kürd Said Paşa'nın biraderi İzzet Bey'i, beni davete memur etmiş, ben de İzzet Bey'le görüştükten sonra zât-ı şâhânenin beni görmek istediğini öğrenmiştim. Hiçbir şeyden haberim olmadığı için:

– Zât-ı şâhâne belki beni hatırlamıştır, iltifat için çağırıyor olsa gerek!. diye kalktım gittim ve Çit Köşkü'nde huzura kabul edildim.

Padişah beni bir buçuk saat kadar nezdinde alıkoydu, benimle görüştü. Mübahasemizin hulâsası şuydu:

– Hâlâ bir kabine teşkili mümkün olamıyor, çünkü kimi davet ettikse evvelâ makamı kabul ediyor, fakat bir gün sonra kabine reisine itizar ediyor. Kimisi istihareye yattığından ve istiharenin uygun çıkmadığından bahisle kabul etmek istemediğini ve teşe'üm ettiğini vesile-i mazeret addederek çekiliyor. Kimisi de refikası pek sinirli olduğu için reddetmeğe mecbur olduğunu söylüyor. Kimisi de sıhhatini bahane ediyor ve anladığımıza göre tertibat ve teşkilâtını hâlâ muhafaza etmekte olan İttihad ve Terakki Cemiyeti tarafından merkez mühürüyle mühürlenmiş imzasız tehditnâmeler gönderiyor ve bu itizarlar bundan tevellüd ediyormuş. Siz böyle şeylerden, bu gibi nümayiş ve tehditlerden korkmaz bir adam olduğunuz için ve bilhassa Maarif Nezâreti'ne gelmenizi herkes hüsn-i telâkki edeceği için size müracaat ettik. Eminim ki siz bu hizmeti reddetmezsiniz.

Hünkârın bu teklifi karşısında düşündüm. İhtiyacımı tatmin edecek gayet iyi bir memuriyette bulunuyordum ve bu memuriyete beni Kâmil Paşa²⁰ merhum, birçok daha parlak memuriyetler teklif edip de kabul etmediğimi görünce:

20 Kâmil Paşa, Kıbrıslı Mehmed (1832-1913). Çeşitli vilâyetlerde valiliklerde ve nâzırlıklarda bulunmuş Osmanlı devlet adamı. Dört defa sadrazamlığa getirilmiştir. İttihadçıların politikasına karşı olan Kâmil Paşa, İngiliz yanlısı olarak tanınmaktadır.

– Bize itimadınız yok mu? diye sorması ve benim mesleğimden başka bir memuriyet kabul etmeyeceğimi anlaması üzerine, torununun kocası Kıbrıslı Dr. Esad Bey’le birlikte tayin etmişti.

Bu Karantina doktorluğuna tayinim işi de ayrı bir bahistir ve nakledilmeğe değer. Şimdilik bunu bir tarafa bırakalım da padişahın teklifine gelelim: Dediğim gibi iyi bir memuriyetim olduğu için bu teklif karşısında fena bir vaziyete düştüm ve vicdanî mülâhazalarımı, olduğu gibi hünkâra arz ettim ve bu suretle de kendime bir mazeret kapısı açmaya çalıştım. Dedim ki:

– Bu muharebenin içine sürüklenmemek için şevketmeâb efendimiz ne kadar yorulduğumu ve gayret ettiğimi, herkesten iyi bilirler. Zât-ı şâhâneniz de bu muharebenin aleyhinde idiniz ve sulhperverliğinizin sebebini de yine herkes bilir. Ondan dolayıdır ki fena halde mağlûp olduktan sonra memleketinizi istilâ eden dört büyük devletin mümessilleri tarafından hüsn-i muameleye mazhar oldunuz. Bendeniz bundan evvelki Balkan Muharebesi’nde²¹ dahi gayret gösterip Selânik’e, İzmir’e, Langaza’ya²² giderek bütün samimiyet-i ruhumla konferanslar verdim, bu harbe halkı teşvik etmeyin dedim.²³ Bizim bilmediğimiz tedarikat var, muharebeyi kaybedeceğimizde şüphe yoktur, biz sebep olmayalım. Muharebeden tevakkî mümkün olmazsa tedâfûi bir vaziyet alalım. Amma harbi teşvik etmeye-
lim diye bağırdım. Buna rağmen İttihad ve Terakki, memleketi her iki harbe de sürükledi ve netice meydanda. Fazla olarak son dakikada elebaşları memleketi terk edip kaçtılar. Bu şartlar içinde ve bu kadar gayr-i müsait bir vaziyette mesul mevkie gelen kulunuzu fermân-ı hümâyûn ile mazur buyurmuş olmuyor musunuz? dedim ve ilâve ettim:

– Pek iyi biliyorsunuz ki bu felâketi vukua getirenler sizin iradenize ve memleketin rızasına rağmen ve bi-gayri-hakkın komitecilik şeklinde memleketi idarede ısrar etmek ve mevki-

21 Osmanlı Devleti ile Balkan devletleri arasında cereyan eden savaş (1912-1913).

22 Yunanistan’da Batı Trakya’da bir kasaba.

23 Bu konuda bk. Kandemir, *Kendi Ağzından Rıza Tevfik*, İstanbul 1943, s. 122.

ini muhafaza eylemek gayretiyle bir avuç İttihadçı bu felâkete sebep oldular. Şimdi bunun yükünü bizim sırtımıza bıraktılar ve neticesi de muvaffakiyetsizlik olacaktır. Memleketin ıslahı hususunda bir imkân olsa canımız feda. Fakat ne kadar fedakârlık etmiş olsak bu mukarrerât-ı düveliye karşısında hep heder olacak. Bu beyhude fedakârlık bendenize yükletilirse günah olmaz mı?

O vakit padişah

– Siz tehlikeli ve en meyus zamanlarda kendisinden en çok fedakârlık istenilebilecek bir adamsınız. Rica ederim, bu hizmeti kabul ediniz! dedi.

Hünkârın ağzından çıkan bu:

– Rica ederim! cümlesi karşısında hasbe'l-edeb kabule mecbur oldum ve hiç de istemeyerek kabul ıztırasında kaldığım yeni vazifemin icablarını yerine getirmek üzere Çit Köşkü'nden ayrıldım.

Ecnebi işgali altına girmiş bulunan memleketin vaziyeti karma karışıktı. İttihad ve Terakki ileri gelenleri memlekette kaçmaya muvaffak olmuşlardı ve bu yüzden hükümetin bir otoritesi de kalmamıştı. Kimse kimseden emin değildi ve herkes büyük bir kararsızlık içinde bulunuyor, yarının neler getireceğini endişe ile düşünüyordu.

Bütün bunlar kâfi değilmiş gibi işgal kuvvetlerinin mevcudiyetine dayanarak şımarıklıklara cür'et eden bazı ekalliyet mensupları da ferman dinlemez kesilmişlerdi. Bütün bu ümit kırıcı hâdiseler içinde tek ümit noktası ise müttefiklerin arasında mevcut olan ve gittikçe genişlemek istidadını gösteren nifak ve nokta-i nazar ihtilâfı idi. Bu meseleyi ise ben o zamanlar herkesten daha yakından seziyor ve sayısız dostlarım sayesinde öğreniyordum.

Rıza Tevfik Maarif Nâzırı

Karantina İdaresi'ndeki sağlam, rahat vazifemi bırakıp hünkârın Maarif Nezâreti'ni kabul etmekliğim hususundaki şiddetli ısrarlarına boyun eğmekle kendimi ne büyük müşküllerle kar-

şı karşıya bıraktığımı takdir etmekle beraber, bu müşkülâtın şümul ve vüs'atini vazifeye başladıktan sonra daha iyi anladım. Zira uhdeme Maarif Nezâreti'nden mâadâ Posta ve Telgraf nâzır vekilliği de verilmişti. Asıl işim olması lâzım gelen maarif umûruyla meşgul olmama mâni olacak bin bir hâdisle de karşılaşıyordum. Meselâ Maarif Nezâreti'ne getirildiğim günlerden birinde bir Dârüleytam meselesiyle karşılaştım ki hatırladıkça hâlâ terlerim.

İttihadçılar Kadıköy'deki Fransız ruhban mektepleri de dahil, İstanbul'daki Fransız, İtalyan mektepleri binalarına vaziyet etmişler, buralarını birer Dârüleytam haline getirmişler ve anaları babaları harpte ölüp kimsesiz kalmış olan yetim çocukları buralara yerleştirmişler. Binalar, ayrıca birçok masraflar ihtiyar edilerek tamir de edilmiş, pek çok paralar sarf olunmuş. Ayrıca bu teşkilâtın başına getirilen Hoca Mahir Efendi de vefatında kendisini bu mekteplerden Bebek'teki İtalyan eytamhânesinin bahçesine defnettirmiş.

Mondros Mütarekesi imza edilip de İtilâf devletleri İstanbul'a girince Fransız ve İtalyanlar bu Dârüleytamları tekrar işgal ile mallarını geri almak istemişler. Bir gün telefonla, Dârüleytamlardan birinin bahçesinde medfun bulunan Mahir Efendi'nin naaşını kabrinden çıkardıklarını haber aldım.

– Gelin, bu cesedi alıp götürün, yoksa bacağına bir ip takıp sokaklarda sürükleteceğiz! demişler. Fazla olarak 1800 yetim de ortada kimsesiz, yersiz, yurtsuz, hattâ o akşam yiyecekleri yemeği tedarikten âciz bir halde kalmışlardı.

Dârüleytamların başında Selâhaddin Bey adında bir kimse vardı. Bu hakikaten faal ve becerikli zat İttihadçı idi amma, muhlis ve nazik bir adamdı. Geldi, keyfiyeti anlattı. Bu 1800 yetimi barındırmak, hem de vakit kaybetmeden barındırmak icab ediyordu. O ana baba günlerinde ise 1800 çocuğu iskân ve iâşe etmek bir mesele idi.

Dârüleytam müdürü bana:

– Efendim, Ortaköy'de boş sultan sarayları var. Acaba bunlardan istifade edemez miyiz? dedi. Kendisini beraberime alarak Dolmabahçe Sarayı'na geldim ve başmâbeyinci vasıtasıyla

huzura kabul edilmekligimi rica ettim. Ve Dârüleytam müdürünü mâbeyinci beylerin odasında bırakarak huzura çıktım, vaziyeti hünkâra anlattım. Padişah beni dikkatle dinledi ve:

– Pek müteessir oldum, bu yetimler bize Allah'ın birer vedisidir, dedikten sonra Validebağı Köşkü'nü, Çamlıca'daki Âdile Sultan Köşkü'nü, Kâğıthane Çağlayanlar Kasrı'nı bu işe tahsis ettiğini söyledi. Ayrıca:

– Bunlar kâfi gelmezse ben Yıldız'a çekilir, Dolmabahçe Sarayı binası da bu işe tahsis olunur! dedi.

Teşekkür ederek huzurdan çıktım.

Haber daha evvel mâbeyincilerden biri tarafından tebşir edilmiş olduğundan aşağıya inince müdürü, sevincinden gözyaşı döker bir halde buldum. Zavallı, hıçkıra hıçkıra ağlıyordu.

Bu Selâhaddin Bey hakikaten şayân-ı hayret bir zattı. Fevkalâde faal, harikulâde becerikli bir zattı. Onun nazarında kıymetsiz hiçbir şey yoktu. Yün döküntüleri, kurşun parçaları, boş şişeler birer kıymetti. Atılmış yün kırıntılarından çoraplar yapıyor, yetimlerini giydiriyordu. Kabinede ise bu zatın İttihadçılığı bahis mevzuu edilerek, o vazifeden uzaklaştırılmasını teklif edenler oluyordu.

Sonra Maarif Nezâreti müsteşarı Âdil Bey'in de vazifesine bir an evvel nihayet vermekliğim isteniyordu. Zira bu zat da İttihad ve Terakki devrinden bize intikal etmiş bir kimse idi. Ben:

– Böyle tebdillerle idare makinesini bozar ve işleyemez bir hâle getirirsek, işin içinden çıkamayız! diyor, iffet ve hulûsunu muhafaza etmiş idare âmir ve memurlarına dokunmamak icab ettiğini ileri sürüyordum. Memlekete yıllarca hâkim olmuş bir idarenin izlerini ve müntesiblerini birkaç ay içinde tasfiye elbette ki mümkün olamazdı. Bizimkiler ise bu zaruretlere nazar-ı dikkate bile almak istemiyorlar, bir İttihadçıdır nazariyesi tutturmuş dolu dizgin yürümek istiyorlardı.

Zaten Maarif Nâzırı olur olmaz daha nezârete gittiğim gün bütün memurlar beni büyük salonda karşıladılar ve söyleyeceğim nutku beklemeye başladılar. Ben de bu işi mecburen kabul ettiğimi anlattıktan sonra, idare işlerinde siyasî entrikalar

yüzünden sık sık memur değiştirmenin âmme işleri için ne kadar zararlı bir hareket olacağını lâıykıyla izah etmiş, hattâ mühim bir usule işaret ederek:

– İngiltere idaresinin diğerlerinden kâmil olmasına sebep, vükelâdan mâada her nezâretin başında *sekreterdeta*²⁴ nâmıyla çekirdekten yetişmiş, tecrübeli ve itimat kazanmış memurlar vardır ki âdeta lâ-yen-azildirler ve parlamento önünde vukua gelen çekişmelerden dolayı kabinelerin değişmesiyle bu nezâret müsteşarları kat’iyyen yerlerinden kıymıldatılmazlar.

Bu suretle de devlet memuru ve millet menfaatleri dahilî siyaset icaplarından müteessir olmaz, demiş ve ayrıca tebârüz ettirmiştim ki: Avrupa lisanlarında hükûmete “état” derler ki, Latince “statüs” kelimesinden gelir ve bir tek mânası da “değişmemek”, “yerinde sabit olmak” demektir. Halbuki bizde hükümet “hüküm” ve “tahakküm” kelimelerinden gelir. Vazifenizde daim ve kaim oldukça, hiçbir vakit benim zamanımda haksızlığa maruz olmayacağınızdan emin olabilirsiniz!

Memurlar sürekli alkışlarla memnuniyetlerini izhar ettiler ve istikballerinden emin bir halde vazifelerinde devam ettiler. Bununla beraber kabinenin diğer erkânı arasında benim gibi düşünenler de tabîi vardı. Zaten bunlardan bazılarını ancak ismen bilirdim. Bu kabine ayrıca fikir ve mizaç itibariyle mütecannis de değildi. Halbuki prensip itibariyle birbirine mütekeffil idiler. Hattâ o kadar ki, kabine erkânından iki kişi, hattâ bir kişi istifa ettiği takdirde kabinenin çekilmesi ve yeniden teşkili lâzım gelirdi.

Buna rağmen ben birkaç defalar Tevfik Paşa tarafından muşırâne müdahalelere maruz kaldım. Zavallı ihtiyar vezir, gayet afif bir adamdı. Ve kendisini Londra sefiri olarak birkaç defa ziyaret etmiş, kendisinden de hüsn-i kabul görmüştüm. Fakat mühürdarı hoşuma gitmiyordu. Bu zat idare işlerine karışmak istedi. Tabîidir ki bana doğrudan doğruya müracaat ettiği takdirde pek ters bir muameleye maruz kalacağını bildiği için Tevfik Paşa merhumu gider kandırır, güya resmî bir sadrazam

24 *Secrétaire d’État* (Fr.): Bakan ile müsteşar arasında bir mevkide bulunun tecrübeli devlet adamı.

buyrultusu²⁵ imiş gibi bana ağızdan bazı sözler naklederdi. Asıl maksadı da postahane de iki yüksekçene memuru azlettirip bunların yerine filan ve falanı tayin ettirmektir. Bu maksatla birkaç defa sadrazamın selâmını bana getirdi, götürdü. Ben kulak asmadım. Nihayet sadrazam paşa beni görmek istedi. Gittim gördüm, mühürdarının sözünü teyid ederek:

– Efendim o iki kişi Babıâli Baskını'nda²⁶ İttihadçılar'a çok yardım etmişler ve telefon tellerini kesmişlerdir, rica ederim bunları kayırmayınız!.. dedi.

Pek ziyade zahmetli ve mesuliyetli işlerle meşgul olduğum için bu rivayetin hakikate mutabık olup olmadığını tahkik edemeyeceğimi düşündüm ve yalnız nazikâne bir emirle iki kişiyi azletmek pek ziyade nefret ettiğim bir hareketti. Fakat heyet-i vükelâımız âzâsından o vakit Dâhiliye Nezâreti'ni işgal eden eski Kırkkilise mebusu Selânikli Mustafa Ârif Bey pek afif, vazifesinas ve hamiyetli bir dostum olduğundan onunla hemen daima kabinemizin ahval ve harekâtına dair görüşür, hasbıhal ederdik. Benim uğraştığım iâşe, münasebât-ı hâriciye, tramvay ve eytam meselelerinde bizzat tahkik etmiş olduğum münasebetsizliklerden dolayı öteden beri fena halde sıkılmıştım. Kabineden çekilmek ve bu girîveden ebediyen kurtulmak hakkındaki niyetimi kendisine açtım. Kendisini de benimle tamamen hemfikir buldum ve kararımızı Sadrazam Tevfik Paşa'ya, Meclis-i Vükelâ'da iken, söyledim. Mustafa Ârif Bey de beni teyid etti. Daha mütecanis bir kabine teşekkülünü temenni ederek istifamızı verdik. Ancak yeni kabine kuruluncaya kadar, âdet olduğu üzere, vazifelerimiz başında kalacaktık.

25 Buyruldu: Sadrazam, kaptan paşa, vali gibi yüksek rütbeli görevlilerin iş konusunda çıkardıkları emirler. Bunlardan sadrazamınkine "Buyruldu-i sâmi" denir ve diğerlerinden ayrılır.

26 Bu hâtıratın ileriki bölümlerinde Rıza Tevfik'in de anlatacağı gibi, Edirne'nin Bulgarlar tarafından işgali münasebetiyle durumu görüşmek için Sadrazam Kâmil Paşa başkanlığında toplanan hükûmeti devirmek üzere 23 Ocak 1913 günü İttihad ve Terakki komitesi mensupları tarafından düzenlenen baskın. Görgü şahitleri tarafından Enver Bey ile Talât Bey'in de katıldığı belirtilen baskın sırasında Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa İttihadçı fedailerden Yakup Cemil tarafından vurularak öldürülmüştür (bk. Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene*, s. 84).

Bir gün Maarif Nezâreti'ne gittiğim zaman kabinenin değişmiş olduğunu haber aldım, memnunen döndüm. Bu tafsilât-tan zerre kadar haberdar olmayan Refik Hâlid Bey'in²⁷ *Aydede*'nin bir nüshasında tuhaf bir vak'a olarak naklettiği hikâye-nin iç yüzü budur.²⁸ Ben o vakitler başımı kaşıyacak bir halde değildim ve mağlûp bir düşman hükûmeti mümessili olmak mesuliyeti ile İngiltere sefaretine hükümetim nâmına müzake-reye memur edilip uğradığım zaman, beni kapıcı odasında birkaç defa bekletmişlerdi. Halbuki İngiltere hükûmetinin istibdad devrinden beri başkâtibi olan Mister Ryan²⁹ benim, meşhur Profesör Browne³⁰ delâletiyle, çoktan beri tanışmış olduğum aziz dostlarımdan idi. Hattâ meşhur Colonel Lawrance ve Abdullah Philby'yi³¹ de Cambridge Üniversitesi'nde bana Profesör Browne tanıttırmıştı. Ve ben İngiliz sefaretinin başkâ-tibi Mister Ryan'ın ricası üzerine aylardan beri bizim postaha-nemizde kaybolup kalmış sefarethaneye ait bir torba mektubu yirmi dört saat içinde buldurmuş ve takımıyla sefarethâneye teslim ettirmiş, bunun için Mister Ryan tarafından pek heye-canlı bir takdir ve teşekkür mektubu almıştım ki bu mektup da evrakım arasında mahfuzdur. Binaenaleyh hiç çekinmeye-

27 Refik Hâlid Karay (1888-1965). Tanınmış Türk roman ve hikâyecisi, mizah yazarı. Türkçeyi en güzel kullanan yazarlardan biri olarak kabul edilen Refik Hâlid, *Aydede* (1922; 1948-1949) adıyla bir mizah dergisi de çıkarmış, Millî Mücadele'ye muhalif yazılarından dolayı 150'likler listesine dahil edilmiştir. 1922-1938 yılları arasında Suriye ve Lübnan'da yaşamıştır. En çok okunan eserleri arasında *Kirpinin Dedikleri* (1916), *Ago Paşa'nın Hâtıratı* (1918), *Memleket Hikâyeleri* (1919), *Tanıdıklarım* (1922), *Guguklu Saat* (1922), *Minelbâb İlelmihrab* (1964) sayılabilir (Daha geniş bilgi için bk. Şerif Aktaş, *Refik Halid Karay*, Ankara 2004).

28 Burada söz konusu edilen, Refik Hâlid'in "Rıza Tevfik'in İlk Nâzırlığı Nasıl Geçti" adlı makalesidir (bk. *Aydede*, 26 Haziran 1948).

29 Sir Andrew Ryan'ın, İstanbul'daki sefirlik günlerini de anlattığı *The Last of the Dragomans* (Londra 1951) adlı bir hâtıratı vardır (bk. Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, çev. Nuran Yavuz, İstanbul 1984, s. 170).

30 Browne, Edward Granville (1862-1926). İngiliz şarkiyatçı. Gibb'in yarım ka-lan *A History of Ottoman Poetry* adlı eserini yayıma hazırlayan Browne, daha çok İran edebiyatı tarihi üzerinde çalışmıştır. En ünlü eseri dört ciltlik *A Literary History of Persia*'dır (1902-1924).

31 *The Heart of Arabia* (Londra 1920) ve *Arabia of the Wahhabis* (Londra 1928) adlı eserleri vardır.

rek, sarahaten Mister Ryan'ı ziyarete gittiğim zaman gördüğüm muhakkirane muameleden şikâyet ettim. Bana dedi ki:

– Bizimle ahvâl-i câriye hakkında müzakereye gelen zat bizim pek iyi tanıdığımız Feylesof Rıza Tevfik değil, bu muharebeyi beyhude yere iki sene uzatan Osmanlı hükümetinin mümessilidir.

Bunun üzerine tamamiyle işten çekildikten sonra vukuunda dahil hiç tesirim olmayan bu muamelelerin mesuliyetinden de sıyrılıp çıkmış oluyordum. Fakat bir cihetle bu memlekette şiddetli bir alâkam kaldı. O da kendilerini her ne bahasına olursa olsun iş başında tutmak için her memleket menfaatini, her hakkı ayak altına alan İttihad ve Terakki rüesâsından bir daha meydana çıkmalarına hasbetenlillâh gayret etmekte. Onların prensiplerini biliyordum. Her zaman sırası geldikçe o prensipleri zikrederler:

– Ya devlet başa, ya kuzgun leşe! derlerdi. Bu kafiye'nin ikinci kısmı tahakkuk etti, İttihad ve Terakki perişan oldu. Hâlâ o mâneviyat memleketimizin havasından büsbütün kaybolmadı.

Beni sevenler de, sevmeyenler de pek iyi bilirler ki öteden beri maddî menfaatler, yahut mevki hırsı için çalışmış bir adam değilim. Pek çok teveccühe, hattâ bir vakitler İttihadçıların teveccühüne son derecede mazhar olduğum halde bunların hepsini ihmal etmek divanelik, yahut hiddet yüzünden nimet tepmek kabilinden şuursuz bir bâlâpervazlık değildi. Bunlar prensip ve idealim uğruna kendi rızam ile kabul ettiğim bir fedakârlıktı.

Söylediğim sözlere herkes inanabilir...

Bugün seksen yaşında alil bir ihtiyar iken hiçbir şeye hırslım olamayacağı da bedîhîdir. Onun için söyledığım sözlere herkes inanabilir. Zaten kimseden bir teveccüh de beklemiyorum. Maksadım sadece münhasıran hak ve hakikate hizmettir.

Asıl beni teşhir ve tasvir eden propagandacılarla bazı gazetelerde çıkan karikatürlerdi.³² Bu karikatürler ustaca yapılmış olsa hiç olmazsa benim başlıca kusurlarımı tebarüz ettirmiş

32 Bu karikatürlerin bazıları için bk. Hilmi Yücebaş, *Filozof Rıza Tevfik-Hayatı, Hatıraları, Şiirleri*, İstanbul 1968, s. 170-171, 235, 274.

olurlardı. Halbuki benim kusurlarımın ne gibi eksiklikler olduğunu yine benden iyi bilen yoktur.

Fakat bir insan ne kadar fena olursa olsun yalnız kusurdan ibaret değildir. Onun için ben kıylükale hiç ehemmiyet vermedim ve kimsenin hatırı için kanaatlerimden dönmedim, mizacımlı bozmadım ve inandığım prensiplerime sıdk ile bağlı kaldım. Bir faziletim varsa budur. Ben şahıslarla değil prensiplerle ve fikirlerle uğraşıyordum.

Onun için kabineden çekildim ve bir daha kabineye girmek üzere çekildim.

Damat Ferid Paşa için pek iyi dostumdu demiştim. Kendisi Tefvik Paşa kabinesinin devrilmesini dört gözle bekliyordu. Ve beni kabinesine almak istiyordu. Beni kurduğu ilk kabinesine çağırmadı değil. Fakat kendisinin bir acayip tabiatı vardı: Paşa hiçbir zaman geçinme sıkıntısı çekmemişti. II. Abdülhamid devrini sarayda damat olarak geçirmişti. Acayip tabiatından aşağıda bahsedeceğim.

Kendisi saraydan çıkmaz, ender olarak çıktığı zamanlarda, sarayın büyük kapısından çıkar, karşı taraftaki dairelere girer, zevcesi sultanın umûruna bakar, işlerini idare eder, tekrar saraya dönerdi. Vaktini birkaç hususi dostu ve musiki ile geçirirdi. Ben o civarda yıllarca oturdum. Kendisini bu müddet zarfında üç defa görmüştüm ve o da dediğim gibi büyük kapıdan çıkıp karşıdaki dairelere giderken...

Bütün Balta limanı arazisi, dağları ve çayırı ile, zevcesi sultanın malı idi.

Ben Damat Ferid Paşa'yı ilk defa Mısırlı Said Halim Paşa³³ vasıtasıyla tanıdım. Meşrutiyet'ten birkaç sene evvel Said Halim Paşa'ya ders vermeğe başlamıştım. Zaten Yeniköy'de Meşruti-

33 Said Halim Paşa (1864-1921). 1913-1917 tarihleri arasında sadrazamlık yapan Osmanlı devlet adamı. Mısır valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın torunu olan Said Halim Paşa Mütareke'de Malta'ya sürülmüş, serbest kalınca İstanbul'a dönmesine izin verilmeyince Roma'ya gitmiş ve orada bir Ermeni tarafından vurularak öldürülmüştür. Said Halim Paşa'nın Tanzimat'tan sonraki toplumsal meseleleri ele alan *Mukallidliğimiz* (1910), *Meşrutiyet* (1911), *Buhrân-ı İctimaîmiz* (1916), *Buhrân-ı Fikrîmiz* (1917), *Taassub* (1917) ve *İslâmlaşmak* (1918) adlarıyla çoğu Fransızca kaleme alınmış eserleri vardır (Ayrıca bk. Hüseyin Cahit Yalçın, "Sait Halim Paşa", *Tanıdıklarım*, İstanbul 2001, s. 69-71).

yet'in ilânından on üç sene evvel eski Mekteb-i Sultanî arkadaşım Fuad Bey Köseraife³⁴ Türkçülük ve Türk lisanlarının filolojisi ve lengüstiği sahasında dersler verdim. Dersimiz meşhur Orhun Âbideleri hakkında bazı salâhiyetli ulemânın yazıp neşretmiş oldukları mühim kitapları tedkik ve Osmanlı Türkçesi'nin, bu Ural-Altaik lehçeleri zümresi içinde, mevkiini ve medeniyetçe mertebesini ve diğer lehçeler ile karabet derecesini tayin idi. İtiraf ederim ki bu tettebbuâtın nev'-i şahsına mahsus bir zevki vardı.. Bugün Ankara'da Dil Kurumu heyeti içinde en derin okumuş âzâdan biri de Fuad Bey'dir. İşte bu Fuad Bey delâletiyle Said Halim Paşa da benden ders istemişti. Paşa ile dersimiz Türk edebiyatı ve bilhassa filozofik ve içtimâî meseleler hakkında mübâhesâta münhasırdı. Haftada iki gece Fuad Bey'de, iki gece de Said Halim Paşa'nın Yeniköy'deki ikametgâhında kalırdım.

Meşrutiyet'in ilânından sonra Damat Ferid Paşa bir gün Balta limanı ormanına Said Halim Paşa'yı kuzu ziyafetine çağırması ve paşa da bana:

– Beraber gidelim! demişti. Gittik, güzel bir çamlık içerisinde yemek yedik, oturduk ve konuştuk. Damat Ferid Paşa bana pek nâzik bir adam göründü. Fransızca'yı da okur, yazar ve söylerdi. Lâkin bazı bahislere girişince derhal anladım ki Mısırlı Said Paşa'nın Fransızcası onunkinden çok yüksektir.

Mütareke'den sonra Maarif Nâzırı olunca Damat Ferid Paşa ile daha sık görüşür olduk ve kendisinin makama haris olduğunu ve kendine çok itimat ettiğini farkettim. Kendisi benden de hizmet ümit ettiğini işrab etti.

Çünkü İttihad ve Terakki'nin gayr-ı mes'ul komiteci hükümeti idaresinden müşteki olduğumu hiçbir vakit gizlememiştim. Binaenaleyh sözün cereyanını bu vadiye tahvil edince hiç çekinmeden bana o husustaki fikirlerini açtı. Paşanın acayip bir tabiatı vardı demiştim. Bu adam gayet ketum idi ve sır saklayacağım diye acayip şeyler yapardı. Ben Tefik Paşa kabinesinde Maarif Nâzırı iken beni davet ederdi ve benim vasıtamla kabine arkadaşlarımdan birçoğunu tanımıştı. Meselâ Mustafa

34 Fuad Köseraif (1872-1949). II. Abdülhamid devri devlet adamlarından Köse Raif Paşa'nın oğlu, şair İhsan Râif Hanım'ın ağabeyidir.

Hayri³⁵ ve Zeynelâbidin³⁶ Efendiler, Ali Kemal³⁷ ve Gümülcineli İsmail³⁸ beyler bu aradadır.

Damat paşa bir mühim mesele hakkında rey sormak için bizi davet edince bizi sarayın selâmlık tarafını teşkil eden müstakil yalı ve kütüphane dairesi almazdı, harem tarafına kabul ederdi. Şimdi hastahane olan bina. Orada birçok ufak tefek odalar vardı. Her birimizi o odalardan birine ayrı ayrı kabul eder ve hepimizle ayrı ayrı görüşürdü. Tabiidir ki bu takyid, her birimizle niçin görüştüğünü ve ne mevzu üzerine konuşulduğunu diğerlerinden gizli tutmak içindi. Halbuki biz kendisinden ayrılıp yalıdan çıktıktan sonra birbirimizle görüşür ve paşa ile ayrı ayrı ne konuştuğumuzu birbirimize anlatır ve tabii gülüşürdük. Bu çocukça takayyüd de hepimize garip görünürdü.

Sonra Damat Ferid Paşa dindar bir adamdı. Fakat namaz kılmaz, oruç tutmaz, hacca gitmez ve bazı muharremâtı istihlâl ederdi; şarap içmek, domuz eti yemek gibi. Bu hususta kendisiyle mübâhase ettik; kendisine:

– Böyle İslâmiyet olmaz, buna Teizm³⁹ derler! dedim. Tabii bir şey diyemedi.

35 Mustafa Hayri (1867-1921). Osmanlı Devleti'nin son nâzır ve şeyhülislâmlarından. Önce bir süre Evkaf ve Adliye nâzırlığı yapmış, 1914'te şeyhülislâm olmuştur.

36 İttihad ve Terakkî Fırkası'nın Konya mebusu; daha sonra Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın kurucularından.

37 Ali Kemal (1867-1922). Gazeteci ve politikacı. 1889'da siyasi faaliyetleri dolayısıyla Halep'e sürgün edilmiş, 1894'te Jön Türkler'e katılmak üzere Avrupa'ya kaçmıştır. II. Meşrutiyet'ten sonra İttihâçılara karşı en sert eleştirileri yapmış, önce *Peyâm*'ı, daha sonra *Peyâm-Sabah*'ı çıkarmıştır. Millî Mücadele aleyhindeki yazıları dolayısıyla muhakeme edilmek üzere Kasım 1922'de İstanbul'dan Ankara'ya götürülürken yolda İzmit'te Nurettin Paşa'nın adamları tarafından linç edilerek öldürülmüştür.

38 Gümülcineli İsmail (1879-1945). II. Meşrutiyet devrinin tanınmış politikacılarından. 1908 seçimlerinde İttihad ve Terakkî'den Gümülcine mebusu oldu, daha sonra Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na geçti. Millî Mücadele aleyhinde faaliyette bulunduğu için 150'likler listesine dahil edildi. Yurt dışında Yunanistan, Fransa, İsviçre ve Bulgaristan'da yaşadı, 22 Ağustos 1945'te Paris'te öldü (Ayrıca bk. Hüseyin Cahit Yalçın, "Boşo ve Gümülcineli İsmail", *Tanıdıklarım*, İstanbul 2001, s. 127-128).

39 *Théisme* (Fr.): Tek olan ve âlemden ayrı olan Tanrı'nın varlığına inanan görüş, Tanrıcılık.

Kendisi sarıklı sınıfına, yani hocalara ehemmiyet verirdi. Hilâfet meselesine ve makamına şiddetle merbuttu. Şüphe yok ki sıhriyetle mensup bulunduğu Sultan Vahideddin'in şahsına da pek bağlı idi. İşittiğime göre sonra bozuşmuşlar...

Damat Ferid Paşa mahdut bir saray muhiti içinde otuz şu kadar yıl yaşamış olduğu için dünyadan kat'iyen bî-haberdi. Hiçbir ilme az çok vukufu olmadığı gibi Avrupa'nın umumî tarih-i siyasîsine de vâkıf değildi. Ondan dolayı, bizde herkes-te sık sık görüldüğü gibi, sırf hüsnüniyete güvenerek iş gör-mek, muazzam "Şark Meselesi"ni⁴⁰ tek başına halletmek ister ve halledeceğine de inanırdı.

Bir gün lâkırdı sırasında İttihadçılardan bahsederken, de-dim ki:

– Bunların idaresi bizim memlekette hemen her zaman gö-rülen zorbalar idaresinin devamından ibarettir. Biz Yeniçerilik-ten hâlâ kurtulamadık.

Damat Paşa fikrimi tasvib etti ve çok doğru buldu. Fakat kendisini Büyük Reşid Paşa⁴¹ makamına koyarak yeniden bir Tanzimat-ı Hayriyye teşebbüsünde bulunmak istediğini etrafı-na ihsas etti amma kendisi Büyük Reşid Paşa devrinin ahvâli-ne de lâyıkiyla vâkıf olmadığını kendisiyle görüşürken peyle-diği sözlerden anlıyordum. Kendi şahsî hüsnüniyeti ve sada-kati ve kabiliyeti hakkında bu malûmatı edindikten sonra de-rin bir teessür duydum. Çünkü teşkilâtı mükemmel, her tara-fında tertibatı yerinde ve pek çok maceraperesti hizmetine al-mış İttihad ve Terakki komitesine karşı bu mübarek zatın mu-vaffak olamayacağını düşündüm, me'yus oldum. Husûsâ ki Avrupa diplomasisinin dehşetli entrikalarına da hedef bulun-u-yorduk. Bu sebeptir ki Ferid Paşa'nın birbirini kovalayan kabinelerinde bulunmaya cesaret edemedim ve bir gün yine

40 19. yüzyılın başlarından itibaren büyük bir kısmı Osmanlı Devleti'nin sınırla-rı dahilinde bulunan Ortadoğu ve İslâm dünyasını Batılı büyük devletlerin (Düvel-i muazzama) kendi aralarında taksim planının ortaya çıkardığı problemler.

41 Mustafa Reşid Paşa (1799-1858). Tanzimat-ı Hayriyye denilen Tanzimat Fer-manı'nın mimarı kabul edilen Osmanlı devlet adamı. Hâriciye nâzırlığı ile farklı tarihlerde altı defa sadrazamlık yapmıştır.

bermutat Balta limanında Ali Kemal merhum da hazırken benim tereddütlerime karşı Hürriyet ve İtilâf Fırkası mensubu zevat:

– Bize itimadın yok demek oluyor! diye şikâyetle bulundular. Ben hulâsaten dedim ki:

– Vaziyetim tamamen zannınız gibi değil, fakat fena halde yorgunum. Size dışarıdan elimden geldiği kadar sıdk ile yardım ve hizmet ederim, fakat kabineye girmek istemem. Maarif Nezâreti'nde iken çektiğim eziyet ve ecnebilere gördüğüm hakaret kâfidir. Bir daha istemem.

Ve filhakika bütün gayretimle İttihadçıların herhangi bir sebep ve tesadüfle ortaya çıkmalarına ve eski politikalarında devamlarına mâni olmak için uğraştım.

Damat Ferid Paşa birinci kabinesini kurdu, girmedim. İkinci kabinesine de girmedim. Üçüncü kabinesine de girmedim.

Sırası gelmişken şunu söyleyeyim ki, benim aleyhimde ve samimiyetime karşı birçok propagandalar yaparak benim ismi mi lekelemek isteyenler bu hadiselerle dikkat etmemiş görünüyorlar. Ben Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na mensup idim.⁴² Fakat fırkanın bünye ve anâsırı hiçbir veçhile birbirine tamamen benzer adamlardan müteşekkil değildi. Ben mizaç, terbiye, malûmat ve ideal itibariyle ne hoca efendilere benzerdim, ne Sadık Bey'e,⁴³ ne Gümölcinelî ve emsali gibi kimselere ve Refik Hâlid gibi muharrirlere benzerdim. Biz bu zevatla bir müsbet bir de menfî prensipte birleşmiştik. Kanun-ı Esâsî'yi bütün vecîbe ve şartları ile tahakkuk ettirmek müsbet prensibimizdi;

42 Rıza Tevfik, Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın "Münevverân Takımı" diye adlandırılan mensupları arasında bulunuyordu. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bk. Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası*, İstanbul 1990, s. 46, 48, 73, 76, 85-86, 92, 94, 126, 130-131, 148-151.

43 Miralay Mehmed Sadık (1860-1940). II. Meşrutiyet'ten sonra İttihadçılardan ayrılarak önce Hizb-i Cedid Fırkası'nı kurmuş, daha sonra Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın kurucuları arasında yer almıştır. Bâbîalî Baskını'ndan sonra Paris'e kaçmış, Birinci Dünya Savaşı sırasında İngilizlerle işbirliği yaptığı gerekçesiyle 150'likler listesine dahil edilmiştir. 150'likleri affeden kanunun yürürlüğe girmesi üzerine İstanbul'a döndüğü gece vefat etmiştir (bk. Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası*, İstanbul 1990, s. 243; Kâmil Erdeha, *Yüzellilikler yahut Milli Mücadele'nin Muhasebesi*, İstanbul 1998, s. 200-201).

menfî olanı da İttihad ve Terakki nâmına fuzulî ve zâlimâne hüküm süren bir çete hükümetini istememektî.

Şimdi mezheb, meşreb, ilim, mizaç ve menfaat ihtilâfına bakmaksızın kim bu iki prensip üzerinde bizimle müttelik bulunur da bilfiil bu emeli tahakkuka hizmet ederse biz onunla kendimizi ittifak etmiş sayıyorduk. Onun içindir ki Kozmîdi,⁴⁴ Boşo⁴⁵ olsun, kim olursa olsun bu memleket evlâdından olduğu için ve zaten bizim Kanun-ı Esâsî'de de hukuk ve kabiliyet ve vazife itibariyle muhtelif unsurlar arasında hiç fark gösterilmediğinden dolayı onlarla da ittifak etmiştik. Bizim kuvvetimiz de zaafımız da bu idi. Yine herkesten iyi biliyordum ki:

– Haydi buyurun, sıra sizindir, iş başına geçiniz de görelim dedikleri zaman menfî bir prensip üzerinde ittifak eden Hürriyet ve İtilâf fırkasında müthiş ihtilâflar çıkacaktı. Fakat biz o ihtilâfatı yalnız düşünüyorduk. Onların mahiyetini tâyin etmeğe, zuhuruna mâni olmaya ve tedbirler almaya zaten vakit yoktu.

İşte bütün bu gibi esbab yüzünden idi ki Damat Ferid Paşa'nın kabinelerine girmeye cesaret edememiştım ve yine bu sıralarda idi ki Şam'dan Mustafa Kemal Paşa'nın fevren⁴⁶ İstanbul'a avdet ettiğini haber almıştım. Bu mühim zatı ben, henüz kendisi Selânik'te erkân-ı harbken, ismen tanırdım. Sonra fırka eski arkadaşlarından Fethi Bey⁴⁷ Sofya'ya sefir olarak gittiği zaman Mustafa Kemal Bey'i ataşemiliter olarak yanına almıştı ve öğrendiğime göre pek iyi dost imişler. Ben o esnada Avrupa seyahatinden, Edirne mebusu olarak avdet ediyordum. Bulga-

44 Pandelâki Kozmîdi Efendi, Ahrar Fırkası'nın kurucularından olup II. Meşrutîyet'in ilânından sonra yapılan ilk seçimlerde Ahrar Fırkası adına İstanbul mebusu olarak Meclis-i Mebusan'a girmiştir (bk. Hüseyin Cahit Yalçın, "Kozmîdi", *Tanıdıklarım*, İstanbul 2001, s. 139-141).

45 Yorgi Boşo (1876-1929). Yunan asıllı politikacı. II. Meşrutîyet'ten sonraki seçimlerde Serfiçe'den mebus seçildi. İttihad ve Terakki'ye karşı Hürriyet ve İtilâf Fırkası yanında yer aldı ve sürekli olarak Yunanistan yanlısı tutumuyla dikkati çekti. Meclis-i Mebusan'da yaptığı bir konuşmada "Ben, ancak Osmanlı Bankası kadar Osmanlıyım!" demesi meşhurdur (bk. H. C. Yalçın, "Boşo ve Gümûlcineli İsmail", *Tanıdıklarım*, İstanbul 2001, s. 127-128).

46 Çarçabuk, birdenbire.

47 Fethi Okyar (1880-1943). Asker ve devlet adamı. İki defa başbakanlık yapmış, ayrıca Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurucuları arasında yer almıştır.

ristan hududunda benim maskat-ı res'im olan Cisir-i Mustafa Paşa'da⁴⁸ o zamanın usulü üzerine tevakkuf ettik. Orada vagon değiştirecektik. Edirne mebusu olduğum için bana hususi bir vagon tayin ettiler. Sefir Fethi Bey'le genç arkadaşı Mustafa Kemal Bey'i bu hususî vagonuma almıştım. Kendileriyle uzun uzadıya konuştuk. Fethi Bey'le eski dost olduğumuz için lâubali konuşuyorduk. Genç Mustafa Kemal Bey uzun boylu, narin yapılı, husûsâ pek keskin ve dikkatli bakışlı bir adamdı. Uzun ve yumuşak, açık kumral bıyıklı idi. Nazar-ı dikkatimi celbetti. Kendisi mübâhasemize karışmadı, tek lâkırdı söylemedi. Yalnız sözlerimize ve tavırlarımıza inceden inceye dikkat ediyordu. Benim yanımda tesadüfen bir Türk hanımı vardı. Sâbık Çanakkale kumandanı olan bir paşanın torunu idi. Eskiden anasını babasını komşu olarak tanıdığım için, kendisini de vagona davet etmiştim. Bu genç hanım az çok macera peşinde dolaşır bir mirasyedi idi. Kendisinin bana mensup olduğunu zannetmesinler diye o hanımı hem Fethi Bey'e, hem de Mustafa Kemal Bey'e takdim ettim.

İşte Mustafa Kemal Paşa ile şahsî ilk karşılaşmamız bu tuhaf tesadüf ve vesile ile oldu. Halbuki kendisi mülâzım-ı evvel ve erkân-ı harb namzedi iken 1319 senesinde bana Selânik'ten pek nazikâne bir kartdövizit göndermişti. Teessüf ederim ki o zaman aldığım kartları okumaya vakit bulamadığımdan bu kartı da okuyup cevabını verememişim ve böyle bir kartın mevcudiyetini ancak 1925 senesinde Amman'da bulunduğum sırada buradan beraber götürdüğüm evrak arasında buldum ve sakladım.⁴⁹

48 Hayat hikâyesinde de belirtildiği gibi, Rıza Tevfik 7 Kânun-ı sâni 1869 tarihinde, o sırada babasının kaymakam olarak bulunduğu Edirne vilâyetine bağlı Cisir-i Mustafa Paşa'da dünyaya gelmiştir.

49 20 Mart 1319 (2 Nisan 1903) tarihinde gönderilen ve hâlen Rıza Tevfik'in torunu merhum Rıza Başıkoglu'nun evinde mutena bir köşede muhafaza edilen sözkonusu kartvizitin kılışesi ve metni ilk defa Mustafa Ragıp Esatlı'nın hazırladığı *Ölümünden Sonra Rıza Tevfik* (İstanbul 1950, s. 157) adlı kitapta yer almış, daha sonra Hilmi Yücebaş'ın *Filozof Rıza Tevfik-Hayatı, Şiirleri, Hatıraları* (İstanbul 1957, s. 4-5) adlı kitabında yayımlanmış; son olarak da Refik Halid'in *Bir Ömür Boyunca* (2. b., İstanbul 1999, s. 160) adlı hâtırâtında söz konusu edilmiştir.

Bilâhare işittiğime göre Mustafa Kemal Paşa sağığında bu kart meselesini birkaç defa zikretmiş.

Atatürk ve Rıza Tevfik

– Ben kimseye yazmadığım bir kartı kendisine gönderdim, cevap vermedi demiş. Halbuki ben en küçük talebemin bile kartını cevapsız bırakmaz bir adamım. Bunun da emsali pek çoktur. Bununla beraber kendileri Anafartalar kahramanı olarak avdet ettiği zaman Âşîyan’da Tevfik Fikret’e yapılan ilk ihtifal merasimi için davet edilen zevât arasında davetiyesini kendim yazmış, eve geldiği zaman kendisini kapıdan karşılamış ve ihtifale başlanmadan evvel huzzâra ve Tevfik Fikret’in refikasına:

– Anafartalar kahramanı meşhur Miralay Mustafa Kemal Beyefendi!.. diye takdim etmişim.

Burada Mustafa Kemal Paşa’nın şahsiyet ve evsâfından bahsedecek değilim. Ancak şu kadarını söyleyeyim ki kendisi yalnız fevkalâde bir asker değil, fakat aynı zamanda edebiyattan ve ilimden anlar ve kıymet takdir eder bir adamdı. Husûsâ kendisine sıdk ve ihlâs ile itiraz edenlere canı sıkılsa bile:

– Bu adam efendidir, zelil uşak değil!.. dediğini çok defa bana rivayet ettiler. Binaenaleyh zelil adamları hasbezzarure kullansa bile onlar daima nazarında muhakkar idiler.

İşte ben Damat Ferid Paşa’nın üç kabinesine girmekten imtina ettiğim bir zamanda daima İttihad ve Terakki belâsına karşı ne çare düşünmek mümkünse onu düşünmekle meşguldüm ve tam o sırada Mustafa Kemal Paşa’nın Şam’dan fevren İstanbul’a avdet etmiş olduğunu ve Aksaray’da bir arkadaşının evinde misafir bulunduğunu haber aldım.

O zamana kadar Hürriyet ve İtilâf merkez-i umumîsinin neredede bulunduğundan dahi haberim yoktu. Yalnız Pehlivan Kadri Bey⁵⁰ ekseriya benim konferans ve nutuk verdiğim yerlerde yanımda bulunuyordu. O sırada tesadüfen Pehlivan Kad-

50 Hürriyet ve İtilâf Fırkası’nın önde gelen isimlerinden biri olan gazeteci Pehlivan Kadri için bk. Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki’de On Sene*, s. 517.

ri Bey'e rastladım ve Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'a geldiği haberinin doğru olup olmadığını kendisinden sordum.

Kadri Bey haberin doğruluğunu tasdik etti. Evvelce de Mustafa Kemal Paşa ile Enver Paşa arasındaki geçimsizlikten haberdar olmuştum ve fazla malûmat olarak Almanlardan bir dostum –ki felsefe profesörü idi– bana Alman heyet-i askeriyesi reisi Liman von Sanders Paşa'nın⁵¹ Mustafa Kemal Bey'in kabiliyetinden çok sitayişle bahsettiğini ve kendisini en mühim vazifelerde kullanmak ister olduğunu söylemişti.

Pehlivan Kadri Bey'den beni Hürriyet ve İtilâf umumî merkezine götürmesini istedim. Birlikte merkeze geldik. Orada meğer o gün hoca efendiler yokmuş, fakat diğer âzâ orada idiler. Uzunca bir nutuk verdim, vaziyet-i hâzırâyı bildiğim gibi anlattım ve dedim ki:

– İttihad ve Terakki Fırkası'nın balabanları buradan zilletle kaçtılsa da burada teşkilâtları mükemmeldir ve adamları yerli yerindedir. Bunların yine bir fesat çıkarmalarına mâni olmak en büyük hamiyet vazifesidir. Burada bir zat var ki kendisi bulunduğu her askerî hizmette yüksek kabiliyetler gösterdiği halde daima İttihadçılar tarafından bütün teşebbüsâtında sekteye uğratılmıştır. Mustafa Kemal Paşa diye maruf olan bu Anafartalar kahramanı bugün İstanbul'da bulunmaktadır. Kendisinin gerek Ermeni meselesiyle, gerekse askerî makamlar nâmına kadın çorap ve korselerine el koymak gibi dalaverelerle uzaktan yakından alâkası olmadığı gibi, izzet-i nefsinde, istikametinde ve hamiyetinde kimsenin şüphesi yoktur.

Vaziyetlerinden korkan birçok zabitler kendisinin etrafına toplanmışlardır ve teşkilât yapıyorlar diye işittim. Mustafa Kemal Paşa'nın memleketin bu karmakarışık devrinde bir vazife alarak vatana hizmet etmeğe kuvvetli meyli olduğunu zannediyorum ve merkez kumandanlığını kendisine yakıştırdığı da söyleniyor.

51 Liman von Sanders (1855-1929). Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale ve Filistin cephelerinde Osmanlı ordularına kumanda eden Alman generali. *Millet-i Müselleha* (1884) adlı eseriyle *Türkiye'de Beş Sene* (1921) adını taşıyan hatıraları Türkçeye de çevrilmiştir.

Bugüne kadar Hürriyet ve İtilâf Fırkası adamakıllı bir kabine kurmakta aczini gösterdi ve kurduğu kabineler de iki üç haftadan fazla yaşamıyor. Bu zâtı Harbiye Nezâreti'ne getirmekten mühim muvaffakiyet olamaz. Kendilerine bu vazifeyi teklif ediniz. Eminim ki bu faal ve müstakim zat müşkülleri halleder, askerî işlerin uhdesinden muvaffakiyetle gelir.

Ben o gün bu sözleri söylerken yanımda tarih hocası Ahmed Refik Bey⁵² vardı. Refik Bey Mustafa Kemal Paşa'yı tanıyormuş. Kendisine paşaya gidip teklifi iblâğ etmesini ve bu teklifi kabul etmesini hassaten istirham ettiğimi söylemesini tenbih ettim. Ayrıca bana haber getirmesini de rica eyledim. Ayrıldık.

Hemen ertesi günü müverrih Refik Bey merhum gelip beni buldu ve:

– Mustafa Kemal Paşa mahsusen selâm söyledi, ellerinizden öptü ve edilen teklifi maalmemnuniye kabul edeceğini de bana temin etti, dedi. Ben müsterih oldum ve bu vâkıayı gidip Damat Ferid Paşa'ya bildirmeğe karar verdim. O âna kadar bu adamın kurduğu kabinelere girmekten mussırrane istinkâf ettiğim halde bir dost olarak, çok defalar Balta Limanı'na gider kendisiyle görüşürdüm. Refik Bey'in getirdiği cevaptan bir gün sonra Balta Limanı'na yine gidecektim, fakat o esnada işittim ki ben Hürriyet ve İtilâf klübünde Mustafa Kemal Paşa hakkında verdiğim konferanstan hemen yarım saat sonra Zeynelâbidin Efendi ve sair hoca efendiler gelmişler, benim beyan etmiş olduğum mülâhazaları işitince:

– Ah bizim feylesofumuz pek safderun adamdır. Mustafa Kemal Paşa'nın da İttihadçıların dikâlâsı olduğunu farkedememiş. O da onların yetiştirmesidir. Cemal Paşa'nın en sıkı dostu ve müşaviri değil mi idi? Bize bu mizaçta adam lâzım değil!.. deyip benim teklifimi reddetmişler ve kendilerince zaten Har-

52 Ahmed Refik Altınay (1880-1937). Yazıları ve kitaplarıyla devrinde "Tarihi sevdiren adam" olarak tanınan Ahmed Refik, Dârülfünun'da tarih müderrisliği yapmıştır. Otuzdan fazla eseri arasında en tanınmışları *Lale Devri* (1912), *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı* (1914), *Hicrî On İkinci Asırda İstanbul Hayatı* (1921), *Âlimler ve Sanatkârlar* (1922), *Tarih ve Müverrihler* (1932) bulunmaktadır.

biye Nâzırlığı makamı için hazırladıkları Gürcü Şakir Paşa'yı tavsiye ve teklif etmişler.

Bunu öğrenince bittabi meysus oldum ve Damat Ferid Paşa'yı ziyarete giderek fikrini almak istedim. Evvelce arzetmiştim ya, kendisinde ketumiyetin bir nevi hastalık haline gelmiş olduğundan, bu meseleye dair hiçbir şey sezdirmedi. Ben de bir şey söylemedim; çekildim, geldim ve kabinenin nasıl ve kimlerden teşekkül edeceğini beklemeğe başladım.

Üç gün sonra tesadüfen meşhur Said Molla⁵³ ile yolda karşılaştım. Said Molla gayet zeki, kalles ve hiçbir kimseye yâr olmaz bir adamdı. Fakat hoşsohbet idi ve benimle iyi görüşürdü. Her taraftan haber alabildiği için ekseriya bir hâdisenin vukuundan evvel o hâdisenin âmilleri hakkında kendisinden bazı doğru malûmat almak mümkün olabiliyordu. Yine öyle oldu ve bahis, zamanın en mübrem meselesi olan kabine teşekkülüne intikal etti.

Ben kendisine Mustafa Kemal Paşa hakkındaki mütalâa ve teklifimden hiç bahsetmedim. Kendisi de ona dair bir imâda bulunmadı. Said Molla belki bu meseleyi işitmişti. Zira ben teklifimi Hürriyet ve İtilâf merkezinde açıkça yapmış, bunu birçok kimseler işitmişti. Fakat dediğim gibi, kendisi buna dair bir imâda bulunmadı. Yalnız ben dedim ki:

– Galiba bazı makamlara güç adam bulacaklardır. İşe adam değil, adama iş...

Said Molla güldü ve:

– Damat Ferid Paşa makam için adamını arayanlardan değildir. Bahriye Nezâreti'ne, pek sıkışırsa, bir sarıklı da getirebilir. Adam kıtlığı mı var? Pekalâ bulmuş: İhtiyar Gürcü Şakir Paşa'yı Harbiye Nezâreti'ne ve onun damadı olan Gürcü Avni Paşa'yı⁵⁴ da Bahriye Nezâreti'ne tayin etmeğe karar vermiş deyince düşünceye daldım. Çünkü Avni Paşa benim Mekteb-i Sulta-

53 Said Molla (1883-1930). İngiliz Muhibleri Cemiyeti'nin kurucusu ve reisi (Ayrıca bk. Ali Birinci, "Sait Molla'nın Serencâmı", *Müteferrika*, sayı 30, Kış 2006/2, s. 145-158).

54 Avni Paşa (1886-1930). Bahriye nâzırı ve Sultan Vahideddin'in baş yâveri. Cumhuriyet'ten sonra 150'liklere dahil edilmiştir.

nî arkadaşlarımdandı, yani 1882 senesinden beri tanıdığım bir zat idi. Kendisi mektepte benden bir sınıf yukarıda idi. Avni Paşa mektepten ayrıldıktan sonra kendisiyle karşılaşmak ve görüşmek nasip olmamıştı. Bu zatla sonraları Cünye’de benim komşum olarak uzun müddet beraber bulunduk, çok samimi görüştük. Ve sekte-i dimağiyeden vefat ettiği zaman ben yanında bulundum. Ancak Avni Paşa bahriyeden yetişme bir asker olmayıp kara askeri olduğu için bu zâtın Bahriye Nezâret-i’ne getirilmesindeki hikmeti kavrayamıyordum.

Said Molla ile lâfı kısa kesip veda etmek üzere iken, Molla:

– Acele etme, gitme, işin dahası var, dinle! dedi. Mevsûkan haber aldığıma göre Mustafa Kemal Paşa’yı Damat Ferid Paşa’ya İngilizler tavsiye etmişler ki, kendisi Anadolu müfettişliğinde bulunsun ve İstanbul’dan bir an evvel uzaklaştırılsın diye! Halbuki bu Mustafa Kemal Paşa’yı topçu ferîği Rıza Paşa ve kabinede makamsız nâzır olarak bulunan diğer birkaç zat Damat Ferid Paşa’ya götürüp takdim etmişler, sadrazam da onların teşvikiyle Mustafa Kemal Paşa’yı padişahın huzuruna çıkararak:

– Sâye-i şâhânelerinde yetişen en muktedir ve genç kumandanlarımızdan olan Mustafa Kemal Paşa kulunuz, Yunanlıları memâlik-i mahrusa-i şâhânedan çıkarabilecek kabiliyettedir. İnşallah sâye-i seniyenizde buna muvaffak olacaktır diye teminat vermiş, hünkâr da:

– Efendim, zaten kendilerini pek iyi bilirim, kapı yoldaşınız! diyerek vaktiyle Mustafa Kemal Paşa’nın kendi yâverliğinde bulunduğunu ve birlikte Avrupa’da seyahat ettiklerini imâ suretiyle yabancısı olmadığını anlatmak istemiş ve paşa huzurdan ayrılırken de, padişah eliyle arkasını sıvazlayarak:

– Allah muvaffak etsin! duasıyla kendisini selâmetlemiş... Said Molla’nın o gün bana verdiği bu haberin doğruluğu vukuat ile bilâhare sabit oldu ve Mustafa Kemal Paşa filhakika müfettiş olarak Anadolu’ya gönderildi. Hattâ kendisine Dahiliye Nâzırını Mehmed Ali Bey⁵⁵ yed’i ile 4000 lira harcırah veril-

55 Hürriyet ve İtilâf Fırkası mensuplarından. Mütareke yıllarında Posta Telgraf Umum Müdürlüğü ile Dahiliye Nâzırlığı yapmış, daha sonra 150’liklere dahil

miş. Yine o sıralarda işitmiştim ki, Mustafa Kemal Paşa'nın elinde avucunda büyük bir para yokmuş, yalnız kıymetli iki üç Arap atı varmış. Bu atları sâbık Bahriye Nâzırı Cemal Paşa⁵⁶ vasıtasıyla sattırılmış ve harcırahıyla, o para üzerinde bulunduğu halde Anadolu'ya gitmiş.

Molla'dan aldığım haberler karşısında büyük bir hayrete düşmedim. Çünkü o sıralarda İstanbul büyük bir hercümerc içinde idi ve türlü fikir cereyanları birbiriyle çatışıp duruyordu. Damat Ferid Paşa, pek yakından dostum olduğu için Mustafa Kemal Paşa'ya taallük eden vak'adan beni haberdar edebilirdi. Fakat bu gizlemeyi de ketumiyet hastalığına bağışladım.

Şu kadar var ki, Harbiye Nezâreti'ne tayin olunacak Gürcü Şakir Paşa'nın kim olduğunu merak ettim ve Hürriyet ve İtilâf Fırkası âzâsından pek iyi görüştüğüm Şaban Efendi⁵⁷ ile Pehlivan Kadri Bey'den ve hoca efendilerden tahkik ettim. İttihadçılar birçok kimseyi ve bu arada Refik Hâlid Bey ve arkadaşlarını Anadolu'ya nefyettikleri zaman bu ihtiyar paşa da menfîler arasında bulunuyormuş. Kendisi pek afif ve müslüman bir adam olduğu için hoca efendilerle ahabplık pek ileriye götürülmüş. Hoca efendiler de Şakir Paşa'nın medhinde pek ileri gider olmuşlar ve:

– Beş vakit namazına beş daha katar! demeyi itiyad edinmişlerdi. Hattâ paşanın midesi, kalbi bozuk, böbrekleri sakat olduğu halde bir gün bile orucunu terk etmemiş olduğunu ilâve ederlermiş.

Hak rahmet eylesin, Şakir Paşa'nın iyi adam olduğunda hiç şüphem kalmadı fakat bu hasletlerin o müşkül ve hâileli zamanlarda, Harbiye Nezâreti ile ne gibi alâkası olabileceğine de bir türlü akıl erdiremedimdi. Bilâhare birçok dostlarımdan da işittim ki hoca efendilerin teveccühüyle bu makamlara getiri-

edilmiştir (bk. Kâmil Erdeha, *Yüzellilikler yahut Millî Mücadele'nin Muhasebesi*, İstanbul 1998, s. 197-198).

56 Cemal Paşa (1872-1922). İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Enver Paşa ve Talât Paşa ile birlikte önde gelen isimlerinden biri.

57 Kayserili Şaban Ağa, Hürriyet ve İtilâf Fırkası kurucularından biri olup müte-kaid mülâzımdır. Cumhuriyet'ten sonra o da 150'likler'e dahil edilmiştir.

len Şakir Paşa ile damadı Avni Paşa ihtimal ki Mustafa Kemal Paşa'nın gayzını davet ederiz diye ürkmüşler, genç ve zeki Avni Paşa da Damat Ferid Paşa'yı ikna etmiş ve Mustafa Kemal Paşa'nın fevkalâde bir asker olduğunu ve o âna kadar gösterdiği muvaffakiyetler yüzünden memlekette hakikaten bir kahraman olarak tanındığını ve olsa olsa Yunan ordusunu Anadolu'dan ancak bu kıymetli kumandanın çıkarabileceğini ve padişahın da zaten yabancı olmadığını anlatarak kendisinin huzura çıkarılıp hünkâra takdim edilmesini temin etmişmiş ki, bu rivayeti akla yakın buldum.

O sıralarda hakikaten Sèvres muahedesinin hazırlanmakta olduğu rivayet ediliyordu. Bu sefer Damat Ferid Paşa'dan bir davetnâme aldım, gittim, kendisiyle uzun uzadıya görüştüm ve yukarıda naklettığım şeylerden hiç bahsetmeyerek arzusunun istisnası ettim. Dedi ki:

– Yakında Sèvres muahedesini imzaya gideceğiz. Sizin de bidâyet-i emirde, yani şevket-meâb efendimizin tasvib ve iradesi ile Maarif Nezâreti'ni kabul buyurduğunuz zaman da padişah üzerine, fermân-ı hümâyûnlarına ittibâen kabul buyurmuşunuz. Bu hizmet de sulh müzakerâtında bulunmak ve orada verilecek karara göre muahedeyi imza etmek vazifesidir. Rica ederim hazır bulununuz, birdenbire bir haber gelirse derhal vakt-i muayyeninde hareket etmeliğiniz icabeder.

Bu teklif karşısında fena halde sıkıldım. Çünkü içinde bulunduğumuz şartlarla mağlûp bir devletin mümessili olarak bir sulh muahedesini imzalamak hiç de arzu edilecek ve övünülecek bir şey değildi. Husûsâ ki benim bu felâkette ve bu yıkıntıda zerre kadar dahl ü tesirim bulunmadığı gibi, bilâkis beş ay müddet uğraşıp konferanslar vererek halkın harbe meylini önlemeğe çalışmış, bu uğurda didinmişim. Binaenaleyh:

– Paşa hazretleri, dedim, bendeniz hemen hazırlanırım ve emriniz veçhile kalkar gideriz! Ne yapalım başa gelen çekilir!.. Fakat paşa mühim bir şart ihtar etti ve:

– Lâkin beyefendi, böyle sellemehüsselâm kalkıp gidivermek olmaz. Siz bir hükûmeti temsil etmek üzere gideceksiniz.

Binaenaleyh o hükûmetin resmen âzâsından bulunmanız en mühim şarttır. Biz sizin için Şûrâ-yı Devlet riyasetini münhal bıraktık. Onun muamelesini derhal yapalım, ondan sonra bizimle hükûmet âzâsından olarak teşrif edersiniz dedi.

Düşündüm, adamcağızın çok hakkı vardı. Çarnaçar bu teklifi de kabul ederek bir iki gün içinde hemen Şûrâ-yı Devlet reisi oldum. Fakat ben de bir şart koydum ki bu imza meselesi biter bitmez Şûrâ-yı Devlet riyasetinden çekileceğim. Zaten muahedenin imzasını müteakip bir kabine, ister galip ister mağlûp mevkiinde bulunsun, mutlaka istifa eder. Bu kaide-dendir. Paşa da bu teklifimi kabul etti.

1919 senesi Haziran'ının birinci pazar günü Fransa fevkalâde komiseri sadrazam paşaya müracaat ederek heyet-i Murahhasanın Paris'e gitmesi için kendisine salâhiyet verilmiş olduğunu bildirmiş. Bizim de 6 Haziran'da gitmemiz takarrür etti. Fakat ondan evvel Şûrâ-yı Devlet reisi sıfatıyla Meclis-i Vükelâ'da bulundum.⁵⁸ O vakit Ali Kemal Bey Dahiliye Nâzırı, Vasfi Hoca Efendi⁵⁹ de Evkaf Nâzırı idi. Heyet-i Vükelâ arasında makamsız nâzır pek çoktu. Bunlar müşavereye memur idiler. Bu sırada Mustafa Kemal Paşa da müfettişlik vazifesine başlamış ve Meclis-i Vükelâ ile temas halinde bulunuyordu.

Bir gün Meclis'te hepimiz hazır bulunduğumuz sırada pek hararetle bir münakaşa oldu. Bu münakaşaya da ben sebep oldum. Sadrazama dedim ki:

– Paşa hazretleri, Mustafa Kemal Paşa'yı buradan uzaklaştırmışsınız ve kendisini müfettişlik hizmetiyle bütün Anadolu'yu dolaşmaya memur etmişsiniz. Hattâ İzmir'i bigayri-hakkın istilâ eden Yunan ordusunun tenkili vazifesini de kendisine vermişsiniz. Bu işlerin uhdesinden gelecek bir zat olduğuna benim de kanaatim vardır. Fakat size şimdiden arz ediyorum ki gider gitmez sizin o emrinizi istihfaf ile tenkid ve reddeyleye-

58 “Şûrâ-yı Devlet Reisi Rıza Tevfik Bey Dûn Vazifesine Başlamıştır”, *İkdam*, nr. 8007, 25 Mayıs 1919.

59 İbrahim Vasfi: İttihad ve Terakki Fırkası'nın Karesi mebusu. Önce Ahali Fırkası'na, daha sonra Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na katılmıştır. Bu fırkanın Münnevveran Takımı'ndandır.

cek ve kendi başına istediği gibi ve anladığı gibi hareket eyleyecektir.

Ben bu mizaçta azim sahibi adamları pek iyi bilirim. Yunanlıları Anadolu'dan tard edeceğine de inanırım. Fakat zannetmeyin ki bu muvaffakiyeti nâm-ı âlinize kaydedecektir. O bu işleri yaptıktan sonra sizin vücudunuza bu makamda ne lüzum kalır? Bakınız kendisi ne yapacaktır? Bunu da duvara yazıyorum, dostlarımız şahit olsun. En evvel ufak bir vesile ile muğber olacak, istifasını verecek, sivil ve müstakil bir vatandaş olarak kendi hesabına çalışacaktır ve sırası gelince de ilân-ı isyan edecektir dedim. Ferid Paşa buna karşı sapsarı kesildi ve şu cevabı verdi:

– Beyefendi, siz bu adamı fırkada kabiliyetli, müstakîm ve azim sahibi iyi bir askerî kumandan olarak tasvir buyurmuştunuz. Hattâ kendisine Harbiye Nezâreti makamını lâıyk görmüş ve tavsiye etmiştiniz. Şimdi müfettişliğe lâıyk görmeyişiniz gariptir.

– Evet, öyle görünür, fakat hakikat-i halde benim istediğim şey Mustafa Kemal Paşa'nın en evvel İstanbul'u İttihadçılardan temizlemesi idi ve eminim ki, bunu birkaç haftada yapardı, dedim ve oturdum.

Yanımda da maruf kumandanlardan Cevad Paşa diye bir zat oturuyordu ki o da Avni Paşa gibi, benim 1882 senesinden beri Mekteb-i Sultanî arkadaşlarımdandı. Kendisi Sultan Hamid zamanında müddet-i medîde Mâbeyn müşîri olan Arapgirli Şakir Paşa'nın oğlu idi. Cevad Paşa bu sözlerime fena halde sinirlendi. Çünkü kendisi Mustafa Kemal Paşa'nın şiddetle taraftarı ve yardımcısı idi ve Meclis-i Vükelâ'da cereyan eden bahisleri kendisine hulâsaten bildirdiği kaviyyen rivayet olunuyordu. Kendisi beni güya yatıştırmak için kolumdan sıkıca tutup sarstı. Kendisine açıkça dedim ki:

– Koluma dokunmayınız, iş kol ile konuşmaya kalırsa neticesini siz düşünün!

Bunun üzerine Ali Kemal Bey kalktı ve tamamiyle benim dediklerimi tasdik ve teyid eden sözler söyledi ve yerine oturdu. Onun arkasından Vasfi Hoca söz aldı. O da aynı sûretle

mûtalâasını beyan ettikten sonra sustu. Meclisteki İttihadçı müşavirler ve husûsâ Gürcülerden Topçu Rıza Paşa⁶⁰ kaplarına sığamıyorlardı. Fakat onların yalnız müşaverede kendilerinden rey sorulursa mûlâhaza beyan etmekten başka hak ve salâhiyetleri olmadığı için resmen söze karışamadılar.

O gün, bu gürültü ile Meclis-i Vükelâ'ya son verdik.

Bundan takrîben beş gün sonra meclisin kâtibi, gelen evrakı okurken, Mustafa Kemal Paşa'nın bir tezkeresini okudu ki evvelce kendisine verilen bazı emirleri tebliğ eden bir sadâret tezkeresinin cevabı imiş. O tezkere-i sâmiye kendisine tebliğ olunduğu zaman ben henüz Şûrâ-yı Devlet reisi sıfatıyla mecliste bulunmuyordum.

Müfettiş paşanın lisanı gayet hürmetsiz ve istihfakâr idi. Hulâsatan meâli, hatırımda kaldığına göre, falan tarihte vâsıl-ı yed-i tekrim olan tezkere-i sâmiyede şöyle, böyle buyurulmuş ise de tezkere-i sâmiyenin mefhumundan zaman ve mekânın ve içinde bulunduğumuz şerâitin mahiyetinden zât-ı sâmililerinin lâyıkiyle haberdar olmadığı anlaşıyor. Binaenaleyh, bura- ca keyfiyet tedkik olunmakta bulunduğundan lâzım gelen muamelenin ifâsına teşebbüs olunacağı ma'ruzdurdan ibaretti.

Bu tezkereyi kâtip okur okumaz herkes Damat Ferid Paşa'nın yüzüne bakmaya başladı. İttihadçı âzâlarımız mânidar bir surette de gülümsüyorlardı. Nihayet Ferid Paşa, herhalde bir şey söylemiş olmak mecburiyeti ile dedi ki:

– Müfettiş âdeta bizi techil ediyor, biz yapacağımızı biliriz, siz keyfinize bakın demek istiyor!

Ben dayanamadım, dedim ki:

– Paşa hazretleri, müfettiş paşa hakkında yine eski beyânâtımı teyid ediyorum. Hakikaten namuslu ve mert adammış, bil- diğim gibi çıktı. İleride neler olacağını da Allah bilir!.

Bundan sonra bir kâğıt daha okundu ki bunda İtilâf devletleri mümessillerinin Osmanlı askerini bir ayak evvel Azerbaycan ve Kafkasya hudutlarından kaldırıp memleketlerine iade- leri için hükûmete tebligatta bulundukları halde, hükûmet va-

60 Topçu Ali Rıza Paşa (1854-1921). II. Meşrutiyet'ten sonra Bahriye nâzırlığı ve Âyan âzâlığında bulunmuş devlet adamı.

gonların kifayetsizliğinden bahsetmiş imiş. Buna karşı kâfi miktarda vagon vardır ama burada alaydan yetişme bir miralay var, şuradan buradan topladığı eşyayı hâlâ devşiremedi, onun için iş uzuyor, bir an evvel bir çaresine bakın, deniliyordu.

İşte bu can sıkıcı mübahase ve meşgaleler içinde, hakikaten asabımız bozulur gibi oldu ve ilk adımda padişahın hatırına riayeten pek yanlış bir yola sapmış olduğumu yeniden düşündüm ve Şûrâ-yı Devlet riyasetini kabul suretiyle göze aldığımı büyük fedakârlığın büsbütün heder olacağından dolayı kara bahtıma bin kere lânet ettim.

Takriben iki gün sonra da mukaddemât-ı sulhiye şartlarını müzakere etmek üzere Paris'e, Onlar Meclisi huzuruna çıkmaya davet edildik. Ben hemen hazırlandım ve Damat Ferid Paşa'ya:

– Ne vakit emrederseniz, ben hazırım! diye haber verdim.

Fakat o esnada İngilizlerin müdahalesi, âdi mânasiyle, bir mızıkçılığa sebebiyet verdi. Bunun iç yüzünü muhterem okuyucularım, lâıkiyle anlasınlar diye küçücük bir mukaddeme-ye lüzum vardır:

İtilâf devletleri, bizim Almanya'ya temayülümüzü görünce, aralarında muallakta kalmış olan birçok meseleleri muvakkaten bertaraf ederek hemen müşterek düşmana karşı ve onun yardımcısı olan Türkiye'ye karşı ittifak edivermişlerdi. Fakat Fransa'da Pierre Loti⁶¹ ve onun koltuğu altında yetişmiş Claude Farrère⁶² gibi Türk dostları, mühim bir mülâhaza ile, Fransa'yı uyandırmak için bir fikir cereyanına meydan açtılar, hulâsa olarak dediler ki: Biz, on dokuzuncu asrın hemen ortasından beri, yani Büyük Reşid Paşa ve Şinasi⁶³ devrinden beri,

61 Pierre Loti (1850-1923). Fransız deniz subayı ve Türk dostu. Görevi dolayısıyla birçok defa İstanbul'a gelmiş, şehirde bir Türk gibi yaşamış, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Avrupa'ya karşı Türkleri cesurca savunmuştur. *Âziyade* (1879) adlı romanının konusu İstanbul'da geçmektedir.

62 Claude Farrère (1876-1957). Fransız deniz subayı ve Pierre Loti'nin izinden giden Türk dostu. Uzakdoğu yolculuklarından edindiği malzemeyi romanlarında kullanmıştır. İstanbul'a gelmiş ve bazı konferanslar vermiştir.

63 İbrahim Şinasi (1826-1871). Türk edebiyatında Batılı anlamda ilk yenilikleri başlatan Tanzimat devri şair ve yazarlarından.

Türkiye'nin edebiyat hattâ siyasiyat itibariyle mürebbîsi olduk. Hattâ tarihçe muhakkaktır ki III. Selim'e⁶⁴ bir büyük ıslahat devri açmak ve tabir-i mahsûsunca bir Tanzimat devri tesis etmek için uzun uzadıya fikir veren o zamanın Fransız sefiri Sebastiani idi. Biz Türkiye'de ıslahatı lâfla ve tehditle değil, bilfiil hüsnüniyetle ve hizmetle tatbik mevkiine koyduk. Bugün Türkiye'nin edebiyatı, şiiri ve birçok ilmî malûmatı şeklen Fransız menşeinden olduğunu gösterir... En çok, en mûnis olarak Türk münevverlerinin konuştuğu lisan ve hükûmetin beynelmilel münasebetlerinde kullandığı diplomatik dil, hâlâ bugüne kadar Fransızca'dır. Biz bu memlekette yarım asırdan ziyade bir müddetten beri diğer milletler üstünde bir teveccüh, bir sempati ve bir nüfûz-ı mânevî kazanmışız.. Fazla olarak sair büyük devletler Türkiye'ye tecavüz ve bazı topraklar zaptetmek için üç beş defa saldırmışlardır. Fransa, bu mütearrızlar arasında bulunmamıştır. Osmanlı Devleti, en kudretli bir devri olan Sultan Süleyman-ı Kanuni zamanında bile Fransa'ya karşı dostluğunu göstermiş ve bu dostluktan dönmemiştir.

“Şimdi bugün, Türkler nezdinde bihakkın hizmetimizle kazanmış olduğumuz bu şerefli ve nüfuzlu mevkiî bırakıp da diğer devletlerle beraber müsâvi bir mevkie neden düşelim?. Biz imtiyazlı ve nüfuzlu mevkiimizi muhafaza için Türklere dost davranmalıyız. Bugünkü harp vak'ası geçici tesadüfi bir şeydir!” demişlerdi ve bu sebeple bizi harp töhmetiyle mahkûm etmezden evvel bir kere de sulh şartlarının müzakeresini teklif ederek büyük bir nezaket ve müsamaha göstermek istemişlerdi. Ve ayrıca şâyân-ı dikkattir ki Fransa ile İngiltere'nin siyâsi muharrirleri, iki milletin mizaç itibariyle büsbütün başkalarıyla beraber, yine ikide birde yekdiğerine karşı azıcık sinirli mülâhazalar beyan ederken birbirlerine karşı irsî düşman tabirini kullanmaktan çekinmiyorlar ve bu suretle İngiltere'nin, Kurûn-ı vustâ'dan beri, Fransa'ya karşı tecavüzlerini ve istilâlarını hâlâ unutmadıklarını gösteriyorlardı.

Biz ve bilhassa ben, o zamanlar bu kadar meşguliyetime rağ-

64 Selim III (1761-1808). Yirmi sekizinci Osmanlı padişahı.

men Amerikan Kız Koleji'nde, Fikret'in vefatından sonra,⁶⁵ Türkçe dersleri vermeğe davet olunmuş ve bu teklifi kabul etmiştim. O vakit İstanbul Türklerinin münevver hanımları, hiç kimseyi dinlemeyerek, salonlarını ecnebilere açmışlar, çay ziyafetleri gibi toplantılar vesilesiyle Fransız ve İngiliz zabitlerinin arasını lâıykıyla açmağa başlayan birbirine zıt menfaatlerin ve ırkî münâferetin sebep ve şekillerini tetkike başlamışlardı.

Şu suretle ki, İngilizlerin her tarafta tesis ettikleri Intelligence Service⁶⁶ usulünü tatbik ediyorlar ve hakikaten birçok şeyler anlayıp, hükümete haber veriyorlardı.

Ben kendim bir gün kızlarımızdan Sabiha Cenâni Hanım'ın Teşvikiye'den aşağı, Beşiktaş'a inen yolu üzerinde ve sol taraftaki evine uğradım. Ekseriya yorgun düşünce yol üzerinde kızlarımın evinden hangisi olursa birisine uğrar orada çay içerdim. Onlar da bana karşı pek nâzik davranırlardı.

Eve girince ses ve gürültü ile karşılaştım. Demek ki evde toplantı vardı. Benim sualime hâcet bırakmadan Sabiha Hanım dedi ki:

– Hocam, yukarıda Fransız zabitleri var, çay içiyoruz. Buyur seni kendilerine takdim edeyim.

Ben:

– Aman kızım, dedim, sakın ismimi söyleme, beni ismen tanırlar ve herkes şu sırada en namuslu adamı bile İngiliz veya hut Fransız hafiyesindendir diye teşhir etmekle meşguldür, beni sıkıntılı bir mevkie sokmuş olursun. Ben İngiltere'nin idaresini, büyük filozoflarını, hâkimlerini ve şairlerini pek beğenirim. Hattâ İngiltere halkı en namuslu ve disiplinli insanlardır. Lâkin İngiltere'nin haricî siyasetinden müteneffirim. Fransa'ya karşı da sekiz yaşımdan beri lisanını bildiğim ve kitaplarını seve seve okuduğum için çok büyük bir sempatim vardır. Taşkınlıklar yüzünden çok büyük kusurları olduğu vâkidir. Fakat hürriyet için, insanca yaşamak için o millette gördüğüm ulvî heyecanı hiçbir millette görmedim. Hâlâ Marseil-

65 Tefik Fikret 19 Ağustos 1915'te vefat etmiştir.

66 İngiliz İstihbârât Servisi.

laise⁶⁷ marşını dinlersem elim, ayağım titrer. Binaenaleyh medenî milletlerin hiçbirisine düşman değilim; hepsine ayrı ayrı medyunum. Fakat bizim memleketimize fenalık eden milletlerden tevahhuş etmekliğim tabiidir. Ben yalnız her zamanki Feylesof Rıza Tevfik sıfatıyla müşahedeler ve tecrübelerle ikmâl-i malûmat etmekteyim. Başka bir emelim yoktur. Sen beni yalnız bu benim hocamdır diye prezante⁶⁸ edersin, kâfidir.

Yukarı çıktık. Hakikaten orada beş altı kişi gördüm ki bunlardan bir ikisi sivil, birkaçı da zabitti ve heyecanla konuşuyorlardı. Beni öyle takdim edince resmen elimi sıkıp:

– Enchanté monsieur!..⁶⁹ demekle iktifa ettiler ve bahislerine devam eylediler. Konuştukları mesele de İngilizlerin Fransızlarla rekabetine aitti ve bu rekabet sarahaten ifşa ediliyordu. Fransız misafirlerin sözlerinden anlaşılıyordu ki bu iki devlet bizi bırakmışlardı. İngilizler Çanakkale'yi muvakkaten işgal edince, Fransızlar da Gelibolu'ya ilişmişler ve birbirlerini şiddetli rakip gözüyle gözlemeğe başlamışlardı ve birbirleriyle uğraşıyorlardı.

Nitekim bu müşahedemi teyid eder bir vesika da elimdedir, bu vesika bana meşhur Pierre Loti'nin göndermiş olduğu bir teşekkür mektubudur. Büyük Fransız edibi Türklere sarahaten yardım ettiği için bizim hükümet kendisine Dârülfünun Edebiyat ve Felsefe Şubesi'nden bir "diplôme d'honneur"⁷⁰ gönderilmesine karar vermiş ve ben de o zaman o şubenin rektörü olduğum için bu diplomayı bizzat kaleme almış ve imza etmiştim. Bu sıralarda şimdiki Hâriciye Vekil-i muhteremi Necmeddin Sadak⁷¹ Bey sosyoloji hocası idi, Köprülüzâde Fuad Bey⁷²

67 Yüzbaşı Roget de L'Isle'in bir gecede yazıp bestelediği Fransız millî marşı.

68 *Présenter* (Fr.): Tanıştırmak; takdim etmek.

69 "Müşerref oldum bayım!"

70 Şeref pâyesi, onursal diploma.

71 Necmeddin Sadık Sadak (1890-1953). Tanınmış fikir adamı, gazeteci ve politikacı.

72 Mehmed Fuad Köprülü (1880-1968). Türkiye'de bilimsel tarzda Türkoloji çalışmalarını başlatan ilim adamı ve politikacı. 1924'te Türkiyat Enstitüsü'nü kurmuş; 1934'ten sonra aktif politikaya atılmış ve Demokrat Parti'nin kurucuları arasında yer almıştır. 1950'de Dışişleri Bakanı olmuş, 1957'de partiden is-

de Türkiyat profesörü idi ve bu beyler diplomanın yazılması sırasında divanda hazır bulunuyorlardı. İşte bu diplomaya terdif ettiğim hususi mektuba cevap olarak Pierre Loti'nin gönderdiği Nisan 1919 tarihli mektup şudur:

“Duayen efendi,

İstanbul Dârülfünunu Edebiyat Fakültesi tarafından bana lütfen tefvîz edilen şeref beni derinden mütehassis etti. Ben bu unvanı bütün kalbimle kabul eder ve sizden ve bütün fakülte âzâsından en iyi şükran hislerimin lütfen kabul buyurmalarını rica ederim.

Ben sizin vatanınız için –kendi vatanım imiş gibi– mücadele ediyorum. Fakat düşmanlarınız ordular teşkil ediyor ve maatteessüf insafa getirilemeyecek taraftarlıklarla çarpışıyorum. Maahazâ şunu size söylemek isterim ki müslümanlar aleyhine akurâne saldıran Fransa değildir, ismini size söylemek hakkını haiz olmadığım başka bir devlettir. Fakat siz bunu şüphesiz tahmin edersiniz.

İhtirâmâtımı ve minnetdarlığımı kabul buyurmanızı rica ederim duayen efendi.

Sizin pek sâdık dostunuz Pierre Loti

Hâmiş – Benim bu teşekkürnâmemin size vâsıl olmaması ihtimalinden o kadar korkuyorum ki mektubumu aldığınızı bir iki kelime ile bana ihbar buyurmanızı ricaya ictisâr ediyorum.”

Bu mektubun aslı bende mahfuzdur. Metin aynen tercüme edilmiştir. İsteyen görebilir.

Hazırlıksız Bir Gidiş

İşte biz Paris'e davet olunduğumuz sıralarda Fransızlarla İngilizler arasındaki bu geçimsizlik, esbâbı ile beraber, bence lâyi-

tifa etmiştir. Fuad Köprülü'nün, sadece ilk cildi yayımlanan *Türk Edebiyat Tarihi* (1926) dışında *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* (1918), *Millî Edebiyat Cereyanının İlk Mübeşşirleri ve Divân-ı Türki-i Basit* (1928), *Türk Saz Şairleri* (1940), *Osmanlı Devletinin Kuruluşu* (1959) ve *Edebiyat Araştırmaları* (1966) dışında Türk edebiyat tarihiyle ilgili pek çok ilmi makalesi bulunmaktadır.

kıyla malûm idi. Biz heyet-i murahhasaya eski sadrazam Tevfik Paşa merhumu da almak istiyorduk ve kendisini davet ettik. İngilizler bu ihtiyar vezirin zihnini biraz çeldiler ve kendisi hasta olduğunu bahane ederek bir hafta sonra bize mülâki olacağı haberini gönderdi. O zamanın hükûmetine riyaset eden Ferid Paşa olduğu ve bu davetnâme ancak kendisine gönderilmiş bulunduğu için, biz Tevfik Paşa'yı beklemekte bir fayda ve lüzum görmedik; davet edildiğimiz gün Paris'e yetişmek için hemen yola çıktık.⁷³

Bizi Fransa'ya götürecek olan Fransa'nın "Demokrasi" zırhlısı eski ve köhne bir harp gemisi idi. Heyet Sadrazam Damat Ferid Paşa, Maliye Nâzırı Tevfik Bey, o vakit Paris sefirimiz olan Berne elçisi Reşad Hâlis Bey ve benden mürekkepti. Ayrıca da bir kitâbet heyeti vardı ve bu kâtiplerin başında da Şevki Bey bulunuyordu.

Gemide mihmandar olarak refakatimizde pek nâzik bir Fransız yüzbaşı vardı. Bu nâzik adam pek mûnis ve ülfet-perver olduğu halde çok defa gemide görünmez ve nazardan kaybolurdu. O esnada Damat Ferid Paşa da bulunamaz olurdu.

Ben bir taraftan düşünüyordum ki Fransa'nın davetine alelacele icabet ettik, fakat Onlar Meclisi'nde ne söyleyeceğimize hiçbir şey hazırlamadan gidiyoruz. Şüphesiz ki orada irticalen bir nutuk söyleyip de bu kadar muğlak ve mu'dil meseleler hakkında bütün dünya diplomatlarını ve galip devletler mümessillerini susturamayız. Nihayet Marsilya'ya gelinceye kadar bir şeyler hazırlamalıyız...

Damat Paşa'yı, ancak sabah kahvaltısında, öğle yemeğinde ve akşam kahvaltı ve yemeklerinde görebilirdik ve kendisi gemide kaptanın yanındaki kamerasına çekilir, orada yaşardı.

Marsilya'ya yaklaştığımız bir sırada bir akşam kahvaltısında kendisine vazifemiz hakkında endişelerimi izhar ederek:

– Paşa hazretleri, dedim, Marsilya'ya yaklaştık, hiçbir hazırlığımız yok. Fransa Hariciye Nezâreti'ne gidince ne söyleyeceğiz, ne yapacağız?

73 "Heyetimiz Paris Sulh Konferansı İçin İstanbul'dan Ayrıldı", *Zaman*, nr. 415, 4 Haziran 1335 (1919).

Paşa cevaben:

– Hazırlığımız var, müsvedde halindedir. Oraya gidince ter-tip edip bir nizamına koyacağız! dedi.

Ben bu teminat karşısında bir şey söylemedim. Çünkü beni ve Maliye Nâzırı Tevfik Bey'i resmen müşavir olarak alıp götürdüğü için bu müsveddeleri elbette orada müzakere edeceğimize kanaat getirmiş ve bu yüzden bir şey demek lüzumunu hissetmemiştim.

Marsilya'ya çıkıp da alelacele Paris'e ve oradan da, hiç durmayarak, Versailles'a gelince bizi bahçe içinde, dayalı döşeli bir köşke indirdiler. Odalarımız, sofalarımız tayin olundu. Bu güzel köşk meşhur bir artistin hususi evi imiş. Fransa hükümeti bizim için muvakkaten kiralamış imiş. İşittiğimize göre bizi de, diğer bazı mağlûp devlet mümessilleri gibi, evvelâ Versailles sarayı muzâfâtından Chateau de Reservoir nâmindeki daire-i mahsûsaya alacaklarmış ama o esnada bizden biraz evvel davet olunan Alman mümessillerini oraya kabul etmişler. Bize de Vaucresson'daki Vaucressonier denilen köşkü tahsis etmişler. Bu köşkte 5-10 gün oturduk, Tevfik Paşa'yı bekledik.

Nihayet Tevfik Paşa da geldi, köşkteki hazırlanmış olan daire-i mahsûsayı işgal etti. İki gün sonra Damat Paşa öğle yemeğinden kalkınca bana hitaben:

– Beyefendi, yarın değil öbür gün Hâriciye Nezâreti'ne gideceğiz! deyince ben:

– Nasıl gideceğiz paşa hazretleri, hiçbir hazırlığımız yok. Orada ne söyleyeceğiz? dedim. O esnada Tevfik Paşa da yanımıza geldi. Şurasını ilâve edeyim ki yeni sadrazam Damat Ferid Paşa ile eski sadrazam Tevfik Paşa aynı sofrada oturup bir defacık olsun birlikte yemek yemediler. Bunun sebebini etraftan tahkik ettim, anladım ki bu pek çocukça bir teşrifat güçlüğünden dolayı imiş. Tevfik Paşa birkaç kere sadrazam olmuş, epeyce müddet Hâriciye Nâzırlığı etmiş ve sonra da Osmanlı İmparatorluğu'nu Londra sefiri olarak uzun müddet temsil etmiş eski bir vezir olduğu için hürmet vecîbesi ve iktizâsında, onun sofraya riyaset etmesi lâzım gelirmiş. Halbuki fiilen o gün vezir

ve sadrazam olan Damat Ferid Paşa buna razı olmamış ve bundan dolayı da itiraz edemediği için ikisi de yemeklerini kendi odalarında yiyor ve ondan sonra salona çıkıyorlarmış.

Paşaların bu haline gerçekten canım sıkıldı ve teşrifat iktizasından dolayı, yani protokolda Şûrâ-yı Devlet reisi şeyhülislâmdan sonra geldiği için, daima sofraya riyâset etmek bana düşüyordu. Şunu da söyleyeyim ki Fransa'da şeker, içki pek kıt olduğu halde Fransızlar, büyük bir nezaket göstererek, bizim iaşemizi, meşhur Potel et Chabeau kumpanyasına havale etmişlerdi. Bu kumpanya Rusya imparatorlarına da mükemmel yiyecek ve yemiş gönderen meşhur müessese imiş ve bütün masrafları Fransa devleti nezaketen kendisi taahhüt etmiş imiş. Bizim mihmandarlarımızın arasında iki kişi vardı ki onlar vaziyete hâkimdiler. Birisi Fransa tarafından tayin edilmiş olan Colonel Henri, diğeri de İngiltere tarafından gönderilmiş bulunan Colonel Blacker isminde genç ve sert bir zabitti. Benimle biraz evvel İstanbul'da tanışmış ve dostça görüşmeğe muvaffak olmuştu. Bu zatın babası Alman, anası İngilizmiş. Ondandır dolayı da zavallı ihtiyar baba bu muharebe neticesinden pek müteessirmiş.

Bu Colonel Blacker'dan mâadâ iki tane de gayet nazik, yine asker, iki kişi vardı. İsimlerini şimdi hatırlayamıyorum, bunlar daima sofrada bizimle beraber bulunuyorlardı. Bu zabitlerden birinin validesi Fransız kendisi ise İngiliz zabiti olduğu için, pek iyi ve Paris şivesiyle Fransızca söylerdi. Diğer arkadaşı da benim felsefede kendime üstad ittihaz etmiş olduğum Herbert Spencer'i⁷⁴ şahsen pek iyi tanımış ve ekseriya bana onun hayat-ı hususiyesinden bahsederdi. Ben Spencer'in, kendi yazmış olduğu uzun hal tercümesini okumuş olduğum için söylediklerinin pek doğru olduğunu görüyordum.

Şimdi bu muhit içinde benim canım sıkılmamak lâzım gelirdi. Çünkü biz orada resmen mahpus gibi idik. Amma gerek Fransız, gerekse İngiliz zabitleri bana geniş imtiyaz ve müsaade vermişlerdi. Ben boş zamanlarımda Versailles'ı gezer, iste-

74 Herbert Spencer (1820-1903). Evrimci felsefenin kurucusu kabul edilen tanınmış İngiliz filozof ve sosyologu.

diğim yerde dolaşır ve hattâ şimendiferle Paris'e de gidip gelebilirdim. Bu bana, ancak benim şahsıma mahsus bir teveccüh eseri idi. Fakat Onlar Meclisi'ne hiçbir hazırlıkta bulunmadan çıkacağımızdan dolayı fena halde üzölüyordum ve bu yüzden sık sık uyumun kaçtığı dahi oluyordu.

İşte yukarıda anlattığım Tevfik Paşa'nın da bulunduğu o öğle yemeği sonrası günü sözü doğrudan doğruya açtım ve şiddetli konuşmak mecburiyetinde kaldım, çünkü Damat Ferid Paşa biraz evvel:

– İki gün sonra Hâriciye Nezâreti'nde Onlar Meclisi huzuruna çıkacağız! demişti.

Ben:

– Ne yüzle çıkacağız paşam, dedim, ortada bir şey yok. Benim ve arkadaşım Tevfik Bey'in de bir şeyden haberimiz yok. Kendisine sordum, o da bir şey bilmiyor.

O vakit Damat Paşa:

– Bendeniz bir şey hazırladım, dedi. Cevaben dedim ki:

– Efendim, olabilir. Fakat biz bu projeyi görüp müzakere etmeli ve lâzım gelirse tenkit eylemeliyiz. Çünkü bu meselede bir yanlışlık olursa mesuliyeti hepimize yükletirler ve bunun cezası malûmdur. Adamı ipe çekerler. Bizi buraya, size şamdancıbaşı olarak göndermediler. Biz müşavere için geldik ve mutlaka o hazırladığınız şeyi görmeliyiz! diye ısrar ve Tevfik Paşa'yı da teşvik ettim. Ona da:

– Paşa hazretleri, siz de bizim kadar mesul olursunuz! dedim.

Nihayet güç belâ o kâğıtları çıkarttık, okumaya başladık. Meğer bunları Damat Paşa “Demokrasi” zırlıslı İstanbul'dan Marsilya'ya gelirken ortadan kaybolduğu sıralarda, kendi karihasından uydurarak yazmış ve refakatimizdeki nazik mihmandarımız Fransız yüzbaşısına tashih ettiriyormuş.

Bunu öğrenince me'yus oldum. Çünkü lâıykıyla kanaat getirdim ki Türkiye'de hiç kimse, hattâ en pinti, en cahil ve en mıymıntı devlet adamı bile, en dağınık, karışık meseleleri, kendi başına halletmek iktidarını kendinde görüyor, frenklerin güzel ve doğru bir tâbirince, “*Suffisance imbecile*” (kendi kifayetine budalaca inanmak) hastalığından kendisini bir türlü

kurtaramıyordu. Hiçbirinin fıtraten meşverete mütemayıl olmayışına başlıca sebep de kendini her iş için dev aynasında görmesi ve her meseleyi halletmek hususunda kendi kifayetine kat'ıyyen kani bulunmasıdır.

Benim şiddetli ısrarımı ve gürültülü konuşmamı kâtip efendilerin hepsi de işitmişti. Bunun üzerine zar zor Damat Ferid Paşa'nın raporu ortaya konuldu; ben okudum, adım başında durup tenkid ettik. Pekâlâ anlaşıyordu ki Damat Paşa vukuatın cereyanından ve içinde bulunduğumuz vaziyetten tamamen bî-haberdi. Araplar, bizden ayrılıp Hicaz'da, Yemen'de, Riyad'da ve Irak'ta müstakil devletler kurmuşlar, hattâ padişahlarının ismiyle salâsı bile taayyün etmişti. Hattâ bu keyfiyet, tanınmış ve tasdik de olunmuştu. Mısır'la ise zerre kadar alâkamız kalmamıştı. Girit'e gelince, daha evvel unutulup gitmişti. Halbuki Damat Paşa raporunda üç yüz milyon İslâm'ın halife hazretlerini teyid ettiğini söylüyor ve Toros'un öte tarafındaki bütün müslümanların kendisine merbut bulunduğunu zikrediyor, Mısır'da ve Girit'te saltanat ve hilâfetin hukukunu müdafaa ediyordu.

Ben ise hayretler içinde bu iddiaları dinliyor ve daha 1910 senesinde mühim bir İngilizden aldığım uzun bir mektupta başımıza gelen bütün bu belâların hilâfet yüzünden ve Bağdat şimendiferinin Almanya'ya imtiyaz olarak ihsan buyurulması sebebiyle sırtımıza yüklendiğini düşünüyor ve üzüliyordum. Biz nerede idik, Damat Paşa nelerden bahsediyordu?

Bu düşüncelerimi muhtasaran Damat Paşa'ya ihtar ettim ve projesinin yukarıdan aşağıya tashihi edilmesi icab ettiğini söyledim.

Paşa ancak Mısır bahsini hafza muvafakat etti, diğerlerine ise kat'ıyyen rıza göstermedi ve mazeret olarak da:

– Efendim, zaten bunu yukarıdan aşağıya tashihe vakit bulamam. Söz de vermiş bulunduk. Bunu artık altüst edemeyiz dedi.

O vakit anladım ki paşanın bunu bize vaktiyle haber vermesi ve projeyi saklaması bizi âdeta bir emrivaki karşısında bulundurmak için imiş ve kendi düşünceme göre her şeyden

ziyade pek taraftar olduğu kayınbiraderi Şultan Vahideddin'in hukukunu, yani lâfzı murad olan hilâfetini ne olursa olsun herçibâdabâd müdafaa gayretiyle bu raporu kaleme almıştı.

Ben bu hal ile çok sıkıntılı geçirdiğim geceyi uykusuz bitirdim. O gün Tevfik Paşa çok lâkırdı söylememiş, fakat beni teyid ederek:

– Bazı noktalar değiştirilmelidir! demişti.

Tevfik Paşa çok zaman İngiltere'de ve İstanbul'da gördüğüm ve görüştüğüm bir zattı. Kendisinin aslen Arnavut olduğunu İngilizler söylerler. Afif olduğunu da söylerler ki, bunda şüphem yoktur. Fakat ilmen umumî siyasete vukufu bakımından büyük bir yeri yoktu. Ne vakit öyle bir bahis açılırsa mâziye ait vukuat yapmış hafızasının pek kuvvetli olduğunu ispat edecek faydasız tafsilât verir, meselâ falan filan kaleminden yetiştirdi, evvelâ şu tarihte ûlâ oldu, sonra bâlâ oldu, şu ve şu memuriyetlerde bulundu kabilinden faydasız malûmat vermekle iktifa ederdi. Ve arkadaşlarından ve tanıdığı vüzerâdan hiç kimseye kabahat ve kusur isnad edip de töhmetine hüküm verdiğini işitmedim.

Hulâsası; uslu, namuslu ve kendi âlem ve hâlinde bir adamcağızdı. Bu meselede de ancak müşavir olarak –Damat Ferid Paşa tarafından– Paris'e davet bulunduğu için Onlar Meclisi'nin huzuruna çıkacak da değildi. Bundan dolayıdır ki bu meseleden ne sinirlendi ne de fazla mülâhazalarda bulundu, âdeta alâkasız davrandı.

Biz, mukarrer olduğu veçhile, 6 Haziran 1919⁷⁵ Cuma günü arabalarla Fransa Hâriciye Nezâreti'ne gittik. Başlarımızda fes, üzerimizde de redingot vardı. Büyük bir kalabalık Quai d'Orsay meydanını doldurmuştu. Ekserisinin ellerinde birer fotoğraf makinesi, bizim resimlerimizi almaya hevesleniyorlardı. Biz mihmandarımız olan Colonel Henri'nin delâletiyle nezaret binasına girdik ve meşhur olan "Salle de glasse" denilen aynalı salona girmeden evvel beş, on dakika bekletildik. Eski klasik

75 Rıza Tevfik, muhtemelen bir hafıza yanılmasıyla burada tarihi yanlış hatırlıyor olmalı; çünkü 73 numaralı dipnotunda belirtildiği gibi Osmanlı heyeti 4 Haziran 1919'da İstanbul'dan ayrılmış bulunuyordu.

kiyafette, yani baldırlarına ipek çorap, sırtlarına XIV. Louis⁷⁶ zamanını andıran uzun etekli elbiseler giymiş kapıcılar, asâları ellerinde, dimdik ve hareketsiz duruyorlardı.

Bir işaret üzerine kapının iki kanadı açıldı ve kapıcıbaşı yüksek sesle içerideki Onlar Meclisi âzâsına:

– Osmanlı İmparatorluğu mümessili efendiler!.. diye haber verdi. Bizler de salona girdik.

Onlar Meclisi âzâsı, siyâsî nezaket icabı bizi ayakta karşıladılar.

Onlar Meclisi Huzurunda

Meclis, at nalı şeklinde, yeşil örtülü bir masa etrafında toplanmıştı. Meclise Fransız Başvekili ve murahhası Monsieur Clemenceau⁷⁷ riyaset ediyordu. Sağ tarafında Birleşik Amerika Devletleri Cumhurreisi Wilson,⁷⁸ sol tarafında da İngiltere'nin o zamanki Başvekili Lloyd George⁷⁹ yer almışlardı. Büyük Britanya İmparatorluğu emperyalizminin en büyük mürevviçlerinden olan Lord Balfour'un⁸⁰ da Lloyd George'un yanına oturduğuna dikkat ettim.

1909'da ilk defa olarak İngiltere'nin daveti üzerine Marsilya-Paris tarikiyla, on sekiz Osmanlı mebusundan mürekkep bir heyet halinde Londra'ya gittiğimiz zaman birçok ziyafetlerde bulunmuş ve resmî nutuklar dinlemiştim.⁸¹ O sırada bir de İn-

76 Louis XIV (1638-1715). 1643-1715 tarihleri arasında Fransa tahtında oturan Fransa kralı.

77 Georges Clemenceau (1841-1929). Fransız siyaset adamı ve Birinci Dünya Savaşı yıllarında Fransa başbakanı.

78 Thomas Woodrow Wilson (1856-1924). Amerika Birleşik Devletleri'nin yirmi sekizinci başkanı. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra barış anlaşmaları görüşmelerinde A.B.D. temsilcisi ve Milletler Cemiyeti Antlaşması'nın kefilisi olmuştur.

79 Lloyd George (1863-1945). İngiliz liberal partisine mensup devlet adamı. 1916-1922 yılları arasında koalisyon hükümetinde başbakanlık yapmıştır.

80 Arthur James Balfour (1848-1930). İngiliz muhafazakâr devlet adamı ve filozofu. 1902-1905 yılları arasında başbakanlık yapmıştır.

81 Rıza Tevfik'in "hatîb-i heyet" seçtiği bu seyahatin ayrıntıları için bk. Ömer Hakan Özalp, *Ulemadan Bir Jöntürk: Mehmed Ubeydullah Efendi*, İstanbul 2005, s. 164-183.

giltere parlamentosu bize, parlamento binasının alt katında ve Times nehri rıhtımı üzerindeki lokantasında mükellef bir öğle yemeği vermişti. Biz arkadaşlarla o vakit İttihad ve Terakki Cemiyeti reisi olan merhum Talât Bey'in⁸² riyasetinde İngiltere'yi geziyorduk. Ben Talât Bey'in yanında oturuyordum. Parlamen-tolar arasında hüsnümünasebeti tesis edebilmek için parlamen-tolar arası, her milletin mebuslarından mürekkep bir heyet-i mahsusa kurmak niyeti bahis mevzuu olmuş ve yemeğin niha-yetine doğru bu meseleye dair gayet kudretli bir hatip olan ih-tiyar Lord Courtney belîğ bir nutuk söylemişti. Nutkun niha-yetinde kendisini alkışladık, o vakit Talât Bey bana, usulca:

– Aman be birader, demişti buna sen cevap ver!

Ben de kalktım, hazırlanmamış olduğum halde ve onun için Fransızca olarak bir cevap vermiş ve Lord'un söylediğini birçok vücûh ile tasdik ve teyid etmiştim. O esnada herkes ye-mekten kalkıp da cemaat karışınca bizim İstanbul'da o zaman-lar Düyûn-ı Umumiye müdürü olan İngiliz Sir Adam Block beni selâmlayıp tebrik ettikten sonra, beni Lord Balfour'a, filo-zof olarak takdim etmişti. Buna da sebep, Lord Balfour'un hay-li maruf bir filozof olması, dindar olduğu için *İmanın Esasları* unvanıyla bir mühim eser yazmış bulunması ve buna karşı hem kilise ulemasının hem de Herbert Spencer ve meşhur Profesör Huxley⁸³ gibi serbest fikirli filozofların şiddetli ten-kidlerini davet ettiğine dair benim ötede beride mülâhazalar beyan etmiş olmamdı.

Filhakika ben Lord Balfour'un kitabını Türkiye'de ilk olarak okumuştum ve bugün yine eminim ki bunu okumaya bir ikin-ci meraklı zuhur etmemiştir. Lord Balfour bana karşı o gün pek nazik davranmıştı. Ben de bu mühim eserin İngiltere'de her iki mütefekkirler fırkası tarafından şiddetle tenkidata ma-

82 Talât Paşa (1874-1921). Osmanlı devlet ve siyaset adamı. 1917-1918 yılların-da sadrazamlık yapmış, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda mağlûp olması üzerine yurt dışına kaçmış; Berlin'de bir Ermeni kurşunuyla vurularak öldürülmüştür (bk. H. C. Yalçın, *Tanıdıklarım*, s. 35-38).

83 T. H. Huxley (1825-1895). Darwin'in evrim teorisinin önde gelen savunucula-rından İngiliz biyoloji bilgini. Felsefede "agnosticisme" kavramını ilk defa o ortaya atmıştır.

ruz bulunmasının sebebini kendisine anlattım idi. Hulâsası şuydu ki, kendi metafizik meseleleriyle “pozitif” malûmatımı-zı aynı muameleye tâbi tutmuş ve hiç bilemediğimiz mesele-lerde kendi mensup olduğu dinin ahkâmına ve an’anelere bağ-lı kalmayı tercih etmişti. Lord, fikrini tamamiyle anlamış oldu-ğumu görünce beni tebrik etti ve:

– Sizde bu kitabım var mıdır? diye sordu idi. Anladım ki ba-na kendi kitabından bir nüsha hediye etmek niyetindedir. De-dim ki:

– Şüphesiz vardır efendim, lâkin sizin hediye edeceğiniz ki-tap benim ailemde, mûcib-i şeref olacak pek kıymetli bir yadi-gâr olarak, çok müddet kalacaktır.

Bunun üzerine Lord Balfour büsbütün mahzuz olmuş ve ba-na ithaf ettiği bir nüsha kitap ile iki mektubu otelde ismime göndermişti.

Bunu anlatmaktan maksadım şudur ki Lord Balfour’u ve da-ha bir hayli mühim zevatı Londra’yı bu ziyaretimde tanımış-tım. Fakat biz, Fransız Hariciye Nezareti’ndeki Onlar Mecli-si’nde at nalı şeklindeki büyük yeşil örtülü masanın karşısına konulmuş küçük ve müstatil masada, yani mahkûmlar mevki-inde yer aldığımız vakit meclis haricinde kimse bizimle ne ko-nuştu, ne de selâm verdi. Onun için bu büyük adamlar arasın-da bildiklerimden bir iki kişi, yanımdan, pek yakından geçtik-leri halde yüzüme bile bakmadılar.

Bize tahsis edilen o müstatil masaya oturduğumuz zaman Damat Ferid Paşa ortamızdaydı. Ben paşanın sağında yer almış-tım. Sol tarafında da Maliye Nâzırı Tevfik Bey oturuyordu. Biz Osmanlı İmparatorluğu murahhası olarak ancak üç kişi idik.

Reis Monsieur Clemenceau, herkes yerini alıp oturduktan sonra, ayağa kalktı ve bize hitaben Fransızca olarak şu sözleri söyledi. Hatırımda olduğu gibi aynen ve harfiyyen arz ediyorum:

– Osmanlı İmparatorluğu delegeleri efendiler;

“Siz, Onlar Meclisi huzuruna çıkıp mühâhazalarınızı beyan etmek arzusunu izhar etmişsiniz. Pekâlâ efendiler, hoş geldi-niz. Lütfen beyân-ı fikir ediniz rica ederim...”

Onlar Meclisi âzâsının arkası ve etrafı gazetecilerle ve mu-

habirlerle hıncahınç doluydu. Clemenceau'nun bu iki cümlelik sözü meğer bir ufak kâğıt parçasında yazılı imiş. Monsieur Clemenceau onu sağ tarafında, dördüncü koltukta oturan bir adama uzattı; o da kâğıdı alıp doğrudan doğruya bunu İngilizce olarak okudu. Bu adam uzun boylu ve kuvvetli yapılı, kırmızıya yakın kumral keçi sakallı meşhur bir tercüman imiş. Yedi sekiz lisan bilir ve hangi dille yazılmış olursa olsun, bir uzun lâyihayı irticâlen ve eline kalem almaya hâcet kalmaksızın başka bir dilde okuyabilirmiş. Kendisinin âzâdan olmayıp tercümeden başka bir salâhiyeti yoktu ama, tercümede kabiliyet ve melekesine hayran oldum.

Ben bu hali görünce derhal anladım ki Fransızca ile İngilizce lisanları arasında mecliste şiddetli bir rekabet vardır. Çünkü o âna kadar Fransız lisanı, III. Napolyon⁸⁴ devrinden beri, umumen milletlerarası diplomatik dil olarak kabul edilmişti ve kullanılırdı. En yüksek rütbede bulunan İngilizlerden pek çoğunun bile ecnebi dili öğrenmedikleri, makam-ı mazerette ileri sürülerek diplomasi müzâkerâtında ve lâyihalarda mutlaka İngilizce'nin de Fransızca ile birlikte bulunması şart koşulmuş imiş. Hattâ aslına tamamen mutabıktır diye İngilizce bir de şerh verilmesi lâzım gelirmiş.

Bizim Damat Ferid Paşa, evvelce arzettiğim gibi, tertip ve tashih ettirmiş olduğu mahud uzunca lâyihayı koynundan çıkarıp bizzat okumaya başladı. Paşa merhum Fransızca'yı epeyce bilir, mektup yazmasını da becerirdi. Hattâ bana bile ilk gönderdiği mektup Fransızca idi. Lâkin ulûm-ı siyâsiye ile ve alelumum ilimlerle hiçbir ülfeti olmadığı için o vadide ve o meselelere dair hiçbir rapor yazmaya kabiliyetli olmadığı da bence muhakkaktı. Fazlâ olarak Fransızca'yı da pek rahat söyleyemez ve söylediği şeyleri de İstanbul Türkçesi şivesiyle söylerdi. Bu itibarla raporunu yavaş sesle ve o yabancı Fransızca'sıyla okumaya başladı.

Monsieur Clemenceau başını ileriye eğdi, Lloyd George sağ elini kulağına koydu. Anlaşıldı ki kimse paşanın sesini işite-

84 Napoléon III (1808-1873). Ünlü Fransız devlet adamı. 1850-1852 tarihleri arasında Fransa cumhurbaşkanı, 1852-1871 tarihleri arasında da Fransa imparatoru olmuştur.

miyordu. O vakit Lloyd George, Clemenceau'ya doğru eğilerek bir şeyler söyledi. Monsieur Clemenceau, derhal Damat Ferid Paşa'ya hitaben:

– Efendim, sesinizi biraz yükseltin; kimse işitemiyor!. dedi.

Zavallı paşa zaten sıkılğan bir adam olduğu için bu ihtar karşısında büsbütün sıkıldı, bozuldu ve bu sefer de kekelemeye başladı.

Onun üzerine yine Clemenceau:

– Lütfen siz evvelâ lâihayı bize veriniz! Biz içeride müzakere odasında bunu mütalâa ederiz. Buna intizâren de, siz lütfen büfeye teşrif buyurun! dedi ve ayağa kalktı. Damat Paşa da kâğıdı odacıya teslim etti, herkesle beraber biz de salondan çıktık.

Benim sinirliliğim o derece idi ki munis Türkçemizdeki pek meşhur bir tâbire göre, ağzım çarık gibi kurumuş ve dilim damağıma yapışmıştı. Büfede her türlü içki vardı. Ben bir parça limonata içtim ve yarım saatten ziyade, sanırım kırk dakika kadar, büfeye hücum etmiş olan kalabalık arasında, kımıldamadan durduk ve birbirimizle hiç konuşmadık. Orada bulunanlardan hiçbir kimse de bizimle ne konuştu, ne âşinâlık etti.

Onlar Meclisi âzâsı müzakere odasından çıkıp da masa başındaki yerlerini yeniden işgal edince bize de haber verdiler, biz de hemen geldik, yerlerimize oturduk.

O vakit Clemenceau derhal kalktı ve bize hitaben dedi ki:

– Efendiler, raporunuzu okuduk. Siz bu raporda öyle birtakım meselelerden dem vurmuşsunuz ki onlar hakkında mülâhaza beyan etmek ancak dört büyük devletin salâhiyeti dairesindedir. Mâmâfih bundan başka bir söyleyeceğiniz varsa; buyurun, dinlemeğe hazırız.

O esnada az kalsın bana nüzul isabet edecekti. O kadar başıma kan hücum etti ve yüzümün pek şiddetle kızardığını, ateş gibi ısındığından hissettim ve çok müteessif oldum. Çünkü olmuş, bitmiş; hüküm giymiş, Arabistan, Mısır ve Girit meseleleri gibi şeylerden bahsedip de dâvâmızı böyle çürük esaslar üzerine bindirmekten fayda yerine çok zarar geleceğini, ben Damat Paşa'ya, günlerce evvel, pervasızca arz etmiştim. Şimdi,

dediğim çıkmış, galip devletler mümessilleri bu hatamızı yüzümüze vurmuşlardı.

Damat Paşa o sırada gayet büyük bir gaf daha yaptı, bizimle müşavereye lüzum görmeden:

– Efendim bize üç gün ruhsat veriniz, size daha mufassal bir rapor vermek üzere hazırlanalım ve yine buraya gelelim! dedi.

Paşanın bu ricasını derhal kabul ettiler. Ben deli olacaktım. Çünkü paşa yine kendi keyfine ve kafasına göre konuşuyor, bizimle küçük bir müşavereye bile lüzum görmeden mühim bir taahhüd altına giriyordu. Üç gün dediği iki günden ibaretti. Çünkü o gün zaten heder olmuştu. Kalan iki gün için ise, ne yapabiliridik? Türkiye'nin harp vukuatına ve diplomatik muhaberâtımıza dair elimizde hiçbir vesika yoktu. Neye binaen, ne gibi evrak ve vesaike dayanarak adam akıllı bir şey yazabilecektik? Demek ki bermutad Ferid Paşa kendi karihasından bir şeyler uydurup ve pek itimad ettiği Panislâmizm⁸⁵ dâvâsına dayanarak bir lâyiha yazacaktı. Halbuki ben ara sıra dışarıya çıkmaya, hattâ Paris'e gidip gelmeğe ruhsat almış olan sefirimiz Reşad Hâlis Bey'den işitiyordum ki üç yüz milyon İslâm dâvâsı üzerinde ısrar ederek söz söylemek alelumum büyük devletlerin fena halde sinirine dokunuyormuş. Yine pek iyi biliyordum ki İngiltere ile Fransa devletleri, birçok meselelerde, birbirleriyle menfaat yüzünden zıddiyet üzere bulundukları halde bu Panislâmizm bahsinde tamamen müttelik ve hem-fikir idiler. Zira bu iki devlet İslâm âleminin en büyük kısmına Asya'da ve Afrika'da hâkim bulunuyorlardı.

Köşkümüze avdet eder etmez Damat Ferid Paşa ile âdeta görüşmedik bile. Kendisi de zaten hastalıklı ve bilhassa zavallı gözlerinden pek bîzar idi ve bir doktora müracaat mecburiyetinde bulunuyordu. Zaten yapılacak bir şey de kalmamıştı, zira olan olmuştu.

Kendisi yine bir şeyler kaleme aldı. Bermutad yine hiçbir-

85 19. yüzyılın başlarında ortaya çıkan ve yeryüzündeki bütün müslümanları aynı idare altında birleştirme gayesinde olan siyasî fikir akımı; İttihad-ı İslâm diye de bilinmektedir (Daha geniş bilgi için bk. Mümtaz'er Türköne, *Siyasî İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu*, İstanbul 1991).

mizle müzakere lüzumunu görmeyerek karargâr olan günde kalktık, yine Hâriciye Nezâreti'ne gidip Onlar Meclisi huzuruna çıktık ve yeni lâihayı verip döndük, köşkümüze geldik.

Bundan iki gün sonra Paris gazetelerinden birinde çıkan bir makaleden Reşad Hâlis Bey merhum bana şikâyetle bahsetti. Makalenin hulâsası şu imiş: "Türkler arasında itikad ve mizaç itibariyle hiçbir fark bulamadık. İttihadçısı da, İttihadçı olmayanı da hepsi bizi mevhum ve hükümsüz bir Panislâmizm ile tehdit etmek tavrını takınıyorlar. İttihadçılık veya hut İtilâfçılık kendi aralarında, bizi alâkadar etmeyen, bir aile meselesidir. Onlar artık muhterem misafirlerimizdir. Misafir olarak istedikleri kadar memleketimizde safâ-yı hâtırla oturabilirler."

Artık yapılacak bir şey kalmıyordu. Bir iki gün bulunduğumuz yerde derlenip toplanmaya başlayacaktık. Bu esnalarda da paşa gözleri için bir mütehassıs hekime müracaat etti ve bizzat bir iki gün daha kalmak icabediyordu.

Ben boğuluyordum. Maiyetimizdeki kâtipler heyeti, başta Şevki Bey olduğu halde, birçok hususi alışverişlere girişmişlerdi. Kimisi elbise yaptırmış, kimisi de bilmem ne satın almış olduğu için, mümkünse beş on gün daha kalmak taraftarı idiler. Bu hengâmede İstanbul'dan da hiçbir haber alamıyorduk.

Ben, Damat Ferid Paşa'yı, hastalığı hasebiyle, her akşam gider, görür ve nezaketen sıhhatiyle alâkadar olur ve kendisini sıhhati bakımından teselli ederdim. Bir gün beni vaktinden evvel çağırttı:

– Rica ederim, biraz buyursunlar! demiş. Odasına gittim. Paşa hem hakikaten hasta ve dermansızdı, hem de ziyadesiyle me'yus ve muhtarib görünüyordu.

– Efendim, emretmişsiniz, hayırdır inşallah? dedim.

– Aman beyefendi, diye cevap verdi, lütfen himmet ediniz de efendileri derhal toplayın, bir ayak evvel İstanbul'a gidelim!

– Efendim, dedim, İstanbul'da bir endişeniz olamaz, pâyi-tahtı öteden beri Cenâb-ı Hak muhafaza ediyor.

– Hayır, öyle değil, fena haberler var, dedi.

İyi biliyordum ki kendisi Avrupa'ya hareket etmezden evvel,

sadâret makamına, Şeyhülislâm Sabri Efendi'yi⁸⁶ vekil olarak bırakmıştı.

Bizim pek az süren Paris seyahatimiz esnasında Hürriyet ve İtilâf Fırkası reisi Miralay Sadık Bey'in âyanlıkla taltif edilmesi için bazı teşebbüslerde bulunulduğu halde Sadık Bey'le Hoca Sabri Efendi vesair hoca efendiler arasında mühimce bir nifak husûle gelmiş ve bu yüzden bu hoca efendilerin mûmânaatı ile Sadık Bey Âyan âzâsı olamamıştı. Bu bir şey değil, fakat benim evvelce vûkelâ meclisinde alenen tahmin etmiş olduğum veçhile Mustafa Kemal Paşa askerlikten istifa etmiş ve Anadolu'da etrafına birçok taraftarlarını toplayarak hükûmete karşı alenen ilân-ı isyan etmiş ve teşebbüsâta girişmişti.

Ben bunu Damat Paşa'nın kendi ağzından işitince hiç garipsemedim ve hayret etmedim. Yalnız paşaya dedim ki:

– Ben bu zâtın prensip adamı olduğunu pek iyi bilirdim ve kendince makul ve makbul gördüğü yolda kemâl-i cesaretle işini sonuna kadar vardıracağına itikat etmiştim. Aşkolsun, dediğim gibi çıktı, beni yalancı çıkarmadı!.

Paşa, bu sözlerime karşı bir ses çıkarmadı, teslimiyet gösterdi. Yalnız yine:

– Hemen yola çıkalım! diye bir an evvel kalkıp İstanbul'a gitmemizde ısrar etti.

O vakit dedim ki:

– Paşa hazretleri, siz şimdi rahatsızsınız. Vâkıa hamdolsun tehlikeli bir hastalığınız yoksa da vücudunuz istirahatata ve gözleriniz ciddi bir tedaviye muhtaçtır. Maiyet-i devletinizdeki efendilere gelince her birinin birkaç tarakta bezi var: Kimisi elbise ısmarlamış, kimisi alışveriş ediyor. Bunlara şimdiden haber verir de sıkıca tenbih edersek ancak üç günde toplanabilirler. Yoksa zâtîâliniz yakînen biliyorsunuz ki ben buralarda boğuluyorum, hiç eğlenmiyorum. Ben de bir ayak evvel fakirhaneme gidip başımı dinlemek isterim. Ayrıca:

86 Mustafa Sabri Efendi (1869-1954). Son dönem Osmanlı şeyhülislâmlarından ve siyasetçi. II. Meşrutiyet'ten sonra Hürriyet ve İtilâf Fırkası kurucuları arasında yer aldı, Cumhuriyet'ten sonra 150'likler listesine dahil edildi (bk. Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, İstanbul 1990, s. 238-239).

– Bundan başka bir işiniz kaldı mı? diye sordum.

O vakit yine eski ketumiyet hastalığını ispat edecek bir cevap verdi:

– Evet, dedi. Şevketmeâb efendimizin hânedân-ı saltanata mensup bazı zevat hakkında bendenize irade-i seniyyeleri vardır: Burada birtakım prensler ve prensesler var ki bazıları rızâyı âliye pek muvafık olmayan bir surette yaşıyorlarmış. Hattâ birtakımı da borçlanmışlar. Bu hal hânedân-ı seniyye erkânına yakışmaz. Onun için velinimet efendimiz, bazı ihtimalleri de nazar-ı dikkate alarak bana 90.000 franklık bir çek tevdi buyurdular ve hepsinin de İstanbul’a avdet etmelerini irade ettiler. Binaenaleyh onları toplayıp beraber götürmeğe de memuruz.

Paşa bu sözleri söyleyince içimden gülmek geldi. Çünkü evvelâ bu yeni memuriyetimizi ilk defa işitiyordum, sonra da hiçbir ehemmiyeti olmadığı halde paşanın bu alelâde işi bu âna kadar bizlerden gizli tutmuş olmasına akıl erdiremiyordum.

Hemen kalkıp yola çıkmak lâzım geliyordu. Bin türlü müşkilât ile ve kırk sekiz saat içinde ancak toplanabildik; Paris’ten doğru İsviçre’ye, Cenevre şehrine geldik. Orada bir gece istirahatattan sonra Damat Paşa:

– Gidelim! dedi.

– Nereye gideceğiz? diye sordum.

– Territet’ye! cevabını verdi.

Bu küçük ve güzel İsviçre kasabası, Cenevre’ye takriben otomobille iki saatlik bir mesafede imiş. Maiyette bulunan efendileri Cenevre’de bıraktık, akşama avdet etmek üzere, Damat Ferid Paşa ile ikimiz otomobille Territet’ye vâsıl olduk.

Sultan Hamid’in kızlarından Ayşe Sultan orada güzel bir köşkte oturuyormuş. Ben Ayşe Sultan’ı çok daha evvel, pek iyi tanırdım. Kendisinin Boğaziçi’nde, Bebek’te engin bir bahçe içinde, güzel bir malikânesi vardı ki aziz dostum Abdülhak Hâmid⁸⁷

87 Abdülhak Hâmid Tarhan (1852-1937). Türk edebiyatında büyük yenilikler gerçekleştiren Tanzimat devri şair ve tiyatro yazarı. Devrinde şöhretini karısının ölümü üzerine kaleme aldığı *Makber* (1885) adlı eseriyle sağlayan Abdülhak Hâmid’in bütün eserleri on dört ciltlik bir külliyat hâlinde Prof. Dr. İnci Enginün tarafından yayımlanmıştır.

merhum orada doğmuş olduğunu bana nakletmişti. Orası en evvel Abdülhak Hâmid'in büyük babası Abdülhak Molla'nın⁸⁸ köşkünü imiş. Sonra bu köşkün Kısas-ı Enbiyâ muharriri Cevdet Paşa'ya⁸⁹ geçtiğini de bilirim. Daha sonra Mâbeyinci Lûtfi Ağa'nın oğlu yine Mâbeyinci Faik Bey'e intikal etti, ondan da Ayşe Sultan satın almıştı..

Ayşe Sultan, Lübnanlı Ahmed Nâmi Bey ile evlendi ve Bebek'te büyük bir yalı yapmaya teşebbüs etmişti.

Zemin ü zamanı pek iyi idare etmesini bilir bir hanımdı. İstanbul'un yabancı devlet kuvvetleri tarafından istilâsından biraz evvel toplanıp Nâmi Bey'in asıl memleketi olan Lübnan'a nakletmişler, oradan da İsviçre'ye gelmişlerdi.

İsviçre'de, bazı ailevî sebeplerden dolayı Ahmed Nâmi Bey'den ayrılan Ayşe Sultan'ı, padişah Vahideddin kendi yâverlerinden birine tezvic etmiş ve bu izdivaçtan doğan çocuk pek zayıf olduğu için Sultan Territet kasabasının bu gibi hastalıklara müsait olan havasından istifade maksadıyla oraya yerleşmişti.

İşte biz Ayşe Sultan'ı bu sıralarda Territet'de ziyaret ediyorduk. Tesadüf eseri olarak da orada Kadriye Sultan nâmında genç bir prenses daha vardı ki Yenişehirlilerden bir beyle evlenmişti.

Damat Paşa ile beni Ayşe Sultan büyük bir salonda yalnız olarak kabul etti. Damat Ferid Paşa hânedâna pek hürmetkâr, fakat hakikatte yalnız ailenin Sultan Mecid koluna bağlı idi ve Sultan Mecid ile Sultan Aziz evlâdı arasındaki geçimsizliğe de hissedar olmuştu ve ayrıca bir tarafa karşı fazla gayretkeşlik izhar ederdi.

Damat Paşa, Ayşe Sultan'ın huzuruna çıkarken âdâba fevkalâde riayet göstererek, redingotunun önünü ilikledi ve ziyade-

88 Abdülhak Molla (1786-1854). Tanınmış Osmanlı hekimi.

89 Ahmet Cevdet Paşa (1822-1895). Tanziman devrinin tanınmış ilim adamı. *Tarih-i Cevdet* adıyla ünlü on iki ciltlik eserinde Osmanlı Devleti'nin Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan Vak'a-i Hayriyye'ye kadar (1774-1826) cereyan eden olayları anlatmaktadır. Başta Ebûlûlâ Mardin'in *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa* (İstanbul 1946) olmak üzere Ahmed Cevdet Paşa hakkında pek çok ilmi çalışma yapılmıştır.

siyle nâzikâne bir selâm vererek ayakta durdu; Ayşe Sultan yer göstermedikçe oturmadı. Bunun üzerine Ayşe Sultan:

– Buyurun paşa hazretleri! dedi, bana da yer gösterdi; ellerimiz kavuşturulmuş bir halde yerlerimize ilıştik.

Paşa, gayet müteazzim bir ifade ile:

– Velînimet efendimiz hazretlerinin selâm-ı hümâyunlarını zât-ı ismet-penâhîlerine tebliğe geldim. Şevketmeâb efendimiz, hânedân-ı hümâyuna mensup birçok kimselerin artık İstanbul'a avdet buyurmalarını, zaman ve hâle muvâfık gördükleri için, irâde-i seniyyelerini tebliğe bendenizi tavsît ettiler. İrade buyurursanız hemen birkaç adam gönderip eşyayı toplayarak bizimle beraber teşrifiniz muvâfık olur, dedi.

Ayşe Sultan bu sözlerden pek ziyade sıkıldı ve:

– Aman paşa hazretleri, bu kadar kalabalık, bu kadar eşya birkaç günde nasıl toplanır da yola çıkmak mümkün olur?. Husûsâ ki benim henüz bir aylık küçük birçocuğum var ki, çok zayıf doğmuş olduğu için hekimler onu kuvöz içinde âdetta civciv besler gibi, termometrelerle havasını tayin ederek besliyorlar ve büyütüyorlar. Bu hâle nazaran acele etmenin hiç ihtimali yok!

Cevabını verdi. O vakit paşa:

– Sultan efendi hazretleri, kulunuz taraf-ı şâhânedan aldığım tebligatı efendimize arz ediyorum. Vazifem de bundan ibarettir. Fakat hânedân-ı seniyyenize karşı sadakat ve ubûdiyetim hasebiyle şu kadarcık bir ihtara cesaret ederim ki, şevketmeâb efendimizin irâde-i şâhânelerini vaktinde infaz etmemek yerinde bir hareket olmaz.

Ayşe Sultan da dedi ki:

– O halde müsaade buyurursanız bizim pek iyi tanıdığımız doktor Rıza Tevfik Bey'i on beş gün kadar ruhsatla burada bırakırsınız. O bizim eşyamızı toplatır. Kendisi de hekim olduğu için müdâvî doktorla da görüşür, reyini alır. Bu suretle de beraber gelmek mümkün olur inşallah.

Ben derhal söze karışmak lüzumunu hissettim ve Damat Paşa'nın cevap vermesine vakit bırakmadan:

– Efendimiz, kulunuzun Damat Paşa hazretleri maiyetiyle

buraya gelişim pek mühim bir hizmet içindir ve min-gayri-haddin Şûrâ-yı Devlet reisi olarak iptida sulh müzakerelerine memur bulunuyorum. Bendeniz de behemehal Damat Paşa hazretleriyle birlikte İstanbul'a dönmeliyim ki zât-ı şâhâneye mârûzâtımı bizzat arz edebileyim. Onun için kalıp kalmamak bendenizin elinde olmadığı gibi Damat Paşa hazretleri de buna muvafakat etmek istemezler zannederim, dedim.

Paşa da beni tasdik etti ve:

– Bu vazife, hükümetin mübrem işlerindendir, tehiri mümkün olamaz efendim dedi ve ayağa kalktı, Ayşe Sultan'dan ruhsat istedi.

Ben paşanın arkasında idim. Bana salonun kapısından, kalınız der gibi işaret ettiler. O vakit Ferid Paşa'ya hitaben dedim ki:

– Paşa hazretleri, müsaade buyurursanız, kulunuz akşama kadar burada kalayım, bakalım bir hazırlanmak falan ihtimali olur mu, olmaz mı. Akşam treniyle zât-ı devletinize Cenevre'de mutlaka mülâki olurum.

Ferid Paşa:

– Pekâlâ! dedi ve beni köşkte bırakarak Cenevre'ye yalnız döndü.

Ben bir iş becerebileceğime kat'iyyen inanmamıştım. Fakat, öyle işaret ettikleri için ehemmiyetlice bir şey var zannetmiştim. Sonra baktım ki genç damat ve Kadriye Sultan, Ayşe Sultan'da misafir imişler ve daha hânedâna mensup birkaç hanım varmış. Bana dediler ki:

– Paşanın teklifi olur iş değildir. Bu akşam biraz alaturka saz yapacaklar. İyi de Türk aşçılarımız var. Kalırsınız, biraz hoş vakit geçirirsiniz, sabahleyin de gidersiniz.

Cevaben:

– Aman efendim, sabaha kalamam, zira iyi biliyorum ki, Damat Paşa yerinde rahat oturamıyor, mutlaka sabahleyin erken yola çıkmak niyetindedir. Bendenize müsaade ederseniz geç vakit giderim, dedim ve oturduk...

Filhakika her şey bana İstanbul'u hatırlatacak kadar mûnisti. Yenildi, içildi ve birkaç saat gerçekten hoş bir vakit geçirildi. Bu arada ciddi hiçbir şey de konuşulmadı. Geceleyin geç

vakit bir otomobile atlayıp, gece yarısından iki buçuk saat sonra, Cenevre'ye geldim.

Cenevre'de otelde herkesi ayak üstünde buldum. Paşa emretmiş, mutlaka yarın gideceğiz, çabuk hazırlansınlar demiş. Herkes telâş içinde idi. Çünkü satın aldıkları eşya bavullara sığmıyordu. Otelciye rica ettik. Bildiği dükkânlardan birisini açtırsın da, büyük bavullar alalım, diye... Ben de eşya satın almayı düşünmemiştim amma, bazı kitaplar tedarik etmiştim. Onları iki paket yaptırdım. Yanıma aldım.

Bu sırada baktım, Şehzade Mecid Efendi'nin oğlu Ömer Faruk Efendi⁹⁰ mükemmel bir motosikletle gelmiş, otelde bize mülâki olmuş. Faruk Efendi'den mâada da Hüseyin Cahid Bey isminde gayet şık, kumral saçlı ve saçlarını maşa ile kıvırtmaya pek meraklı bir sultanzâde ile Sultan Hamid'in oğullarından tıpkı kendisine benzeyen bir şehzade, bir de bunların hizmetinde bulunan genç bir yüzbaşı otele gelmişler, bizim kafileye katılmışlardı.

Biz bütün bu efendi ve beylerle hep beraber gidecektik. Öğrendiğime göre Romanya üzerinden Köstence tarikiyle, yine bir Fransız gemisine binerek İstanbul'a dönecek imişiz.

Zar zor toplanarak ve perişan bir halde ertesi günü yola çıktık.

Damad Ferid Paşa bu kalabalığı görünce ve husûsâ Şehzade Faruk Efendi ile karşılaşınca:

– Bunlar nedir? Biz bunları çağırmadık! diye hayret ve hidet eder gibi oldu. Dedim ki:

– Paşa hazretleri, irâde-i seniyyeyi tebliğ buyurduğunuz zaman hânedân-ı saltanata mensup kim varsa ve kim memlekete dönmek isterse alıp getireceğinizi söylemişsiniz. Ömer Faruk Efendi de Territet'de Ayşe Sultan'a pek yakın bir yerde oturuyormuş. O da beraber geldi ve kendilerinin hânedâna mensup bulunduklarına da şüphe yoktur. Elbette gelince götüreceğiz. Diğeri de Sultan Hamid'in küçük oğlu, birisi de Ortaköy'de oturan sultanzâdelerden biri imiş.

Paşa bu mütalâama:

90 Ömer Faruk Efendi (1898-1969). Halife Abdülmecid Efendi'nin oğlu.

– Ben kervanbaşı değilim! demez mi? Bunun üzerine:

– Efendim bu kalabalık cemaate riyâset buyuruyorsunuz ve zaruridir ki beraber gelecekler; padişahzâdedirler! cevabını verdim. Paşa sesini çıkarmadı amma canının fena halde sıkıldığı, hiç kimse ile konuşmamasından anlaşılıyordu.

Şimendifere bindik ve azîm bir velvele ile, bitip tükenmek bilmeyen bir köyden geçerek Karadeniz sahilindeki Roman-ya'nın Köstence limanına geldik.

Köstence'ye gelmemiz 14 Temmuz'a rastlamıştı. 14 Temmuz ise Fransızların millî bayramları olduğu için bizi Köstence'den alıp İstanbul'a getirecek olan Fransız harp gemisi, millî bayram şenliklerine ve merasimine iştirak etmek üzere, Köstence'den kalkmış, İstanbul'daki filoya iştirak etmiş.

Köstence'de birkaç tane küçük torpidobottan başka bir gemi bulamadık. Bu torpidolardan biraz büyüceği bize tahsis olundu. Süvarisi de çetin, kuru bir Marsilyalı idi ve dobra dobra konuşur bir adam olmakla beraber iyi adamdı. Eşyamızı gemiye naklettik, fakat bunları koyacak yer yoktu. Fazla olarak heyet âzâsına ve şehzadelere ayrı ayrı tahsis olunacak kamara da mevcut değildi. Eşyamızı güvertede kaportaların üstüne yığdılar ve muşambalarla da örtüp kenarındaki kancalarla muhafaza altına aldılar.

Benim hisseme bir küçük kamara isabet etmişti ve bu kamara galiba çarkçıbaşının kamarası idi. Damat Ferid Paşa'yı kaptan misafir etmiş, Tevfik Paşa'ya da münasip bir yer vermişler. Ferid Paşa'nın Arnavut bir ağası vardı. Gayet tecrübesiz ve ömründe deniz seyahati yapmamış bir adammış. Süvari, akşam üstü ufuklara bakıp bakıp endişeli bir tavırla başını sallamaya başladı. Ben kendisine sordum:

– Acaba bir münasebetsizlik çıkar mı zannediyorsunuz? dedim. Kaptan ufukta beliren pamuk gibi koyu beyaz ve kesif bir bulutu işaret ederek:

– Bana öyle geliyor ki, bu bulut bize kötü bir şaka yapacak! cevabını verdi.

O akşam makine yağı kokan bir salata ile balık ve saireden mürekkep acaip bir akşam yemeği yedik. Fakat süvarinin en-

dişesi beni de rahatsız etmeğe başladı. İkide birde kaptanı taciz etmek istedim. Fakat kaptan sinirleniyor, lâfı uzatmayarak:

– Pis bir talihsizlik! deyip kesiyordu.

Ben sofradan ihtiyaten yarım limon alıp cebime koydum. Hava da pek sıcak ve sıkıntılı idi. Fakat Cenevre'den Köstence'ye kadar yaptığımız tren yolculuğu hepimizi fena halde yormuş olduğundan herkes yerli yerine çekildi ve erkence uyuduk.

Benim kamaramdaki yatak pek dar bir şeydi ve çarkçibaşı yatağın bordaya gelen cihetine kılıçlardan ve eski usul piştovlardan armalar yapmıştı. Bundan hiç hoşlanmadım. Çünkü fırtına çıkıp da gemi sallanmaya başlayınca bunlar üzerime düşebilirdi. Nitekim öyle de oldu.

Bizler tatlı uykuda iken bir feryat, bir vâveylâdır koptu. Hemen kendimi topladım, bizim kamaranın tek lombozu (toparlak penceresi) açık kalmış ve oradan içeriye su hücumu başlamıştı.

Yatağımdan fırladım ve pencereyi kapamaya çalıştım. Fakat gemi şiddetle yalpa yaparken pencereye yanaşmak kabil olmuyor, fazla olarak lombozdan içeri giren su beni ıslatıyordu. Bu aralık içeriye hücum eden sudan, bir damlası kamarayı aydınlatan sıcak ampule sıçrayıp da onu tuzla buz etmez mi? Bu sefer karanlıkta da kalmıştım.

Binaenaleyh uğraşa didine lombozun kapağını örtüp vidalarını sıkıştırdım. Karanlıkta ayağıma yaş pantolonu geçirip, sırsıklam kunduralarımı da giydim, güverteye fırladım.

Aşağıdan güverteye çıkan merdivenin iki tarafında tutunmak için iki demir vardı, baktım Ömer Faruk Efendi yukarı çıkmış, o demire tutunmuş, yalpaya ayak uydurarak ufuklara bakıp duruyordu. Yanında da genç yüzbaşı yâveri duruyordu. Sultanzâde Hüseyin Cahid Bey'i güvertede bir tahta kanepeye uzatmışlardı. Sultanzâdeyi fena halde deniz tutmuş olduğundan, orada bitkin ve perişan bir halde yatıyordu.

Bereket versin iyi bir mehtap gecesi idi. Ay ışığının nurları coşmuş Karadeniz'in iri ve korkunç dalgalarını aydınlatıyordu. Bazan da kara ve kesif bulutlar ayı muvakkaten örtüyor, o vakit dalgaların üzerinde geminin yükselip sonra birdenbire in-

mesi ve etrafta kapkara dalgaların birer duvar hâlinde yükselip üzerime yürümesi gayet korkunç ve sinirlendirici bir manzara yaratıyordu.

Biraz sonra dalgalar güverteyi yalamaya ve orada bulunan uzun iskemle ve peykeleri denize sürüklemeye başladı. Fakat bunlar halatla güverteye bağlı oldukları için mürettebat bunları denize uçmaktan menetmeye uğraşıyorlar, sular içinde didiyorlardı.

Bütün bu hay huy ve telâş içinde, Damat Ferid Paşa'nın deniz yolculuğu yapmamış Arnavut ağasının:

– Aman bire batarız!.. diye haykıran sesini duyuyor, gülmekten kendimi alamıyordum.

Beni deniz tutmaz. Fakat büyük fırtına manzarasından da pek korkarım nedense. Lâkin Faruk Efendi'yi de deniz hiç tutmuyordu. Bu fırtınadan ve yalpalarından zerre kadar müteessir olmayan bahtiyarlardan biri de ihtiyar vezir Tefik Paşa idi. Halbuki Damat Ferid Paşa'nın yüzü yemyeşil limon küfü gibi olmuştu.

Güvertedeki uzun kanepede uzanıp kendinden geçmiş bir halde yatan sultanzâde Cahid Bey'i denizin alıp götürmesinden korktuk ve genç yüzbaşının ve Ömer Faruk Efendi'nin yardımıyla kendisini yemek odasına indirdik; yemek masasını kenara çektik, etrafına iskemleleri yığıp yatırdık, bıraktık.

Tâ ertesi gününe kadar ben biraz limon yalamakla vakit geçirdim. Bir saniye bile uyumak nasip olmadı. Faruk Efendi de pek sağlam bir genç imiş ki bana refakat etti ve küçük bir şikâyetle bulunmadı, korku da göstermedi.

Nihayet şafak atmaya başladı, Kavaklar'a yaklaşıyoruz. İstanbul Boğazı'na bütün bütün yakın gelince orada iki direkli bir geminin fena halde sallanıp durduğunu gördük. Sordum: Bu gemi meğer Fener dubası imiş ve Boğaz'a adamakıllı yaklaşmış imişiz.

Gemi Boğaz'a girince o büyük fırtına birdenbire düştü, herkes gözünü açabildi ve derlenip toplanmağa ve temizlenmeye başladı. Çünkü bütün gemi mülevves bir halde idi. Süvari, bu manzara karşısında muttasıl homurdanıyor:

– Ne kötü talih! Ne kötü talih!.. diye söylenip duruyordu. Nihayet herkes mehmâemken yıkandı, temizlendi ve gemiden çıkmaya hazırlandı.

Torpidobot Beşiktaş önünde demirlemişti. Damat Ferid Paşa'yı gördüm. Zavallı gözleri pek rahatsız iken bu fırtınadan büsbütün perişan olmuş ve rengi, evvelce arzettiğim gibi, yemyeşil idi. Kendisini:

– Aman paşa hazretleri, geçmiş olsun, fena bir kaza atlattık! diye teselli ettim. Bana:

– Beni deniz hiç tutmaz! Fakat rahatsız olduk! demesin mi...

Damat Paşa ayrıca mutlaka ısrar ediyordu ki hemen Beşiktaş'a çıkalım, derhal saraya gidelim ve zât-ı şâhâneyi ziyaret edip dönelim.

Ben buna razı olmadım, dedim ki:

– Paşa hazretleri bu sırsıklam, buruşmuş elbise ile, bu su içinde kunduralarla, hulâsa bu kepaze kıyafetle huzûr-ı şâhâneye nasıl çıkarım? Gidip temizlenmeliyim; müsaade buyurun, bu kıyafetle saraya gitmekliğime ihtimal yoktur. Beni af buyurun.

Cevaben:

– Beyefendi, bu hareket usul ve âdâba muvâfık değildir! dedi amma ben Dolmabahçe rıhtımına çıktıktan sonra bu usul ve âdâb meselesine kulak asmadım, kendisine selâm verip bir arabaya atladım ve Bebek'teki evimin yolunu tuttum.⁹¹

Uykusuzdum, yorgundum ve istirahate gerçekten ihtiyacım vardı.

Ertesi günü üstümüzü başımızı yoluna koyduktan sonra doğru Dolmabahçe sarây-ı hümayûnuna gittim ve zât-ı şâhâne tarafından hemen kabul buyuruldum. Takriben kırk dakika kadar huzurda kalmaya mecbur oldum ve yukarıdan aşağı veka-yii olduğu gibi anlattım. Nerelerde hata edilmiş olduğunu da iltizâmen gösterdim. Zaten padişahın da benden istediği ve benim de kendisine vaad ettiğim, vukuatı olduğu gibi haber vermek idi ve keşke başkasına da bana gösterdiği itimadı göstermiş olsaydı da ben bu mülevves ve bataklık işe hiç girmeseydim...

91 "Heyet-i Murahhasanın Muvâsalatı", *İleri*, nr. 165-547, 16 Temmuz 1335 (1919).

Evvelâ kendisine Paris'te Onlar Meclisi'nin sûret-i tertibini ve âzâsının kimlerden ibaret olduğunu anlattım. Oraya gidinceye kadar bil-müşavere hazırlanması lâzım gelen rapordan kat'iyen bize bahsedilmediğini arzettim ve nihayet ben kendilerinden sormaya mecbur oldum, dedim ve aramızda geçen nezaketsizce muhavereyi de naklettim.

Onlar Meclisi'nde hazır bulunmamıza iki gün kaldığından da haberim olmadığını ve ancak benim bir teşebbüs ve ısrarım üzerine bahis açılınca, sadrâzam paşanın hod-behod Meclis'te iki gün sonra hazır bulunacağımızı haber vermiş olduğunu anlayınca sadr-ı esbak Tevfîk Paşa'yı da odasında görüp müzakereye davet ettiğimi tafsilâtıyla anlattım.

Sultan Vahideddin kendisine verdiğim bu izahata karşı hiçbir şey söylemediği halde ziyadesiyle sıkıldığı yüzünün tagay-yürâtından açıkça anlaşılıyordu.

Nihayet söyleyeceklerimi tamamen söyledikten sonra Onlar Meclisi'nin muamelâtında bize karşı nezaket iltizam edildiğini de ilâve ettim ve dedim ki:

– Bu tavır ve vaziyetten ve Fransızların bilhassa bize karşı teveccühkâr temâyülâtından daha çok istifade edilebilirdi. Fakat hiç zannetmem ki sulh hakkındaki mukarrerâta bu nezaketin büyük bir tesiri olabilsin. Çünkü sefirimiz Reşad Halis Bey kulunuz vasıtasıyla topladığım hususi malûmata göre mevkî ve hâl-i hâzıra kat'iyen hâkim olan dört büyük devlet Türkiye hakkında verecekleri nihaî karar hususunda tamamiyle müttefik ve müttehid imişler ve hattâ İngiltere'nin, diğer üç büyük devletle, Türkiye hakkında vereceği nihaî karar daha 1915 tarihinde Saint Jean de Maurienne'de tekml şartlarıyla tesbit edilmiş olduğundan bu günkü müzakerelerin o mukarrerâta hiç tesiri olmayacağına inanmak icab ediyor.

Bu tafsilâta karşı zât-ı şâhâne kemâl-i teslimiyetle:

– Elhükmülillâh! dedi ve Cenâb-ı Hakk'ın inâyetinden ümidi kesmeyelim! diyerek bana da izin verdi.

Gariptir ki, ileride tafsilâtıyla arzedeceğim gibi, Rusya İmparatorluğu'nun Bolşeviklik yüzünden izmihlâli ve sosyalist Sovyetler Rusyası'nın iktidara gelmezden evvel, dört büyük

devlet tarafından gizli uyuşmalarla ittihaz ettikleri mukarrerâtı kat'iyyen hükümden ıskat edip anlaşmadan ayrılması, Türkiye'yi bütün bütün parçalanma felâketinden kurtaracak imiş.

Ben saraydan çıktıktan sonra ilk işim Şûrâ-yı Devlet riyasetinden istifamı vermek oldu. Şûrâ-yı Devlet reisi sıfatıyla vâki olan hizmetim Şûrâ-yı Devlet işlerine taallük etmemiştii. Evvelce arzetmiş olduğum gibi, Damad Ferid Paşa kabinesine ilk ve son defa olarak kerhen girmiştim. Padişahın ilk davetine icabet etmiş olduğum gün Yıldız'da Çit Köşkü'nde kendisinin ısrarı üzerine Tefvik Paşa kabinesinde Maarif Nezâreti'ni kabule mecbur olduğum zaman ileride sulh müzakerelerinde de bulunmak üzere ve yine kendi ısrarıyla, Onlar Meclisi huzuruna gittim. Vâki olan müzakereleri hünkâra anlattım ve istifamı verdim. Bu suretle vaadimi tamamiyle yerine getirmiş ve ancak Damat Paşa kabinesinde yirmi gün kadar kalmış oluyordum.

Bunu da arzetmekten maksadım, Maarif nâzırlığımdan beri vükelâlık hizmetinden şiddetle müteneffir bulunduğumu anlatmaktır.

İki üç gün dinlendikten sonra o sıralarda Yunus Nâdi Bey⁹² merhum tarafından İstanbul'da neşredilen *Yeni Gün* gazetesinin bir muhabiri benimle görüştü ve Fransa Hâriciye Nezâreti'nde cereyan eden bahis ve vukuattan kat'î ve sarîh malûmat almak istediğini söyledi ve çok ricada bulundu.

Bu gazetenin rengini bilmiyordum, muhabire:

– *Yeni Gün* kimin gazetesidir? diye sordum.

– Yunus Nâdi Bey'indir, cevabını verdi. Kendisi de size hürmetkâr ve minnettardır!

Ben de padişaha verdiğim malûmatı hulâsaten halka da işâa etmek için iyi bir vesile arıyordum. Ve pek iyi biliyordum ki ileride beni sevmeyenler birçok hikâyeler uydurarak bu mesele hakkında kabahati bana yüklemek için başıma bir çorap öreceklerti. Onun için bugün ismini unuttuğum, bu muhabir

92 Yunus Nâdi Abalıoğlu (1880-1945). Tanınmış gazetecilerden.

beye pek doğru ve sarîh malûmat verdikten mâadâ bir de fotoğraflımı hediye ettim. Bunları tahrîf ve tefsir etmeyerek aynen gazetesinde neşretmesini tenbih ettim.

Bu beyânâtım *Yeni Gûn*'ün 13 Teşrinievvel 1919 tarih ve 206 numaralı nüshasında çıktı ve iki buçuk sütunluk yer tuttu.

Ehemmiyetine binaen bu beyânâtı burada aynen tekrar etmek pek faydalı olur:

“Vuku bulan davet üzerine Damat Ferid Paşa'nın ikinci hükümeti esnasında Paris Sulh Konferansı'na bir heyet-i murahhas-ı Osmaniye'nin azîmet ve avdet etmiş olduğu malûmdur. O zaman matbuatın hemen umumiyete yakın neşriyatından da müstebân olmuş olduğu üzere bir kere heyetin intihâbında isabet gösterilmedi. Ondan sonra da heyetin azîmet ve avdeti zalâm-ı esrâr içinde pûyân olan bir sürü garaib hâdisât ile mâlî görüldü. Ekseriyetle millet hesabına fecî de addolunabilecek olan bu hâdisâtın hakikatleri ise tamamen anlaşılamadı demek doğru değil. Adem-i muvaffakiyetle neticelenen bir sulhe iştirakimiz işindeki hâdisenin pek mahsus ve hattâ malûm esbâbını bütûn ledünniyâtı ile bilmek ihtiyacıdır ki hâlâ kalblerden ve fikirlerden bir türlü silinmiyor. Nitekim hükümet-i cedîde de bu işin ledünniyâtını anlamak için tahkikat ve tedkikata başlamış ve dün bu maksatla Maliye Nâzırı Tefîk Beyefendi'yi istimâ eylemiştir. Biz de vaziyet-i umumiye ve hususiyede husûle gelen tebeddül-i azîm üzerine zaten çoktan suya düşmüş olan, sâbık ve müteveffa sulh teşebbüsünün hakiki mahiyetini ortaya koyarak onun esasen lâıyk olduğu mevkii göstermekte pek ciddi menfaat bulunduğuna kaniiz. Onun içindir ki Paris konferansına iştirak eden Feylesof Rıza Tefîk Beyefendi'ye müracaat ederek bu hâdisenin sûret-i cereyanı hakkında istizâhatta bulunduk. Hedef-i müracaatımız, bilhassa Ferid Paşa'nın gerek Paris Sulh Konferansı'na azîmet etmeden evvel, gerek konferans esnasındaki faaliyeti hakkında malûmat almaktır. Bu meymenetsiz işte bilhassa Ferid Paşa'nın âmil-i küll rolünü oynamış olduğu kimsenin meçhulü değildir.

Muharririmizi nezaketle kabul eden Rıza Tevfik Beyefendi bu meseleye mütedâir suallerimizin hepsine cevap veremeyeceğini, çünkü bu vak'a-i mühim ve Türk murahhasları ile sulh konferansı arasında cereyan eden müzâkerâtın bir tarih-çesini yazmakta olduğunu ve bastıracağını söyledikten sonra suallerimizin bazılarına âttdeki cevapları vermiştir:

Muharririmiz ilk sual olarak sulh konferansına davet edilmekliğimizin üzerine burada ne gibi istihzârât yapıldığını sormuştu. Rıza Tevfik Beyefendi bu suale şu suretle mukabele etmiştir:

– Ferid Paşa hükümeti filhakika çok hatalar etmiştir. Bu hataların başlıca iki mühim sebebi vardır. Birisi sadr-ı sâbık Ferid Paşa hazretlerinin son derecede hodpesend ve haris-i muvaffakiyette olması idi. İkincisi de ahvâl-i âlemi idare eden büyük cereyanlardan ve hattâ kendi memleketinin ahvâl-i rûhiyesinden ve adamlarından tamamen ganî bulunmasıdır. O kadar ki güya yeknesak bir kabine teşkil etmek için nezârete davet ettiği bazı kimselerin şahsını bile tanımazdı. Şüphesiz kendisinin bazı fezâili de vardı. Meselâ ziyadesiyle afif ve pa-dişaha artık umumiyetle sadık bir adam idi. Lâkin maatteessûf deruhte ettiği vazife-i diplomasiyede bu faziletlerin mahall-i tatbiki olamazdı.

Meşrutiyetin başlıca şartı olan müşavereye hiç yanaşmaz ve her şeyi münhasıran kendi iradesine göre yapmak isterdi. Kendisine müdâhane eden bir iki kişinin elinde âlet oldu sanırım. Yapılacak şeylerden rûfekasını haberdar etmez ve ancak vuku-ı merhûnundan biraz evvel buna dair bir şey söyler ve kendisi ile beraber mesuliyet-i hükümetle müşârik olanları bir emrivâki karşısında bulundururdu.

Konferansta Tutulacak Hatt-ı Hareket

Nitekim Avrupa'ya delege olarak gideceğimizi müphem bir surette biliyorduk. Fakat ne gün hareket edeceğimizi vakt-i hareketimizden –zannederim– üç gün evvel kendilerinden öğrendik ve bunun üzerine meclis hemen bu hususta müzâkerât-ı mukaddemeye girişmek için musırrane taleplerde bu-

lundu. Tabii alelacele biraz müzakere edildi. Rûfekâ-yı meclisten hemen her biri bazı teklifler dermeyen ettiler. (Burada bazı satırlar sansür tarafından çıkarılmıştır.)

...yalnız bulundu: Anadolu'da ekseriyet-i külliye ile Türklerle meskûn olan vilâyâtın muhafaza-i tamamiyeti lüzumunda ısrar olunacak ve padişah-ı Âli Osman'ın hâlâ uhde-i hümayunlarında bulunan haysiyet-i hilâfet sırf âlem-i Islâm'ın kendisine taallûk eden bir mesele-i hususiye, bir biat meselesi olmak üzere Avrupa siyaseti mukteziyat ve icâbâtından hariç tutularak bize ait bir salâhiyet olmak üzere tedkik edilince ve Yunan askerinin her türlü kavâid-i insaniyete ve taahhüdât-ı siyasiyeye mugâyir olarak vâki olan tecavüz-i meş'umu protesto edilerek Yunanlıların İzmir'den çıkarılmaları dâvâsında bihakkın ısrar olunacak ve bu işgalin muvakkat olsa bile menâzır-ı hâzırası sulh konferansına anlatılacak ve nihayet bir tek manda⁹³ kabul edilebilecek ve onun da şekli mahsusunun Türk milletinin inkişafât-ı medeniyesine ve Devlet-i Osmaniye'nin şeref-i tarihîsi ile haysiyet-i istiklâline mâni olmayacak bir surette tâyin edilmesi için mezîd gayret sarf olunacak idi.

– Burada sual sormaklığımıza müsaade buyurunuz. Anadolu'nun Türk olan havalisinin tamamiyeti müdafaa edilirken Toros Dağları'nın hudut gösterilmesi mevzuubahis oldu mu?

– Hayır! Böyle bir bahis cereyan etmedi.

– Konferansta paşa tarafından okunan nutkun evvelce karar-gîr olandan az çok farklı bulunduğu hakkında birtakım rivayetler deveran etmişti; bunların derece-i sıhhati neden ibarettir?

– Bunu şimdi anlayacaksınız. Müzâkerât-ı müsta'celemiz neticesinde hemen ittifak-ı umumiye ile takarrür eden bu âmân-ı meşruanın bi-hasbelbeşeriye unutulabilmesi endişesiyle Meclis-i Vükelâ teklifte bulundu. Herkes şu noktalarda hemen hemen müttetik; bunlar hiç olmazsa not suretinde zaptolunsun ve delegelerin yanında bululsun denildi. Bu tek-

93 Mandat (Fr.): Birini kendi adına davranmak üzere vekil tayin etme hareketi; geri kalmış memleketleri çekip çevirme sistemi.

lifi kabul olununca Ferid Beyefendi bu notları hemen zapt ve kayda memur edildi. O notları istishâben Paris'e gittik.

Delegelerin tayini hususunda da birçok entrikalar ve âdi entrikalar olmadı değil. Bunlardan burada bahse girişip de beyhude tedvîr-i kelâm etmek istemem. Ve de tatvîl-i kelâm etmek istemem.

Yalnız şurasını söyleyeyim ki biz mâlûm olan birkaç kişi evvelemirde sulh konferansıya bir temas hâsıl etmek için gidiyorduk. Bir cemm-i gafir ile gitmemiz Avrupaca mültezem değildi. Paris'e vusûlümüzde sadrazam paşa hazretleri sulh meclisine takdim olunacak notaları münhasıran kendileri yazdılar. Hattâ onlardan mâadâ zannederim İzmir vekâyiine dair bazı mektuplar da gönderdiler ki onların ben bir harfini bile görmedim. Gönderildiğini de ancak etraftan işittim. Şüphesiz oraya şamdancıbaşı olarak gitmediğim için yalnız muhafaza-i haysiyet endişesiyle veyahut mesuliyet korkusuyla değil, fakat vazifemi îfa etmek mecburiyetiyle az bir kabalık etmeğe başladım ve mutlaka bir meclis akdedip bu mesâili evvelemirde etrafiyla müzakere ettikten sonra vereceğimiz kararları zaptedip notayı maiyetimizde bulunan memur-ı mahsûsuna yazdırmak ve sonra tekrar görüp bil-ittifak tasvib ettikten sonra takdim etmek lâzım geleceğinde şiddetle ısrar ettim. Yazılan şeyleri okuduk. Fakat birçok noktalarına şiddetle itiraz ettiğim halde onları tayy ettiremedim.

Bu hususta bittabi ve bil-mecburiye bir ufak risale kaleme alıyorum. Orada herkes tafsîlât-ı lâzıme bulabilecektir. Benim bu vazife-i mühimmeyi nasıl telâkki ettiğimi ve ne yolda ifâsına çalıştığımı herkes anlayacaktır. Şimdilik size söyleyebileceğim şeyler bundan ibarettir.”

* * *

Hükümet işinden ve kabineden çekildikten sonra Dârülfünûn'da derslerime devamla başladım ve gazetelere de pek o kadar yazı yazdığımı bilmiyorum. Bununla beraber ahvâlin cereyanına bütûn bütûn alâkasız davranmıyordum. Çünkü, maatteessûf, ibtidâdan tutulmuş olduğumuz bu belâyı nihayetine

kadar, kendi günahımız olarak çekecektik, yani sulhün imzasına ben de iştirak edecektim.

Hükümetle münasebâtım yalnız Âyan âzâlığına inhisar ediyordu.

Beni Âyan Meclisi'ne inhâ eden yine Damat Ferid Paşa idi. O vakitler behemehal devlet işlerine karışmak ve bir mühim mevki tutup memlekete sıdk ile hizmet arzusuyla mülhem ve heyecan içinde idi. Ben eminim ki bu adamın bu niyette hulûsu vardı ve zamanın hükümdarı olan Sultan Vahideddin'e de gerçekten hizmet etmek istiyordu ve hünkârın emniyetini de kazanmıştı. Padişahın kendisine tamamiyle emniyet ettiği de birçok defa kabinesi bazı felâketler yüzünden sık sık devrildiği halde padişahın yeni kabineyi teşkile yine kendisini memur ederek hakkındaki itimadını te'yid etmesiyle sabitti.

Kabinenin bazı defalar sukutunda, hiç şüphe yok ki, kendisinin zerre kadar kabahati olmadı. Meselâ Yunanlıların İzmir'i işgal etmelerine hiç kendisi sebep değildi. Muharebenin son safhasında Yunan Kralı Konstantin'i İtilâf devletleri kıskırtmış, fakat bir türlü harbe girmeye razı edememişlerdi. Benim tahkikatıma ve bilâhare tab'olunup lâıykıyla okuduğum kitapların şahadetine göre kendisi iki sebepten harbe girmekten çekinmiş.

Birincisi, Almanya İmparatoru II. Wilhelm'in⁹⁴ öz eniştesi olması idi. İkinci sebep de bî- taraf kalmakla harp ateşinden elini eteğini, mevkiini ve hâlini olduğu gibi muhafaza eden Yunanistan'ı böyle bir bâdireye sokmamaktı. Lâkin pek serseriyâne bir politika takip eden ve kumarbazcasına ortaya atılan ve İtilâf devletleri safında harbe katılan Venizélos⁹⁵ gürültü ile Konstantin'e galebe çalmış, hattâ kendisini tahtından indirerek oğlu Aleksandr'ı tahta geçirmişti ve bunun üzerine on fırka askerle Bulgaristan'ı istilâ ederek İtilâf devletlerine yardım etmiş ve İn-

94 Wilhelm II (1859-1941). Daha çok militarist tavrı ve kararsız politikalarıyla tanınan Alman imparatoru. Gerek II. Abdülhamid, gerekse İttihad ve Terakki yöneticileriyle iyi ilişkilerini sürdürmüştür (Ayrıca bk. Hüseyin Cahit Yalçın, "İkinci Wilhelm", *Tanıdıklarım*, s. 175-177).

95 Venizélos (1864-1936). Tanınmış Yunan devlet ve siyaset adamı. 1910-1924 tarihleri arasında dört defa başbakanlık yapmıştır.

giltere Başvekili Lloyd George ile Fransa Başvekili Clemenceau'nun son derece teveccühlerini kazanmaya muvaffak olmuştu. İşte bu hizmetine bir mükâfat olmak üzeredir ki İtilâf devletleri İzmir havalisini Yunanlılara işgal ettirmişlerdi.

İtilâf devletlerinin bol keseden İzmir'i Yunanlılara peşkeş çekmeleri 1915 senesinde imzalanan Saint-Jean de Maurienne gizli anlaşmasına mebnî idi. Fakat Mondros Mütarekenâmesi imzalandıktan sonra Yunanlılara bu salâhiyeti vermek çok haksızdı. Yalnız benim dikkatle okuduğum vesikalarda şöyle bir hileli mazeret gösterilmektedir: "Mondros Mütarekenâmesi'nin bir bendinde bütün devletler Türkiye'de ve Türkiye'nin istenilen noktasında askerî fırkalar bulundurmak hakkını aralarında bir devlete tefvîz edebilir." imiş! İyi amma, bu hakkı kullanacak devletler dört büyük devletlerden biri olmak gerekti; Yunanistan gibi bizimle öteden beri rakip ve son zamanlarda da can düşman olan intikamcı bir devleti kendi askerî kuvvetleriyle silâhsız Anadolu'ya saldırtmak en büyük insaniyetsizlik ve haksızlıktı.

Bunun ne kadar fena neticeler verdiğini, sırası gelince, ben İngilizlerin en mühim, en namuslu ve en âlim muharrirlerinin eserlerini işhad ederek göstereceğim. Ancak sırası gelmişken şu noktayı arz etmekle iktifa edeyim ki beni Sèvres muahedesini imzaya sevk eden mânevî ve vicdanî sebeplerden biri de Yunan ordusunun ve bilhassa zabitlerinin İzmir'de ve İzmir havalisinde ırz u cân ziyankârlıklarıdır. Dediğim İngiliz ulemâsı ve muharrirleri bu vahşi zabitleri isim ve resimleriyle, yaptıkları fezâhat ve cinayetleri zikr ile sayıp dökmüşlerdi. Bu itibarla bu katliâmı bir an evvel durdurmayı ve sulhun imzasını ta'cil ederek bu fezâhatleri önlemeyi kâr sayıyordum.

Bu vaziyet karşısında ve bu vukuatta Damat Ferid Paşa gibi dünyadan habersiz ve ahvâl-i islahtan âciz bir adamın ne dahli olabilirdi? Zira, bundan evvel de bir nebze bahsetmiş olduğum gibi, en büyük günahı kendisine karşı olan son derece itimadı ve o derece mevki hırsı idi. Zannederim ki bu iki kusur birbirine bağlıdır. Çünkü nefsine fazla itimadı olan mutlaka mevkie de haris olur. Halbuki bütün hüsnüniyetine ve hulûsuna

rağmen Damat Ferid Paşa memleketinin tarihinden bile lâıy-kıyla haberdar değildi. Ayrıca da kendisini Büyük Reşid Paşa mevkiinde görür ve onun icraatına nazîre olarak yeni bir Tan-zimat devri açmak fırsatını bulduğuna inanırdı.

Kaldı ki Damat Paşa'nın hüsnü kuruntusu kendi şahsına münhasır bir şey değildi. Meselâ İttihad ve Terakki'nin meşhur sadrazamı ve kuklası Mısırlı Said Halim Paşa merhum, kendi-sini Büyük Reşid Paşa'dan da büyük görmek hastalığı ile mâlûl idi. Bunların aşağı yukarı hepsi böyledir.

Fakat İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali gibi felâketli bir vak'ayı vesile ittihaz ederek o zamanın bütün İttihadçıları, itti-fak ile Damat Ferid Paşa'ya hücumla geçtiler ve:

– İşte yapacağı iş budur, memleketi bütün bütün felâkete sevketti ve Türkiye'nin mahvolmasına sebep oldu! diye kabi-neyi derhal düşürdüler. Vâkıa meşrutî memleketlerde, usulden olduğu üzere, Damat Paşa'nın istifası da zaruri idi.

Halbuki insaf ile düşünülecek olursa İzmir'in işgali fâciası-nın günahı, Damat Ferid Paşa'ya değil, memleketi, kendi mev-kilerini her şeye rağmen muhafaza etmek için harbe sokan İt-tihad ve Terakki komitesi elebaşlarına râci idi.

İzmir'in düşman tarafından işgalinin kabine teşkilâtında ga-rip akisleri oldu: Yüksek sesle konuşmaya başlayan ve cesaret-leri artan İttihadçılar bir itiraz formülü buldular ve bunu hep bir ağızdan terennüm etmeğe başladılar. Hulâsaten meâli şu idi:

– Vâkıa biz muharebeye girdik, fakat öyle bir vaziyette idik ki muharebeden kaçınmak mümkün değildi. Biz hüsnüniyetle Türkiye'nin mukadderatını Avrupa'da askerî teşkilât itibariyle en kuvvetli olan Almanya İmparatorluğu'nun mukadderatına bağladık. Bu hususta hüsnüniyetimiz zahirdi. Pek ümid edile-medığı halde muharebenin en buhranlı bir zamanında Ameri-ka harbe müdahale etti. Bu harptir; kazanılır, kaybedilir ve umulmadık ârizalar, mânialar zuhur eder, netice de tersine çı-kar. Fakat her ne olursa olsun bugün müşterek vatanımızın hâli ve istikbaline dair korkunç kararlar verileceğı bir zaman-da bu milletin ekseriyeti İttihadçı olduğu halde onların hiç re-yini sormayarak ve kendilerine istintak etmeyerek kendi ken-

dilerine müzakerelere girişip bir işe karar vermek zannederiz ki pek haksız ve mesuliyeti câlib bir kayıtsızlık ve riayetsizliktir. Biz kabahatli isek de bu memlekette menfaatimiz muârizlarımızınkinden az değildir.

Muharebeye kat'iyyen meylettiklerini öğrendiğim zaman olanca gayretimle konferanslar vermeğe başlamıştım.

“Niçin bu son dakikada bizim de reyimiz olmasın? İktidar mevkii ve idarenin dizginleri varsın onların elinde bulunsun, bu muvakkat bir şeydir. Bugün onlar idare eder, yarın başkası gelir, zaten meşrutiyetin icabı da budur.”

Bu tekerlemeyi büyük velvellerle her zaman tekrara başladılar. Ben Şûrâ-yı Devlet'ten ve dolayısıyla da kabineden çekilmiş olduğum için dışarıda bu sözün, âdetâ mektep çocukları tarafından ezberlenmiş gibi, aynı şekilde ve aynı üslûpla dolaşıp durduğunu görüyor ve işitiyordum.

Hattâ zahiren bî-taraf olduklarını daima ihtar ile söze başlayan ve hakikatte en muzır ve en sinsi İttihadçılardan olan bazı bildiklerim, söz açıp benimle hasbıhal ederlerken bu sözleri tekrarlar dururlardı.

Vâkıa bu muharebe hazırlıkları hissolunduğu bir zamanda neticenin ne olacağını kat'iyyen kestirememekle beraber, ne olacak olursa olsun, elbette bu kavga –Nasrettin Hoca'nın dediği gibi– behemehal bizim yorganın üzerine olacağı, benden mâadâ çok kişinin mâlûmu idi. Hususiyle ben biliyordum ki Almanya imparatorunun İstanbul'u ve Türkiye'yi ikinci ziyareti esnasında bizzat İmparator Wilhelm'in Sultan Hamid'den öteden beri istemekte olduğu Bağdat Şimendifer hattı⁹⁶ imtiyazını bu sefer sağlam kazığa bağlamak için çok rica etmiş bulunduğunu, bana saraya mensup bazı dostlarım daha o zaman haber vermişlerdi. Hattâ bu ziyaret imparatorun büyük validesi olan İngiltere kraliçesi Victoria'nın⁹⁷ jübilesine tesadüf ettiği için imparator, hünkâra bu keyfiyeti de ihtar ederek:

96 Bağdat Demiryolu: 19. yüzyılın sonlarıyla 20. yüzyılın başlarında İstanbul-Bağdat arasında bir Alman firması tarafından inşa edilen demiryolu.

97 Victoria (1819-1901). Büyük Britanya ve İrlanda kraliçesi.

– Büyük validemin jübilesi zamanında bu imtiyazın lütuf buyurulması bilhassa memnuniyeti mûcib olacaktır! demiş olduğunu da rivayet ettiler.

Ben buna inanmıştım. Çünkü sarayda bu muhavere bir ögle yemeğinden sonra geçmiş olduğu için, Mâbeyn mensupları arasında şâyi olmuştu. Zaten Sultan Hamid sarayda bu gibi şeylerin gizli kaldığını istemezdi. Hattâ iyi tahkik ettiğime göre, kendisine verilen jurnallerin bile kimler tarafından ve kimler vasıtasıyla takdim olunduğu mutlaka teşhir edilirmiş. Bundan da maksat, jurnalcilikle hizmet eden büyük küçük memurların burunlarını kırmak ve haysiyetlerini tezlil etmek imiş.

İşte ben muharebeye kat'iiyyen meylettiklerini öğrendiğim zaman olanca gayretimle konferanslar vermek ve:

– Hükümet muharebeye girmek için belki kendince kaçınılamayacak bazı kuvvetli sebepler önünde bulunuyor. Fakat siz birtakım propagandacıların sözüne uyup da harp propagandacılığı yapmayın! deyip durmuştum. Hattâ beni İzmir'de böyle bir konferans vermek üzere Uşakîzâde Muammer Bey de davet etmiş ve ben de tâ İzmir'e kadar giderek onun evinde misafir kalmış ve İzmir'de rıhtım üzerinde, Urla'da, Manisa'da ve Tire'de meşhur Çakırcalı'nın⁹⁸ bastığı Tireli Ali Paşa'nın biraderinin evinde misafir kalarak konferansları tekrarlamıştım.⁹⁹

Bu arada başımdan geçen bir garip vak'a da vardır ki o zamanlar için beni bir hayli düşündürdü idi: Urla o zaman güzel, mâmur bir yalı kasabası idi. Ahalisinin ekseriyetini de Rumlar teşkil ediyordu. Bunların bana teveccühü olduğu ve lisanlarını da konuşabildiğim için, yolda kalabalık bir halk kitlesi birlikte konferans vereceğim mektebe giderken şalvarlı bir ihtiyar Rum ile bir iki kişi halk arasında yol bulup yavaş yavaş yanıma yaklaştılar ve bana Rumca hürmetkâr bir selâm vererek:

– Hoş geldiniz beyefendi! dediler. Ben de bu nezakete karşı

98 Çakırcalı Mehmed Efe (1872-1912). İzmir, Aydın ve Muğla taraflarında kötü yönetime karşı çıktığı için halk arasında şöhret kazanan zeybek.

99 Rıza Tevfik, "At ile Avrat" (*Peyâm-Sabah*, nr. 1293-11724, 11 Temmuz 1338/1922) adıyla yazdığı makalesinde bu meseleden uzun uzadıya bahseder.

teşekkür ettim ve gittiğimiz yerin ismini sordum. Bana cevaben dedi ki:

– Anaksagoryon’a gidiyoruz!

Bu kelime meşhur eski Yunan filozofu Anaksagoras’ın¹⁰⁰ ismine ithaf olunmuş büyük bir bina imiş. Kadimî Yunan’ın ilk yedi filozofundan biri olan bu zat Urla’da doğmuştu. Nitekim meşhur Heraclite¹⁰¹ de Çakırcalı’nın vatanı ve şöhret aldığı Ayaslug’ta doğmuştur.

Okumak yazmak bilmeyen bu ihtiyar köylüye şaştım ve kendisine:

– Sen bu ismin sahibini biliyor musun Barba? diye sordum.

– Efendim o kadar iyi bilmem; fakat işittiğime göre sizin gibi okumuş bir adammış ve burada, Klazomenai’de doğmuş imiş. Onun için bu memleket ahalisi onu unutmasın diye bir mektep yapmışlar ve o büyük adamın ismini koymuşlar.

Bu ihtiyar Rum’un sözü beni çok düşündürdü. Anladım ki bir milletin şerefli an’aneleri, övünebileceği şeyler, dini ve âdetleri, hattâ masalları ve hikâyeleri onun hüviyetini muhafaza eden en mühim kuvvetler imiş. Veleve ki tezkâr edebilecekleri tek bir büyük adamın isminin hâtırası olsun... Halbuki biz o zamanlar terakkiyi bütün bütün mâziden alâkayı kesmekle başlar sanıyorduk.

Her ne ise sadede döneyim:

Bu konferansları vermek için dolaşıp geldikten sonra, zamanın Dâhiliye Nâzırı olan Talât Bey bana polis müdürü Bedri Bey’i gönderdi ve nâzikâne bir ihtar olmak üzere şu sözleri tebliğ ettirdi:

– Görüyorum ki hocam kendisini çok yoruyor. Kendisinin hamiyetinden hiç şüphemiz yoktur. Yalnız keder ediyorum ki hasta olacak. Nihayet onu bir hususi odada istirahatata mecbur edeceğiz.

Bu sözün mânâsı, nâzikâne bir üslûp ile:

100 Anaksagoras (M.Ö. 500-428). Yunan filozofu.

101 Heraclitus (M.Ö. 540-480). Her şeyin sürekli bir akış halinde olduğunu ileri süren eski Yunan filozofu.

– Hoca çok oluyorsun, seni hapsedmek mecburiyetinde kalacağız! demekti.

Polis müdürünü yine pek iyi bilirdim. Değersiz, yaramaz ve yalnız bu gibi işlere yarar bir adamdı. Kendisi İttihadçı olmakla beraber pek namuslu ve çalışkan, hoş sohbet, Muhlis Bey nâmında bir dostumuzun damadı olmuştu. Muhlis Bey o kadar iyi bir adamdı ki avda yanlışlıkla bir gözünü kör ettiler, hiçbir şey demedi:

– Ne yapalım bir kazadır oldu! dedi ve cam gözle gezdi, hiçbir zarar ve ziyan istemedi.

Ben Bedri'ye dedim ki:

– Git Talât Bey'e benden selâm söyle, ihtarına pek teşekkür ederim. Ben kendisini bizzat gelip göreceğim.

Filhakika iki gün sonra gittim, kendisini Bâbüâlî'de, makamında gördüm. Kendisine dedim ki:

– Kardeş, ben de senin hüsnüniyetine inanırım. Fakat biliyor musun ki Türkiye'ye taallük eden bir muharebe bütün devletlerin ayaklanmasına sebep olur. Çünkü bütün büyük devletlerin memleketimizde gözü vardır ve onun içindir ki bize taallük eden meselelerde, birbirine rakiptirler. Biz asla endüstrisi olan bir memleket değiliz. Ne iğne, ne iplik yapabiliriz. Ben tesadüfen Zeytinburnu fabrikasını ziyaret etmiş olan bir dostu geçenlerde görmüştüm. Bu harp endişesinden çok müteessif görüldüğü için bana dedi ki:

– Kazma kürek yapıyorlar ve günde iki yüz tane çıkarabiliyorlarmış!

Kazma küreğin niçin yapılmakta olduğunu sordum; “Askere siper açmak için!..” cevabını verdi. Hiçbir şey söylemeden Allah selâmet versin, dedim kestim. Fakat siz inanabilir misiniz ki Avrupalılar icad etmiş oldukları dehşetli pulluk gibi âletlerle yarım metre derinlikte ve beş dakika içinde en sağlam kaldırımları kazıp hendekler açarlarken biz bildiğimiz kazma kürekle bunlara karşı mukabele edebilelim?

O esnada cebimden o gün yüz paraya satın almış olduğum Keçili bir makarayı çıkarıp uzattım ve dedim ki:

– Bunu bugün iki buçuk kuruşa alıyoruz, muharebe zamanı

belki otuz iki buçuk kuruşa alacağız. Artık muhtaç olacağınız eşyanın ve ufak tefek levâzımın kaçta fırlayacağını sen kıyas et!

Talât Bey bana cevap verdi ve cevabı hayli makuldü. Dedi ki:

– Be birader, biz kendi keyfimiz için bu belâyâ girmiyoruz. Fakat sürükleniyoruz. Öyle bir mevkideyiz ki harpten kaçınmak kabil değil. Makara meselesine gelince, o pek ehemmiyetsiz bir şeydir. Biz top tüfek de yapamıyoruz. Asıl mesele orada. Fakat bizi yardımcı ve dost olarak harbe sürükleyen devletler bize o levâzımı tedarik edip vereceklerdir elbette! Ben bu zaruretler içinde vatanım olan bu memleketin mukadderatını Avrupa’da askerlikçe, fabrika ve sınaatça hepsinden üstün ve yetmiş milyon nüfuslu bir devletin mukadderatına bağladım. Bundan başka ne yapabilirdim? İnsaf et... Artık bundan ötesi Allah’ın yardımına ve inayetine kalmıştır.

– İş bu kerteye geldikten sonra sahiden Allah’ın inayetine sığınmaktan başka bir iş kalmaz! dedim ve inşallah sonu hayırlı olur!. duasıyla selâmlaştık, dostça ayrıldık. Bana da ondan sonra hiç eziyet etmediler ve bir ihtarda da bulunmadılar. Hattâ Talât Paşa merhum ve arkadaşları Meclis-i Mebusan’da pek fena itirazlar ve münakaşalarda bulunduğumuz günlerde bile bazan beni Câvid’in¹⁰² Şişli’deki evine davet ederler, beraber yemek yer konuşurduk. Yani yalnız her halde münasebetimiz yine eski dostluğa ve arkadaşlığa riayetkârane bir şekilde cereyan ederdi. Bilhassa Talât merhumla pek arkadaşça ve lâubaliyâne konuşurduk. Kendisi hakikaten nükteperdaz bir adamdı. Sırası gelince gerek Talât Paşa merhumun şahsiyetinden, gerekse bu nükteperdazlığından bahsedecek ve bazı misaller vereceğim.

Talât Bey’in yanından ayrılınca beni bir düşünce aldı ve bütün yol üzerinde hep o düşünce ile âdeta etrafımı görmeyecek kadar dalgın bir tavırla vapura kadar geldim. Düşündüğüm şu idi ki, bu arkadaşın sözleri bana daha dört sene evvel bir İngi-

102 Mehmed Câvid (1875-1926). İttihad ve Terakkî Cemiyeti’nin mâlî politikasının belirlenmesinde önemli rol oynayan Osmanlı Mâliye nazırı ve iktisatçısı. İktisat alanında pek çok önemli makale ve eseri bulunan Mehmed Câvid, Cumhuriyet’ten sonra Atatürk’e karşı düzenlenen İzmir Suikastı sanıkları arasında yer almış ve İstiklâl Mahkemesi kararıyla idam edilmiştir.

liz dostum tarafından gönderilmiş pek mühim bir mektubun birkaç satırını hatırlatmıştı.

Birçok İngiliz nâzırının dostu ve mahremi, hattâ Mister Churchill'in¹⁰³ de samimi bir dostu olan Sir Scawen Blunt¹⁰⁴ bana 1910 senesi Teşrin-i evvel'inin 19'u tarihiyle gönderdiği uzun ve mühim bir mektupta şöyle başlıyordu:

“Aziz Rıza Bey,

Ben size vaad etmiştim ki, kat'i bir sûrette hükümet adamlarının büyük şark meseleleri hakkındaki fikirlerini öğrenince size malûmat vereyim. Şimdi bu hususta sizi tenvir için bir fırsat düştü, neticesini arz ediyorum...”

Bu mukaddimeden sonra İngiliz dostum İngiliz ricâlinin eski istilâ politikasında devam etmek niyetinde olduklarını, hattâ Mısır'dan çıkmayacaklarını ve hilâfet politikası aleyhinde olduklarını uzun uzadıya anlatıyor ve şu mânidar ihtarda bulunuyordu:

“Hal böyle olunca Türkiye için takip edilecek biricik politikanın İttifak-ı Müselles'le birleşmekten ibaret olacağına her zamandan ziyade kailim. Eğer İttifak-ı Müselles Türkiye imparatorluğunun tamamıyet-i mülkiyesi hakkında teminat verir de ittifaka davet ederse...

Avrupa'da müteşekkil iki rakip devlet manzumesi arasında birincisi (yani Almanya-Avusturya Macaristan ve İtalya ittifakı) hiç şüphe yoktur ki kudret-i askeriye itibariyle en kuvvetli olanıdır ve her ne kadar ikincisi (yani İngiltere-Fransa ve Rusya müselles antlaşması) bugün denizde diğerinden üstünse de bu üstünlüğün devam edeceği pek şüphelidir. İlh...”

Bir numaralı Cihan Harbi'nin ilânı tarihinden dört sene evvel, hem de Büyük Ansiklopedi'ye ismi geçmiş bir İngiliz tara-

103 Sir Winston Churchill (1874-1965). 1940-1945, 1951-1955 yılları arasında başbakanlık yapan ünlü İngiliz devlet adamı.

104 Wilfrid Scawen Blunt (1840-1922). Büyük Britanya İmparatorluğu'na karşı müslüman sömürgelerin kurtuluş hareketlerini destekleyen ünlü İngiliz politikacı.

findan bana gönderilmiş olan bu mektup Talât Bey'in görüşünü teyid ettikten mâadâ kendisinin diğer mülâhazalarında da ne kadar istikbali doğru gördüğünü vukuat tamamıyla ispat etmiştir.

Yukarıda söylediğimiz gibi bütün İttihadçıların aynı üslûpta yaptıkları propagandanın mefhumunu da büsbütün hükümsüz bir mugalâta gibi telâkki etmemek lâzım geldiğini lâıkiyla anlatabilmek için bu tafsilâta lüzum gördüm. Dikkat edilirse görülür ki İttihadçıların 1919 yılında ileri sürdükleri ve Damat Ferid Paşa kabinesine müşavir-nâzır olarak bire iki nisbetle girip istilâyâ muvaffak oldukları bir sırada muttasıl tekrarlayıp durdukları bu tekerlemeyi, ben daha 1914 yılında vakit vakit intişar etmiş bulunuyordum.

İttihadçılar bu iddiaları ileri sürdükleri sırada, demiş olduğum gibi, ben Şûrâ-yı Devlet'ten çekilmiş ve Dârülfünun'da derslerimle meşgul bulunuyordum. Ve hariçte de bazı gazetelere yazılar yazıyordum. Fakat riâyet ettiğim bir usûle sadık kalarak ancak edebiyata, filolojiye ve felsefeye ait uzun makaleler kaleme alıyordum. O zamanki yazılarım *Peyâm-Sabah*'ın gündelik ve haftalık nüshalarında intişar ediyordu. Bir taraftan da Celâl Nuri¹⁰⁵ merhumun *İleri* gazetesinde ve *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*'nda şiirler ve nefeslerim çıkıyordu. Hattâ bazı şathiyâta dair manzumelerim de Refik Hâlid'in *Aydede*'sinde vakit vakit intişar ediyordu.¹⁰⁶

Arada sırada yine Damat Ferid Paşa'nın ziyaretine gidiyor ve bazı işlerde reyim sorulduğu zaman muhlisane olarak fikirlerimi beyan ediyordum. Bu münasebetle bir iki şey arz edeceğim ki yine Damat Paşa merhumun karakterini ifşa eder.

Merhum, kabine erkânını intihab etmekte pek ziyade ihtimam gösterirdi. Fakat bu ihtimam ve takayyüd, seçmek istedi-

105 Celâl Nuri İleri (1881-1938). II. Meşrutiyet devri gazeteci ve yazarlarından. *İleri* ve *Âtt* gazeteleriyle *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*'nı çıkarmıştır. En tanınmış eserleri arasında *İttihad-ı İslâm* (1913), *Türkçemiz* (1916), *Kara Tehlike* (1918), *Taç Giyen Millet* (1923) ve *Türk İnkılabı* (1926) bulunmaktadır.

106 Bk. Abdullah Uçman, *Rıza Tevfik'in Şiirleri ve Edebi Makaleleri Üzerinde Bir Araştırma*, İstanbul 2004, s. 392-393.

gi arkadaşlarının ilim ve idarece, hattâ tecrübe bakımından kabiliyetini tahkik etmekten ziyade onların kendisine karşı takındıkları âdâb ve etvâra ehemmiyet verdiğini gösterirdi.

Paşanın çocukluğundan beri ahlâkını ve mensup olduğu aileyi pek iyi tanıyan dostlarından Keçecizâde ailesine mensup Şişman Reşad Bey benim de pek sevdiğim bir zattı. Kendisini tanıyanlar iyi bilirler ki merhum Reşad Bey hakikaten tam mânâsıyla asil, ârif, gayet zarif ve nükteperdaz, sanat ve şiire, güzel yazılara ve mahallî âsâr-ı nefîseye pek meraklı, her şeyden iyi anlar bir İstanbul beyefendisi idi.

Bir gün Reşad Bey’le samimi görüşürken söz günün meselelerine ve oradan da Damat Ferid Paşa’ya intikal etti.

Ben dedim ki:

– Paşa her şeyden ziyade teşrifata ehemmiyet veriyor ve eski Bâbîâlî âdâbını, etvârını kibarlığın levâzımından ve alâmetlerinden bilir.

Reşad Bey cevaben:

– Efendim, dedi, onun öyle asaleti, kibarlığı falan yoktur. Vâkıa sefil bir aileden de değildir. Babası Bahriye Nezâreti’nde muhabereci falan gibi bir şeydi. Kendisi de âdetâ her mahalle çocuğu gibi yaşardı. Aile bittabi itikadı tam müslümanlardandı. Hattâ Damat Ferid Paşa on iki on üç yaşlarında iken bazan minareye çıkar, ezan okumaya özenirdi. Onun kibarlığı hânedâna sıhriyetle intisabı yüzündendir, eğer sıhriyet ve intisap kibarlık unvanına salâhiyet kazandırırorsa... Ferid Paşa sultan efendinin ilk zevcinin kâtibi olarak Balta Limanı sarayına gelmişti ve onun vefatı üzerine sultan efendi kendisiyle izdivaç etmiştir.

Paşa, müslümanlığına müslümandır, fakat İslâm’ın bütün şartlarına riayetkâr değildir. Şarap içer ve yiyecek içecek hususunda bazı muharremâta hiç riayet etmez, bunu sen de bilirsin.

Belki lüzumsuz ve mahalsiz telâkki edilebilecek tafsilatı vermek isteyişimden garaz, merhumun aristokrat tavırlara ve âdâba lüzumundan fazla riayet göstermesinin psikolojik sebeplerini göstermektedir. Onun içindir ki kim kendisine karşı önünü kavuşturup redingotunun göğsünü ilikleyip huzuruna çıkar ve âdap ile lâkırdı söylerse, onu mutlaka herkese tercih ederdi. Bi-

zim gibi pek nâdir olarak redingot giyenler ve dik yakalı gömlek kullananlar, lâubali kısa bir ceketle kendisi ile konuşursa, ne kadar muhlis olsalar da, yine paşanın lâıykıyla teveccühünü celb edemezlerdi. Bu hâlin idarece fena neticeleri oldu. Bir tek kelime ile söylenebilir: Daima dalkavukları etrafına toplamış oldu.

Günün birinde kendisini görmeğe gitmiştim. Bu ziyaretime de sebep pek yanlış gördüğüm bir kararı kendisine ihtar etmektir. Bu sıralarda Mustafa Kemal Paşa Sivas Kongresi'ni¹⁰⁷ toplamış, işittiğimize göre Kuvâ-yı Milliye ismi altında asker toplamaya başlamış ve bunun masârifi için de şekerden ve bazı havâyic-i zaruriyeden vergi almaya teşebbüs etmişti. Buna karşı mücadeleye başlamak üzere Damat Ferid Paşa da İstanbul ve havalisi halkından birtakım adamlar toplayıp Kuvâ-yı İnzibatiye nâmiyla teşkilâta tevessül etmişti.

Ben Balta Limanı sarayında daima gördüğüm haremağasına:

– Paşa hazretlerini biraz görmek isterim, haber veriniz! dedim.

– Buyurun efendim! dedi ve harem tarafındaki büyük daireye götürdü ve her zaman mübâhasâtımıza sahne olan küçük odanın önüne geldik, durduk. Çünkü içeride yüksek sesle şiddetli bir münakaşa oluyordu. Ben Ferid Paşa'nın mülâyim sesiyle üvey oğlu sultanzâde Miralay Sami Bey'in¹⁰⁸ hadîd ve yüksek sesini farkettim. Haremağasına dedim ki:

– Haber vermeyiniz, rahatsız etmeyelim. Bu bahis ne vakit biterse o vakit kapıyı vurur, izin alırsınız! dedim.

On dakika müddetle Sami Bey'in şiddetli itirazları devam etti durdu ve ne söylediklerini vâzihan işitiyordum, çünkü kapının yanı başında idik.

Gürültü biter bitmez haremağasına işaret ettim, kapıyı vurdum, paşanın:

– Gel! dediğini duyduk. Haremağası içeriye girdi ve:

– Rıza Tevfik Bey zât-ı devletinizi ziyarete gelmiş! dedi. O da:

107 4-11 Eylül 1919'da Sivas'ta toplanan ve Millî Mücadele'nin merkezî teşkilâtı Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ile onun yönetim organı Heyet-i Temsiliye'nin oluşturulduğu millî kongre.

108 Sami Bey (1880-1961). Sultan Vahideddin'in ablası Mediha Sultan'ın ilk kocası Necib Paşa'dan olan oğlu.

– Buyursun! deyince içeri girdim.

Odada her ikisinin de simasını mütegayyir ve heyecanlı gördüm. Zaten kapının önünde beklerken Sami Bey'in son sözlerini lâıykıyla işittim. Sami Bey şöyle bağınyordu:

– Paşa hazretleri diyordu, onların niyetleri ne olursa olsun, dâvâları şereflidir ve resmen olsun hamiyetlerini inkâr etmek her türlü imkânın haricindedir. Memleketimize zorla girmiş ve girdikten sonra da en ufak vesilelerle herkesten nakdî cezalar almaya kalkışmış bir ecnebi ordusunu, her nasıl olursa olsun ve ne türlü fedakârlıklara mâl olursa olsun, çıkarmaya teşebbüs ediyorlar. Bu büyük işte, derme çatma toplanılan bir avuç halkın muvaffak olup olamayacağı bir tarafa, fakat buna karşı sizin, bir hükümet reisi olarak asker toplayıp da düşmanlar menfaatine hizmete kalkışmanız ne mânâ ifade eder? Bir kere düşününüz! Sonra ne kadar mesuliyeti üzerinize almış oluyorsunuz! Onu da mülâhaza buyurunuz...

Bu sözleri söyledikten sonra bir dakika kadar sükût oldu. Ziyade sabredemedim, haremağasına işaret ettimdi.

– Buyurun! dedi ve bir haber var mı der gibi yüzüme bakmaya başladı. Dedim ki:

– Efendim, bendeniz de Sami beyefendiyi heyecana getiren Kuvâ-yı İnzibatiye teşkilâtı hakkında muhlisane bazı mâruzâtta bulunmak için zât-ı sâminizi tacize gelmiştim. Çünkü bu teşebbüsünüzü yanlış işitmekle kalmadım. Bâb-ı Seraskerî meydanına toplanmış bir sürü fukara halkın başında benim Mekteb-i Tıbbiye'den tanıdığım hasta onbaşısını görünce:

– İsmail ağa, burada ne arıyorsun ve bunlar kimdir? diye sorduğum zaman:

– Kuvâ-yı İnzibatiye efrâdıdır. Elbise giyecekler, diye cevap verdi. Tabîî lâfı uzatmayıp yürüdüm gittim. Fakat bu husus için zât-ı devletinize bazı mâruzâtta bulunmaya karar verdim ve bu maksatla ziyaret-i sâminize geldim. Lâkin kapı önünde biraz beklemeğe mecbur olduğum için Sami beyefendi galiba işitmemiş olacaklar: Bu suretle devşirilen ipsiz sapsız adamlardan hiçbir iş beklenemez. Nerede kaldı ki hamiyet gibi pek büyük fedakârlıklar ve faziletlerle tahakkuk edebilecek büyük

bir iş beklenebilsin! İşittiğime göre bunların eli ayağı tutar olanları derhal Kuvâ-yı Milliye'ye iltihak edivereceklerdir. Bu işi derhal bozuvermelisiniz deyiverdim, sözü kestim.

O sırada paşanın üvey oğlu Sami Bey de bizi selâmlayıp nezaketten izin aldı ve odadan çıktı.

Damat Ferid Paşa Sami Bey gidince biraz ferahladı ve içini açtı, döktü. Dedi ki:

– Mustafa Kemal Paşa'yı da müfettişliğe tayin edişimiz İngilizlerin tavsiyesi üzerine oldu. Bu sefer bu Kuvâ-yı Milliye'yi de faaliyetten men'ediniz diye bizi sıkıştıran yine onlardır. Biz de ne yapacağımızı şaşırdık!..

Ben kendisine diyecektim ki:

– Efendim, böyle bir şey bendenize teklif edilmiş olsaydı, bendeniz derhal istifa eder, çekilirdim. Malûm-ı devletinizdir ki Tevfik Paşa kabinesini terk edişim ehemmiyetsiz bazı işlerime müdahale edilmek istendiğindendir...

Fakat bu sözü söyleyemedim. Çünkü, yukarıdan beri izaha çalıştığım gibi, hem paşanın kendi kabiliyetine fevkalâde itimadı vardı, hem de Sultan Vahideddin'in kendisine karşı teveccühü ve itimadı vardı ve padişahın da o sıralarda sadâret makamına intihab edebileceği başka bir adam yoktu ki biraz evvel kabiliyetsizliği yüzünden kabinesiyle birlikte devrilmiş olmasın. Yani tam manâsıyla kaht-ı rical belâsı da bütün felâketlere inzıam etmiş bulunuyordu.

Bundan sonra nakledeceğim vukuat sırasında Ferid Paşa'nın gördüğü tazyik hakkında söyledikleri ne kadar doğru imiş, anlaşılacaktır. Buna kendi tecrübeme dayanarak, kuvvetli deliller göstereceğim:

Sèvres'e Doğru

Bir müddet sonra Sèvres muahedesinin imza olunması zamanı gelip çattı.

O vakit Damat Ferid Paşa beni çağırdı ve vaktiyle padişaha Çit Köşkünde mülâki olduğum zaman vermiş olduğum sözü ve vaadimi hatırlattı.

Tabîî gidemem diyemezdin. Binaenaleyh:

– Emrinize hazırım paşam! dedim. Zaten daha ben Şûrâ-yı Devlet reisi sıfatıyla Onlar Meclisi huzuruna çıkmazdan evvel, 1919 senesi Mayıs'ının 26. pazar günü Yıldız Sarayı'nda toplanmış olan Şûrâ-yı Saltanat mağlûbiyetimizi kabul ve tasdik ederek bir an evvel sulhun akdine ve imzalanmasına karar vermişti.

Hiçbir hırsa kapılmadan, tam ve mutlak bir bî-terafîlik, fikir istiklâlî ile ve niyet hulûsu ile anlatmakta olduğum bu vak'aların lâıykıyle kavranabilmesi için, bugün pek çok kimselerce külliyyen meçhul bulunan bu Şûrâ-yı Saltanat vak'ası üzerinde biraz durmak ve lâıykıyle tafsîlât vermeyi zarurî bulurum. Çünkü bütün kararların kaynağı bu Şûrâ-yı Saltanat hakkında o devri idrak etmemiş milyonlarca vatandaşlara tam bir fikir vermek için o zaman çıkmakta olan ve hattâ İttihadçılar'ın icra meclisi reisi eski Maarif Nâzırı Şükrü Bey merhum (İzmir'de Mustafa Kemal Paşa'ya suikasttan dolayı itham edilip salben idam edilen Şükrü Bey) tarafından neşredilmekte bulunan *Zaman* gazetesinin 26 Mayıs 1919 tarihli nüshasında verilen iza-hatı nakletmek çok faydalı bir şey olur:

“ŞÛRÂ-YI SALTANAT VE MUKADDERÂT-I DEVLET

Hayatî meselelerimiz hakkında müdâvele-i efkâr edilmek ve lâzım gelen tedâbire tevessül olunmak üzere Mâbeyn-i Hümâyûn'da in'ikadî mukarrer olan Şûrâ-yı Saltanat bugün ba'de'z-zeval saat ikide, Yıldız Saray-ı hümâyûnunda huzûr-ı mülûkânede akd-i içtima edecektir. Malûm olduğu üzere Balkan Harbi esnasında da bir Şûrâ-yı Saltanat akdedilmiş ve bu içtimada Edirne'nin Bulgarlara terkedilip edilmemesi meselesi tezekkür olunmuştu.

O zaman mevki-i iktidarda bulunan Kâmil Paşa kabinesi Şûrâ-yı Saltanat'ta mufasssal bir beyanname kıraat etmiş ve bu içtimada da birçok ricâl-i mülkiye ve askeriye, heyet-i âyân âzası ve zevât-ı sâire hazır bulunmuştu. Bugün in'ikad edecek olan Şûrâ-yı Saltanat ise o zaman da toplanan Şûrâ-yı Saltanat'tan pek ziyade haiz-i ehemmiyet bulunmaktadır.

Istihsâl ettiğimiz mâlûmata göre Şûrâ-yı Saltanat'ta veliahd-ı saltanat ve şehzadegân hazerâtından başka ber-vech-i âtî zevat hazır bulunacaktır:

Heyet-i Vükelâ:

Sadrâzam ve Hariciye Nâzırı Damat Ferid Paşa, Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi, Meclis-i vükelâyâ memur sadr-ı esbak Ahmed İzzet ve Tevfik paşalarla Harbiye Nâzır-ı sâbıkı Müşir Şakir, Bahriye Nâzır-ı esbakı Ali Rıza, Harbiye Nâzır-ı esbakı Abuk Ahmed, Bahriye Nâzır-ı esbakı Çürüksulu Mahmud, Reşid Âkif ve Amasya mebus-ı sâbıkı İsmail Hakkı paşalarla Şeyhülislâm-ı esbak Haydarizâde İbrahim, Vak'a-nüvis Abdurrahman Şeref efendiler ve Şûrâ-yı Devlet reisi Rıza Tevfik, Maarif Nâzırı Said, Nâfia Nâzırı Ferid, Maliye Nâzırı Tevfik, Ticaret ve Ziraat Nâzırı Edhem, Dahiliye Nâzırı Ali Kemal beyler ve Harbiye Nâzırı Şevket Turgut, Bahriye Nâzırı Avni paşalar ve Evkaf Nâzırı Hamdi, Adliye Nâzırı Vasfi efendiler.

Heyet-i Âyan:

Reis: Mustafa Âsım Efendi, âza: Ahmed Rıza Bey, Nuri Bey, Nail Bey, Şerif Nâsır Bey, Mavroni Bey, Faik Bey, Şerif Ali Haydar Paşa, Süleyman Paşa, Rıza Paşa, Cafer Paşa, Ömer Rüşdü Paşa, Müşir Fuad Paşa, Müşir Osman Paşa, Seyyid Abdülkadir Efendi, Aristidi Paşa, Aram Efendi, Zeynelâbidin Efendi, Keçecizâde İzzet Fuad Paşa, Muhiddin Efendi.

Şûrâ-yı Devlet ve Divân-ı Muhasebât:

Şûrâ-yı Devlet mülkiye dairesi reisi Celâl, Tanzimat dairesi reisi Sadeddin beylerle Maliye ve Nâfia dairesi reis-i sânisî Nazif Efendi, divân-ı muhasebât reisi Armenak Efendi ve reis-i sâni Cemal Bey.

Dârülfünun mümessilleri:

Tıb Fakültesi nâmına müderris Âkil Muhtar, Kerim Sebati beyler ile Besim Ömer, Âsaf Derviş paşalar ve Hukuk Fakültesi nâmına Hukuk-ı Düvel müderrisi Salâhaddin, Hukuk-ı idare müderrisi Muslihiddin Âdil ve Hukuk-ı İslâmiye muallimi Aydın mebus-ı sâbıkı Veli ve usûl-i muhakemât-ı cezâiye mu-

allimi Yusuf Ziya, Edebiyat Şubesi nâmına tarih-i edebiyat müderrisi Köprülüzâde Fuad, terbiye müderrisi İsmail Hakkı, tarih-i Islâm muallimi Şemseddin, tarih-i felsefe muallimi Mehmed Emin, Fen Fakültesi nâmına doktor Kemal Cenab, mühendis Burhaneddin beyler ile Rasathane müdürü Fatin Efendi.

Matbuat mümessilleri:

İstiklâl gazetesi başmuharriri Rauf Ahmed, *Yeni Gazete* sermuharriri Mahmud Sâdık, *Tasvîr-i Efkâr* sermuharriri Velid Ebüzziya, *Alemdar* gazetesi sermuharriri Refî Cevad, *Vakit* gazetesi başmuharriri Mehmed Âsım, *Akşam* gazetesi sermuharriri Necmeddin Sâdık, *İleri* gazetesi muharrirlerinden Ahmed Sâki ve *Sabah* gazetesi muharrirlerinden Hilâli beyler.

Heyet-i muhtelif mümessilleri:

Bunlardan başka Şûrâ-yı Saltanat'ın ricâl-i ilmiyeden olup taraf-ı Meşihat'tan intihab edilecek altı ve erkân-ı askeriyeden Harbiye Nâzırı'nın intihab edeceği on ve ümerâ-yı bahriyeden Bahriye Nâzırı'nın intihab edeceği dört zat ile Dârü'l-hikmeti'l-İslâmiye'ce müntehab iki âzâ, Mehâmiler Cemiyeti'nden üç, Ticaret Odası'ndan dört zat ile sâbık ve lâhik Çelebi efendiler, Vahdet-i Milliye, Millî Kongre, Trabzon, Paşa İli, Adana, İzmir Vilâyet-i Şarkıye Mûdafaa-i Hukuk-ı Milliye ve Kürd Teâvün cemiyetleri ve Millî Ahrar, Hürriyet ve İtilâf ve Sulh ve Selâmet Fırkaları'ndan müntehab ikişer zat hazır bulunacaktır.

Hâriciye'den davet edilenler:

Şûrâ-yı Saltanat'a Hâriciye Nezâreti'nden Petersburg sefir vekili orta elçi Fahreddin, orta elçi Galib Kemali, umûr-ı siyasiye müdür-i umumîsi orta elçi Reşid, Sofya sefiri orta elçi Safa beyler iştirak eyleyeceklerdir.

Harbiye Nezâreti'nden gidecek olanlar:

Harbiye Nezâreti tarafından Şûrâ-yı Saltanat'ta bulunacak zevat ber-vech-i âtidir:

Müşir Kâzım Paşa, Harbiye Nezâreti müsteşarı Ahmed Fevzi Paşa, Birinci Ordu müfettişi Ferid Paşa, ordu dairesi reisi

Hilmi Paşa, muamelât-ı zâtiye idaresi reisi Basri Paşa, Divân-ı Temyiz-i Askerî reisi Fuad Paşa, Ferik Esad Paşa, Salih Paşa.

Millî Kongre murahasları:

Millî Kongre nâmına Konya vali-i esbakı Hüsnü Bey ile Ali Şükrü Bey Şûrâ-yı Saltanat'ta hazır bulunacaktır.

Tebliğ-i Resmî:

Bugünkü pazartesi günü saat ikide Yıldız Saray-ı hümaynunda in'ikad edecek olan meclis-i meşverete dahil olacak zevâta davetiye varakaları gönderilmiş ve davetiyeyi hâmil olmayan zevâtın meclise kabul edilmemesi tabîi bulunmuş olduğundan, med'uvîn-i kirâmın mezkûr varakaları nezdlerinde bulundurarak saray-ı hümayunda me'mûrîn-i aidesine irae etmeleri lâzımdır. Yalnız âyân-ı kirâm, dâvetiyesiz dahil olabileceklerdir.

Meclise med'uv olan muhtelif zümrelerin her birinden yalnız birer zat söyleyebilir, yalnız âyân-ı kirâm ile ma'zulîn-i vûkelâ ve süferâ alel-tilâf bu kayıddan müstesna olduğu gibi Dârülfünun ile matbuat cemiyeti mümessilleri meyânından istisnaen ikişer zatın söz söylemesi caizdir.

Şûrâ-yı Saltanat'a med'uv bulunanlara:

Bugünkü pazartesi günü Yıldız Saray-ı hümaynunda in'ikad edecek meclis-i meşverete med'uv bulunan zevâtın Beşiktaş'ta saray-ı muallâ-yı mezkûra kadar azîmetleri için mikdar-ı kâfi arabalar tahsis kılındığı ve arabaların vasati saat yarımından ikiye çeyrek kalıncaya kadar Beşiktaş'ta tramvay garajı önünde hazır bulunacağı tebliğ olunur.”

Şûrâ-yı Saltanat'ta neler konuşulup görüşüldüğünü ise 27 Mayıs tarihli İstanbul gazeteleri şöyle anlatıyorlardı:

“Yıldız Saray-ı hümaynunda:

Yıldız Saray-ı hümaynunda in'ikadı mukarrer olan meclis-i meşveretin 26 Mayıs 1335-1919 ba'de'z-zuhr saat 3'de zât-ı hazret-i pâdişâhî tarafından resm-i küşâdı icra buyrulmuştur.

Med'uvvînin rûkûbuna tahsis kılınmış olan arabalar Beşiktaş tramvay garajının üst tarafındaki Yıldız sokağı köşesi ba-

şında bekliyor ve meclis-i meşverete davetli bulunan zevâtı saray-ı hümâyûna îsal eyliyordu. Yıldız saray-ı hümâyûnunun, mâbeyn kapısı önüne ikame olunan zabıta memurîni ve hademe-i şâhâne tarafından peyderpey vürûd eden heyetler istikbal olunuyordu. Saat bir buçuktan itibaren heyet-i vükelâ, heyet-i âyân, mensubîn-i askeriye, ilmiye ve mülkiye, matbuat heyeti, fırâk-ı siyasiyeden intihab olunan zevat saray-ı hümâyûnun iç Mâbeyn kapısından dahil olarak alt kat salonunda sûret-i hususiyede içtima eylemişlerdi.

Üç çeyrek kala:

Saat iki buçukta, meclis-i meşveret âzâsı tamamen Mâbeyn dairesi salonunda hazır bulunmakta idiler. Vükelâ, salonun sol tarafındaki vükelâ odasında, heyet-i âyân ve sâir süferâ ve vükelâ odası karşısındaki odada içtima eylemiş bulunmakta idiler. Saat üç çeyrek kala meclis-i meşveretin mahall-i in'ikadı ittihaz edilen, heyet-i vükelâ, süferâ, mâzul ricâl-i mülkiye, âyân, ilmiye, matbuat ve fırâk-ı siyasiye erkânı davet edildiler ve heyet-i müntahabe üçer dörder sıra ile merdivenlerden çıkarak meclise dahil oldular.

Şûrâ-yı Saltanat'ın padişah tarafından açılmasına sıra gelince âzâdan başka herkes salonu terketmişti.

İçtima salonu:

Şûrâ-yı Saltanat'a ittihaz olunan salon geniş üç kısımdan ibaretti. Yan kısımlar ikişer mermer sütunlu ortadaki büyük parçadan tefrik edilmişti. İki kanatlı kapıdan dahil olunduğu zaman kapıya mukabil Hindkârî bir paravana kenarından geçilerek salona giriliyordu. Salonun ortasındaki büyük avize altında yuvarlak bir masa bulunuyordu. Girilen kapının tam karşısında diğer salona açılan kapalı üç kapıdan ortadaki büyük kapının önüne riyasete mahsus masa vaz'edilmiş bulunuyordu. Salonun sağ kısmı ikiye ayrılarak mensubîn-i askeriye, sol taraftaki kısım da aynı suretle taksim edilerek vükelâ, süferâ, ma'zûlînle ilmiye mensubînine tahsis kılınmıştı.

Orta kısımda, yani makam-ı riyâsetin sol ve sağ taraflarında âyân âzâsı, karşısında da matbuat ve kısmen yan taraflarda

Dârülfünun, fırâk-ı siyasiye heyetleri ahz-ı mevki eylemiş bulunuyorlardı. Zabıt kâtipleri salon kapısının sol tarafındaki köşede ifâ-yı vazife ediyorlardı.

Söz alacaklar:

Mukarrerât-ı müttehida mücibince, irâd-ı kelâm edeceklerin esâmisi alelusul celseye ibtidârdan evvel kaydedilmek üzere yâver paşa tarafından program dairesinde heyet heyet sokuldu ve kaydedildi. Vûkelâ, âyân ve süferâ bu kayda dahil olmadıklarından, muhtelif heyetler nâmına söz alanlar zevât-ı âtiyeden ibarettir:

Darülfünun nâmına Salâhaddin Bey, Baro nâmına Celâledin Ârif Bey, matbuat nâmına sermuaharririmiz Velid ve *Istiklâl* sermuaharriri Rauf Ahmed Beyler, Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye'den Hamdi, Trabzon heyeti nâmına Ömer Fevzi, Millî Kongre nâmına Hüsnü, Hürriyet ve İtilâf Fırkası nâmına Miralay Sâdık, Adana cemiyeti nâmına Cenânî, Millî Ahrâr'dan Refîî Beyler söz almışlardır.

Program:

Meclisin sûret-i teşekkülüne dair tanzim olunan programın mevadd-ı esâsiyesini ber-vech-i zîr derceyiyoruz:

Sarây-ı hümayunda in'ikad edecek meclis sırf istişârî bir mahiyette olup huzzârın vaziyet-i hâzıra hakkında ittihâzı muktezî tedâbire dair efkâr ve mütalâatına kesb-i ittıla ile tenvir edecektir. Meclis taraf-ı hazret-i pâdişahîden küşâd buyrulacaktır.

Meclisin küşâdını müteakip sadrâzam paşa hazretleri tarafından vaziyet-i hâzıra hakkında malûmat itâ olunacaktır. Her heyetten yalnız bir zat irâd-ı kelâm hakkını haizdir. Âyân-ı kiram ile ma'zulîn vûkelâ ve süferâ bu kaideden müstesnadır. Dârülfünun'dan ve matbuat cemiyetinden ikişer zat irâd-ı kelâm edebilirler. Söz söylemeği arzu eden zevat esâmisini meclisin küşâdından evvel kaydettirmek şartıyla hakk-ı kelâmı haiz olacak ve hüsn-i cereyan-ı müzâkerâta memur iki zâtın birinin ihtarıyla tarafı sadâret-penâhîden sıra gelene söz verilecektir.

Meclis-i âlîde vuku bulacak beyânât meclis-i umumî zabıt kâtipleri tarafından zaptolunacaktır. İrâd-ı kelâm için şerâit-i âtiyeye riayet lâbüddür:

Evvelâ, bugünkü vaziyetin esbâbı ve ilel-i mukaddemesinden bahis olunmayarak yalnız çare-i ıslahına hasr-ı kelâm ile mevzubahis olan hâl-i hazır hududundan harice çıkılmaması.

Sâniyen: Söz söyleyecek zevat tarafından makâm-ı riyasete hitap edilip yekdiğeriyle muhavere ve münakaşadan ihtiraz edilmesi.

Sâlisen: Akvam ve anâsır ve eşhas hakkında muhill-i hürmet tâbirât ve isti'mâlinden tevakki edilerek hiçbir sebeple sadedden hârice çıkılmaması suret-i mahsusa ve kat'îyyede huzâr-ı kirâmdan rica olunur.

Râbian: Müddet-i kelâm azâmi on beş dakika olduğunun nazar-ı dikkate alınması ayrıca mütemennâdır.

Heyet-i vûkelâca bir gûna mütalâa îrad olunmayıp yalnız beyânât-ı vâkia istimâ olunacaktır.

Padişah salonu terkettikten sonra riyâsete Damat Ferid Paşa gelmişti.

Meclisin küşâdı:

Söz isteyen zevâtın esâmisi kaydedilirken Sadrazam Ferid Paşa meclise dahil oldu ve riyaset mevkiini işgal eyledi. Artık meclis zât-ı şâhâne tarafından küşâd buyurulacağından âzâdan gayrı zevat salonu terkettiler. Mûteâkiben zât-ı hazret-i padişahî veliahd Abdülmecid Efendi¹⁰⁹ hazretleri ile birlikte salona teşrif buyurdular ve beyânât-ı âtiye-i mülûkâne ile meclisi küşâd eylediler:

Beyânât-ı mülûkâne:

Vaziyet-i hâzıra-i devletten dolayı vûkelâ-yı devlet âyân-ı kirâm-ı mûtehayyizânı buraya davet ettik, Devlet-i Osmaniye-mizin dūçâr olduğu müşkilât hakkında âcilen lâzım gelen te-

109 Abdülmecid Efendi (1868-1944). Son Osmanlı halifesi. Güzel sanatlarla ve özellikle resimle ilgilenen Abdülmecid'in "Haremde Beethoven" ve "Haremde Goethe" gibi tabloları yanında "Saraylı Hanım", "Kendi Portresi", "Halil Edhem" gibi tanınmış tabloları da vardır.

dâbiri ittihaz etmek ve huzzâr-ı kirâmın her birerlerinin lâ-yih-ı hâtır olacak fikirlerini ve re'y-i mütalâalarını beyân etmeleri itibariyle bu içtimâî müteyemmen ve mes'ud addediyorum. Bu meclisi hamlemiz hakkında bâis-i intibah ve hidâyet buyurmasını Cenâb-ı vâhibü'l-atâyâ hazretlerinden niyaz ederim. Riyaseti sadrazam paşaya havale eyledim!

Zât-ı şâhâne salonu terkettikten sonra sadrâzam paşa riyaset mevkiini işgal ve âtîdeki izahatı kıraat eyledi:

Sadrâzam paşanın izahatı:

2 Ağustos 1914 tarihiyle Devlet-i Osmaniye ve Almanya arasında İstanbul'da akdedilmiş olan tedâfûî ittifak birtakım safahattan geçerek muahedât-ı muntazama ile tecavüzî bir hâle inkılâb etmiş ve 17-30 Teşrin-i evvel 1914 tarihinde devletin harb-i hâil safahatı cümleye malûm olduktan mâadâ, bu meclis-i âlîde mâziden ve vukuât-ı ahîrenin sevâik ve avâmilinden bahsetmek ittihaz edilen programa muhalif olduğundan ifadâtım yalnız hal ve istikbale ait olacaktır.

30 Teşrin-i evvel 1918 tarihinde imza edilen mütarekenâmeyi müzâkerât-ı sulhiye yakından takip etmek lâzım gelirken muharib milletler arasında kadîm ve müteârif olan bu teâmüle rağmen yedi aydan beri hâl-i sulhe el'an avdet edilemedi. Malûm-ı âlileri olduğu üzere harb-i âhir muvâzene-i âlemi külliyyen ihlâl ettiğinden Paris'te Amerika reisicumhuru hazretlerinin iştirakiyle düvel-i İttifakiye ve İtilâfiye erkân-ı mühimmesinden müteşekkil konferansın deruhte edilen mesâil-i şettânın tedkiki zaman-ı medîde mütevakkıf idi. Zümre-i mağlûbiyeden Almanya ve Avusturya'nın hal ve vaziyetinin tayini tahakkuk edeceğinden, bu müddette mesâimiz millet-i Osmaniye'nin muhibb-i kadîmi ve müttefiki olan iki muazzam millet aleyhine ilân ve kerhen sevkedildiği muharebeden asla mes'ul olmadığını ve küçük milletlerden bazı âzâmız tarafından Avrupa pâyitahtlarından kemâl-i maharetle aleyhimizde tasnî edilip kanun hilâfına her tarafta ifham ve ilâmına sarf-ı mesâi edildi. Ve mütarekeyi müteakip Avrupa'da aleyhimize makalât-ı şeditde neşreden gazetelere karşı lehimize idare-i lisan eder matbu-

at husûle geldi. İstanbul'da bulunan mümessil-i siyâsîlerle münasebâtımız hâl-i sulhte bulunmadığımızı rağmen günden güne kesb-i salâh ederek milel-i müttehidîne arasında câri olduğu üzere bir hürmet ve nezaket-i müteakabile vadisinde devam etmiş ve fakat hiçbir vakit bu muhterem ricâl-i siyasiye-i ecnebiye tarafından istikbal hakkında ümid-bahş bir söz sâdır olmayarak kendilerinin burada yalnız Paris Konferansı mukarrerâtını icraya memur olduklarını beyanda daim bulunmaları hasebiyle istikbalin vahamet-i muhtemelesinden mütevahhiş olduğu halde mâlâmal âlâm ve fakat sâdır olacak sulhun millet-i Osmaniye'nin kesb-i vuzuh edecek masumiyetine muvâfık bir surette mutedil olması beşeriyet dairesinde ibka eylediğimiz her türlü teşebbüsâtın ziyade adalet-i ezeliyeden ümid ve intizar eylemekte idik. Vaktâ ki Mayıs'ın 14'üncü günü sabahı saat on birde İngiltere'nin fevkalâde murahhası Amiral Webb hazretleri Nişantaşı'nda mukîm olduğum hâneye gelerek tercümesi ber-vech-i zir notayı itâ eyledi:

1- Paris'te mün'akid meclis-i âliden aldığı emre tevfikân hareket eyleyen ve elyevm İzmir sularında bulunan düvel-i İtilâfiye kuvve-i bahriyesi ümerâsının en kıdemlisi Vice Amiral Calthorpe tarafından vuku bulan iş'ar üzerine İzmir kalelerinin bâdemâ düvel-i İtilâfiye müfrezelerine devr ü teslim kılınacağını hükûmet-i seniyyeye ihbar vazifesi ile mükellefim.

2- Buna tevfikân o emr-i lâzıme ısrar eylemesini hükûmet-i seniyyeden rica ile kesb-i fahr eylerim.

3- İzmir civarındaki vaziyet-i hâzıra ve mütarekenâme ahkâmı iktizâsınca bu hareket-i işgaliyeye teşebbüs olunduğunu zât-ı âlilerine ilâveten beyanla aldığım talimat icabındandır.

R. Webb

Damat Ferid Paşa, Şûrâ-yı Saltanat'ta İzmir'in düşman tarafından işgali hakkında izahat veriyordu:

'Şu âni teklif Paris'te mahdudü'l-adet zevât-ı muhteremedен müteşekkil konferans tarafından ittihaz edilen bir karara müstenid sâdır olan mukarrerâta kable'l-vuku ıttıla ve hattâ Avrupa mehâfil-i siyasiyesi için dahi muhal olup ancak bir zaman-

dan beri Yunanlıların Bahr-ı sefid havzasında ve Trakya'da tecavüzâtından mâada Anadolu'nun nıkat-ı sāiresinin dahi bazı düvel-i İtilâfiye asâkiri tarafından işgal edilmesi hükûmet-i Osmaniye'yi amîk bir endişeye dūçar eylediğinden tecavüzât-ı vâkia aleyhinde ve esbabı men'inin istihsâli hakkında mûmessil-i siyâsiler nezdinde teşebbüsât-ı daimede bulunulmuş olduğu gibi şimdi kıraat eylediğim Amiral Webb hazretlerinin notasına dahi ber-vech-i âti cevabı 14 Mayıs'ta gece saat on radelerinde İngiltere sefaretine tevdi eylemiş idim.'

Sadrâzam ve Hâriciye Nâzırı fehâmetlû Damat Ferid Paşa hazretleri tarafından Dersaadet'te bulunan düvel-i İtilâfiye fevkalâde komiserlerine irsal olunan cevabî notanın tercümesidir:

'Düvel-i müttefike nâmına olarak taraf-ı asilânelerinden tevdi buyurulan 14 Mayıs 1919 tarihli ve 1913 numaralı notada Paris Konferansı'nda İzmir istihkâmatının düvel-i muazama asâkiri tarafından işgaline dair ittihâz olunan karar tebliğ ve işgal talebi mütareke mukavelenâmesinin 7. maddesine müstenid bulunduğu ilâveten iş'âr kılınmıştır.

Dünden beri İzmir valisinin tarafıma gönderdiği müteaddit telgrafnâmelerden notada bildirilen ve yalnız kalelerden ibaret olması lâzım gelen şekl-i işgalin ta'dil edildiğini istinbat ediyorum. Filhakika Amiral Calthorpe hazretleri Yunan asâkirinin şehre dahil olacağını valiye tebliğ eylemiştir. Hükûmet-i Osmâniye Akdeniz sahilindeki vilâyetimizde hâlen böyle bir tedbiri muhik gösterecek hiçbir sebep bulunmadığını evvelbe-evvel beyan eylemeği vazife addeder. Düvel-i mu'telif mevcudiyetinden bir lâhza bile şüphe etmediğim takdir-i âlileri ve hissiyât-ı nısfet-şîârâneleri iktizâsınca hükûmet-i Osmâniye'nin askerimizi tezyid etmek hususundaki iki aydan beri vâki olan metâlibini kabul buyurmuş olsa idiler vilâyet-i mezkûrede asayiş daha mükemmel bir surette temin edilmiş bulunurdu. Şimdiye kadar cevapsız kalmış olan teklifimiz veçhiyle silâh altında 70 bin kişi bulundurmaklığımız lâzım gelir iken epeyce vâsî bir saha dahilinde ve dağınık halde olmak üzere ancak 40 bin mevcut bulunuyor.

Hükümet-i Osmâniye İzmir'in kuvve-i itilâfiye tarafından işgali hakkındaki Paris Konferansı mukarrerâtına muhalefet etmez. Lâkin bir Yunan işgaline de tav'an muvafakat etmez. Zira Devlet-i Osmâniye'nin bir cüz'-i gayr-ı müttefiki olan bir Asya şehrinin ne ırk, ne tarih ne de coğrafya nokta-i nazarlarından Avrupaî Yunanistan'la hiçbir alâkası yoktur. Eğer hâtırat-ı tarihe bir hak teşkil edebilmiş olsa Bahr-ı sefid sevâhili-nin birçok nıkatının da aynı âkıbete dıçâr olması iktiza eder. Tarih-i kadîmin karıştırılması mesâil-i muallâkanın hallini temin edemeyip teşevvüşü tezyid eder.

Osmanlı kavmi ki her sürüklendiği bir harb-i âfet-engîzin neticesi olarak dıçâr olduğu felâketin vüs'ati hakkında hiçbir hayâle kapılmamıştır. Fakat Osmanlı kavmini yeis ve nevmîdiye sevkedecek keyfiyet hiçbir yerde kadîm milletdaşlarından kendisinin onlara ibraz eylemiş olduğu hissiyât-ı âli-cenabâneye muvâfık bir muamele görememekte olmasıdır. Türk kavmi cebir ve şiddetin ve adle karşı muvâfakatiyle mübâreze eylediği kendi kanununa münkad bulunan milletlerin indlerinde aziz olan hissiyatına riayet ettiği halde takriben iki asırdan beri muhtariyetin zâil olduğu mahallerde bütün müessesâtının, emlâkinin, câmilerinin, mekteplerinin, hâssaten mevcudiyet-i mileliyesinin nâbud olduğunu görmektedir. Memâlik-i Osmâniye'nin her tarafından gönderilen birçok telgrafnâmeler fikrimizi teyid ediyor. Binaenaleyh millet-i Osmâniye hakkında tarihinin en müsaîd bir devresini değil, belki heyet-i umumiyesini nazar-ı dikkate alarak bir hüküm vermek daha doğru olur.

İzmir vilâyeti yüzde seksen üç nisbetinde hâiz-i ekseriyet olan ve dince, fikirce, gaye-i âmâlce ve âdetçe orada yaşayan ekalliyetten büsbütün farklı bulunan Türk halkını hâvi ve esasen bir Türk beldesi olduğu için burada Türk milletinin hukukunu nazar-ı itibara almamak pek müşkül olduğu kadar kaide-i âdi ve nısfete de muvâfık değildir. Binaenaleyh ne hükümet ne de millet-i Osmâniye, en mühim şehirlerimizden birinin işgalinin kat'î bir mahiyeti haiz olmasını bir an için bile olsa tasavvur edemez. Hükümet-i seniyye düvel-i muazzama-i itilâfiye hakkındaki hissiyât-ı riâyetkârîsi iktizâsınca dü-

vel-i müşârûnileyhin arzuları karşısında ser-fürû eyler ve fakat bu kararı hukukumuzdan feragat mânâsını asla tazammun etmez. Beyân-ı hâli arz-ı me'âsir-i ihtiramkârîye vesile ittihaz kılınır.'

Şöyle vahim ve elîm bir hal karşısında heyet-i vükelâ Mayıs'ın on altıncı günü istifasını atebe-i hümayûna arzetti ve fakat memlekette husûle gelen buhran-ı amîk ve azîm sebeple Mayıs'ın on sekizinci günü tekrar hizmet-i hükûmeti deruhte etmeği bir vazife-i vatanperverâne addederek inâyet-i Sübhânî'ye istinad ve millet-i Osmâniye'nin teveccühüne itimad ile memur-ı devlet-i temşiyete tekrar mübâşeret edilmiş ve 22 Mayıs 1919 tarihiyle İngiltere, Fransa, Amerika ve İtalya fevkalâde komiserlerine tercümesi ber-vech-i zîr nota tebliğ olunmuştur:

Hâriciye Nezâret-i celîlesinden 23 Mayıs, sene 1919 tarihli Fransa, İngiltere, İtalya ve Amerika fevkalâde komiserlerine irsâl olunan 114 numaralı mûmzâ notanın tercümesidir:

'İzmir'in hîn-i işgalinde ser-zede-i zuhur olan vekâyi-i hûn-rizânedan bâhis olarak şehir-i mezkûrdaki On yedinci fırka kumandanı tarafından vârid olan telgrafnâmenin hulâsasını lûtfen taraf-ı âlilerine irsal ile kesb-i fahreylerim:

Misli nâ-mesbuk olan iğfâl-i şiddetkârânenen bi-hakkın kâdın ve çocuktan mürekkep olan bir halkın müsellah eşhas tarafından şenî ef'âle mâruz bırakılmalarını tecvize kail olamaz. Maahazâ tatvîl-i makale lüzum göstermeyecek derecede fecaat-engîz olan telgrafnâmeyi zât-ı asilânelerine tebliğ etmekle iktifa ederim. Bundan maada On yedinci fırka kumandanından bugün alınan diğer bir telgrafnâmede, Yunan kuvve-i işgalîyesinin bil-cümle Osmanlı zâbitânına aileleriyle birlikte hizmet etmek üzere hazır bulunmalarını bildirmiş olduğu tarafıma iş'âr kılınmıştır. Harb etmemiş ve hattâ dıçar oldukları tecavüzâta mukabele dahi eylememiş olmaları itibariyle esîr-i harb telâkki edilemeyecek olan zâbitân-ı mumâileyhimin esîr-i harb telâkki edilip edilmedikleri zât-ı âlîlerinden suale ictisâr ve binaenaleyh zâbitanımıza dahil-i memlekete doğru çekilmek, yahut sevâhil-i Osmâniye'nin lâlettâyin diğer bir nok-

tasında karaya çıkmak için müsaade edilmesi zımında vesâ-tet buyrulmasını zât-ı âlilerinden rica ederim.

Dikkat-i âlilerini celbetmeği vazife addeylerim. İzmir hâdisât-ı hûnîninden dolayı bi-hakkın müteheyyiç olan Trakya ahali-i Islâmiyesi bir heyecan-ı azîm içinde bulundukları cihetle havâli-i mezkûrede pek şayân-ı esef netâyiç tevlied edebilecek olan yeni bir Yunan istilâsının men'ine salih çarelere âcilen tavassut edilmesini ve zaten kâfi derecede endişe-nâk olan ahaliyi en kısa bir müddet zarfında teskin edebilmekligim için bu bâbda ittihaz edilecek tedâbirin tarafıma bildirilmesini zât-ı âlilerinden insaniyet nâmına kemâl-i ibram ile rica eylerim.

Gerek Trakya'da ve gerek memâlik-i Osmâniye'nin cihât-ı sâiresinde Yunan asâkiri tarafından vukua gelecek bir gûnâ harekâtta hâdisat olabilecek netâyiçten dolayı hükûmet-i Osmâniye bir gûnâ mesuliyet kabul edemeyeceğinin şimdiden beyan ve ilâvesini vecîbe addederim.

Memâlik-i Osmâniye'nin her tarafından ref'edilen azîm âvâze-i red ve itiraza binâen İzmir yahut memâlik-i Osmâniye'nin dahilindeki diğer nıkatin Yunan asâkiri tarafından işğali hakkındaki itirazât-ı zatiyemi te'kid vazifemdir. İzmir hükûmet-i Osmâniye tarafından daima icrâ-yı mütemmime-i Osmaniye'den addedileceği gibi gerek İzmir ve Trakya'da ve gerek mahall-i sâirede Yunan asâkirinin bulunmalarına muhalefetten geri duramayacağız. İzmir'i işgal eden Yunan asâkirinin bilâ-tehhür terhisini ve yerlerine maal-memnuniye kabulüne âmade bulunduğumuz düvel-i muazzama-i müttefika asâkirinin ikame edilmesini zât-ı devletlerinden kemâl-i ehemmiyetle temenni ederim. Beyân-ı hal arz-ı teessür-i ihtiramâtkâriye zeria ittihaz kılındı.'

Bu notanın îtâsıyla beraber bilâ-ifâte-i vakt Paris'te sulh konferansı riyasetine telsiz telgrafla müracaat ederek bervech-i âtî teklifâtı arzettim:

'Memâlik-i garbiyenin makamât-ı mukaddeseye, hukuk hilâfına, velhâsıl bütün âlem-i Islâmiyet'e taallûku cihetiyle bu hıttanın tâyin-i mukadderatı Paris Sulh Konferansı'nın

daire-i salahiyetinden hariç olduğu itikadındayım. Yalnız Arabistan hududundan Karadeniz'e kadar mümted olan bütün Anadolu kıt'asıyla Rumeli'de tabiatın etrafını Balkanlarla tahdid ettiği Trakya kıt'ası Edirne şehri dahil olduğu halde zât-ı akdes-i hümayûnun doğrudan doğruya hâkimiyetleri altında kalmalıdır.

Bugün Türk milletinde reh-nümâ olan galeyan-ı efkârı teskin eylemek ve her türlü ihtimalâtın önüne geçebilmek için Yunan hıttanın İzmir ve mülhakatını tahliye edeceğine dair Paris Konferansı nâmına burada, derhal beyânatta bulunmak, Avrupa'da hududunu tâyin eylediğim Trakya kıt'asının ve bütün Anadolu hıttasının yalnız Ermenistan'da vâsi muhtariyet-i idare kabul edilmek şartıyla Devlet-i Osmâniye'ye bırakılacağına Paris Konferansı kararıyla, müsâraaten ilân edilmesi ancak hâl-i tebahhurda bulunan efkâr-ı Osmâniye'nin teskinine medâr olabilir.'

Bu telgrafla nihayet bulan tafsilât, vaziyet-i hâzıramızı tâyin ediyor.

Paşa efendiler, beyefendiler hazerâtı!

Millet-i Osmâniye altı asırdan beri devr-i istilâsında ve hattâ hâl-i inhitatında îras eylediği hayatla milel-i muazzama me-yânında mevki-i mahsusunu muhafaza etmişti. Ve fakat âhiren bütün âlemi here ü merc eden muharebe-i umumiyele bazısıyla dört asırdan beri, bazılarıyla da yüz yirmi seneden beri beynelmîl misl-i nâ-mesbuk bir muhabbet ve meveddet-i samimiye ile merbut bulunduğumuz ve 1855 ve 1878 müzâheretlerine mazhariyetle ebadiyen minnetdarı bulunduğumuz iki millet-i muazzama-i garbiye tarafında bulunmak lâzım gelirken yine ve gavâmızı lâ-yenfehm bir takdir bizi onlara muhalif bir mevzie koydu. Bu iki muazzam ve necib millet pek kadîm münasebât-ı haseneyi ferâmuş etmeyerek müt-tefikleriyle beraber bize yeniden dost musâfahâtını uzatırsa şimdiye kadar saha-i harb-nümâda gösterdiğimiz kudret ve kuvveti bâdemâ onların cenâb-ı meveddetinde ilim ve marifet ve medeniyetin terakkisine hasrederek istikbalimizden emin oluruz.

Müzâkerâtın Devamı

Ahmed Rıza Bey – Bu meclisi küşâd buyurduklarından dolayı, zât-ı hazret-i padişahîye arz-ı şükran ve mahmidet eylerim. Bugün milletin âmâli sarîh bir surette tecellî ediyor. Zât-ı şâhâne hatt-ı hümayûnlarında, nefis-i hümayûnlarınca bütün fedakârlığa âmâde olduklarını beyan buyuruyorlar. Millet de bu fikirdedir, fakat bu fedakârlık bir şekilde cereyan edecektir.

Bu hususun iktisadî vesair cihâtı düşünülmüş müdür? Bugün kuvvet ancak milletin ittihad ve nefsindedir. Biz umumi bir kuvvet vakti istiyoruz. Hükümet bu ciheti temin ederse muzaffer olur.

Âmâli gerek hükümet ve gerek meclis-i millîye kendisine zahîr görmezse faide hâsıl olmaz. Hükümetçe bu bâbda ne gibi şeyler düşünülmüştür? Bu cihetler tavazzuh etmeyince burada söz söylemek muvâfık olamaz zannediyorum.

Sadrazam Paşa – Beyefendi hazretlerinin fikirlerinden müstefid olduk. Fakat elde mevcut program bu izahatı îtaya mânîdir. İleride inşallah Âyan Meclisi açılır ve orada istizah yapılır.

Ahmed Rıza Bey – Sözlerim su-i tefehhüm hâsıl etmesin. Maksadım istizah değildir. Tenevvür meselesidir. Cevap verilmediği takdirde bir şey diyemem.

Âyan reisi Mustafa Âsım Efendi – Söz almak hakkına mâlik zevattan hangisi söz söylemek istiyorsa evvelâ söylesinler. Bunu rica edeceğim. Ahmed Rıza Beyefendi evvelce hazırlanmışlar, söylediler, fakat bazı zevat tenvir edilmedikçe söz söylemek isterler. Onun için bendeniz de sözümü âtiye bırakıyorum (Sıra muhafaza olunsun sadaları).

Refik Bey – Sıra muhafaza olunur mu? Yani hakk-ı kelâm-ları sâkıt oluyor.

Müşir Fuad Paşa – Sadrazam Paşa muharebenin bidâyetinden beri cereyan eden ahvâlin tarihçesini beyan buyurdular. Beyân-ı mütalâa için heyet-i icrâiyenin ne dereceye kadar muvaffak olduklarını bilmek lâzımdır. Yoksa zekâ ve kiyâset-i iktidarlarına eminiz. Bir dereceye kadar bu familya arasında olduğu gibi izahat verirlerse pek muvâfık olur. Evvelâ bu kadarla iktifa ederim.

Âyandan Rıza Paşa – Ben istinkâf ediyorum.

Bohor Efendi – Bendeniz bu izahata karşı beyân-ı mütalâadan âcizim. Vaziyet-i hâzıranın tedkiki için meselenin bir komisyona havalesini teklif ederim.

Said Bey – Programda vaziyet-i hâzıradan bahis vardır. Nihayetinde de heyet-i vükelâ cevap vermeyecekler diyor. Cerâid havâdislerinde İstanbul hakkında da günâgün havadis terreşşü ediyor. Ne de gazetelerde İtalya kuvye-i işgaliye kumandanının bir mülâkatı var? Menteşe'nin hükümet-i seniyye ile olan mukavele mûcibince işgal edildiği söyleniyor. Hükümet bunu tekzib ediyor. Fakat yine işgal devam ediyor. Kuşadası kezâlik işgal ediliyor. Fakat beyânât-ı devletlerinde bundan bahis yok. Amiral Calthorpe tarafından verilen notada yalnız kısmen İzmir'in işgal edileceğinden bahsediliyor. Halbuki Nif, Menemen işgal edilmiş ve hattâ Manisa bile işgal edilmekte bulunmuştur. Yunan kuvve-i işgaliyesi notadan hariç olarak mı işgale devam ediyor? Tabii taraf-ı hükümetten Paris sulh kongresine müracaat edilmiştir.

Fakat beyânât-ı devletlerinde bundan da bahis göremedim. Taraf-ı fehhamânelerinden vâki olan müracaata cevap gelmiş midir? Gelmemiş ise vaziyet tavazzuh etmemiştir. Gelmiş ise tavazzuh etmiştir. Bu meyanda bizi tenvir buyursanız pek münasip olur. İtalya ve Yunanistan bugün işgale devam ediyor. Yunan hükümeti beyânâtında İtalya ile ittifak ettik, birlikte işgal ediyoruz. İtalyan tebaasına fazla hürmet ettik diyor. Biz el-yevm Yunan hükümetiyle hâl-i harbde değiliz. Yalnız münâsebât-ı siyasiyemiz münkatı' olmuştur. Fiilen harbe girmedigimiz bir hükümete bir manda (vekâlet), bir mıntika verilebilir mi? Bunlar teemmülü icabeden mesâildir. Bu hususta izahat itâ buyurulursa tenevvür ederiz. Bâhusus bu içtima bir defaya mı mahsustur, yoksa tekerrür edecek mi? Vükelâ cânibinden izahat itâ buyurulursa daha müfid olur. Bize malûmat-ı kat'î olmalıdır ki son çare olarak neye tevessül edeceğimizi bilelim. Yoksa bugünkü vaziyetin ne olduğunu bilmiyoruz.

Galib Kemalî Bey – Vaziyetin ne kadar vahim olduğunu

sevgili padişahımızdan en fakir köylüye kadar bilmeyen yoktur. Meclisimiz de buna çâre-sâz olmak için teşekkül etmiştir.

Buna karşı ne yapılacaksa burada verilecek karar lâzımdır. Avrupa devletleri bizi bu harbe girdiğimizden dolayı affetmiyorlar. Fakat memleketi bu bâdireye sevkeden üç beş derbederin meş'um bir siyasetidir. Bundan altı asırlık şanlı tarihe mâlik olan Türk milleti münezzehtir. Harb esnasında cereyan eden cinayetten de münezzehtir. Beşeriyet-i hâzıra buna sebebiyet veren eşhası tecziye edecektir.

350 bin müslüman katledildiği halde bugün adalet nâmına dünyayı kuran devletler o vakit sükût ettiler. Vaziyet-i hâzıra milletimizi mütereddî bir kavim halinde, müslümanlığı da medeniyet-i hâzırayı idareden âciz bir şekilde gösteriyor. Biz en kuvvetli zamanlarımızda kimseye karşı reva görmediğimiz cebir ve şiddeti yirminci asırda gösteremezdik.

Bizim bugünkü halimiz İngiltere ile Almanya arasında mütezad menâfi neticesidir. Vaziyet-i hâzıramız gayet mühliktir. Bugün memleketimiz maazallah mahvolmak raddesindedir. Düvel-i muazzama şarkta salâhın takarrürüne bizden daha ziyade alâkadardır.

Fakat en büyük bir İslâm hükümeti olduğundan Devlet-i Aliyye'nin âtisi ve mevcudiyetiyle alâkadardır. Fransa ve İtalya da bazı menâbi-i sinaiye ve ticariye itibariyle mukadderatımızla alâkadardır. Amerika da servet-i azîmesiyle alâkadardır. Bugün Avrupa'ya Türk milletinin kabiliyet-i medeniyesi olduğunu anlatmalıdır. Fakat yalnız dest-i muâvenete muhtaç olduğu da bildirilmelidir. Bugün milletimizin mâruz kaldığı hal o kadar esef-engîzdir ki dünyada buna rıza gösterecek bir tek vicdan tasavvur olunamaz. Sulh-i âlem için harb ettiklerini ilân eden düvel-i muazzama Türk milletinin sîneleri açık olduğu halde yalnız yaşamak hakkını alabilmek için top, tüfek, kurşunlara göğüs gerdiklerini görürlerse her halde hakkımızda himayekârane davranırlar. Yalnız kemâl-i itimadla kendilerine iblâğ etmelidir ki dest-i muâveneti bize uzatsınlar.

Bugün bolşevikleri bile sulh konferansına kabul eden düvel-i muazzamanın altı yüz senelik şanlı bir tarihe mâlik olan

Türk milleti nâmına kimseyi davet etmemesini kemâl-i tees-sürle arz ederim.

Bugün sevgili İzmirimizde temevvüc eden bayrak sahibi devletin, hükümet ve milletimize bu haksızlığından dolayı tarziye vermesini teklif ederim. Cenâb-ı Hak padişahımıza afiyet ve memleketimize selâmet ihsan buyursun.

Faik Bey – İzahat kâfidir. Sözümden sarf-ı nazar ediyorum.

Âkil Muhtar Bey – Birkaç gün zarfında efrâd-ı milletten müteşekkil bir Şûrâ-yı Millî teşkilini teklif ederim. Hükümetin de makamını âhara terketmesini teklif ediyorum.

Salâhaddin Bey (Hukuk Fakültesi) – Vaziyetin bütün safa-hât-ı vahâmetini Dârülfünun heyet-i muallimesi tedkik etti. Bugün millet ve padişah, hükümet yek-diğerine kaviyyen merbut olmalıdır.

Bugün milleti temsil edecek mebusan yok ve intihab da ka-bil değildir. Bunun için Şûrâ-yı Saltanat'ın, muhtelif vilâyattan gelen millî kongre âzâlarından mürekkeb bir şûrâ-yı fevkalâ-de-i millîye kalbi kabildir. Hükümet âzâsının emniyet-i âm-meye mazhar olması lâzım gelir. Sadrazam paşa ile pek çok zevâtın bu şerâiti hâiz olduğunu teslim ediyorum.

Kuvâ-yı müsellehamız yok, Kuvâ-yı Milliye'nin ecânib na-zarında pek büyük ehemmiyeti vardır. Millet efkârında teşeb-büs var. Bir tarafta İngiliz, diğer tarafta Fransız ve diğer taraf-ta Amerika himayesi talep ediliyor. Bunda ise menfaat-i siya-siye mutasavver değildir. Milletin âmâli bir noktadan temer-küz ederse menfaat-i siyasiye hâsıl olur.

Bunun karşısında düvel-i muazzama düşünmeğe mecbur olurlar. Hulâsa-i teklifim şudur: Şûrâ-yı saltanat idarî unsurla-rı içinden çıkarmak ve millî unsurları almak suretiyle derhal bir Şûrâ-yı Millî hâline ifrag edilebilir. Bunu teklif ediyorum.

Celâleddin Bey – Altı yüz seneden beri ecdadımızın kanla-ryla muhammer topraklarımız bugün taht-ı tehlikede değil, hâl-i helâktadır. Ölmesini bilmeyen bir millet yaşamağa lâyık değildir. Bizler ise yaşamağa lâyıkız. Çünkü ölmesini biliriz. Çanakkale buna şahittir. Bugünlerde İzmir hâdisesi keza.

Hayata karşı azim ve metanetten düvel-i İtilâfiye her halde

nasihat alırlar. Bunun için evvelâ kendisini gösterecek bir hâle ifrağ edilmeli. O da burada milletin mümessillerini görmekle kabildir. Binaenaleyh Dârülfünun mümessillerinden Salâhaddin Bey'in teklifine Baro da iştirak ediyor, bu suretle toplanacak şûrâ-yı milletin kararı mutâ olur. Bu suretle biz de teklif ediyoruz.

Rauf Ahmed Bey – Bendenizin söyleyeceğim sözler sırf Wilson Prensipleri'ne¹¹⁰ aittir. Wilson prensiplerinin 12. maddesi sırf bize aittir. Bu madde muhteviyatının tatbikine kemâl-i faaliyetle çalışmak icabeder. İstiklâl-i millî müdafaa edilmelidir. Kabil olmadığı takdirde manda usulünü kabul edelim ve buna teşebbüs edelim, kabul etmediği takdirde Avrupa düvel-i muazzamasından İngiltere'nin mandasını kabul etmelidir.

Yusuf Ziya Bey – Bu mesele burada mevzuubahis olamaz. Bu hükümetin vazifesidir.

Dârülhilâfe müderrislerinden Hamdi Efendi – Ben sarf-ı nazar ediyorum.

Hâmid Bey – Türkler'in ekseriyet teşkil ettiği yerlerde manda kabul edilemez.

Hilâfetin Kureyşiler'e ait olduğu Avrupa'dan bildiriliyor, Halbuki hilâfet ne cebren alınır ve ne de cebren verilir. Bu mesele sulh kongresinde müzakere edilemez. Bizim Wilson prensiplerinden ayrılmamız icab ediyor.

Hükümetin telsiz telgrafla verdiği notalarla bunun arasında tezat görüyorum. Nota âzâsı masrafının kudemâ-yı memurîn-i hâriciyeden mürekkebe bir komisyon tarafından ihzarını teklif ediyorum. Rûfeka tarafından teklif edilen Şûrâ-yı milletin âcilen içtimâını teklif ediyoruz.

Millî Kongre'den Hüsnü Bey – Efrâdı beş on kişiden ibaret olan bir kabinenin âzâsı ne kadar yüksek olursa olsun memleketi kurtaracağına itimadımız yoktur. Vilâyâttan gelen telgraflar da bunu müeyyedir. Kabine vahdet-i milliyeye müsaade etmiyor. Fırkacılıktan ayrılmıyor fikri vardır. İhtimal bu

110 ABD Başkanı Wilson'un Birinci Dünya Savaşı'nı sona erdiren ünlü on dört maddelik bildirisi.

da grev değildir. Tedricî bir halde tam olmak için teşekkül edecek bir encümene havale-i keyfiyet edilmelidir.

Hürriyet ve İtilâf nâmına Sâdık Bey – Beyânâtım muharrerdir. Âbidin Dâver Bey okuyacak. (Okur) Vuku bulan ve vuku bulacak olan işgale mukabele edelim mi? Buna takatimiz var mı? Millet, hükümet, padişah yek-diğerine merbut, hariçte bulunan kardeşlerimiz de makam-ı hilâfeti vereni hiçbir zaman unutmuyorlar. İngiltere himayesini teklif ederim.

Fakat son zamanlarda ne kadar tasallutlar oldu. Fakat bu parlak şeylere aldanmayalım. 328'de¹¹¹ Bâbîâlî'de yine böyle bir meclis oldu. Onun neticesi olarak Diyarbakır'a nefyedildim. Fakat ne yapacak isek yapalım. Eger yapılacak bir şey yoksa ölelim.

Hurşid Paşa – Bu meseleler program haricindedir.

Hâmi Bey – Said Bey'in irâd ettiği suallere ben de iştirak ediyorum.

Ömer Fevzi Bey – Uçurumun kenarına gelen milletin mukadderatı hakkındaki kararın yine kendisini temsil edenler tarafından verilmesi lâzımdır. Yoksa bu Şûrâ buna salâhiyettar değildir. Hükümet makinesiyle millet makinesini birleştirmek ve Türk'ün arabasını dağlardan aşırarak lâzımdır. Bunun için de bir Şûrâ-yı Millî'ye her halde ihtiyaç vardır. Milletlerin siyasetine hâkim olduğunu da bu Şûrâ-yı Millî göstermelidir. Yoksa yalnız hükümet lisanıyla dünyada bir mevki tutamayız. Yalnız İstanbul efkâr-ı umumiyesini nazar-ı dikkate almamalıdır. Vilâyatı da düşünmelidir.

Vilâyat bir câmia istiyor. Bunun için Şûrâ-yı Millî her halde toplanmalıdır. Bu cihetleri heyet-i celîlenin nazar-ı dikkatine arzeylerim. İşte Şûrâ-yı Millet'in muvaffakiyetinden doğacak bir hükümet ancak milletin sadâsını dünyaya ismâ eder. Teklifim bundan ibarettir.

Süleyman Nazif Bey – Vilâyat-ı şarkiye 1305¹¹² senelerinden sonra vilâyat-ı şarkiye oldu. Burada yüzde 10 Hristiyan vardı, şimdi yüzde beşe inmiştir.

111 1912 yılı.

112 1889-1890 yılları.

Erzurum, Sivas, Bitlis, Van, Diyarbakır ve sair mahallerde ekseriyet Türkleredir. Hristiyanlar da Ermeni, Süryani, Kel-daniler'den ibarettir. Ermeniler ise yüzde 10,5'tan fazla ekseriyeti haiz değildir.

Avrupa buralara bir komisyon izam etsin, tedkikat yapılsın, verilecek karara kemâl-i inkıyâd ile itaat edilecektir.

Sadrazam Paşa – Bu bâbda şimdiye kadar hükümete bir muhtıra verdinizse, hükümet bunu arar. Eğer vermedinizse serîan vermenizi rica ederim.

Refik Bey (Ahrar Fırkası) – İtimad-ı millete lâıyk bir hükümetin mevki-i iktidara gelmesini teklif ederim.

Sosyal demokratlar nâmına Süleyman Bey – Wilson sosyal demokrattır. Binaenaleyh akvam hakkında verilecek karar Wilson prensipleriyle halledilecektir.

Sadrazam Paşa – Lâyiha aleyhinde birçok şeyler söylenildi, mââmâfih menâfi-i memleket nâmına şâyân-ı teşekkürdür.

Saat altıya çeyrek kala celseye nihayet verildi.”¹¹³

* * *

İşte görüldüğü gibi Şûrâ-yı Saltanat daha 1919 yılında memlekette vezir, diplomat, üniversite mezunu, muhtelif fırkalar mümessilleri huzuru ile ve bütün sefirlerimizden alınan raporlara dayanarak vermeğe mecbur olduğu bir kararı, bir tek müstenkife karşı, ezici bir ekseriyetle kabul etmişti.

Hattâ müstenkif kalmak isteyen Topçu Rıza Paşa'ya sadrazam paşa:

– Paşa hazretleri, bu mecliste verilecek kararlarda birinci şart ya müsbet veya menfi cevap vermektir. Ya evet, yahut hayır deyiniz. İstinkâf kabul edilmez demiş, bunun üzerine Gür-cü Rıza Paşa da:

– Öyle ise pekâlâ ben de evet diyorum! demişti. Demek ki Şûrâ-yı Saltanat'ta verilen kararlar ittifak ile ittihaz olunmuştu.

Şûrâ-yı Saltanat'ta bulunan zevât-ı kirâmın isimlerine bakılırsa, hamdolsun ekserisinin sağ olduğu muhakkak bulundu-

113 Konu ile ilgili olarak ayrıca bk. “Şûrâ-yı Saltanatın İçtimâi”, *İleri*, nr. 117-499, 27 Mayıs 1335 (1919).

ğu için, onları da naklettığım şu vakâyiin sıhhatine şahid-i âdil olarak gösterebilirim. Bu suretle okuyucularım o zamanın gazetelerini karıştırmak zahmetinden kurtulmuş olurlar.

Şûrâ-yı Saltanat kararı üzerine sulhün imzası hükûmete bırakılmış ve hükûmet de mümessil olarak üç kişiyi zaten tayin etmişti. Bunların hiçbirisi vükelâdan değildi ve aralarında ben ikinci mümessil olarak bulunuyordum. Birinci mümessil Âyan âzasından Bağdatlı Ferik Hâdi Paşa, ikincisi ise Âyan âzasından ben, üçüncüsü de o vakit Bern sefirimiz olan Reşad Hâlis Bey'di.

Hâdi Paşa Şûrâ-yı Saltanat'ta uzunca bir nutuk da söyledi ve bu sulhün imzası keyfiyetinin büyük bir mecburiyet ve zaruret icabı olarak kabul edildiğini muârizlara karşı tebarüz ettirdi idi. Nitekim müzakerelerin sonunda itiraz edenler de bu mecburiyeti kabul etmişler ve dediğim gibi, reyler toplanıldığı vakit hiçbir kimsenin menfî rey vermediği görülmüştü.

Sèvres Muahedesi Nasıl İmzalandı?

Damat Ferid Paşa'nın zât-ı şâhâneye verdiği sözü ve yaptığım vaadi hatırlatması üzerine:

– Emrinize hazırım paşam! dememden bir müddet sonra hazırlandım. Şûrâ-yı Saltanat kararınca baş mümessil olan Hâdi Paşa ile buluştuk, hareket günümüzü kararlaştırdık. Üçüncü mümessil olan Reşad Hâlis Bey bize; Paris'te iltihak edecekti.

Baş mümessil Hâdi Paşa aslen Bağdatlı, Almanya'da askerlik terbiyesini ikmal etmiş ve İstanbul'a avdetinde kabiliyet ve bilhassa iffeti ile temayüz etmiş iyi bir Türk askeri idi. Hattâ kendisi Türkiye'de oturamayacak bir vaziyete düştükten sonra Bağdat'a dönmüş ve müstahak olduğu tekaüdlük maaşına orada nail olmak için bazı sıkıntılar da çekmişti. Refikası asilzâde bir Arnavut kızı imiş. Arnavutluk'ta birçok arazi ve emlâki vardı. Onları ihtilâftan kurtarıp da mülkiyetini sağlamak için Arnavutluk'a gitti ve o esnada orada vefat etti. Cenazesini bilâhare Bağdat'a getirdilerdi. Hâdi Paşa Almanca'yı pek iyi bilir, okur yazar ve söylerdi. Kendisi pek terbiyeli ve afif bir adamdı. Bulunduğu memuriyetlerde de her zaman doğru dürüst

hizmet etmiş ve zerre kadar tenkid ve ta'rizi celbedecek bir vesile vermemiştir.

Ben kendisini daha evvelden tanırdım. Vâkıa çok sıkı ülfet ve münasebetimiz yok idiyse de Hâdi Paşa ilk temasta mahiyetini ve şahsiyetini olduğu gibi izhar eder, samimi, doğru sözlü ve doğru özlü bir zattı. Sonra da 1940 senesinde Irak hükûmeti tarafından, büyük bir teveccüh eseri olarak Bağdat'ı ziyarete davet olunduğum sırada Hâdi Paşa'nın ailesini ziyarete gitmiş ve kendilerine beyân-ı tâziyet ve arz-ı hürmette bulunmuştum. Hemşiresi hanım sağdı. Gayet muhlis müslüman ve Türkçe'yi iyi bilir ve telâffuzu Kerkük şîvesini andırıyordu. Kendisinin hiçbir zaman İstanbul'a gelmediği nazar-ı dikkate alınırsa Hâdi Paşa ailesi için Türkçe'nin daima konuşulan ana lisan olduğu sabit oluyor. Çünkü muhterem refikası da Arapça bilmez, Türkçe konuşurdu ve her türlü vukuata rağmen bu ailenin ve daha birçok Iraklı dostlarımın mükemmel Türkçe konuşmakta devam ettiklerini ve tahsillerini Türkiye'de ikmale heves ettiklerini ve iliklerine kadar Türk dostu olduklarını burada minnet ve meserretle kaydedeceğim.

Zaten Bağdat şehri, o büyük ve şerefli İslâm âleminin pâyi-tahtı olduğu zamanlarda, mutlaka memleketin eşrafı Arapça ile beraber Fârisi'yi ve Türkçe'yi de gayet temiz bir üslûpla söylerdi ve hâlâ da öyledir.

Hâdi Paşa merhumun hissiyatına gelince, şüphesiz kendisinin muhlis bir hamiiyeti vardı ve ömrünün en büyük ve en mesut kısmını bu memlekette geçirmiş olduğu için, bu vatani candan sever ve daima öyle davranırdı.

Reşad Hâlis Bey'e gelince, kendisi iyi ve samimi bir dostumdu. Kendisi Sultan Abdülhamid'in Hazîne-i Hassa muhasebecisi meşhur Hâlis Efendi'nin büyük oğlu idi. Babası, pek okumuş bir adam olmadığı halde, yazma kitap meraklısı idi ve Sultan Hamid'in gidiş müdürü¹¹⁴ meşhur Hacı Mahmud Efendi'nin (Sansür Mahmud Efendi diye maruftu) de dostu idi. Padişahın pek emniyetini kazanmış olan bu Mahmud Efendi Beşiktaş'taki

114 Padişahın saray dışına yapacağı gezintileri düzenleyen memur.

Yahya Efendi¹¹⁵ dergâhına bir kütüphane hediye etmek arzusunda bulunmuş ve bu işi eski dostu Hâlis Efendi'ye havale etmişti. O esnada Hâlis Efendi de kitap merakına tutulup kendisi de bir hayli kitap toplamış ve Ortaköy'deki evinin bahçesinde güzel bir kütüphane binası inşa ettirmişti.

Ben bu zâtı Meşrutiyet'in ilânından bir hafta sonra Yıldız yolunda, araba içinde gördüm. Etrafını tüfekçi Arnavutlardan beş on kişi sarmış, kendisini tartaklıyorlardı. Bir gürültü olmak ihtimalinden korkarak nazikâne müdahale ettim. Çünkü selâmlık resmi vaktinden evvel Yıldız Sarayı'nda bulunacaktım ve bu vazifeye İttihad ve Terakki Cemiyeti tarafından memur edilmiştim.

Hünkâr, Cemiyet'e:

– Bir adam gönderin, burayı nizama koysun. Halk muttasıl saray-ı hümayûna arzihâl vermek veya ihsan istemek suretiyle hücum ediyor, sarayın önünde gürültü yapıyorlar demiş. Cemiyet de beni ve Selim Sırrı Bey'i bu işe memur etmişti. Bunları bilâhare uzun uzadıya anlatacağım için, şimdi tafsilden vazgeçiyor ve Hazîne-i Hassa muhasebecisi Hâlis Bey'in Arnavutlara meram anlatmaya çalıştığı o güne dönüyorum. Meğer mesele, Arnavut tüfekçiler Hâlis Efendi merhumu bakayaya kalan aylıklarından dolayı sıkıştırıyorlarmış. Meselenin mahiyetini anlayınca Hâlis Efendi'yi kurtarmak için Arnavutlara, hizmetimin ne olduğunu söyledim ve:

– Merak etmeyiniz, efendi dostumdur. Ben her cuma selâmlık resm-i âlisine geliyorum. Ben kefalet ederim, efendi alacağınızı iki günde tesviye eder, diyerek Hâlis Efendi'yi bu hadiseden kurtardım.

Üç gün sonra Hâlis Efendi beni evine davet etti ve güzel kütüphanesini bana gösterdi idi.

Bilâhare Hâlis Efendi açıkta kalınca kütüphaneyi satmak istediğini bana anlatmış, ben de Maarif Nâzırı olduğum zaman bu kıymetli kütüphaneyi tahmin ettirmiş, birçok nâdir el yaz-

115 Yahya Efendi (1494-1569). Osmanlı mutasavvıfı. Kanunî Sultan Süleyman'ın maddî desteğiyle Beşiktaş'ta inşa ettirdiği dergâhında irşad faaliyetinde bulundu. Ölümünden sonra, türbesinin de bulunduğu dergâh şehrin önemli ziyaretgâhlarından biri oldu.

ması kitaplarını da birer birer tedkik ettirdikten sonra 150.000 altın lira değerindeki bu kütüphaneyi hükümet nâmına 35.000 liraya satın aldırıp Bayezid'deki Hamidiye Kütüphanesi binasına naklettirmiştim. Birkaç gün sonra gittim, yer bulunmamış ve o canım kitapları kiraat masalarının üzerine yığıp bırakmışlardı. Sonra bilmem ne oldu.¹¹⁶

İşte bu Hâlis Efendi, büyük oğlu Reşad Bey'i, zamanın nezaketine ve padişahın böyle şeylerden haz etmeyişine rağmen, Avrupa'da, Paris'te tahsil ettirmişti. Reşad Bey zeki, idaresini pek iyi bilir bir gençti. Son zamanlarda da Sultan Hamid'in dul kalan kızlarından birisiyle evlendi. Kendisini 1936 Paris sergisi sırasında Eyfel kulesi civarında son defa olarak Mısır pavyonu açılırken gördüm. Kendisinin birkaç sene sonra İsviçre'de vefat ettiğini teessürle haber aldım.

Üçüncü mümessilimiz de işte bu Reşad Hâlis Bey'di.

Salih Paşa kabinesi düşüp 5 Nisan 1920 tarihinde Damat Ferid Paşa yeni kabinesini kurmuş ve 22 Nisan 1920 tarihinde de İtilâf devletleri Osmanlı hükümetini sulh kongresine resmen davet etmişlerdi.

İşte şahsiyetinden yukarıda kısaca bahsettiğim Hâdi Paşa ile yola çıktık. Zaten Şûrâ-yı Saltanat'ta verilen karar açıkça gösteriyordu ki bize uzatılan sulh muahedesini imza etmek mecburiyetinde idik ve o zamanki şartlara göre de yapılacak başka bir şey görünmüyordu.¹¹⁷

Zaten bizden biraz evvel koskoca Almanya İmparatorluğu mümessillerine de 800 sayfalık bir kitap şeklindeki muahedenâme zorla imza ettirilmiş ve bu vesikanın mütalâası için kendilerine ancak bir hafta mühlet verilmişti. Bu cebrî teklife karşı Alman murahhasları itiraz edecek olmuşlar ve 800 sayfalık

116 Dârülfünun Kütüphanesi'nin esasını teşkil eden Hâlis Efendi kitapları şu anda İstanbul Üniversitesi'ne bağlı Nâdir Eserler Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

117 Rıza Tevfik'in Sèvres'i imzalamak üzere İstanbul'dan hareketi sırasında Türk vatani ve milleti nâmına böyle son derece vahim bir meseleye âlet olmaması için Paris'ten gönderdiği bir mektupla kendisini uyaran eski Jön Türkler'den Refik Nevzad'ın söz konusu mektubu için bk. Abdullah Uçman, "Rıza Tevfik'e Mektuplar II: Dr. Refik Nevzad'ın Sèvres'e Dair Mektubu", *Tarih ve Toplum*, sayı 130, Ekim 1994, s. 33-35.

koskoca bir kitabı bu kadar kişi bir haftada okuyup mülâhazalarında ittifak ettikten sonra nasıl imza edebileceklerini ve bunun insafa sığıp sığmayacağını sormuşlar, Monsieur Clemenceau'dan şu şiddetli, hiddetli ve bed cevabı almışlardır:

– Efendiler, sizin bunları okuyup okumamanız bizce hâiz-i ehemmiyet bir şey değildir. Bu muahedeyi imza etmeğe mecbursunuz vesselâm.

Bu misal bizim gözümüzün önünde belirirken ve Clemenceau'nun sözleri de kulaklarımızda çınlayıp dururken 70 milyonluk kavî ve müterakkî bir Avrupa devleti olan Almanya'dan daha ziyade zorbaca bir mukabeleye maruz kalabileceğimizi düşünüyor ve üzülyorduk. Zira koca Hristiyan Almanya'nın ağız açmasına bile müsaade etmeyen galip ve muntakim devletler, müslüman ve zayıf Osmanlı İmparatorluğu mümessillerine kimbilir ne hakaretler reva göreceklerdi.

Ben, o halde, o mevkide ve o günkü şartlar altında bulunan Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya'dan daha cesur ve kuvvetli bir lisan ile cevap verip de muvaffak olacağına inanacak kadar dimağı mağşuş bir adam değildim. Ben divane olsam bile Hâdi Paşa merhum öyle değildi. Biraz aşağıda vereceğim tafsilâttan da anlaşılacaktır ki Paris'te Sèvres çini fabrikasının bilhassa hazırlanmış olan salonuna girmezden evvel bize Fransız hariciye memurlarından seçilmiş ve bu işe memur edilmiş üç kişi ağız açtırmadılar ve şu tenbih ile bizi ikaz ettilerdi:

– Efendiler, her şey olmuş bitmiştir. Sizlerin imza etmekten başka bir işiniz kalmamıştır!

O anda yapılabilecek bir şey olsaydı ve Osmanlı hükümeti de himmet edip muvaffakiyet kazanacağına inanabilmiş bulunsaydı, derhal yapacağını yapar ve bu imzayı feshediverirdi. Halbuki resmî Osmanlı hükümetine muarız olan Kuvâ-yı Millîye hükümeti olanca hüsnüniyet ve hamiyetine rağmen bir fırsat vakti beklerdi ve o fırsatı da, hulâsaten arzedeceğim gibi, Rusya İmparatorluğu'nun büsbütün izmihlâli ve Romanov hânedânının¹¹⁸

118 Rusya'da 1613'te Çar seçilen Michael Romanov'un tahta çıkışından komünist ihtilâlin gerçekleştiği 1917 yılına kadar hüküm süren imparatorluk hânedânının adı.

imhası üzerine bütün Rusya'yı ele alan Lenin¹¹⁹ ve Troçki¹²⁰ hükümetinin imparatorluk hükümeti tarafından imza olunmuş bulunan tekmil muâhedeleri fesh ve iptal etmesi vermiş oldu. Yoksa bir insanın elinde kuvvet ve kalbinde ümit varken, Allah rızası için, kendi vatanının parçalanmasına hükmeden bir muâhede-ye imza koymaz. Bu memlekette de Allah rızası için, hayır yapıldığını ben pek görmedim. Fakat pîr aşkına olarak bu kadar mes'uliyeti kim üstüne alabilir? Sırası gelecek ve onu da delilleri ile göstereceğim ki bizi sulh muâhedesini bir ayak evvel imzaya mecbur eden âmiller yalnız galip devletlerin tazyiki ve itiraz kabul etmeyen cebir ve şiddetleri değildi. İzmir ve havalisiyle Aydın ve civarını kana boyayan ve can, ırz tanımayan kudurmuş ve kindar bir düşmanın eli kolu bağlı mazlum bir millete karşı katliam ve imha muharebesine bir an evvel nihayet vermek ve İttihadçı hükümetinin fezâhat ve hod-endişliğine kurban giden binlerce günahsız ve masum insanı düşman satırından bir an evvel kurtarmaktı. Fazla olarak çirkin bir mağlûbiyetin neticesi olan sefalet ve ihmal yüzünden muharebe meydanlarında ve siperlerde aç ve her türlü sıhhi takyîdattan mahrum kalmış genç zabitlerin ve neferlerimizin şiddetli protestoları ve feryatları hâlâ kulaklarımda çınılıyordu. Bu protestolar yapıldığı sırada zamanın Harbiye Nâzırı Enver Paşa Türk şairi Mehmed Emin Bey'in şiirlerini bastırıp ordunun mânevî kuvvetini yükseltmek ve biraz eğlence ile avutmak için kıt'alara dağıttırmış,¹²¹ hattâ Abdülhak Hâmid merhum gibi bir adama da, İngiltere aleyhine kötü bir kitap yazdırıp 4000 lira para vermişti.¹²² Bu sıralarda bana da şiir-

119 Vladimir İlyiç Lenin (1870-1924). Tanınmış Rus devrimcisi ve devlet adamı.

120 Lev Troçki (1879-1940). Sovyet devriminin liderlerinden; aynı zamanda komünizmin teorisyenlerinden.

121 Bu konuda yapılan yayınlarda kesin bir bilgiye rastlayamamakla beraber, Mehmed Emin'in adı geçen eserinin 1915 yılında yayımlanan *Ordunun Destanı* (İstanbul 1331) adlı şiir kitabı olduğunu tahmin ediyoruz. Eser üç yıl sonra yeni bazı manzumelerin ilâvesiyle *Zafer Yolunda* (İstanbul 1334/1918) adıyla tekrar yayımlanmıştır [bk. *Mehmed Emin Yurdakul'un Eserleri-I, Şiirler* (haz. Fevziye Abdullah Tansel), Ankara 1969, s. 427-428, 430].

122 Birinci Dünya Savaşı sırasında millete moral vermek üzere devletin maddî desteğiyle basılan bu eser *Yâdigâr-ı Harb* (1917) adını taşımaktadır. Eser 5000 nüsha basılarak orduya dağıtılmış, Abdülhak Hâmid'e de bunun karşılığı olarak

lerimi bastırıp askere dağıtmak için külliyetli bir para vaad ederek Abdülhak Hâmid, Cenab Şahabeddin ve Süleyman Nazif beyleri bu ricasını tebliğ için bana göndermek istemişti.

Fakat bu hizmetler için vagonlar almış olan –o sırada vagon alım satımı pek kârlı bir ticaret kaynağı idi ve bir vagon almak binlerce lira mükâfat sayılırdı– Süleyman Nazif¹²³ merhum beni gelip görmeğe cesaret edememiş, Abdülhak Hâmid Bey de vesâtetten çekinmiş, yalnız Cenab Şahabeddin merhum bu keyfiyeti bildirmek için bana iki mektup göndermişti. Evrakım arasında mahfuz bulunan bu mektuplardan asıl mühim olanını aynen veriyorum:

“Kadıköy, 11 Temmuz 1333

Muhterem üstad,

Dün bendenizle Hâmid ve Nazif beyefendileri Harbiye Nezâreti'ne çağırıldılar. Nâzır paşanın selâmı ile birlikte şu ricasını tebliğ ettiler: Zâbitân ve asâkiri teşvik ve teşcî edecek âsâr-ı edebiye yetiştiriniz.

Bu sırada zât-ı âlîlerinin de dâsitan vadisinde bir silsile-i nefâis yetiştirmeniz nâzır paşaca pek ziyade bâis-i şükran olacağı söylendi ve bunun zât-ı üstâdânelerine iblâğı bendenize havale olundu. Dâsitanlar hamâsiyâta ait olacak.

Yazılacak âsâra gayet vâsî, amma gayet vâsî ücretler vaad buyuruluyor. Taraf-ı âlîlerinden dirîğ-i inâyet buyurulmayacağı hepimizin cümle-i tahminâtından oldu. Bâkî meveddet ve hürmet üstadım efendim...¹²⁴

İmza

Cenab Şahabeddin”

1000 lira verilmiştir (bk. İnci Enginün, *Abdülhak Hâmid Tarhan'ın Tiyatroları I: Sabr ü Sebat, İçli Kız, Liberte, Yâdigâr-ı Harb*, İstanbul 1998, s. 15). Ayrıca bkz. *Abdülhak Hâmid'in Hatıraları*, haz. İ. Enginün, İstanbul 1994, s. 421, 346).

123 Süleyman Nazif (1869-1920). Servet-i Fünun dönemi şair, yazar ve gazetecilerinden. Gizli Figanlar (1906) ve Fırak-ı Irak (1918) adlı şiir kitapları dışında nesirlerinden meydana gelen *Batarya ile Ateş* (1907), *Çal Çoban Çal* (1922) ve *Tarihin Yılan Hikâyesi* (1922) ve *Malta Geceleri* (1924) adlı eserleri vardır.

124 Bu mektubun Cenab Şahabeddin'in el yazısıyla aslının kılışesi, Rıza Tevfik'in şiirlerini bir araya getirdiği *Serâb-ı Ömrüm*'ün baş tarafında yer almaktadır (bk. *Serâb-ı Ömrüm*, 2. b., İstanbul 1949, s. 10-12).

Bilâhare öğrendim ki bana 30.000 lira kadar bir para vereceklermiş. Fakat hasbennezâke gittim, Harbiye Nezâreti'nde Hacı Muhiddin Bey adında basit bir adamcağızla görüştüm ki kendisi Harbiye mektupçusu imiş. O da bana Cenab'ın mektubundaki sözleri tekrar etti. Kendisine:

– Efendim, dedim, bunlar ara sıra, bir heyecan ânında yazılmış hususî âşıkane şiirlerdir ve toplu değildir. Şurada, burada dostların elinde bulunuyor. Muhiddin Bey:

– Yeni destanlar yazsanız!.. dedi. Ben de:

– Bu iş ısmarlama olabilseydi derhal huzurunuzda bir iki tanesini yazıverirdim. Fakat mevzun ve ifadesi kusursuz olmakla beraber pek tatsız olurdu. İnşallah yazabilirsem toplar takdim ederim! dedim, bir daha da o adamcağızı görmek nasib olmadı. Biz bu sözleri teâtî ederken kahraman-ı hürriyet Enver Paşa'nın Gelibolu civarında bulunduğunu ve hiçbir şeye muvaffak olamadığını da işittim idi.

İşte harb eden askerimizi şiir ve destanla harekete getirecek kadar ümitsiz bir halde harb etmiş olduğumuzu düşünerek sulhün bir an evvel imzasının lüzumuna şiddetle kani buluyordum. Harb içinde bu kadar nevmîd bir halde bozgun bulunan bir ordunun mağlûbiyeti kabul edildikten sonra yeniden harbe atılabileceğini kim tahmin edebilirdi? Bu ancak Allah'ın merhamet ve inâyetine kalmış bir işti. Nitekim bunu da Cenâb-ı Hak bir mucize suretinde izhar etti ve memleketi kurtarabilmek için bazı zevâtı, iradesinin tecellisine tavassut etti. İşin doğrusu budur ve ben o sırada Kur'ân-ı Kerîm'in bir âyetini heyecanla hatırladım ve bütûn mânâsıyla anladım: “Allah bir şeyin vukuunu irade etti mi, onun sebeplerini de hazırlar!” İşte hiçbir çare düşünülemeyen bir zamanda koskoca Rusya İmparatorluğu'nun, bizim bu irsî düşmanımızın birdenbire çökmesi ve Sovyet hükûmetinin mistik bir heyecanla eski muahedeleri feshetmesi, hattâ kendi donanmasını kendi eliyle yakması ve o esnada Türkiye'ye yardım elini uzatması, diğer taraftan da hiç akla hayale gelmeyen bir vak'anın tahaddüsü, yani Yunanistan'da Venizelos'un entrikalarla tahtından indirdiği Konstantin'in kraliyet idaresine karşı cumhuriyet idaresini

tesis etmesi ve hükümetin başına geçmek arzusuna karşı kralcılarının ayaklanması ve bu yüzden memlekette ikilik çıkması, ondan sonra da yeniden krallık kurulup tahtına geçen genç kral Aleksandr'ı bir maymunun ısırp öldürmesi gibi vukuat şüphesiz akıl ve kiyâsetle evvelce keşfolunabilecek şeylerden değildi. Eğer tarihte mucizelere inanmak ilim erbâbı nazarında makul ve makbul olsaydı, bizim lehimize tecellî eden bu vukuat silsilesine mucizeler serisi demekte tereddüt etmezdim.

Gelelim asıl biz mahud imza meselesine: Hâdi Paşa ile birlikte Paris'e varınca üçüncü murahhas Reşad Hâlis Bey de bize mülâki oldu. Üçümüz de Paris'te bir otele inmiştik. Çünkü haber aldığımıza göre, bizi Versailles sarayının aksâmından olan Reservoir Oteli'ne misafir edeceklermiş fakat son dakikada başka murahhas heyetleri misafir etmek zorunda kalmışlar. Biz ancak muahedenin imzasından birkaç gün evvel bu köşke naklettik. Bize XIV. Louis'nin gözdelerinden Madame de Maintenon'ın yaşadığı daireyi tahsis ettiler.

1920 senesi Ağustos'unun onuncu günü muahedeyi imzalamak üzere Sèvres çini fabrikasındaki büyük salona davet olunduk.

Bu kocaman salon hıncahınç dolu idi. Bize de bir yer gösterdiler. Yerlerimizi aldık, oturduk. Sol tarafımızda, bir iki iskemle aşırı, Venizelos'un riyaseti altındaki Yunan murahhas heyeti yer almıştı.

Evvelce arzetmiş olduğum gibi, bize ağız açmak memnû idi. Yalnız imza etmek düşüyordu. Teklif olunan maddeler evvelce hükümetin malûmu idi. Şûrâ-yı Saltanat'ta ise teklif olunacak sulh ve şartlarının kabulüne karar verilmiş olduğundan bizlere sadece vesikayı imza etmek mecburiyeti düşüyordu. Hattâ galip devletler yalnız imza ettirmekle iktifa etmeyip bir de mühür istediklerini vaktiyle Babiâli'ye ihtar etmişlerdi. Ben de o vakit (R.T.) harfli bir mühür kazdırmıştım ve yanıma almıştım.

Evvelâ Venizelos imzaya davet olundu. O zaman salonda toplanmış olan birçok Yunanlılar Venizelos'a sûret-i mahsûsada hazırlanmış altından mamul dolma bir kalem hediye ettiler ve kendisini alkışladılar. Venizelos muahedeyi bu altın kalem-

le imza ettikten sonra bizi çağırıldılar biz de, sıra tertibi üzere, evvelâ Hâdi Paşa, sonra ben, sonra da Reşad Hâlis Bey muahe-
deyi imzaladık ve mühürledik. Sonra salondan çıkıp gittik.¹²⁵ Şimdi, bugün hâlâ dedikoduyu mücib olan ve güya Arnavut-
köy Amerikan Kız Koleji'nin müzesine tarafımdan hediye edil-
miş suretinde gösterilen altın kalem hikâyesi, işte Venizelos'a
hediye edilen bu altın kalemin ağızdan ağıza ve kulaktan kula-
ğa intikal etmiş bozuk düzen bir masalıdır. Benim altın kale-
mim yok ki muahedeyi onunla imzalamış ve sonra da koleje
hediye etmiş olayım. Sonra hangi sıfatla böyle bir hediye
bulunabilirdim? Biz muahedeyi galip sıfatıyla imzalamamıştık
ki Türk evlâtlarına bir kalem hediye etmek gururunu hisset-
miş olayım. Maatteessüf İttihad ve Terakki'nin komiteci hükü-
meti ve bu komite hükümetinin keyfi idaresi zaten bize böyle
bir mefhareti ve şerefi hazırlamamıştı.

Münhasıran ve her şeye rağmen mevkilerini muhafaza et-
mek gayretinden ilham alan bu sırnaşık hükümet efrâdı öte-
den beri: "Vatan bizim canımız, feda olsun kanımız!" terâne-
siyle bütün İstanbul'un başını ağrıttıkları halde en tehlikeli bir
zamanda gizlice sıvışıp kaçabilmek için lâzım gelen bütün va-
sıtaları ihtimamla hazırlamaktan da utanmamışlar ve dost bul-
dukları Almanların yardımıyla memleketi yüzüstü bırakıp
kaçmışlardı. İşte harbden mağlûp ve perişan çıkmış, fazla ola-
rak da başsız ve idaresiz kalmış aç, sefil bir memleketi büsbü-
tün izmihlâlden kurtarmak için ne yapmak mümkünse onu
yapmak da bize düşmüştü ve bunun ne büyük fedakârlık ol-
duğunu da zaman gösterdi.

Rıza Tevfik'in Padişahçılığı

Gariptir ki herkes beni Fransızların tâbir-i mahsûsunca siya-
sette *lejitimist*¹²⁶ bir adam sanır. "*Lejitimist*" tâbiri, Napoléon

125 "Sulhümüz Nihayet Evvelki Gün Sevr Sarayında İmzalandı", *Alemdar*, nr. 597-2897, 12 Ağustos 1336 (1920).

126 *Légitimiste* (Fr.): Bir hânedânın haklarını tanıyan, onu korumaya çalışan kimse; kral taraftarı.

Bonaparte'tan¹²⁷ sonra asıl Fransa'nın meşrû hükümdarları hânedânı evlâdına sadık kalanlara verilen bir sıfattır. Bunlar Napoléon sülâlesinden gelen Bourbonlar'a¹²⁸ ve bilhassa III. Napoléon'a¹²⁹ gâsıb bir türedi nazarıyla bakarlar. Halbuki ben bütün hayatımda padişahların gadrine ve gazabına uğramış ve bilhassa II. Abdülhamid'in istibdad idaresinde defalarca hapsedilmiş,¹³⁰ öksüz kardeşlerini himayeden âciz kalarak bunları uzak hısımlara emanet etmek mecburiyetinde kalmış ve benden küçük olan dört erkek kardeşinin de feci ölümlerine şahit olmuş mağdur bir adamım.¹³¹

Nasıl olur da hânedânın sâdik bir bendesi olurum? Fakat *le-jitimist* bir padişah bendesi olamadığım gibi mutlaka padişaha can düşmanı olan Jakobenler¹³² gibi de, kinci bir padişah düşmanı olmadım.

Bana karşı hüsn-i muamele eden ve eserlerime karşı kadirşinaslık gösteren ister bir kebabçı Kâmil Efendi olsun, isterse Sultan Vahideddin olsun, bence hepsine aynı suretle hürmet ve muhabbet göstermekliğim yaradılışım iktizasıdır. Mesele bundan ibarettir. Ben her hususta vatanımın hayrını ve masum vatandaşlarımların nâ-hak zulümlerden kurtulmasını siyasî ve idarî vazifelerimden saymışımdır. Hayatımın bütün safhalarında buna birçok deliller vardır. Bugün seksen yaşında bir ihtiyar olduğum halde Türkçe'de maruf bir tâbire göre vatanım olan şu memlekette bir dikili ağacım değil bir saksı fesleğenim yoktur.

Benim Sultan Vahideddin'le olan münasebetime gelince: Bu münasebetin dayandığı macera şundan ibarettir: Sultan Vahi-

127 Napoléon Bonaparte (1769-1821). Fransa imparatoru.

128 Bourbon hânedânı: Avrupa'daki en büyük hânedanlardan biri. 1589-1792 ve 1814-1830 yılları arasında hüküm süren Fransa kralları bu ailedendir.

129 Napoléon III (1808-1873). Ünlü Fransız devlet adamı. 1850-1852 arasında Fransa cumhurbaşkanı, 1852-1871 tarihleri arasında da Fransa imparatoru.

130 Bu kitabın ikinci kısmını meydana getiren "Hapishâne Hâtıraları"nda, Rıza Tevfik'in II. Abdülhamid devrinde bir jurnal üzerine birkaç defa girip çıktığı hapishane hayatı hikâye edilmektedir.

131 Rıza Tevfik'in kardeşleriyle ilgili olarak bk. *Rıza Tevfik'in Şiirleri ve Edebi Makaleleri Üzerinde Bir Araştırma*, s. 3, 6.

132 Fransız İhtilâli'nin şiddet yanlısı en ünlü siyasî grubu.

deddin efendiliği zamanında ilk ziyaretime sebep yazdığım Türkçe “Dîvan” unvanlı bir şiir olduğunu evvelce anlatmıştım. Padişah olduktan sonra da şu vak’a bizi tekrar karşılaştırdı:

Mütareke’den sonra memleket düşman istilâsına uğrama ve İttihadçıların başbuğları olan Talât, Enver¹³³ ve Cemal¹³⁴ paşalarla Azmi, Bedri, Bahaeddin Şakir¹³⁵ beyler memlekettten kaçıp gitmişlerdi. Ben işte bu günlerden birinde, esbak Maarif Nâzırı Şükrü Bey¹³⁶ İstanbul’da bulunduğundan, bir gün kendisine Köprü başında tesadüf ettim. Kendisi vaktiyle Maarif Nâzırı iken ilim lisanını zapturabta almak ve ıstılahları toplayıp Fransızca mukabilleriyle bastırmak hevesine düşmüştü. Bunun için de İstilah Encümeni nâmiyle ilmî bir meclis kurmuş ve bu encümenin riyâsetine benim eski dostum meşhur riyaziyeci Salih Zeki Bey’i¹³⁷ mahsus getirmişti. Âzâ arasında da bildiğim birçok adamlar vardı.¹³⁸

Bunlar meyânında ilme hiç mensubiyeti olmayan Celâl Sâhir,¹³⁹ Ahmed Agayef,¹⁴⁰ Yusuf Akçura¹⁴¹ merhumlar gibi muharrirler de yer almışlardı. Bunların salâhiyeti hakkında şüpheye düşmüş olan Salih Zeki’den:

133 Enver Paşa (1881-1922). İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin önde gelen isimlerinden; Osmanlı Erkân-ı Harbiye reisi (bk. *Tanıdıklarım*, s. 23-33).

134 Cemal Paşa (1872-1922). İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin önde gelen üç isminden biri (bk. *Tanıdıklarım*, s. 53-55).

135 Dr. Bahaeddin Şakir (1880-1922). İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin önde gelen isimlerinden biri. Mütareke’den sonra Almanya’ya kaçmış, Berlin’de bir Ermeni tarafından vurularak öldürülmüştür (bk. *Tanıdıklarım*, s. 81-83).

136 Şükrü Bey, Cumhuriyet’ten sonra eski İttihadçılar tarafından Atatürk’e karşı düzenlenen İzmir suikastına karıştığı gerekçesiyle İstiklâl Mahkemeleri tarafından yargılanarak idama mahkûm edilmiş ve Ağustos 1926’da cezası infaz edilmiştir.

137 Salih Zeki (1864-1921). Ünlü Osmanlı matematik bilgini. *Kamus-ı Riyâziyât* (1897) ile *Âsâr-ı Bakiye* (1913) adlı eserleri vardır.

138 Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Abdullah Uçman, “İstilahât-ı İlmiyye Encümeni”, *Tarih ve Toplum*, sayı 239, Kasım 2003, s. 10-18.

139 Celâl Sâhir Erozan (1883-1935). Fecr-i Âtî şair ve yazarlarından.

140 Ağaoglu Ahmed (1869-1939). II. Meşrutiyet devrinin tanınmış fikir ve siyaset adamı (bk. *Tanıdıklarım*, s. 111-113).

141 Yusuf Akçura (1876-1935). II. Meşrutiyet devrinin Türkçülük akımının önde gelen isimlerinden. *Üç Tarz-ı Siyaset* (1907) en tanınmış eseridir.

- Bu beyler encümende acaba ne iş görürler? diye sormuştum.
- Onlar ıstılahların Türkçe mukabillerini bulmak, elhâsil Arapça ıstılahlardan bizi kurtarmak dâvâsı ve hizmeti ile encümene Maarif Nezâreti tarafından tayin olundular! cevabını vermişti.

Bir müddet sonra Maarif Nâzırı Şükrü Bey tarafından bu encümene iştirak etmek üzere ben de davet olunmuştum. Fakat encümenin faaliyeti ve maksad-ı teşekkülü hakkında acayip şüphelere düştüğüm için daveti kabul etmemiştim. Lâkin nâzır bizzat Salih Zeki Bey'i göndermiş ve encümenin münhasıran ilmî bir mahiyeti ve salâhiyeti olduğunu bana bildirmişti. Bunun üzerine memleketteki ilmî ıslahata daima karışmış, hattâ birçok hareketlerin başında bulunmuş bir adam sıfatıyla ıstılahların tayin ve tesbiti gibi tam mânasıyla salâhiyetim daireesinde bulunan bir işe yabancı kalmak emellerime mugâyir olacağından, teklifi kabul mecburiyetinde kalmış ve ertesi gün gidip nâzır beyi makamında görmüştüm.

Şükrü Bey beni pek iyi ve nezaketle kabul etti ve bir saat kadar görüştük. Elime Maarif Nezâreti tarafından bastırılmış bir ıstılah defteri tutuşturdu ki bunda Fransızca ile Türkçesi karşılaştırılmış 1200 kadar ıstılah (*terme*) vardı. Kitaba şöyle bir göz gezdirdim, birbiriyle münasebeti olan kelimelerin bir kısmı var, bir kısmı yoktu. Meselâ “objektif” vardı da “sübjektif” yoktu; “extrinsèque” vardı, “intrinsèque” yoktu. Bu mesele hakkında da bir müddet görüştük ve gördüm ki Şükrü Bey ilme bîgâne bir adam değildir. Kendisi hususiyle fizik ilmine ve riyaziyeye meraklı imiş ve vaktiyle hocalık da etmiş imiş.

Zâhir hâline nazaran Maarif Nâzırı Şükrü Bey bana pek çalışkan, gerçekten ilme meraklı, gayretli ve zararsız bir adam göründü idi. Kendisine dedim ki:

- Beyefendi, bu kelime fihristi içerisinde “anarşi”, “komünizm”, “sosyalizm” gibi kelimeler de var. Bunların yalnız bizim Osmanlı lisanında mukabillerini tayin edip karşısına geçirmek kifayet etmez. Bunların mahiyet ve mefhumunu talebe efendilere izah etmek için birkaç söz söylemek de lâzımdır.

Fakat bunları serbestçe izah edecek zaman henüz gelmemişse bana bu işi havale buyurmayınız.

Ben zaten öteden beri gerek Türkçe, gerek Arapça ve ecnebi dillerde yazılmış bulunsun yahut filozofi kitaplarını tettebbu ederken İslâm kitaplarında mukabillerine rastgeldiğim tâbirâtı zaptetmiştim. Bugün yanıma 800 kadar kelime kaydettiğim defteri aldım, getirdim. Eğer bu kelimelerin mefhumlarını ve tazammun ettikleri meselelerin mahiyetlerini, bildiğim gibi anlamayacak olursam, ben o kelimeleri size tevdi edeyim, lâzım gelen tafsîlât ve izahatı da takdim edeyim, Maarif Nezâretî'nde mahfuz bulunsun, zamanı gelince bir ehline bu işi havale ederler. Fakat şimdi bugün serbest yazamayacaksam beni bu hizmetten lütfen af buyurunuz.

Bu sözüme karşı nâzır heyecana gelmiş ve kaba tabiriyle:

– İstersen anama söv, fakat yaz; ben böyle bir kamusun nezâretim zamanında basılmış olmasıyla iftihar ederim, demişti.

Şükrü Bey bu sözleri söylerken Mehmed Ali Aynî Bey¹⁴² de yanımızda idi ve zannederim o zamanlar merhum felsefe tarihi müderrisi imiş.¹⁴³ Nâzır beye:

– Efendim, ben o kadar terbiyesiz bir adam değilim, bilâkis fazlınızı sena ederim, cevabını vermiş ve işe de başlamışım.

İşte Maarif Nâzır-ı esbakı Şükrü Bey'i ben böyle tanıdım ve kendisi de bana her zaman aynı hürmeti ve kadirşinaslığı izhardan hâlî kalmadı. Hattâ bir hâtıra olmak üzere şunu kaydetmeden geçemeyeceğim ki, eserin ilk formalarında geçen “axiome” (mevzua) kelimesini tarif ettikten sonra verdiğim misallerden birini farketmeyerek yanlış yerde kullanmışım. Şükrü Bey biraz sonra benimle görüştüğü zaman dedi idi ki:

– Beyefendi, burada verdiğiniz misallerden biri tahrifat kabilindendir, hakiki mânâsıyla “axiome” nev'inden değildir, bir

142 Mehmed Ali Aynî (1868-1945). İslâm felsefesi ve tasavvuf alanındaki çalışmalarıyla ünlü Osmanlı bilgini. En tanınmış eserleri arasında *Tasavvuf Tarihi* (1925), *Hacı Bayrâm-ı Veli* (1927), *Dârülfünun Tarihi* (1927) ve *Türk Ahlakçıları* (1939) bulunmaktadır.

143 1918 yılı başlarında Mehmed Ali Aynî'nin yerine Dârülfünun Felsefe Tarihi müderrisliğine Rıza Tevfik tayin edilecektir (bk. *Tasvir-i Efkar*, 26 Kânun-ı sâni 1334/1918).

kere lütfen mülâhaza etseniz... Baktım ki nâzırın tamamıyla hakkı varmış ve hendesede mâruf olan “axiome”lardan bir iki tanesini zikredip onu kaldırdım idi. Demek istiyorum ki bana bir hatamı ihtar ve tashih ettirdi idi.

Şükrü Bey, Süleyman Nazif merhumun eniştesi idi ve benimle samimi görüşen Süleyman Nazif bir tesadüfümüzde bana demişti ki:

– Senin bastırmakta olduğun *Kamus-ı Felsefe*¹⁴⁴ nüshalarını nâzır bey merakla okuyor. Ve ben de tamamıyla kani oldum ki Süleyman Nazif’in dediği doğru imiş.

Şükrü Bey’in *Zaman*’ı

İstanbul’un düşman askerleri tarafından istilâsı hengâmesinden sonra bir gün Şükrü Bey’e Galata’da Köprü başında tesadüf ettiğimi söylemiştim. Merhum o sıralarda *Zaman*¹⁴⁵ isminde yevmî bir gazete çıkarmakta idi. Hattâ kendi ricası üzerine o gazeteye bir iki makale de yazmıştım.¹⁴⁶ Sonra dostlarımdan olan merhum Ebüzziya Tevfik Bey’in¹⁴⁷ evlâtları tarafından neşrolunan *Tasvî-i Efkâr* gazetesinde de birkaç yazım çıkmıştı. O sıralarda Yunus Nâdi merhum bu gazetenin ser-muharriri bulunuyordu.

İşte ahalinin şaşkınlığı ve ne yapacağını, kime başvuracağını bilmez bir hâle geldiği o sıralarda ben gazetelerde çıkan yazılarımda herkesin bir tek hedefe teveccüh etmesini ve Osmanlı milletin o zamanlar en yüksek ve merkezî bir makamı olan taht-ı saltanat etrafında yek-vücut olarak toplanmasını tavsiye ediyor ve bu suretle de başsız ve idaresiz kalmış zavallı halkı tehlikeli bir dağınıklıktan kurtarmak istiyordum.

Benim bu tavsiyeyi yaptığım sıradaki karışıklığı ve kargaşalı-

144 Bu konuda bk. Abdullah Uçman, “Rıza Tevfik’in *Mufasssal Kamus-ı Felsefe Adlı Lügatı*”, *İlmî Araştırmalar*, sayı 19, Bahar 2005, s. 165-175.

145 1918-1919 yıllarında İstanbul’da yaklaşık 500 sayı kadar yayımlanan günlük gazete.

146 Rıza Tevfik’in *Zaman* gazetesinde yayımlanan yazıları için bk. Rıza Tevfik’in *Şiirleri ve Edebi Makaleleri Üzerinde Bir Araştırma*, s. 410-412.

147 Ebüzziya Tevfik (1849-1913). Tanzimat döneminin tanınmış gazeteci, matbaacı ve yazarlarından. Uzun yıllar *Mecmua-i Ebüzziya*’yı yayımlamıştır.

ğı bilenler bu teşebbüsümün ne kadar yerinde olduğunu takdir ederler zannederim. Beş sene süren fecî ve umumi bir harpten sonra memleket tam mânâsıyla perişan bir hâle gelmiş, fazla olarak devletin başında bulunan İttihad ve Terakki rüesâsı yurdu yüz üstüne bırakmış savuşmuşlar, düşman da her türlü vasıtalar ve entrikalarla mücehhez olduğu halde pâyitahta girmiş ve halkı birbirine can düşman iki fırkaya ayırmak için türlü entrika ve propagandaya tevessül etmiş bulunuyordu. Memleket tam mânâsıyla öksüz ve istinadgâhsız kalmıştı.

Bu kadar elîm şartlar içinde kalan Türk ve İslâm halkı ise ne yapacağını şaşırmış, kime bel bağlayacağını bilemez bir hâle gelmişti. İşte bu hengâmededir ki ben gazetelerde yazdığım bir iki yazı ile milleti taht etrafında toplanmaya ve fırtınaya göğüs germeye davet ediyordum. Memleket ve milleti gerçekten ve şuurla seven her vatanperver de her memlekette bu türlü hareket etmiştir.

Ben de bu his, bu fikir ve bu niyetle yazmış olduğum makaleyi *Tasvîr-i Efkar* gazetesine göndermiş, gazete de bu yazıyı neşretmişti.¹⁴⁸

Makalenin intişârından bir gün sonra o sıralarda veliahd olan Abdülmecid Efendi merhumdan şu tezkereyi aldım:

“Büyük Feylesof Rıza Tevfik Bey,

Dünkü *Tasvîr-i Efkar* gazetesinde derin bir ilim ve irfan ve keskin bir nazarla yazdığınız makaleyi dikkatle okudum. Fevkalhad memnun oldum.

Şimdi vazife-i vicdaniyem olan teşekkürâtımı size takdim ediyorum. Yunus Nâdi Bey’e de selâmımın iblâğını hatırdan çıkarmayınız.

Elhamdülillâh nice zamandan beri selâmet-i vatan endişesiyle bizleri dilhûn eden ahvâl-i mezâlim zâil olmakta ve şahsî hakikat de tezahür etmeğe başladı. Makaleniz Sûr-ı İsrâfil gibi, bir nidâ-yı hakikattir. Şüphesiz bizleri gafletten uyandıracaktır.

Cenâb-ı Rabb-i zülcelâl sevgili padişahımız ve halife-i müs-

148 Rıza Tevfik’in burada söz konusu ettiği yazısı “Bir Kelime Hakkında” (*Tasvîr-i Efkar*, nr. 2522, 22 Temmuz 1918) adını taşımaktadır..

lîmîn efendimizi tevîkat-ı samedaniyesine mazhar buyursun, rûz-ı cûlûs-ı şâhâneleri devlet ve milletimizin mebd-i selâmet ve refahı olacağına bütûn kuvve-i kalbiyemle kaniim. Fe-zâil-i âliyyi nefsinde cem'etmiş olan zeki ve fatîn sevgili padişahımız meşâgil-i kesîre içindedir. Binaenaleyh makale-i mühimmeniz nazar-ı im'ân-ı hükûmrânîlerinden kaçması ihtimaline binâen huzûr-ı hümâyunlarına, ma'a't-takdir arz ettiği beyânâtla tecdid-i meveddet eylerim.

15 Şevval 1336¹⁴⁹

Veliahd Mecid Efendi'den bu mektubu aldıktan sonra zât-ı şâhâneyi gidip görmek lâzım geldiğine kanaat getirdim. Hünkâr beni gülümseyerek kabul etti ve iltifattan sonra:

– Ben makalenizi Mecid Efendi'den evvel okumuş olduğumu kendisine bildirdim, dedi ve mahzuziyetini beyan etti idi, hattâ:

– İnşallah bütûn bu sıkıntılar Cenâb-ı Hakk'ın inâyetiyle bertaraf olur! cümlesini de ilâve eyledi idi. Ben de dualarına iştirak ve teveccühlerine teşekkür ettikten sonra huzurdan çıktım ve çekildim gittim.

Veliahdın mektubunun ötede beride birtakım dedikodulara sebep olması muhtemeldi ve olduğunu da öğrendim. Çünkü Mecid Efendi herkesi dairesine kabul eder ve gerek mizaç, gerekse terbiye itibarıyla birbirine hiç benzemeyen birçok adamlara aynı suretle nâzikâne muamelede bulunurdu. Bu arada bana yazdığı mektuptan da bahsetmiş olması pek muhtemeldi, çünkü hariçten buna dair birçok şeyler işitmeğe başladım. Bu mektup yavaş yavaş bazı kimseler nazarında ve bilhassa İttihadçılar'ın Jakobenlik¹⁵⁰ taslayan, yani bütûn hükümdarları fîtraten ve itikaden düşman sayan meşhur Fransız müfritleri taklitçileri üzerinde benim *lejitimist* bir padişah bendesi olduğuma dair bir yanlış kanaat ilham edebilirdi. Maattessüf bu kanaat ağızdan ağıza intikal ederek, uzun müddet devam etti.

149 24 Temmuz 1918.

150 Jakobenler: 1789 Fransız İhtilâlî'nin şiddet yanlısı en ünlü siyasî grubu. 1793-1794'te hükûmete hakim olmuşlardır.

İşin hakikatına gelince, ben kadirşinas olan ve bana insanca, nâzikâne muamele eden herkese karşı aynı mukabelede bulunurum. Husûsâ şiirlerimden ve bazı efkârımdan dolayı bana cidden muhabbet gösterenlere karşı ziyadesiyle hürmet gösteririm. Çünkü beni zâhiren ve rivâyeten değil hakikaten bilen ve takdir eden bu gibi adamlardır. Bunların içinde bir tek padişah varsa, binlerce halk evlâdı vardı. Evvelce de bil-münasebe anlattığım gibi bunların arasında en muhlis ve hattâ zevk sahibi olanı meşhur kebabçı Kâmil Efendi idi. Merhumun evinde hâlâ bugün benim birçok fotoğraflarım ve el yazılarım vardır.

Ben iyilik gördüğüm ve teveccühüne mazhar olduğum kimselere karşı daima minnet gösterdim ve benim bir faziletim varsa samimi minnettarlığımıdır. Meselâ Sultan Hamid'in hal'inden ve vefatından birkaç sene sonra Amman'daki hizmetimden affolunmaklığımı rica edip de cüz'î bir tekaüd maaşına nail olduğum zaman Lübnan'ın merkezi olan Beyrut civarında Cünye kasabasını beğenmiş ve orada inzivaya çekilmiştim.

Osmanlı hânedânına mensup birçok zevâtın ve bilhassa Sultan Hamid'in kızlarından ikisinin, damat paşalarla beraber, Beyrut'ta oturduklarını işitmiştim. Hattâ Sultan Aziz'in kızıyla kocası Hâlid Paşa'nın da o civarda bulunduğunu haber almıştım. Sultan Murad'ın torunu Rukiye Sultan'ın ve daha birkaç hânedan mensubunun oralarda yaşadıklarını da işitmiştim. Yalnız Sultan Hamid'in büyük oğlu Selim Efendi merhum ailesiyle beraber Cünye'de bulunuyormuş. Fakat bunlardan hiçbirini ziyarete vesile bulamadım ve lüzum görememiştim.

O vakit eski arkadaşlarımdan ve bugün üniversitede muavin hocalardan Sabih Bey¹⁵¹ beni ziyaret ettiği bir gün Selim Efendi'den bahsetti ve kendisiyle öteden beri büyük bir miras meselesi için istişârede bulunduğunu bildirdi. Çünkü Sabih Bey esasen hukukçudur. Mesele de Sultan Hamid'den evlâdına in-

151 Adliye Mektupçusu Şevket Bey'in oğlu olan Sabih Şevket, Mütareke'de İstanbul Tramvay Şirketi müdürlüğü yapmış, Millî Mücadele'nin kazanılması üzerine, kendisinin de cezalandırılacağı endişesiyle yurt dışına çıkmış, yıllarca Suriye ve Lübnan'da yaşamıştır. 1938'de 150'liklerin affından sonra İstanbul'a dönmüş, bazı okullarda hocalık yapmış ve 1950'lere kadar İçerenköyü'nde bir sanatoriyumda yaşamıştır (Ayrıca bk. Cemil Meriç, *Jurnal* 2, İstanbul 1993, s. 254).

tikel etmesi lâzım gelen Hazine-i Hassa arazisi ve emvâli idi. Dostum bana Selim Efendi'nin ağzından naklen dedi ki:

– Feylesof Rıza Bey bir iki seneden beri yakın komşumuz olduğu halde bizi ziyaret etmedi. Acaba vaktiyle, yani devr-i sâbıkta çok eziyet görmüş olduğundan dolayı hânedâna karşı bir nefreti mi var? Herkes bilir ki ben oturduğum odadan kendi evimin bahçesine dahi çıkmam. Bizi mazur görüp lütfen bir kere uğrar zannetmiştim. Ben Sabih Bey'e dedim ki:

– Sen şehzadenin bu sözlerine karşı ne dedin? Münasip bir cevap bulabilirdin...

– Evet dedi, efendim bu zannınız doğru olmasa gerek. Çünkü kendisi doğrudan doğruya zât-ı necâbet-penâhînizi gelip taciz etmeğe bir sebep ve vesile bulamamış olmalıdır, eminim. Mâ-mâfih ben kendisini bu hususta ikaz ederim, cevabını verdim.

Bu konuşmadan bir hafta sonra Selim Efendi'nin köşküne gittim ve hâlâ sağ olan kayınbiraderi ve vekil-i umûru Besim Bey'i gördüm. Besim Bey saray terbiyesiyle büyümüş, eski Muzika-i Hümayun mülâzımlarından, pek nazik bir zattır ve gazeteci meşhur Mahmud Sâdık¹⁵² merhumun yeğenidir.

Besim Bey:

– Hemen haber vereyim! dedi ve gitti. Ben misafir kabulüne tahsis olunan bir selâmlık odasında bekledim.

Efendi merhum, yarım saatten ziyade bir vakit geçtikten sonra çıkageldi. Kendisi gayet temiz ve yeni traş olmuş ve sırtında güzel bir kostüm giymiş olduğu halde geldi, elimi sıktı ve bir şezlongun yanına beni de oturttu. Meğer misafir kabul etmeden evvel traş olmak âdeti imiş.

Kendisi şüphesiz pek kıbar bir adamdı. Hal ve tavrında hiçbir telâş ve heyecan alâmeti görmedim. Sözleri düzgün, fakat biraz tutkunca idi. Tarihe merakı ve hususiyle askerî vukuâta alâkası ve vukufu olduğunu konuşurken anladım. Bana pederi II. Abdülhamid'in bazı mühim kusurlarından bahsetti ve onları mazur göstermek için de o zaman padişahın mevkiinden, karşılaştığı büyük müşkilâttan ve Sultan Aziz'e karşı

152 Mahmud Sâdık (1864-1930). II. Meşrutiyet devri gazetecilerinden. *Takvim-den Yapraklar* (İstanbul 1912) dışında telif ve tercüme birçok eseri vardır.

zamanın vükelâsının ve bilhassa Hüseyin Avni Paşa'nın¹⁵³ huşunetinden ve bed muamelesinden, Sultan Hamid'in ibret almış ve fazla endişelere düşüp gayet sıkı bir polis ve hafiye idaresi tesisine ehemmiyet vermiş olduğunu söyledi. Bununla beraber pek sadık adamlar arasından da bir an fâriğ olmadığını ve fakat sadık zannederek etrafına topladığı adamların kendisini, son zamanlarında, âdeta tavla zarı gibi ellerinde vâsıta-i muvaffakiyet ettiklerini ve bilhassa kendisine, yani Selim Efendi'ye düşman eylediklerini, me'yus bir edâ ile anlattı ve:

– Bazı adamlar hakkında, her şey olup bittikten, kendisi de taç ve tahtını kaybettikten sonra yanıldığını teessüfle söylerdi. Sizin hakkınızda saltanattan çekildikten sonra, söylediği şu söz hiç hatırımdan çıkmamıştır: “Teessüf ederim ki, bana Feylesofu pek yanlış bildirmişler. Kendisini bir müddet hizmette gördüm ve yakından da bir ziyafet esnasında tanıdım. Afif ve işe yarar bir adammış!” dedi, diye; bana hiç bilmediğim bir vak'ayı nakletti idi.¹⁵⁴

Ben sonra bunu Selim Efendi'nin hemşiresi ve Abdülhamid'in kızı Nâile Sultan'dan da işittim. Nâile Sultan Bebek'te komşumuz olan Adliye Nâzırı Abdurrahman Paşazâde Hikmet Paşa'nın refikasıdır.

Ondan sonra bu hânedan efradı hakkında elimden gelen hizmeti diriğ etmek istemedim ve ufak tefek hizmetlerde de bulundum. Demek isterim ki, minnet borcu ödemek benim için âdeta mukaddes bir vazifedir.

153 Sultan Abdülaziz'i tahttan indiren ihtilâlcı ekibin başında bulunan Serasker Hüseyin Avni Paşa, Abdülaziz'in yerine tahta çıkarılan V. Murad'ın cülûsundan kısa bir süre sonra bir gece Bayazıt'ta Midhat Paşa'nın konağında yapılan bir toplantı sırasında Çerkes Hasan tarafından bıçaklanarak öldürülmüştür.

154 Cünye'de vefat eden Selim Efendi'nin vefatından sonra müzayede usulüyle satılan “S. O.” (Selim Osmanoglu) inisiyalli kitaplarından bir kısmını Rıza Tevfik satın almıştır. Rıza Tevfik bunlardan bazılarını Amman'da bulunan Ürdün Millî Kütüphanesi'ne bağışlamış, bazıları da, torunu merhum Rıza Başıkoğlu tarafından İstanbul'da Tarih Vakfı Kütüphanesi'ne hediye edilmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM
80 Yılda Neler Gördüm

II. Abdülhamid ve Feylesof

Sultan Abdülhamid merhumun benim hakkımdaki hüsn-i şahâdeti ve Meşrutiyet'in ilânını müteakip:

– Bana feylesofu pek yanlış bildirmişler. Buna teessüf ediyorum. Kendisi çok afif ve kendisinden hizmet beklenir bir adammış! demesi, bence herkesin hüsn-i şahâdetinden daha kıymetlidir. Çünkü kendisi kimseye muhtaç olmayan ve garaz beslenemeyecek bir mevkide bulunan bir şahsiyetti. Her halde ben bu padişah zamanında çok felâket çektim. Ailem dağıldı, perişan oldu, kardeşlerime bakamadım. Eller elinde ve genç yaşta telef oldular. İkinci kardeşim Ahmed Nazif merhum, yetmiş ve Yunan Harbi'nde¹ yararlık göstermiş bir asker iken hafiyeler yüzünden Bekirağa Bölüğü'nde² üç ay sualsiz ve cevapsız kalmış ve kendisini kuşağı ile asıp intihar etmişti.³ Bū-

1 1897 Türk-Yunan Savaşı.

2 Bayazıt Meydanı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nun sonuna kadar Harbiye Nezaret-i olarak hizmet veren, şimdi İstanbul Üniversitesi merkez binasının içinde bulunan askeri hapishane.

3 Rıza Tevfik, kardeşi Ahmed Nazif hakkında bu hatıratın sonunda yer alan Makbule Rize'ye hitaben yayımladığı mektuplarda daha geniş şekilde izahat vermektedir.

tün bu fecaatlere rağmen ben Sultan Hamid'i affediyorum. Çünkü bunların asıl sebebi kendisi değil, beş on paralık rakı parasını kazanmak için babasını jurnal eden birtakım rezillerin ve namussuz heriflerin vicdansızlıkları idi.

Kendisinin kabahati, fena halde vehimli ve âsâbı bozuk bir halde bulunması idi. Onun da sebeplerini tarih sahifelerinde ararsak, kendisini mâzur, hattâ mazlum görmeliyiz. İşin doğrusu budur.

Bu bahsi burada bırakırken şunu ihtar edeyim ki, bütün bu Sèvres muahedesi meselesi hengâmesinde *Aydede* gazetesi sahibi Refik Hâlid Bey'le birlikte bir gün resmî bir mecliste bulunmadık ve kendisiyle bu Sèvres meselesi hakkında hiçbir şey konuşmadık. Hattâ ben dışarıya gidinceye kadar kendisi bir defa evime ziyarete gelmiş kimse değildir. Münasebetimizi menfâda bulduğumuz zamanın hikâyesine terk ediyorum.⁴ Sırası gelince bu safhadan da uzun uzadıya bahsedeceğim. Vâkıa Refik Hâlid Bey'i tanımaz değilim. Hattâ iddia edebilirim ki benim kadar kendisini tanıyan enderdir. Kendisi şahsen şirin ve zeki bir İstanbul çocuğu olduğu için vukuâtın cereyanında ve hattâ o vukuatta başlıca âmil olan eşhâsın yüzlerinin çizgilerinde ve tavırlarında en tuhaf ve gülünç olan cihetlerini bir hamlede görecektir kadar fıtrî ve mizahî bir sezişe mâlik olarak doğmuştur ki bunu da benden iyi takdir eden olmasın. Kendisinin bazı yazılarını dikkatle okumuş ve takdire şâyân olanları da zikretmiştim.

Fakat ciddi bir felsefe, içtimaiyat bahsine kendisiyle girişmiş değiliz. Çünkü hiçbir yüksek mektepten çıkmamıştır ve hiçbir ilme istidat göstermemiştir. İlk yazı yazmağa başladığı zaman gayet fedakârane ve cesurâne hareket ederek İttihad ve Terakî'nin, yani zamanenin, sözüm ona, büyük adamlarını oldukça hırpalamış ve hususiyetlerini mizahî bir şekilde iyi temsil et-

4 Rıza Tevfik Cünye'de (Lübnan), Refik Halid Halep'te sürgünde bulundukları yıllarda sürekli olarak birbirleriyle mektuplaşmışlardır. Refik Halid'in Rıza Tevfik'e gönderdiği bu mektuplardan altmış kadarı Rıza Tevfik'in terekesinden çıkmış ve torunu merhum Rıza Başikoğlu tarafından bana verilmiştir. Üzerinde çalışılarak ve notlanarak yayıma hazır hâle getirilen bu mektuplar en kısa zamanda yayımlanacaktır.

meğe muvaffak olmuştu. Ondan dolayı da birçok muhaliflerden ziyade gayızlarına hedef oldu. Çünkü haklı istihza kadar müstebitleri kızdıran ve çıldırtan hiçbir kuvvet yoktur. Fakat hamiyetinden dolayı, kendi sözleriyle söyleyeyim, senelerce Anadolu'da sürgün ve sefil olarak yaşamış, babasından ve kardeşlerinden on paralık yardım görmemiştir. Yalnız zavallı validesi pek sevdiği bu son çocuğunu bırakmamış ve arkasından dolaşa dolaşa menfâda vefat etmiştir. Biz Cünye'de menfâ hayatı yaşarken, bunu bana kendisi, makam-ı mazerette söylemiş ve şu mânâlı sözleri de ilâve etmişti:

– Azizim doktor, ben genç yaşında bu sıkıntıları çektim, sonra buraya düştüm. Burada on para kazanamam. Ben bütün ömrümü bu suretle geçirecek kadar metanetli değilim. Herkes senin gibi olamaz. Onun için ben memlekete dönüyorum, ne yapayım?

Ben mazeretini kabul ettim, fakat kendisine bir nasihat da verdim ve:

– Senin biricik fıtrî bir istidadın var, o da mizah kudretindir. Türkçe'yi de, sarfını nahvini bilmediğin halde, anadan doğma bir istidatla gayet güzel İstanbul lehçesini bilirsin ve belâgat iddiasına kalkmayarak pek güzel yazarsın. Gidip yine Aydede'yi çıkaracaksın. Lâkin iyi bil ki senin mesleğinin orta yeri yoktur. Ya zamanenin yahut bundan evvelki devrin mizah muharrirlerinden üstün olarak mühim bir psikolog mizahçı nâmiyla şöhret bırakırsın, yahut iyi yaşayayım ve pek suya sabuna dokunmayayım diye azıcık yan çizersen neticesi dalkavukluk olur!.. diyerek kendisini selâmetledim.

Son zamanlarda bana gönderdiği Aydede'yi lezzetle okuyordum. Hattâ kendisine, bu son hastalığımdan biraz evvel, rast geldiğim zaman bazı zoraki tuhaflıklara ve soğuk nevâlara gazetesinde yer vermemesini dostane ihtar da etmiştim. Sonra da pek ağır hasta düştüğüm için bir şey okuyamadım. Yalnız hastahanedeki iken işittim ki, merhum Ali Kemal hakkında yazdığı hâtıralar sırasında, Mekteb-i Mülkiye'den arkadaşım olan bu adama değersizlik isnad ederek bazı şeyler yazmış imiş. Ben bu yazıları daha görmedim. Fakat her zaman için doğrudan

hükümünü burada şimdiden açıklıyorum. Çünkü Refik Hâlid, Ali Kemal merhumu benim kadar bilmez ve bu itibarla onun kabiliyetini takdir edemezdi.

Ali Kemal Nasıl Adamdı?

Ali Kemal aslen Türk ve galiba Kastamonulu, maruf bir aileden yetişmişti. Ailesi Balmumcuazâdeler'den maruftu.⁵ Şahsen yakışıklı, kuvvetli, kumral, açık mavi gözlü, gayet cesur ve cevval bir gençti. Bu sebeple bütün sporlarda herkesten kuvvetli ve ileri idi. Mektepte “Kartal Rıza” demekle meşhurdur. Zira asıl adı ve mahlâsı Ali Rıza idi. Nitekim benimki de öyledir.

Ali Kemal daha Mülkiye Mektebi'nde iken fevkalâde şiire istidatlı ve muhabbetli bir gençti ve şiddetli genç şairlerden maddud idi. O vakit arkadaşlarımızdan yüksek sınıflarda bir İbnürreşad Ali Ferruh, bir de İrfan Bey vardı. Bunların üçünü de üstad Ekrem merhum arkadaşlarının önünde açıkça methederdi.

Ali Kemal merhumun şiirlerinden hele bir tanesi vardı ki onu herkes beğenirdi. Gayet orijinal ve hakîmâne ve şu mısra ile başlar:

Nedir bu hikmet-i garra ki pîşinde fevc fevc

Ve türlü türlü inkılâb dalgalarının birbirini kovalamasını tasvir eder. Zaten Kemal ismini alması Nâmık Kemal merhuma son derece meftun olmasından ileri gelmiştir. Siyasî felsefeye de pek meraklı idi ve ben bugün itiraf ediyorum ki, en evvel birçok mühim siyasî risaleleri ben onun elinden alıp okudum.

O sıralarda Fransa'da, meşhur ihtilâlcî ve Cumhuriyetçiler'in hal tercümeleriyle siyasî fikirlerinden bahseden küçük kıt'ada

5 Ali Kemal için bk. Veli Aras, “Ali Kemal”, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul 1977, s. 113-114; Mustafa Uzun, “Ali Kemal”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul 1989, s. 405-408. Ali Kemal'in çocukluk ve gençlik yıllarını anlattığı, önce *Peyâm* gazetesinde, daha sonra bazı değişikliklerle *Peyâm-ı Edebî*'de tefrika hâlinde kalan *Ömrüm* adlı hatıratı bazı notlar ve açıklamalarla ilk defa oğlu Zeki Kuneralp tarafından (İstanbul 1985), daha sonra düzgün bir şekilde gerekli notlar ve açıklamalarla birlikte M. Kayahan Özgül tarafından yeni harflerle kitap hâlinde yayımlanmıştır (Ankara 2004).

risaleler intişar ederdi. Ali Kemal, her tehlikeyi göze alarak, bu risaleleri satın alır, mektebe getirir; Fransızca'yı iyi bildiği için okur, arkadaşlarını da uyandırmak maksadıyla, bunları dağıtır, onlardan hararetle bahsederdi. Ben en evvel Gambetta'nın, Jules Favre'in, Clemenceau'nun, Jules Simon'un, Jules Famin'nin hal tercümelerini merhumun elinden aldım, okudum.

Ali Kemal birçok defalar sırf hürriyetperverliği yüzünden mektepte cezalar görmüş, tazyiklere maruz kalmıştı. Şimdi böyle bir adama cahildir, değersizdir demek bilemem ne derece kadar haklı bir isnad olur.

Ben, Ali Kemal merhumun siyasi hatalarından burada bahsedecek değilim. Çünkü yeri değildir ve sözü uzatmak istemem. Yoksa ben ona bu hataları ihtar ile bir hayli çıkmış ve hattâ *Peyâm-Sabah*'ına pek uzun ve edebî makaleler yazmakta bulunduğum sırada bile başmakalesinden başka gazetesinde "Peyâm-ı eyyâm" başlığı altında yazdığı fıkra sütununda, benim ihtarlarıma işaretle şikâyetlerde bulunmuştu.

Bunları yazmaktan maksadım Refik Hâlid'in *Aydede*'sinde kalemini daha hakşinasâne yürütmesini, kendi hesabına ve menfaatine, temenni etmekten ibarettir. Bu kadarcık doğru söyleyeni hiçbir yerde cezalandırmazlar, merak etmesin.

Bu bahsi de burada bırakıp hâtırat silsilemizi ikmal için bazı mühim adamlar hakkında da şahsî tetkikatımın hulâsasını bil-direyim.

Meclis-i Mebusan Hâtıralarımız

Seksen yılı dolduran ömrümün siyasete karıştığım ilk devresinde tanımış olduğum sadrâzamlardan başlıca ikisi, "Şapur Çelebi" lâkabıyla meşhur olan Küçük Said Paşa⁶ ile Kıbrıslı Kâmil Paşa⁷ birbirlerine rakip olarak rol oynamış iki devlet adamımızdı.

6 Mehmed Said Paşa (1838-1914). II. Abdülhamid devrinde dokuz defa sadrazamlıkta, ayrıca âyan reisliğinde bulunmuş zekâsıyla ünlü vezirlerden. "Şapur Çelebi" lakabı ona Şinasi tarafından verilmiştir (bk. *Tanıdıklarım*, s. 73-75).

7 Mehmed Kâmil Paşa (1832-1912). Osmanlı İmparatorluğu'nun son zamanlarında dört defa sadrazamlık yapmış devlet adamlarından.

Bu iki vezir karakter itibariyle de birbirlerine hiç benzemez iki şahsiyet numunesi idiler.

Sultan Abdülhamid birinden sıkıldığı zaman onu azleder, yerine ötekini getirirdi. Benim bildiğime ve öğrendiğime göre Küçük Said Paşa aslen Kürt idi derler. Kendisine “Şapur Çelebi” denilmesine sebep de kısa boylu ve uzun kara sakalı idi ki eski İran tarihî resimlerindeki Şah Şapur’a hakikaten benzeri idi.

Said Paşa fevkalâde zeki bir adamdı. İnsanın kafasının görünüşüne pek ehemmiyet verenlerden değilim. Bazıları büyük kafalı adamları mutlaka pek zeki ve dâhi zannederler. On dokuzuncu asrın materyalist felsefesi böyle bir kanaatte durakalmıştı. Bugün bu nazariyenin doğru olmadığı sabit olmuştur. Nitekim o zaman da böyle hakikat az çok anlaşılmıştı. Meselâ o devrin en büyük hatibi olan Gambetta⁸ şüphesiz bir dâhi idi. Öldükten sonra bu zâtın kafasını açtılar, yalnız sözün merkezi olan, sol şakak tarafındaki üçüncü beyin çukurunda son derecede bir tekâmül görülmüş; o parça daimî faaliyetten dolayı, parçalanarak yıldız yıldız olmuş diye yazılmıştı. Halbuki Gambetta’nın beyni ağırlık bakımından küçük idi. Sonra sağlığında da kafasının şekli âdeta küçük idi. Bu misalleri zamanımıza da tatbik edebiliriz. Meselâ Einstein, Röntgen küçük başlı adamlardır.

Fakat Said Paşa’nın kafası gerçekten büyük ve muntazam bir şekilde yuvarlaktı. Kendisi, kulaklarının bir kısmını örtecek kadar kocaman bir fes giyerdi. Bundan maksadı da Sultan Hamid’in fesini taklidden ibaretti. İyi biliyorum ki Said Paşa cami ve medrese derslerinden başka bir ders görmemiş ve usul itibariyle de skolastik, yani Ortaçağ’da muteber olan medrese terbiyesi görmüştü. Buna rağmen Said Paşa kendi kendine Fransızca’yı bile öğrenmişti. Okuduğunu iyi anlar ve hâfızası da gayet kuvvetli bir adamdı.

Biz Meclis-i Mebusan’da iken Said Paşa hâfıza kuvvetine pek güzel bir misal verdi ve kendisini hepimize alkışlattı idi. Mer-

8 Léon Gambetta (1838-1882). Fransız Cumhuriyetçi siyaset adamı; 1881-1882’de Fransa başbakanı.

hum Lûtfi Fikri⁹ hükümeti tenkid sadedinde bazı itirazlarda bulunuyor ve dâvâsına kuvvet vermek için bir kitap zikretti ki o esnada bu kitap henüz yeni neşrolunmuş, iki buçuk franklık bir eserden ve siyasî hukuktan bahsediyordu. İşte Lûtfi Fikri bu kitaptan alelacele birkaç sayfa okuyuvermiş imiş. Halbuki o sözleri kitabın müellifi zikretmiş fakat sonunda da tenkid etmiş imiş. Lûtfi Fikri merhum kitabın ancak o sayfasından bir parça okudu ve Sadrazam Said Paşa'ya işaret ederek:

– Meşhur müellif işte böyle diyor! diye sözünü bitirdi. Hiçbir kimse me'mul etmiyordu ki Said Paşa bir hafta evvel İstanbul'a gelen bir kitabı okumuş olsun. Meğer okumuş imiş, hemen ayağa kalktı ve âdeti üzere pek nâzikâne ve hürmetkârane bir eda ile söze başlayarak Lûtfi Fikri Bey'in evvelâ malûmatını ve tettebbuatını methetti, sonra dedi ki:

– Muhterem Lûtfi Fikri beyefendiye âcizâne şunu ihtar etmek isterim ki o kitabın 72. sayfasını okumakla iktifa etmesinler, 73. sayfasına da baksınlar. Müellif evvelce naklen irâd etmiş olduğu o sözleri tenkid ile 73. sayfada kendi fikrini beyân etmiştir.

Said Paşa'nın bu fetânet ve hâfıza kudretini ve bilhassa her şeyi okumak merakını hayretle karşılayıp kendisini uzun uzun alkışladıktı. Hattâ yanımda oturan Lûtfi Fikri merhum bana usulca:

– Vay şeytan herif vay, bunu da okumuş! demişti.

Said Paşa'nın para hususundaki tutumluluğu da meşhurdu. Fakat hekim parası ve borç vermekte gayet cömert davrandığını bilirim. Doktor merhum Besim Ömer Paşa¹⁰ benim pek iyi dostumdu. Kendisini Esad Paşa kerîmesi hanımefendinin hiz-

9 Lûtfi Fikri (1872-1934). II. Meşrutiyet devrinin tanınmış hukukçu ve politikacılarından. 1908'den önce İttihad ve Terakki'ye girdi; II. Meşrutiyet'in ilânından sonra Dersim mebusu seçildi. Daha sonra Hürriyet ve İtilâf Fırkası saflarına katıldı. 1920-1928 yılları arasında İstanbul Barosu reisliği yaptı, Paris'te öldü. Yayımlanmış çeşitli eserleri arasında *Hukuk-ı Ceza* (1909), *Selânik'te Bir Konferans* (1910), *Osmanlı Tarih-i Siyasîsi* (1913), *Meşrutiyet ve Cumhuriyet* (1923), *Hukuk-ı Mûdafaa* (1933), *Lûtfi Fikri Bey'in Günlüğü* (1991) en tanınmışlarıdır (bk. Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası*, s. 236-237; *Tanıdıklarım*, s. 101-105).

10 Besim Ömer Akalın (1862-1940). Türkiye'de çağdaş kadın-doğum hekimliğinin kurulmasında büyük hizmetleri olan hekim.

metinde bulunması için Nişantaşı'ndaki sadâret konağına davet etmiş ve üç gün alıkoymuş. Besim Paşa merhum çok defalar yazı yazdığım için beni sık sık evinde yemeğe alıkoymuş ve Şehremini Cemil Paşa¹¹ ile orada buluştuğumuz olurdu. Her ikisi de gayet kibar tabiatlı ve iyi yemeğe meraklı adamlardı.

Besim Ömer Paşa'dan işitmiştim ki Sadrazam Küçük Said merhumun konağındaki o üç günlük müsâfereti esnasında yemek hususunda büyük bir sıkıntı geçirmiş, çünkü Said Paşa merhum yemek hususuna hiç takayyüd etmezdi, hattâ çok defa Bâbîâli'de bir parça ekmek ve tahin helvasıyla öğle zamanını geçirdiği maruftu. Fakat Doktor Besim Ömer Paşa doktorluk hizmetini îfa edip çıkarken merhum sadrazam kendisine bir zarf içinde beş yüz lira vermiş ve ayrıca da:

– Kusura bakmayınız! diye itizarda da bulunmuş.

O zamanlar en büyük hekime bile padişahlardan başka, hiçbir kimse bu kadar para vermezdi.

Said Paşa merhum sarayda bir hayli müddet Mâbeyn başkâtibi olarak bulunmuştu. O esnada sultana en büyük hizmeti Bâbîâli'de sadârete has olan hükümet nüfuzunu tamamen Yıldız Sarayı'na nakletmiş olmasıdır ve bundan dolayı da kendisini Sultan Hamid'den ziyade istibdad ve merkeziyet usûlünü tesis etmekten mesul tutarlardı. Çok defalar da Meclis-i Mebusan'da bunu muhalifler merhumun yüzüne vurdular.

Said Paşa Adliye Nâzırı tayin olunduğu zaman galiba adliye ıslahatına da memur edilmiş imiş. O zamanlar Adliye mektupçusu bulunan bâlâ ricâlinden Şevket Bey¹² merhum benim çok samimi dostumdu. Nitekim biraz sonra bu pek kıymetli ve afif olduğu kadar rind-meşreb İstanbul efendisinden de bahsedeceğim. İşte bu Şevket Bey Said Paşa merhumdan bahsederken bana şu garip vak'ayı anlattı idi:

Said Paşa'nın ismini ve zekâsını işitmiştik, fakat sen pek iyi bilirsin ki kimse ile kolay kolay bağdaşamadığım ve bir mûna-

11 Operatör Cemil Paşa (Topuzlu) (1868-1958). Asıl mesleği doktorluk olduğu halde 1912 ve 1919 yıllarında iki defa İstanbul şehremini olan, şehre Avrupalı bir görünüm kazandırmak için ilginç teşebbüslerde bulunan belediye başkanı.

12 Daha önce hakkında bilgi verilen Sabih Şevket'in babası.

sebet de düşmüş olmadığı için Said Paşa'yı yakından tanıyamamıştım. Said Paşa Adliye Nezâreti makamına geçer geçmez beni çağırttı. Kendisini etekleyip, memuriyetini tebrik ettim:

– Buyurun beyefendi, diyerek beni karşısına oturttu. Kalem kâğıt emretti. Aynı zamanda da el pençe divan durup, emrini bekleyen uzun sakallı, Arapgirli odacısına da:

– Şu kuruşu al, git bana on paralık ekmek, yirmi paralık da tahin helvası al, geri kalan on parayı da getir! dedi. Adamcağız bir temennah edip çıktı ve biraz sonra sarı kâğıt içindeki helvayı ve ekmeği bir tepsiye koyup masasının üzerine bıraktı. Paşa bana:

– Adliye ıslahatı hakkında bir lâyiha tertip etmek istiyorum, ben söyleyeyim, lütfen siz yazın dedi.

– Buyurun efendimiz! dedik, lâyihayı yavaş yavaş düşünerek yazdırmaya başladı. Bir taraftan da ekmekle helvayı yiyordu. Uzun müddet o söyledi, ben yazdım ve gördüm ki hakikaten müstesna bir şahsiyettir. Fakat adliyemizde Mısırlı Mustafa Fâzıl Paşa gibi iki senede beş milyon lira yemiş ve Adliye Nezâreti zamanında tekmil adliye memurlarının öğle yemeklerini kendi kesesinden temin etmiş bir nâzırı gördükten sonra öğle yemeğini ekmek ve tahin helvasıyla geçiştiren yeni nâzırın hâline hayret etmekten kendimizi alamadık...

Kâmil Paşa merhuma gelince, pek iyi ve yakından tanımış olduğum bu adamın teveccühüne mazhardım. Kendisi, yukarıda da söylemiş olduğum gibi, Said Paşa'ya hiç benzemezdi. Kendisi, birkaç defa sadrazam olduğu halde, hiç zengin değildi ve iyi biliyorum ki İttihadçılar tarafından Cemal Paşa'nın ısrarı üzerine, Kıbrıs'a ebediyyen gönderildiği zaman ancak beş yüz lirası varmış.

Kâmil Paşa merhum doğduğu yer olan Kıbrıs'ta uzun müddet yaşayamadı, bir müddet sonra orada öldü. Ölmezden biraz evvel de kendi köyünün fukarasını çağırmış, o beş yüz lirayı da onlara dağıtmış imiş. Bunu bana talebelerimden Kıbrıslı Şevket Bey söylemişti ve hattâ Kâmil Paşa İttihadçılar tarafından görüldüğü muameleden zerre kadar muğber olmayarak ve kin beslemeyerek sükûnet içinde bu dünyaya gözlerini kapamış.

Ben İstanbul'dan çıktıktan sonra Kıbrıs'a iki defa gittim. İkinci defasında da Hicaz kralı Melik Hüseyin merhumun Kıbrıs'tan Amman'a nakli için oraya giden Irak meliki Kral Faysal ve şimdiki Ürdün hükümdarı Melik Abdullah beni de maiyetlerinde adaya alıp götürmüşlerdi.

Amman'dan tayyare ile İskenderiye'ye gittik ve orada melikleri bekleyen bir istimbüt bizi alıp güzel bir yata nakletti. Bu yatla da Kıbrıs'a gitmiştik. İşte sefer esnasında Kâmil Paşa merhumun kabrini ziyaret ettim.

Lefkoşa'da Arab Ahmed Camii diye pek maruf küçük bir cami bahçesine defnedilmiş. Öğrendim ki Sadrazam Kâmil Paşa merhumun kabrini kendi kesesinden yaptıran ve kitâbesini yazdıran Stash isminde bir İngiliz generali imiş ki ben bu zâtı Kudüs valisi olarak tanımıştım. Kâmil Paşa'nın kitâbesinde hulâsaten şöyle yazılı idi:

“Bu mezar büyük bir Türk vezirinin kabridir. Kendisi aslen Kıbrıslı ve küçük bir mülâzımın oğludur. Merhum afif ve değerli ve hamiyetli bir zat idi.”

Ben Kâmil Paşa ile çok defalar görüştüm. Hattâ sadâreti zamanında İngilizce'yi hayli bildiğim için beni Londra'ya başkonsolos olarak göndermek niyetinde olduğunu ve onlardan sonra da terakki edeceğimden ümidvar bulunduğunu söylemişti. Ben kendisine bu lûtfundan dolayı teşekkür ettim ve bir mazeret de arz ederek:

– Londra'da bugün başkonsolos olan zat mebus arkadaşlarımızdan Lütfi Fikri Bey'in büyük biraderi Münî Fikri Bey'dir.¹³ Bunların her ikisi de Mekteb-i Mülkiye arkadaşlarımdandır. Ben onların evinde birkaç kere misafir olmuş, yemek yemiş adamım. Sonra Londra'ya gittiğim zamanlarda da Münî Fikri Bey'den dostluklar gördüm. Beni af buyurunuz, bu nankörlük

13 Fikripaşazâde Mehmed Münî (1869-1931). Tanzimat'ın ikinci nesli ile Servet-i Fünuncular arasında faaliyet gösteren ve Ara Nesil diye adlandırılan edebî nesle mensup edebiyatçı. Devrin mecmualarında yayımlanan edebî tenkit ve hikâyeleri dışında *Merâret-i Hayat* (1891), *Inhimâk-ı Memât* (1891) ve *Di-yana* (1891) adlarıyla kitap halinde yayımlanmış üç romanı vardır.

olur. Kulunuza bir lütuf edecekseniz eski mesleğim olan doktorlukla münasebeti olan, hâlime muvâfık bir hizmetle istihdam buyurunuz. Politika muhitinden ziyadesiyle müteneffirim, beni kurtarmış olursunuz demiştim.

Kâmil Paşa merhum beni takdir etti ve bir iltifat olmak üzere:

– Bu temiz ahlâk ile ve bu vefakârlıkla bu politika âleminde yaşayacak adam değilsiniz dedi. Galiba bazı dostların ilhamı üzerine de beni Karantina Meclisi âzâlığına tayin etti idi.

Ben o sıralarda açıkta idim. Meclis-i Mebusan dağılmış, benim de mebusluk sıfatım kalmamıştı. Herkesin bildiği gibi evvel ve âhir paralı bir adam olmadığım için bazı talebelerime verdiğim derslerle dara dar geçinmeğe çalışıyordum. Bu talebeler arasında da bilâhare sadrazam olan Mısırlı Said Halim Paşa ve bugün Ankara Dil Kurulu âzâsından Fuad Köseraif, bir de ismi geçen Kıbrıslı Şevket ve Şefik Esad beyler vardı.

Kâmil Paşa merhumun teklifinden biraz sonra, bilâhare Bâbîâlî baskınında şehid edilecek olan meşhur Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa bana Harbiye Nezâreti müsteşarlığını teklif etti. Nâzım Paşa pek nâzik ve hatırnüvaz bir dostumdur. Kendisiyle münasebetimiz samimi bir arkadaş derecesinde idi.

Bu teklifi üzerine kendisini Harbiye Nezâreti'nde ziyaret edip teşekkür eyledim. Hiç münasebetim olmayan Harbiye Nezâreti müsteşarlığını kabul edemeyeceğimi ve af buyurulmaklığımı arzettim. Askerlikten zerre kadar anlamayan bir adamın Harbiye Nezâreti müsteşarlığında ne işi olabilirdi? Paşaya sadrazamın bana resmî mesleğimle alâkalı bir iş vaad ettiğini de söyledim. Nâzım Paşa, dediğim gibi pek nâzik bir zattı. Mazeretimi kabul etti ve yanından çıktım.

O sıralarda ben Bebek'te merhum Reşid Mümtaz Paşa'nın¹⁴ yalısında bekçi gibi oturuyordum. İttihadçılar o esnâda kazan kaynatmakla meşgul idiler. Kendileri iktidardan düşmüş, sadârete Kâmil Paşa merhum gelmişti. Bu dedikodular ve fesat

14 Reşid Mümtaz Paşa (1857-1922). II. Abdülhamid dönemi şehreminlerinden. Mütareke döneminde bir süre Dâhiliye nâzırlığında bulundu. Onun şehreminliği sırasında birçok yenilik ve uygulamalar getirilmiş, meselâ daha önce ancak dört ayda bir maaş verilebilen işçi ve memurlara her ay düzenli maaş verildiği gibi, bir maaş da ikramiye verilmesine onun zamanında başlanmıştı.

dalgaları kulaklarıma kadar geliyordu. Bebek'te o zamana kadar hiç görmediğim bir âşinâyâ sık sık rastgelir oldum. Bu âşinâ Süleyman Nazif Bey merhum idi.

Süleyman Nazif merhum benimle pek iyi görüşür ve Fars edebiyatına merakı ve vukufu olduğu için ekseriya siyasetten bahsetmediği zamanlar edebiyattan konuşuyorduk. Kendisini bu memlekette herkes bildiği için merhumun seciyesinden ve ahlâkından bahsedecek değilim. Benimle bulunduğu zamanlar İttihadçılar zem ve hicveder ve beraber gülerdik. Ondan sonra Bağdat'a vali tayin edildiği vakit meşhur Kürt Yezidi Barzan şeyhini nasıl isyana mecbur edip de sonra çıkan kargaşalıkta onu telef ettirdiğini uzun uzadıya nakleder ve o esnada yetmiş beş yaşında bir ihtiyarın şeyhini müdafaa etmek için birçok askere karşı hançerle hücum edip de canını feda ettiğini beğenerek zikr ve methederdi. Hulâsa frenklerin tâbirince gayet *impulsive*, yani âni feveranlara tâbi bir adamdı.

Bebek'te bana rastlayınca daima:

– Bu ihtiyar kime dayanıyor, hangi kuvvete istinad ediyor? diye sorar, benden fikir ve daha doğrusu malûmat almak isterdi.

Ben ilk soruşunda bilmiyor gibi davrandım da:

– Hangi ihtiyar diye sordum..

– Canım kim olacak, Kâmil Paşa! cevabını verdi idi.

O vakit bazı izahatından anladım ki Kâmil Paşa'nın Mısır'da iken İngiliz ailesi hükümdarîsiyle grup hâlinde bir resmi çekilmiş. Bu resimde İngiltere kraliçesiyle Kâmil Paşa yanyana oturmakta, İngiltere kralı ile Hidiv Abbas Paşa¹⁵ ve Lord Kitcener arkada ayakta durmakta imişler. Meğer İttihad ve Terakki bu resme çok ehemmiyet veriyorlarmış ve zannediyorlarmış ki Kâmil Paşa kabinesini devirmeğe teşebbüs edecek olurlarsa İngiltere behemehal müdahalede bulunacaktır. Ben kendisine cevaben dedim ki:

– Birader sen bilirsin ki ben Meclis-i Mebusan'da bile kıyamet gibi kavga ettikten sonra eve gelince hepsini unuturum, bu politika kavgalarını çamurlu lâstiklerimi bırakır gibi kapıda

15 Abbas Hilmi Paşa (1874-1944). Son Mısır hidivi.

bırakır, oturur rahat rahat şiir yazarım. Ben Kâmil Paşa'nın ki-me ve neye dayandığını nereden bileyim. Vâkıa Kâmil Paşa ile konuşurum fakat bu sıralarda ziyadesiyle meşgul olduğu için gidip hatırını bile soramadım. Onun için benden malûmat toplamak niyetinde isen haber vereyim ki bir şey öğrenemezsin, çünkü bir şey bildiğim yok...

Bâbîâli Baskını'na Hazırlık

Süleyman Nazif merhum ayrıldı gitti. Fakat bu sözler midemi bulandırdığı için, kalkıp bazı kimseleri görmeğe gittim ve nazar-ı dikkati üzerime çekmiş olmamak için Dahiliye Nezâreti'ni işgal etmekte olan Reşid Bey'in¹⁶ Nişantaşı'ndaki konağına gittim. Orayı intihâb ettim, çünkü edebiyat âleminde (H. Nâzım) ara sıra şiir ve makale yazan Reşid Bey benim Mekteb-i Mülkiye arkadaşlarımdan ve benden bir sınıf yukarıda olmakla beraber daima iyi görüşürdük.

Kapıda beni tanımadılar, Reşid Bey'in evde bulunmadığını söylediler. Ben dedim ki:

– Yabancı değilim, içeriye haber verin ki pek mühim meseleler hakkında kendisiyle beş on dakika görüşmek istiyorum.

Bunun üzerine sokak kapısına bir hanım geldi ve bana:

– Beyefendi, sizi bildik, tanıdık. Fakat beyefendi hakikaten burada değil; kendisi Sadr-ı esbak Küçük Said Paşa'nın damadı Nuri Bey'in köşkündedir, orada toplantı var. Orada mutlaka bulursunuz dedi.

Ben de zaten o civarda bulunan Nuri Bey'in köşküne gittim. Çoktan yanıp kül olmuş olan bu köşk geniş bir bahçe içinde hayli büyücek ahşap bir bina idi. Bu binayı Said Paşa damadına bırakmış, kendisi karşısındaki büyük binaya yerleşmişti.

Bahçeden içeri girdim. Köşkün kapıcısı beni kabul edemeyeceğini, zira kendisine öyle tenbih ettiklerini söyledi. Ben kapıcıya ciddi bir lisanla ehemmiyetli bir iş için geldiğimi söyledim.

16 Ahmed Reşid Rey (1870-1955). Daha sonra Dahiliye nâzırlığı da yapmış, Mâbeyn kâtibi iken H. Nâzım müstearıyla Servet-i Fünun şairleri arasında yer almıştır.

– Git beyefendiye haber ver, Rıza Tevfik Bey gelmiş de! dedim. Kapıcının dediğimi yapması ile dönmesi bir oldu.

– Buyurun dedi. Yukarı çıkar çıkmaz, Mâbeyn odası gibi küçük bir odaya alındım ve bu odada Reşid Bey'i ayakta beni bekler buldum. Reşid Bey beni görünce telâşla:

– Hayrola birader? diye sordu.

Ben Süleyman Nazif'in beni ziyaretini, sağdan soldan işittiğim fesad ve tezvirleri izah ettim ve:

– İttihadçılar'ın tezvirlerine karşı bir tedbir aldınız mı? diye sordum.

Dahiliye Nâzırı Reşid Bey icabeden tedbirlerin alınmış olduğunu, Bâbîâli'de muhafız askerler bulunduğunu söyledi ve ilâve olarak:

– Gel de içeride arkadaşlara da izahat ver! dedi.

Bunun üzerine beni büyük bir salona aldılar. Girer girmez orada Mekteb-i Mülkiye'de müdürümüz ve tarih hocamız meşhur Abdurrahman Şeref Efendi¹⁷ merhumu söz söylerken buldum. Ben içeri girince sözü kesti.

Etrafında Beylikçi İbrahim Bey –ki babamın eski dostlarından bir zattı–, Arnavut Rıza Bey'in oğlu ve Sultan Hamid'in damatlarından biri olan Celâl Paşa, saray mensuplarından ve padişah yâverlerinden Ahmed ve Rıza paşalar gözüme iliştiler.

Bu zevâta da endişelerimi ve İttihadçılar'ın çevirdikleri entrikaları anlattım ve:

– Tehlike melhuzdur. Memleketin selâmeti için benim zihnimi çok taciz eden bu şeyleri arzetmeğe geldim. Fazla rahatsız etmeyeyim, deyip çekilmek istedim. Teşekkür ettiler, fakat hissettim ki meclis hararet ve şevkini kaybetmiştir. Beni uğurlarken Reşid Bey:

– Sadrazam paşayı gördünüz mü? Kendisini görseniz fena olmaz! demeyi de unutmadı.

Ben de:

– Evet gidip göreceğim! dedim.

17 Abdurrahman Şeref (1853-1926). Mekteb-i Mülkiye müdürlüğü ile Defter-i Hakanî, Maarif ve Evkaf nâzirliklerinde bulunan siyaset ve devlet adamı, tarihçi. *Tarih Musâhabeleri* (İstanbul 1340/1924) adlı eseri büyük ilgi görmüştür.

Ev sahibi Nuri Bey de benim Mekteb-i Sultanî arkadaşlarımdandı ve benimle sevişirdi. Benim sıkıntılı hâlimi bildiği için bana maddî yardım teklifinde bulunurdu. Fakat ben kabul etmez, kendisine dostluğundan dolayı teşekkür ederek:

– Şimdilik o kadar muhtaç değilim. Böyle bir hâle düşersem eski bir mektep arkadaşı sıfatıyla yardımınızı maal-memnuniye kabul ederim, derdim.

Ertesi gün erkenden Kâmil Paşa'yı ziyarete gittim. Kâmil Paşa Kızıtaşı'nda otururdu ve duvarları harap genişçe bir bahçe içinde viran bir köşkü vardı. Köşkten içeri girer girmez beni sağ tarafa rastlayan küçük bir odaya aldılar ve paşaya haber verdiler.

Kâmil Paşa merhum on dakika sonra geldi. Merhum süslü gezen adamlardan değildi. Sırtında öteden beri bildiğimiz ceket ve ütüsüz pantolonu ile geldi ve selâm verip oturdu. Ben de karşısında yer aldım. Bahçeye nâzır iki pencere köşelerini işgal ediyorduk. Merhum çok lâkırdı söylemezdi, söylediği zaman da pek çabuk söylerdi. Bir müddet sükût ettik. Paşa enfiye kutusunu çıkardı, bir enfiye çekti, bana da teklif etti. Ben de o vakit enfiye tiryakisi olduğumdan teşekkür ettim, aldım, çektim. Yine bir dakika bekledim. Paşa yine ağzını açmadı. Anladım ki paşa benden söz bekliyor. O zaman dedim ki:

– Paşa hazretleri, zâtîâlinizi devlethânenizde sabah erkenden taciz ettim, kusurumu af buyurunuz. Mühim bir şey arzedeceğim. Bâbîâlî'ye gidip makâm-ı âlînizde tasdi' etmek istemedim.

Merhum o zaman da hayli ihtiyardı ve dişleri bazen gevşer ve kendisi eliyle alt çenesini dürterek yerine koyardı. Yine öyle yaptı ve “söyleyiniz” dedi.

Ben de Süleyman Nazif merhumun benimle bir iki defa Bebek'te ahvâl üzerine görüştüğünden ve endişeli bir tavırla sualler sorduğundan başlayarak Küçük Said Paşa damadı Nuri Bey'in köşkünde gece buluşup vâki olan mütalâamızı mufasssalar anlattım. Merhum birdenbire:

– Hepsinin başında kavak yeli esiyor! dedi.

Bu darb-ı meselin mübhem mânâsını anladım. Fakat izahat bekler olduğumu hal ve tavrımla imâ edip bekledim. Paşa:

– Meclis-i Vükelâ'da herkes sadrazam olmak hevesine düşmüş! dedi. Buna mukabele ettim:

– Efendim, dedim, niçin salâhiyetinizi isti'mal buyurmuyorsunuz?

Kâmil Paşa cevap verdi:

– İdare-i Örfiye var ve o da Nâzım Paşa'nın¹⁸ elinde. Fiilen hemen hiçbir salâhiyetim yok dedi ve sonra da izahat verdi:

– O biçâre budalay! İttihadçılar ele almışlar. Sahih olarak işittiğime göre Mısırlı Said Halim Paşa'nın Yeniköy'deki yalısında Doktor Nâzım vesâir ileri gelen İttihad komitesi âzâsı bir hayli hürmetler göstererek kendisini aldatıyorlarmış. Korkarım kendisine bir fena oyun oynayacaklar. “Bizim size garazımız yok, bilâkis büyük hürmetimiz var. Bizim asıl nefretimizi kazanan Kâmil Paşa denen o irticaî ihtiyardır. Yoksa bütün ordu sizi reis olarak tanıyor ve size inanıyor. Siz bu muhlisane sözlerimize inanmazsanız emrediniz, Enver Bey'i, Talât Bey'i ve bütün komite erkânını getirelim, burada elinizi öpsünler!” demişler ve sıkça sıkça vâki olan toplantılarda ve ziyafetlerde biraz daha izahata girişerek ve bazı hususlarda teminat vermişler. “Şayet Bâbîâlî'de bir gürültü, bir karışıklık vukua gelirse buna karşı kat'iyyen telâş buyurmayın, bizim maksadımız Kâmil Paşa'yı ıskat edip makâm-ı sadârete sizi getirmektir!” diye biçâreyi aldatmışlar. Muhakkak bu adamın başını belâya sokacağım! dedi ve bundan ziyade lâfı uzatmadı ve:

– Allah devlete, millete selâmet versin diyerek yerinden kılmılandı. Ben de izin istedim, çıktım. Fakat meraka düştüm. Dışarda bazı bî-taraf İttihadçı dostlardan yapabildiğim tahkikat Kâmil Paşa merhumun dediklerini te'yid eder gibi göründü.

Nihayet öğrendim ki bu toplantılar sade Mısırlı Said Halim Paşa yalısında sıkça sıkça verilen ziyafetlere münhasır kalmamış, Beyoğlu'nda Büyük Klüp'te de ara sıra Said Halim Paşa ile Nâzım Paşa başbaşa öğle yemeğinde bulunurlar ve uzunca bir müddet hususi konuşurlarmış. Bu konuşmalara dair de bazı lâkırdılar sızmış. Bunları da bana naklettiler ki o da Mısırlı Sa-

18 Nâzım Paşa (öl. 1913). Bâbîâlî Baskını sırasında İttihadçılar tarafından öldürülen Harbiye nâzırı.

id Halim Paşa'nın, aynı muhlisâne lisanı kullanarak Nâzım Paşa'yı bir Bâbiâlî baskınına karşı temin ve tatmin etmek maksadına hizmet ettiğini gösteriyordu. Tafsilâtından sarf-ı nazar ediyorum, çünkü hepsi aynı şey.

Nâzım Paşa Merhum Nasıl Adamdı?

Lâkin bazı mühim şeyler işittim ki zavallı Nâzım Paşa'yı sıkıntıya sokmak, izzet-i nefsinı kırmak ve sonra da nakden yardım etmek suretiyle çok bayağı manevralara teşebbüs etmiş olan İttihad erkânının hünerlerini gösterir. Nâzım Paşa kibar bir adam olmakla beraber hiç zengin değildi. Aynı zamanda hovarda idi, eğlenceyi de severdi. O zamanlar Sarıyer'de bir yalıda kira ile otururdu. Çoktan beri refikasını kaybetmiş olduğundan dolayı bekârdı ve müstakildi. Fakat çoluk çocuğu vardı. Rivayet olunduğuna göre kendisi bazı hususi evlerde eğlence ile vakit geçiştirirmiş. Bu husustaki dedikoduları atlayıp geçiyorum. Fakat Harbiye Nezâreti'ne geçtikten sonra İttihadçı rüesâsı bazı alacaklıları teşvik ve teşcî ederek merhum Nâzım Paşa'ya ağır şikâyetnâmeler göndertmişler, kendisini borcundan dolayı fena halde sıkıştırtmışlardır.

Mısırlı Said Paşa bu manevradan haberdar olduğu için Nâzım Paşa ile hususi mükâlemelerinde bu meseleye nazikâne dokunmuş ve bunun derhal tediye edilmesi için lâzım gelen parayı kendisi vermiş imiş!

Bana vâsıl olan bu rivayetler sahih olsun olmasın, pek muhtemel görünür. Fakat muhakkak olan bir cihet var, zavallı Nâzım Paşa'nın İttihadçılara karşı mutmain bir kalp ile ve tamamiyle gaflet içinde işine devam etmekte ve bir darbe-i hükûmete emniyetle muntazır bulunmuş olmasıdır. Bunu da maatteessüf pek az sonra vâki olan Bâbiâlî baskını tamamiyle ispat etti. Buna dair yine benim tahkik edip öğrendiğim şudur:

Bâbiâlî baskınından, yani darbe-i hükûmetten evvel İttihadçılar Bâbiâlî'de Sadâret dairesinin planını yapıp bu işte vasıta olarak kullanacakları adamlara birer nüsha dağıtmışlar. Ondan sonra da türlü türlü meseleler ihdas edip Bâbiâlî'ye o adamlar-

dan pek çok kişiler, gya iş takip etmek bahanesiyle, Bâbîâlî'ye girip çıkarlar, koridorları doldururlarmış.

O zamanlar, İran sefarethânesi karşısındaki köşeyi teşkil eden taş bina (şimdiki Halkevi binası) Menzil Müfettişliği idi ve Cemal Paşa bilâhare orasını kendisine karargâh ittihaz etmiştir. İşte baskını yapanların bu binada toplanıp plan kurduklarını rivayet kabilinden işittim. Bu plana göre gya o esnada Enver Bey at üstünde tesadüfen geçiyormuş ve İttihadçıların meşhur hatibi Ömer Nâci¹⁹ merhum da heyecanlı bir sesle:

– Ey kahraman-ı hürriyet, memleket bu kabine yüzünden harab olup gidiyor, ne güne duruyorsun, diye haykırıp Enver Bey'i vazifeye davet etmiş imiş.

Bu rivayet o zamanlar halkın ağzında dolaşan sözlerdi. Ben de bunları sadece naklediyorum. Vukuata dair işittiğimiz sözlerden daha ötesi de var:

İttihadçıların başlıca eli silâh tutan âzâsından Mustafa Necib²⁰ Bâbîâlî'nin Sadâret dairesi kapısına dayanmış ve içeri girmeğe teşebbüs edince dairenin muhafazasına memur olan Arnavut miralay mâni olmuş, ısrar ettiği takdirde silâh kullanacağını söylemiş. Fakat İttihadçı fedai ihtarlara kulak asmayıp ilerleyince miralay silâhını ateşleyerek onu devirmiş, fakat diğer İttihadçılar da miralayı öldürmüşler ve rivayet olunduğuna göre Talât Bey, şükrü Bey, Doktor Nâzım Bey ve diğer arkadaşları içeriye hücum etmişler.

Bu gürültü esnasında Meclis-i Vkelâ telâşa düşmüş, Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa derhal ayağa kalkarak, keyfiyeti tahkik için Meclis-i Vkelâ salonundan dışarıya çıkmak istemiş. Paşanın yanında bulunan şeyhülislâm Cemaleddin Efendi:

– Aman paşa hazretleri, telâş buyurup dışarıya çıkmayın! demişse de Nâzım Paşa öteden beri kendisine İttihadçı koda-manlar tarafından verilen teminata güvenerek şeyhülislâm

19 Ömer Naci (1878-1916). İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin asker kökenli tanınmış hatibi (bk. Fethi Tevetoglu, *Ömer Naci*, Ankara 1987; *Tanıdıklarım*, s. 93-95).

20 Mustafa Necib (1879-1913). II. Meşrutiyet yıllarında gösterdiği yararlılıklarıyla tanınan subaylardan. Bâbîâlî Baskını'nda önemli rolü olmuştur.

efendiyi dinlememiş ve hemen Meclis odasından çıkıp medhalde görünmüş.

Kıbrıslı Mustafa Paşa'nın oğlu Tevfik Bey Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa'nın yâveri idi. Ben bu genci pek iyi tanırdım. Çünkü küçük biraderi Kıbrıslı Şevket Bey'e (sonra merhum Hidiv Abbas Hilmi Paşa'ya damat olmuştur) ders verdiğim için yalya sık sık gider gelir ve bu yüzden bütün aile efrâdını tanırdım.²¹

Tevfik Bey'in babası Kıbrıslı Mustafa Paşa, Nâzım Paşa merhumun pek aziz dostu olduğu için Nâzım Paşa Harbiye Nâzırı olunca Tevfik Bey'i kendisine yâver almıştı. İşte Nâzım Paşa Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi'nin sözünü dinlemeyip Meclis-i Vükelâ odasından dışarıya fırladığı vakit yâveri Kıbrıslı Tevfik Bey de Meclis kapısının önünde vazifeten beklemekte olduğu için, paşa dışarıya çıkınca o da kendisiyle birlikte medhale doğru ilerlemiş.

Nâzım Paşa'ya ilk kurşunu atanın Enver Bey olduğunu söylerler. Zavallı Harbiye Nâzırı kurşunu yiyince sendelemiş, dışarı sofanın, yani Bâbîâlî dairesi medhalinin Sadâret odası yanındaki duvar köşesine dayanmış ve arka cebindeki rovelveri çıkarmağa teşebbüs etmiş. O esnada yine kaviyyen rivayet olunduğuna göre, esbak Maarif Nâzırı Şükrü Bey'le (İzmir'de suikast teşebbüsü yüzünden asılan) Talât Bey Nâzım Paşa'yı birçok yerinden bıçaklamışlar ve o hengâmede Harbiye Nâzırını müdafaaya uğraşan Tevfik Bey'i de bir kurşunla vurup öldürmüşler, onu da bir hayli yerinden bıçaklamışlar.

Merhum Tevfik Bey'in biraderi Kıbrıslı Şevket Bey vak'adan sonra ağabeyisinin nereye defnolduğunu öğrenmek istemiş, fakat bunu da kendisinden gizlemişler ve söylememişler. Kendisi birçok araştırmalar ve soruşturmalardan sonra bazı dostlarının

21 Konuyla ilgili hâtıratlarda "cesur, cerbezeli ve tehlikeli bir adam" olarak tanıtılan Kıbrıslı Şevket, Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'nın torunudur. Uzun süre II. Abdülhamid'in kızkardeşi Cemile Sultan'ın torunu Mevhibe Celâleddin'le evli kalan Şevket Bey, daha sonra Hidiv Abbas Hilmi Paşa'nın kızı ve Kral Fuad'ın kızkardeşi Prenses Atiye ile evlenmiştir. 1950'de Paris'te vefat etmiş, naaşı İstanbul'a getirilerek Karacaahmet Mezarlığı'nda kardeşi Tevfik Bey'in yanına defnedilmiştir (bk. Beşir Ayvazoglu, *Yahya Kemal-Ansiklopedik Biyografi*, İstanbul 2007, s. 237).

delâletiyle merhum kardeşinin kabrini bulmuş, mezarı geceleyin açtırmış ve görmüş ki kardeşi kurşundan mâadâ bıçakla da yaralanmış. Hattâ şehadeti esnasında traşlı iken, vefatından sonra sakalının biraz uzamış olduğunu bizzat Şevket Bey'den işittim.

Bu baskın esnasında dehşet içinde kalan diğer kabine âzâsının hâline gelince, bu hususta edindiğim malûmat şüphe götürmez. Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi ile Dâhiliye Nâzırı Reşid Bey ve sair nâzırlar oturdukları yerde âdeta mefluç kalmışlar. Meclis-i Vükelâ salonuna hücum eden İttihad ve Terakki erkânı bunları dışarıya çıkarmışlar. Yalnız Sadrazam Kâmil Paşa metanetini muhafaza edip yerinden kılmıdamamış. O esnada Doktor Nâzım merhum kendisine:

– Paşa hazretleri, gördünüz mü yaptığınız işi? Bu olmamalı idi!.. gibi mânâsız sözlerle mukaddime tertib ederek sadâret mührünü kendisinden istemiş. Bu sırada Doktor Nâzım'ın arkadaşları da yanında bulunuyormuş. Sadrazam Kâmil Paşa bunlara hiddetle muamele ederek:

– Alın çapkınlar, alın defolun! diye sadâret mührünü çıkarıp kendilerine uzatmış ve biraz sonra da arabasını isteyip evine gitmiş.

Fakat sadâret odasında bir ufak şişe içinde damla damla kullandığı bir ilâç varmış, onu unutmuş imiş. Evinden adam gönderip bu ilâcı da aldirmış ve hiç perva etmeyerek, vehme de düşmeyerek o ilâcı kullanmaya devam etmiş olduğunu kat'iyyen iyi biliyorum, çünkü adamlarından işittim.

Garip olarak bütün bu kıyamet hengâmesinde Kâmil Paşa'nın meşhur oğlu Said Paşa'nın da Bâbîâlî'de bulunmakta olmasıdır. Fakat o kargaşalıkta kendisine kimse dikkat etmediği için, hiç telâş etmeyerek cebindeki kasketi çıkarıp başına geçirmiş ve arka merdivenden ve odunluk yanından sıvışmış gitmiş. Bu adam ki şahsen tanımış görüşmüştüm, babasının hay-siyetine ve şöhretine çok söz getirmiş, hattâ bu temiz şöhreti lekelemişti. Halbuki Kâmil Paşa bizzat pek afif, çok metin ve doğru bildiği bir fikri icra mevkiine koymakta pek cesur bir vezir idi. Bunu bugün insafılı düşmanları ile kendisini bilen Avrupa diplomatları ve gazetecileri bir ağızdan kabul ve tasdik

ederler. Türkiye'nin son ahvâline dair yazılmış olan İngilizce ciddi tarih kitaplarının bazısında benim bu sözlerimi tasdik ve te'yid edecek kuvvetli şahadetler vardır. Yalnız şunu ilâve ederler ki kendisi pek akıllı ve hamiyetli bir eski vezir ve çok da fakir olan ölmüş bir adamdır ve hilekârlığa ve düzenbazlığa kat'iyen istidadı yoktur. Bunun bir misalini bana Sultan Hamid'in büyük oğlu Selim Efendi merhum, kendisiyle Cünye'de görüştüğümüz zaman söylemişti.

Efendi anlatmıştı ki Meşrutiyet'in ilânı akabinde Bulgaristan Şarkî Rumeli'yi, fuzulî olarak ilhak ediverince, Osmanlı hükümeti harb ile mukabeleye başvurmaktan çekinmişti. Çünkü bir taraftan da Macaristan İmparatorluğu Bosna-Hersek vilâyetimizi benimsemiş bulunuyordu. Aynı zamanda fırsatı ganimet bilip Girit'i ve bazı adaları da Yunanlıların ilhak etmesi ihtimalinden kurtulduğu için Avrupa'nın müdahalesiyle bu şerefi Rumeli meselesine bir çıkar yol bulmak maksadıyla Bulgaristan prensi Ferdinand'ı Şarkî Rumeli valisi sıfatıyla Osmanlı padişahına tâbi bir derebeyi olarak kabulüne tarafeyn razı olmuştu. O esnada Sultan Hamid ile bu vak'a üzerine görüşen Kâmil Paşa II. Abdülhamid'in ne kadar kuşkulu bir adam olduğunu düşünmeyerek kendisine daha makul bir yol göstermek istemiş ve demiş ki:

– Şevketmeâb efendimizce malûmdur ki, bu gibi ahvalde ecdadınız en büyük şehzadeyi vali olarak nasbederlerdi. Şehzade Selim Efendi hazretlerini Bulgaristan ve Rumeli-i Şarkî umumi valiliğine tayin buyurmanız, fikr-i âcizâneme göre, çok daha muvafık olurdu zannederim!..

Sultan Hamid bu sözü işitince bütün cinler başına üşüşmüş, sadrazamı, büyük oğlu Selim Efendi'yi kendi yerine tahta geçirmek için kapı yapıyor zannederek uzun müddet Kâmil Paşa'yı görmek istemediği gibi hiçbir şeyden haberi olmayan büyük oğlu Selim Efendi'yi Serencebey'deki konağından çıkarmak üzere hapsetmiş.

Selim Efendi merhum bu vak'ayı bana Cünye'de naklederken:
– Uzun müddet pederimin hakkımdaki şüpheli nazarlarından kurtulamadım. Halbuki ben hiçbir vakit gayr-ı kanunî işlere te-

şebbüsle vaktinden evvel bir mevkîe geçmek hırsında değildim. Nitekim bir müddet sonra bana birçok yerlerden kâğıtlar, mektuplar ve teklifler gönderdiler. Gel sen bu işin başına geç, bu tezebzübden memleketi kurtaralım! dediler. Ben kat'iyyen bu sözlerle iltifat etmedim ve sıramı beklemekle kanaat ettim! demiş ve bu iddiasını tevsik eden bazı evrak da göstermişti.

İttihadçılar Bâbîâlî baskını ile iktidarı ele aldıktan sonra dahi sâbık Sadrazam Kâmil Paşa'yı evinde de rahat bırakmadılar. Daha baskına teşebbüs etmeden kuracakları kabinenin bütün âzâsını tespit etmiş oldukları için derhal İttihadçı kabine Mahmud Şevket Paşa²² merhumun riyasetinde teşekkül etti. Bu kabinede Enver Bey Harbiye Nâzırı olmuştu.²³ Bilâhare Bahriye Nâzırı Cemal Paşa adıyla tarihe geçecek olan miralay Cemal Bey ise İstanbul mevkî kumandanı olarak pâyitahtın askerî ve mülkî inzibatını ele almıştı.

Yeni kabine kurulur kurulmaz ilk iş olarak sabık Sadrazam Kâmil Paşa'yı memleketi olan Kıbrıs'a sürmek oldu. İşittiğime göre baskından sonra konağına avdet eden Kâmil Paşa merhum, daha rahat bir nefes almadan Cemal Bey'in:

– Derhal bugün memlekettten çıkıp Kıbrıs'a gitsinler! ültimatomu ile karşılaşmıştı.

Kâmil Paşa Kıbrıslı olduğu ve İngilizlerin her halde az çok himayesine de mazhar bulunduğu farz edildiği için, İttihadçılar bu ihtiyar vezirin canına kastedemediler ve edemezlerdi. Ancak paşa merhumun toplanabilmek için istediği bir iki günlük müsaadeyi, İngiliz sefirinin de iltiması olduğu halde kabul etmediler ve memleketi derhal terketmesi hususunda ısrar ettiler. Kâmil Paşa da alelacele kaçıp gitti idi.

22 Mahmut Şevket Paşa (1856-1913). Hareket Ordusu kumandanı, Harbiye Nâzırı ve sadrazam olarak II. Meşrutiyet devrinin tanınmış isimlerinden. Bir suikast sonucu öldürülmüştür (bk. Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene*, s. 77).

23 Burada hâfızası Rıza Tevfik'i yanıltmış, hatası o sırada Sadâret yâveri olan Râgıb Bey tarafından tefrikaların yer aldığı gazetede yayımlanan mektubuyla düzeltilmiştir. Buna göre, Enver Paşa'nın Harbiye Nâzırlığı Mahmud Şevket Paşa'nın sadâretinde değil, Ahmed İzzet Paşa'dan sonradır. Râgıb Bey'in söz konusu mektubu kitabın sonunda yer alan Ekler kısmına konulmuştur.

Birkaç ay sonra merhumun Kıbrıs'ta nasıl fakirâne vefat ettiğini de yukarıda arzetmişim.

Kâmil Paşa merhumun üç erkek evlâdını da tanımışım. Sa'id Paşa'dan bilmünasebe bahsettim. Diğer iki oğlundan Abdullah Bey pek nâzik, uslu ve terbiyeli bir zattı. Siyasetle de uğraşmazdı. Diğer Şevket Bey ise benim Mülkiye Mektebi arkadaşlarımdandı ve kendisiyle pek sevişirdik. Kısa boylu, kibar ve babası gibi az söyler, çabukça söylerdi, kaşını gözünü oynatır asabî halleri vardı.

Üçler Saltanatı

Kâmil Paşa'dan sonra sadâret mevkiine geçen Mahmud Şevket Paşa Meşrutiyet devrinde ilk gördüğüm adamlardandır.

Meşrutiyet'in ilânının birinci haftasında ben Selim Sırrı Bey'le beraber İstanbul'un asayişini, İttihad ve Terakki komitesi adına, temine uğraşırken bir gün meşhur Selânikli Rahmi Bey²⁴ (bilâhare İzmir valisi olan zat) İstanbul'a gelmiş, Bâbüâlî caddesinde ötekine berikine beni soruyormuş. Tesadüfen ben de yukarıdan aşağıya iniyordum, göstermişler. Hemen geldi, ismimi ve kim olduğumu iyice benden anladıktan sonra boyuma sarıldı, öpüştük ve:

– Selânik'teki merkez-i umumiden sana selâmlar getirdim. Bütün kardeşler gözlerinden öpüyorlar. Ziyadesiyle memnuniyet beyan ediyorlar, hizmetinde ihtiyat ile devam et, bir kazaya uğramasın. Yakında, belki bir hafta, on gün sonra hepsi buraya geleceklerdir. O vakit adamakıllı görüşür ve el birliği ile çalışırız dedi idi.

Ben de:

– Kendilerine selâm söyleyin, ben de onların gözlerinden öperim! dedim. Fakat bana Selânik'ten selâm gönderip gözlerimden öpen adamların kimler olduklarını hiç bilmiyordum. Yalnız içlerinde Enver Bey'i Meşrutiyet'in ilânından 5-6 ay evvel, Türk şairi Mehmed Emin Bey merhumun evinde tesadü-

24 Rahmi Arslan Evrenosoğlu (1874-1947). 1912'de Selânik mebusu seçilmiş olup İstanbul'un işgalinden sonra Malta sürgünleri arasında da yer almıştır.

fen tanıdım. O sıralarda Mehmed Emin Bey Beşiktaş'ta, Serencebey yokuşunda oturuyordu. Enver Bey de o civarda ve sahil civarında oturmuş.

Mehmed Emin Bey merhumu Türk edebiyatı ve Türk şiiri cereyanında çok teşvik ederdim ve bu itibarla kendisiyle sık sık görüşürdüm. Hattâ ilk eseri olan *Türkçe Şiirler* unvanlı risalesi beş manzumeden ibaret iken benim ona yazdığım mukaddime ve takriz kitabın yarısından fazla idi ve bu eser basılmış olduğu için hakikat ortadadır.²⁵

O akşam Mehmed Emin Bey'in daveti üzerine ona yemeğe gitmiştim. Emin Bey'in yanında genç, mahcup ve ciddi tavırlı, yüzü gözü düzgün bir zabıt gördüm. Emin Bey bu genç zabiti bana takdim ederken:

– İstikbâlin ümidlerinden biridir. Pek müstaid, münevver ve hamiyetli bir gençtir, ismi de Enver Bey'dir dedi.

Ben de teşekkür ettim ve memnun kaldığımı söyledim. O akşam yemekte bizimle kalmasını rica ettikse de Enver Bey nâzikâne itizar etti ve yemekten evvel evine döndü idi.

Meşrutiyet'in ilânında Hürriyet kahramanı Enver Bey olarak kendini gösteren bu zâtı o zamandan beri hiç görmemiştim. İşte bana selâm gönderenlerden birisi bu Enver Bey olacaktı.

On gün sonra onlar İstanbul'a gelmeden beni Selânik'e davet ettiler, gittim. Orada da Enver Bey'le ve arkadaşlarıyla karşılaşmış görüştük. Benim Mehmed Emin Bey'in evinde tanıdığım mahcup ve nazik genç zabıt yine sükûtiliğini ve nezaketini muhafaza ediyordu. Amma hâlinde biraz gurur sezer gibi oldum.

İttihad ve Terakki'nin merkez-i umumisinin diğer âzâlarına gelince bunlar Talât, Rahmi, Doktor Nâzım, Doktor Bahâeddin Şakir ve eskiden pek iyi tanıdığım Selânikli Câvid beyler²⁶ idi. O aralık Mahmud Şevket Paşa da Selânik'te bulunuyordu. Ben paşayı işte bu suretle tanımış oluyordum. Câvid Bey merhum beni teşvik etti:

25 Konuyla ilgili olarak bk. Abdullah Uçman, "Yayımlanışından 100 Yıl Sonra *Türkçe Şiirler*", *Tarih ve Toplum*, sayı 186, Haziran 1999, s. 31-35.

26 Rıza Tevfik ile Câvid Bey ilişkisi için bk. Abdullah Uçman, "Rıza Tevfik'ten Câvid Bey'e Bir Mektup", *Tarih ve Toplum*, sayı 117, Eylül 1993, s. 19-27.

– İttihad ve Terakki Cemiyeti için para topluyoruz, git Mahmud Şevket Paşa'dan cemiyete yardım için bir miktar muavenet iste! dedi. Ben de yüzümü kızarttım, bunu Mahmud Şevket Paşa'ya söyledim.

Paşa merhum pek nazik davrandı ve dedi ki:

– Bilirsiniz ki askerler zengin olmazlar! Ve çantasını açtı, on iki altın verdi. Bu parayı Câvid merhuma teslim ettim. Ben asıl Niyazi Bey'i²⁷ de görmek istiyordum, fakat kendisi orada yoktu.

O sıralarda Selânik'in Hürriyet Meydanı dedikleri çarşısı pek neşeli idi ve acayip bir manzara arz ediyordu. Bulgarlar, Sırlar, Arnavutlar, Rumlar millî çete kıyafetleriyle pür-silâh oldukları halde dağdan inmişler ve o meydanda hürriyeti tes'id için hora tepip duruyorlardı. Meşhur Bulgar komitesi reisi Sandanski²⁸ de bunların arasında idi ve ben kendisiyle gazi-noda Câvid merhumun delâletiyle görüştüm ve bir masada kahve içtik. Sandanski Bulgarca'dan başka bir dil bilmediği için bir mektep hocası bize tercümanlık ediyordu. Bu adamın pek merhametsiz bir zalim herif olduğu rivayet olunurdu. Nitekim ef'âli de bunu tasdik etti.

İşte ben Mahmud Şevket Paşa merhumu, yukarıda da anlatmış olduğum gibi, Câvid merhumun teşviki üzerine kendisinden İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne yardım talebi vesilesiyle tanımıştım. Aradan zaman geçip Bâbüâlî baskınından sonra sadrazam olunca ziyaretine gitmedim. Evvelâ resmî bir memuriyetim yoktu, sonra da kendisinin pek meşgul bulunduğunu işitiyordum.

Bu sırada bir gün Filipin adalarının İslâmlarla meskûn cenup kısmının Amerikan valisi Finlay isminde bir zat İstanbul'a geldi, Amerikan Kız Koleji'ne misafir oldu. Ben de orada Fikret'ten sonra kızlara lisan ve edebiyat dersi verirdim. Mektebe

27 Resneli Niyazi (1873-1913). II. Meşrutiyet'in ilânını hazırlayan zabıt. Hâtıraları, *Hâtırat-ı Niyazi yahut Tarihçe-i İnkılâb-ı Kebîr-i Osmânî'den Bir Sayfa* (1910) adıyla yayımlanmıştır.

28 Yané Sandansky (1872-1915). Bulgar asıllı komitacı; aynı zamanda Dahilî Makedonya İhtilâl Teşkilâtı'nın önde gelen isimlerinden (bk. Mete Çetik, "Osmanlı Solundan Bir Portre: Yané Sandanski", *Tarih ve Toplum*, C. XXII, sayı 128, Ağustos 1994, s. 77-81).

misafir olarak gelen herkesi bana tanıtırlar ve yardım iktiza ettikçe tavassutumu rica ederlerdi.

Miralay Finlay idaresi altındaki bir buçuk milyon Malayalı müslümanları Çinlilere kız satmak, içki içmek gibi, İslâmiyet'e aykırı hareketlerinden korumak için Meşihat'tan ve makam-ı hilâfetten bir fetva almak maksadıyla İstanbul'a gelmiş imiş. Bu zâtın elindeki vesikalara baktım. Hükümetin merkezi olan Zamboanga şehrini hakikaten büyütmüş, faydalı tesisler kurmuş, pazar yerleri açmış, dükkânlar yaptırmış ve fazla olarak bir de cami kurmuş. Maksadı da ora halkını hakiki müslümanlık yoluna sevk etmek imiş. Bu zâtın valiliğe gelmesinden evvel oralı müslümanlar pek iptidaî bir hayat geçirirlermiş.

Kendisini evvelâ Şehzade Yusuf Izzeddin Efendi merhuma götürdüm, İslâmlar hakkındaki insaniyetinden bahsettim. Efendi merhum pek nazik davrandı. Amerikalı valiye cami için seccadeler, levhalar, Kur'ân-ı Kerîmler hediye etti. Ayrıca kendisine ikinci rütbeden bir Osmânî nişanı verdirdi. Birçok hayırsever İslâm zenginleri de bu yardıma iştirak ettiler. Neticede on bir sandık kadar eşya toplandı. İşte bu arada da Miralay Finlay'ı zamanın sadrazamı Mahmud Şevket Paşa merhumla görüştürmek için yalnız olarak Bâbîâlî'ye paşayı ziyarete gitmiştim.

Sadrazamı Bâbîâlî'de sadâret odasında yere serilmiş yalınkat bir yatak içinde buldum. Kendisi pek meyus bir çehre ile beni kabul etti. Âdeta hasta idi, işlerden ziyadesiyle bîzâr olduğunu da saklamadı. Paşaya, ziyaretimin sebebini anlattım. Amerikalı miralayın resmini ve vesikalarını gösterdim. Müslümanlık erkân ve vazifelerine riayet etmeleri için Malaya İslâmlarına hitaben bir fetva çıkartmak istediğini anlattım. Paşa biraz düşündü:

– Amerikalılar biz Türkler'e karşı biraz huşûnet gösteriyorlarmış. Bizde şer'an câiz olan taaddüd-i zevcât meselelerine şiddetle mu'teriz imişler: Bilmem böyle bir fetva sûreti kendilerince muteber olur mu? dedi ve tereddüt gösterdi.

Ben dedim ki:

– Efendim, bu rivayette biraz mübalâğa var, zira Amerikalılardan meşhur Mormonlar²⁹ sınıfı vardır ki bunların bazıları aynı zamanda yirmi tane kadınla evlenmişlerdir ve birçok çocuk sahibidirler. Vâkıa her Amerikalı Hıristiyan bunları taklid etmek istiyor, amma bunları Amerika vatandaşı olarak tanımaktan hiçbir vakit istinkâf etmemişlerdir. Bu hususta endişe buyurmayınız!

Bunun üzerine paşa, fetvanın verilmesine razı oldu ve şey-hülislâma bir tavsiye verdi. Nitekim Miralay Finlay'ın istediği fetvayı da aldık ve bir hafta sonra miralay selâmetleyip memleketine gönderdik.

İşte bu ziyaret sırasında Mahmud Şevket Paşa'nın derin me-yusiyeti ve perişan hâli dikkat nazarını çekmişti.

Anlıyor ve işitiyorduk ki İttihad ve Terakki'nin sadrâzamı pek karışık bir vaziyet içindedir ve fena halde sıkılmaktadır.

Kendisi, umumi kanaat ve zan hilâfına, Arap değil Bağdat'ta yerleşmiş bir Gürcü ailesinin evlâdıdır. Nitekim ben Bağdat'ta iken merhumun hâlâ orada yaşayan hısım ve akrabası ile görüştüm.

Mahmud Şevket Paşa'nın derin me-yusiyetinin sebebi bilâhâ-re anlaşıldı: Kendisi İttihad ve Terakki komitesi erkânıyla geçi-nemiyormuş. Nitekim çok geçmeden, Mahmud Şevket Paşa merhum bir suikaste kurban olarak öldü gitti. İttihad ve Te-rakki'nin, istemiş olsaydı, bu suikaste mâni olabileceği de o sı-ralarda tevâtür hâlinde şâyi oldu idi.

Mahmud Şevket Paşa'ya yapılan suikast herkesçe tafsilâtıyla malûm ve o sıralarda ben münhasıran hocalıkla meşgul bu-lunduğum ve zaten böyle kanlı işlere karışmaya fitratım da müsait olmadığı için bu hususta tafsilâta girecek değilim. Kaldı ki bu vak'anın tafsilâtını herkes benden iyi bilir! Yalnız benim dikkatimi çeken bir nokta var ki bu da bu cinayet tari-hinden itibaren İttihad ve Terakki erkânının karşılarında hiçbir salâhiyetli adam ve eski vüzerâdan hatırı sayılır bir kim-se bulmadıkları için, bütün bütün çileden çıkıp, gemi azıya al-

29 1830'da A.B.D.de Jr. Joseph Smith'in Âhir Zaman Azizleri İsa Mesih Kilisesi adıyla kurduğu yeni dinin mensuplarına verilen ad.

miş olmalarıdır. Bu suretle aralarında rekabet de zuhur etti ve üçler saltanatı böylece başlamış oldu.

Bu üçler saltanatı mümessilleri malûmdur: Talât, Enver ve Cemal paşalar.

Bunlardan Talât Paşa İttihad ve Terakki merkez-i umumisine ve cemiyetin hayli geniş ve sağlam olan teşkilâtına dayanıyordu.

Enver Paşa, vaktiyle kendisini Berlin sefaretî ataşemiliterliğine tayin ettirmişti. O münasebetle Almanlara hoş görünmek ve onlarla dostluk tesis etmek suretiyle orada âdeta şöhret kazanmıştı. Daha sonra da Almanya İmparatoru Wilhelm ile görüşüp onun da teveccühünü kazandı. Hattâ imparator kendisine elini uzatıp, elini sıkmak suretiyle iltifat etmişti. Bunun üzerine İstanbul'da Harbiye Nâzırlığı mevkiine geçmek için büyük bir hırs ve gayret gösterdi. Hattâ kendi kendisine rütbesini artırıp paşa unvanını takındı ve paşa üniformasını giydi idi. Bunu gören Cemal Paşa da kendini aynı rütbeye çıkarıp üniformasını giydi. Bu itibarla Enver ve Cemal paşalar kendilerine taraftar asker zümrelerine dayanıyorlardı. Fazla olarak Cemal Paşa Bâbîâlî baskınından sonra ziyadesiyle şiddet göstererek ortalığı sindirdiği için bir kuvvet temsil ve teşkil ediyordu.

Üçlerden her birinin etrafında kendilerine taraftarlık eden bellibaşlı kabadayılar vardı. Bunlar kendi paşaları nam ve hesabına hareket ederler, efendilerinin rakiplerini saymazlardı. Meselâ bunlardan birinin:

– Biz filân veya falanın postuna saman doldururuz! kabilinden atıp tutmaları halk arasında bile şâyi olmuştu.

Nihayet Enver Paşa Harbiye Nezâreti'ne geçince, imparatorun teveccühüne dayanarak ve burada, İstanbul'da herkesten ziyade o zamanlar nüfuz sahibi olan Alman elçisi Wangenheim'in dostluğu ve himayetiyle âdeta Türkiye'yi Almanya'ya bağlamıştı. O kadar ki Almanya'dan bize gelen vagonların, furgonların üzerinde "Enverland", yani "Enveristan" diye yazılar bulunduğunu ben kendim gördüm.

Enver Paşa'nın bu derece sivrilmesine, en ziyade sıkılan Talât Paşa idi. Halbuki daha Meşrutîyet'in ilânının ilk günlerinde beni

Selânik'e çağırıldıkları zaman bütün bu İttihad ve Terakki komitesi erkânıyla ilk defa görüştüğümde, o zamanlar sadece Talât Bey olan Talât Paşa, Enver Bey'le Niyazi Bey'i millî kahraman olarak ilân etmek tasavvurunda olduğunu bizzat bana söylemişti ve:

– Böyle zamanlarda bir kahraman bulunması çok büyük tesir yapar, âdeta cemiyetimizin elinde bir bayrak olur! demişti. Ben de cevaben demiştim ki:

– Kahraman böyle senin, benim kararım ile olmaz. Kahraman adam kendini işte gösterir, kahramanlığını bilfiil ispat eder ve bu pâyeyi ef'âliyle kazanır, uydurma kahraman olmaz.

Fakat Enver Paşa kendisini gölgede bırakınca, gidip Talât Paşa'ya, Selânik'teki bu görüşmemizi ihtar etmek istemedim. Bütün bunlardan bahsedişim, Almanya safında muharebeye girmiş olan İttihad ve Terakki komitesi erkânını, Almanlarla birleştiklerinden dolayı tenkit etmek için değildir. Yalnız devletin pek mühim zamanında milletin menfaatinin, birbirini çekemeyen iki üç kişinin elinde oyuncak olduğunu göstermek istiyorum. Yoksa Almanya ile birlikte harbe girişimizin pek zaruri olduğuna ben de inanıyorum. Hattâ bundan evvel de söylemiş olduğum gibi meşhur bir İrlandalı edip ve politikacı olan Sir Scawen Blunt bana 1910 senesinde, yani daha I. Cihan Harbi'nden dört yıl evvel, yazmış olduğu mufassal mektupta "Türkiye mukadderâtını bil-mecburiye Almanya ile birleştirecektir!" demiş ve esbâbını da uzun uzadıya anlatmıştı. Nitekim bu mektuptan evvelce de bahsetmiştim.

Şüphesiz yok ki muhabereden de kaçınamazdık, zira kavga asıl bizim yorgan üzerine idi. Nitekim bir ciheti de evvelce anlatmış ve Talât Paşa merhumla olan görüşmemizi nakletmiştim.

Mütareke Yıllarında

Birinci Dünya Harbi içinde Türk milletinin çektiği sıkıntılardan ve ızdıraptan bahsetmeğe lüzum görmüyorum.

Ben o sıralarda Karantina'da meclis âzâsındandım ve hususi dersler vermekle meşguldüm. Ben de mahrumiyet ve sıkıntılardan hisseme düşeni şikâyet etmeyerek taşıdım.

Fakat mağlûbiyet belirip de Mütareke imzalandıktan ve Yunanlılar da dahil olmak üzere düşman donanma ve askerinin İstanbul'u işgal etmelerinden sonra büsbütün hayatımızdan bîzâr olduk.

Ben öteden beri İngiliz ve Amerikan dostu olmakla maruf bulunduğum için şahsen bir hakarete maruz kalmadım. Fakat İngiliz polisinin yapmadığı münasebetsizlik ve haksızlık kalmadı. Meselâ sokakta eline bir tavuk almış götüren bir adamı tavuğu baş aşağı tutuyor diye birdenbire on lira para cezasına hükmeden İngiliz polisine karşı:

– Efendim, bu da kabahat midir? yolunda bir cevap verilince, ceza yirmi liraya çıkarılıyordu. Hattâ birbirinden sigara yakmak da büyük bir kabahat idi ve bunu yapanlar da para cezasına çarptırılırlardı.

Ben o esnada bir kere Doktor Nâzım merhumu gördümdü. Bana haklı bir sitemkârlıkta bulundu ve:

– Hocam, sen İngiltere'de âlim ve kibar İngiliz politikacılarından on on beş kişi tanımışsın, bütün İngilizleri onlar gibi sanıyorsun. Halbuki bizim burada hususi istihbarat memurlarımızın bize verdikleri raporları görecektir olursan fena halde mahcup olursun dedi ve beni gerçekten mahcup etti idi. Çünkü işgalden sonra İstanbulluya yapılan muamele hakikaten pek fena idi.³⁰

Fransızlara gelince, onlar da İngilizlerden aşağı kalmıyordu. Bir kere General Franchet d'Esperey İstanbul'u bizzat fethetmiş gibi, bir beyaz ata binerek şehre girip dolaşmış ve aklınca Fatih Sultan Mehmed'i taklide yeltenmişti.³¹ Sonra ben Beşiktaş'ta bir akşam tramvay istasyonunda bir kalabalık görüp arabamı durdurmuştum. Orada gördüğüm bir Türk polisinden bu kalabalığın ne sebeple toplandığını sormuştum. Cevaben dedi idi ki:

30 Bu konu hakkında daha farklı örnekler için bk. Mehmet Törenek, *Türk Romanında İşgal İstanbulu*, İstanbul 2002; Abdullah Uçman, "Bir İbret Belgesi", *Tarih ve Toplum*, sayı 193, Ocak 2000, s. 12-14.

31 General Franchet d'Esperey, 18 Şubat 1919 günü beyaz bir ata binerek fâtiha ne bir eda ile İstanbul'a girmiştir.

– Efendim, tramvayın ön tarafı müslüman kadınlarına tahsis edilmiş ve bir perde ile ayrılmıştır. İki genç hanım tramvayın ön tarafına geçip oturdular. O sırada iki Fransız zabiti, biraz da sarhoş oldukları halde, o kadınların yanına oturmak için ön tarafından tramvaya bindiler. Vatman kendilerine kadınların yanına oturamayacaklarını ihtar edince vatmanı tokatlamışlar. Ahali de heyecana geldi, o sırada hiç kimsenin tanımadığı iki adam çıkageldi ve bu zabitleri bıçaklayarak öldürdü, gitti.

Ben anladım ki iş sarpa sarmak üzeredir, çünkü Türkler Afrika'nın vahşi kavimleri gibi, bu türlü muameleye boyun eğecek bir millet olmadığını göstermeğe başlamıştır. Ondan sonra da Mustafa Kemal Paşa'nın polis ve jandarmaları İstanbul'a boşanıverdiler. Bunları İngiliz polisi men edemedi. Zira Türk polisi o kadar galeyana gelmişti ki bir gün bu jandarmalarla beraber Beyoğlu'nu dolaşmak üzere binlerce mektep çocukları ve kızlar Köprü'ye hücum ettiler. Jandarmaların arkasından bağıra bağıra yürüdüler ve Köprü'yü muhafaza eden İngiliz polislerini rüzgâr önünde savrulan gazel yaprakları gibi, süpürüp bertaraf ediverdiler. Bu millî azim ve irade tezahürleri de gösteriyordu ki Türk milleti bu mağlûbiyet darbesiyle ölmemiştir ve hiçbir vakit de hakarete tahammül edemeyecek kadar efendiliğini muhafaza eylemiştir.

İşte bu sıralardadır ki, kendisiyle ilk defa nasıl ve nerede görüşmüş olduğumu bundan evvel uzun uzadıya nakletmiş olduğum Sultan Vahideddin merhum, beni hayli gayr-ı resmî, fakat mühim işlerde kullandı.

Evvelâ işgal kuvvetleri başkumandanı General Harrington ile münasebete getirdi. Hattâ bir gün bana demişti ki:

– Benim tarafımdan siz General Harrington'a lütfen bir çay ziyafeti veriniz. Size hizmet edecek adamlar tayin olunmuştur.

Filhakika Dolmabahçe Sarayı'nda bir çay ziyafeti verildi ve ben de bu vesile ile General Harrington ve refİKası Lady Harrington'u tanımış oldum.

İngiliz generali gayet diplomat bir askerdi. Boylu boslu sağlam yapılı idi. RefİKası çizme giyer, elinde kırbaçla süvari kıyafetinde dolaşır asker kılıklı bir kadındı. Saraydaki çay takımı,

Büyük Napoléon tarafından hediye edilmiş bir masa ile tabak servisinden tereküb ediyordu. Bunların hepsi de tarihî bir kıymeti olan antikalar idi. Çay ziyafeti bu kıymetli ve tarihî takımlarla verildi idi.

Çaydan sonra General Harrington'a sarayın salonunu gezdirdik. Duvarlarda birçok tablolar vardı. En kıymetlileri meşhur Ermeni ressamı Ayvazovski'nin³² idi. Aslen Kadıköylü bir fakir Ermeni çocuğu olan Ayvazovski mukadderatına tâbi olarak, dolaşa dolaşa âkıbet Rusya'da yerleşmiş ve resme fıtrî bir istidadı olduğu için devrin en meşhur artistleri sırasında mevki tutmuştu. Bu adamın başlıca zevki de deniz resimleri yapmaktı. Onun kadar denizi kudretle resmeden olmamıştır. Meselâ bir tablosu İstanbul'un sabah erkenden sisli bir zamanında, iki direkli bir bumbartayı bir filika içinde birkaç kişinin kürek çekmek suretiyle yedekte sürüklediğini tasvir eder. Ön taraftaki adamlar, yani gemiyi çeken kayıkçılar hayli vâzıh göründükleri halde koca yelkenli gemi âdetâ bir hayal gibi tasvir edilmiştir. Ayvazovski'nin sarayda böyle birkaç tablosu vardı. General Harrington bu tabloları pek beğendi idi.

Bu çay münasebetiyle İngiliz generaliyle aramızda nazikâne bir ahbablık hâsıl olmuştu. Hattâ onun İstanbul'daki vekili olan General Frank'ı da o sırada tanımıştım.

General Frank fevkalâde bir meraka tutulmuştu, Teosofi yani bir nevi "İspritizma ve tasavvuf" iptilâsında idi. İstanbul'daki hayli müşkül işlerine rağmen Beyoğlu'nda Tokatlıyan Otel'i'nin karşısında bir Teosofi klübü tesis etmişti. Oraya kendisi gibi birçok meraklıları toplardı ve her hafta seanslar yapardı. Bu Teosofi meselesinden oldukça haberdar bulunduğum için ben de kendisinin daveti üzerine üç konferans vermiştim. Bu konferanslar da tab'edildi, nüshaları bende mevcuttur.

32 Ayvazovski, Hovhannes (1817-1900). Daha çok deniz konulu resimleriyle tanınan Ermeni asıllı ünlü Rus deniz ressamı. Çeşitli tarihlerde İstanbul'da da bulunmuş ve Sultan Abdülaziz'in Dolmabahçe Sarayı için sipariş ettiği tablolar dolayısıyla kendisine Osmanlı nişanı verilmiştir. Tabloları İstanbul'da 1881, 1882, 1886 ve 1888 tarihlerinde dört defa sergilenmiştir. Tanınmış tabloları arasında "Mehtapta İstanbul" (1846), "Kız Kulesi" (1848), "Sarayburnu" (1874), "Göksu Kasrı" (1875) ve "Güneş Batarken İstanbul" (1891) bulunmaktadır.

Bu dostluklarımıza binaen ara sıra ikisiyle de görüşürdüm, fakat General Frank'la hemen her hafta buluşurdum. Bu zat politika işleriyle uğraşmazdı. General Harrington ise, evvelce de arzetmiş olduğum gibi, diplomat bir adamdı. O zamanlar daima tekrar ettiği bir söz vardı:

– Biz Türkiye'de kalmak için gelmedik, geldiğimiz gibi gideceğiz. Bizim Türklere karşı bugünkü vaziyetimiz ârizidir. Biz Sultan Mahmud devrinden beri Türkiye'nin kuvvetlenmesine ve kendi saltanatını muhafaza etmesine birçok defalar fiilen yardım etmişizdir, İngilizler dostlarına dostturlar, düşmanlarına da düşmandırlar... derdi.

Bir müddet sonra da İngilizler arasında telâş ve heyecan verici bir rivayet çıktı idi. Bilhassa bu İngilizlerin ağzında şu söz dolayıyordu:

– Geliyor, Mustafa Kemal Paşa geliyor!..

Yine bu sıralarda Frew isminde gayet kalles, kısa boylu, ufak armut kafalı ve İskoçyalı bir Anglikan papazı vardı. Bu adam bana sokulur, dost görünmeye çalışırdı. Bu adamın çok fena, müzevir ve entrikacı olduğunu İngilizler bile saklamazlardı. Hattâ bana, iyi Türkçe bilen genç bir İngiliz zabiti:

– Sizde Said Molla neyse bizde de papaz Frew odur! demişti.

İşte bu o telâşlı ve heyecanlı günlerde bu papaz Frew de:

– Geliyor, geliyor! deyip duruyordu. Ben kendisine:

– Kim geliyor ki bu kadar korkuyorsun? diye sormuştum.

Bana cevaben:

– Mustafa Kemal geliyor! dedi.

Köprü üzerinde idik... Boğaz sularında bir dağ heybetiyle yatan dört büyük devletin harp gemilerini ve dritnotlarını göstererek dolaylı bir tarzda:

– Bunlara karşı ne yapabilir ki bu kadar korkuyorsunuz? diye sordum. Cevap olarak:

– Aziz dostum, Mustafa Kemal Paşa her şeyi gözüne aldır-mış bir adamdır. Tekrar bir muharebe çıkarsa ancak o çıkara-bilir ve böyle bir muharebe çıkınca da Türkiye'ye münhasır kalmaz. Çünkü Türkiye'ye dokunan bir harp çarçabuk dünya-ya sirayet eder. Halbuki İngiliz milleti kat'iyyen harp etmeye-

ceğini, büyük nümayişlerle, İngiliz ricaline bildirdi. Türkiye'nin göstermek istediği cesarete karşı Lloyd George yeni bir muhabere açarak Türkiye'yi büsbütün ezmek lâzım geldiğini beyan etmişti. Umumî efkâr kendisini derhal mevkiden düşürdü, dedi.

Ben de dedim ki:

– Mustafa Kemal Paşa gelirse zannetmem ki bana doğrudan doğruya bir şey yapsın. Çünkü vaktiyle bana teveccüh göstermişti. Binaenaleyh benim korkum yok, varsın, gelsin buyursun!

Maksadım İngilizler arasındaki telâş ve heyecanın hakiki mânâsını anlamak, karşımdakini deşmekti. Nitekim bu hal çok sürmedi, anlaşıldı. Zira bu propagandanın ikinci faslı olarak başka bir ağız kullanılmaya başlandı. Bu sefer de:

– Mustafa Kemal Paşa gelecek ve padişahı tahttan indirip idam ettirecek. Çünkü bu Türk ihtilâli tamamiyle Fransız büyük ihtilâlinin aynıdır. Fransızlar XVI. Lui'ye³³ ne yaptılarsa Türkler de Vahideddin'e onu yapacaklar!.. Yoksa başka türlü bu inkılâp tamam olmayacaktır!. şâyiaları yayıldı.

Saray'da Telâş

Bunun üzerine bana saraydan birçok sualler yağmaya başladı. Hattâ Vahideddin merhumun hekimbaşısı Reşat Paşa merhum –kendisi pek nazik bir dostumdu– beni çağırtmış. Gidip görüştüm, paşa ortalıkta dolaşan bu şâyiaları kastederek:

– Beyefendi dedi, bunların aslı var mı? Telâş içindeyiz. Ne biliyorsanız rica ederim bana lâyıkiyle anlatın. Zira Saray-ı Hümâyûn fena halde heyecan içindedir. Hattâ Harem-i Hümâyûn'daki telâş o kadar arttı ki, aman şevketmeâb efendimizi kaçırsın, ne olursa olsun diye uyku uyudukları bile yok!

Ben de cevaben demiştim ki:

– Zannederim ki İngilizler padişahı buradan kaçırmak istiyorlar. Tabiidir ki öteden beri hilâfete karşı ziyadesiyle aleyh-

33 Louis XVI (1754-1793). Fransız İhtilâli'nden önce Bourbon hânedânından tahta çıkan son Fransa kralı (1774-1793). İhtilâlden sonra karısı Kraliçe Marie-Antoiette ile birlikte giyotine gönderilmiştir.

tar ve düşman idiler. Çünkü hilâfet I. Selim'den itibaren kuru bir unvandan ibaret kalmışken Sultan Hamid İngilizlere karşı babasının politikasını tamamiyle reddetmiş ve memleketinde istiklâlini muhafaza edebilmek için her türlü vasıtaya müracaat etmeyi kendisine meslek ittihaz eylemişti. Meşrutiyet'in ilânı sıralarında İngilizler haklı olarak ümid ediyorlardı ki hilâfetle meşrutiyet kat'iyyen uyuşmayacaktır. Çünkü hilâfette kanun Meclis-i Mebusan'ın kararında değil, Kur'ân-ı Kerim'in naslarına tâbidir ve halife o nasları değiştiremez, olsa olsa tefsir edebilir. Yani hilâfet idaresinde kanun, mahiyeti ve menşei itibariyle ilâhîdir. Halbuki meşrutiyette Millet Meclisi âzâsı tecrübe üzerine ve rey ekseriyetiyle kendisi yapar ve kendisi feshediverir. Abdülhamid kuru bir unvandan ibaret olan hilâfeti âdetâ elinde sihirli bir asâ gibi kullanmış ve İngilizlere hayli zarar vererek İngiliz politikasına engel olmuştu.³⁴

Meşrutiyet'in ilânı sırasında İngilizlerin besledikleri bu ümid de boşa çıkınca fena halde me'yus oldular. Bu itibarla şimdi halifeyi ellerinde bulundurup tezlil etmek istiyorlar ki hariçte hilâfetin bir itibarı kalmasın.

Reşat Paşa bu cevabı makul bulmuş, ancak:

– Padişaha bu nasıl söylenebilir ve kim söyleyebilir? demiş ve;
– Elhükmülillâh! diyerek bana veda etmişti. Filhakika daha bir müddet padişah İstanbul'da kaldı ve arabasıyla şehri dolaşmak suretiyle teveccüh kazanmak istedi. Fakat halk tamamiyle lâkayd kaldı. Nihayet bir mevlid günü saraya davet olunduk.

Yıldız Sarayı'nda benden ve bir iki ihtiyar mütekaid memurdan, bir de birkaç harem ağasından başka kimse yoktu.

Hâfızlar vazifelerini ifa edip mevlid okurken bazı kimseler hüngür hüngür ağlıyorlardı ve dağıtılan şekerin pek âdi nev'inden olduğunu da ben bizzat gözlerimle gördüm.

Ben de müteessir oldum, çünkü Osmanlı Devleti'nin başında tabii olarak bulunmuş olan padişahlardan hiçbirisi bu derece sefalet ve hakarete düştükten sonra, yine mevkiini muhafazaya

34 Bu konuda daha fazla bilgi için bk. Abdullah Uçman, "Rıza Tevfik'ten A. Toynbee'ye Hilâfet Üzerine Bir Mektup", *Tarih ve Toplum*, sayı 144, Aralık 1995, s. 10-14.

çalışmamıştı. Halbuki ahvâlin bu şekli almasında ve bu vaziyette düşmesinde, yani memleketin idaresinde Sultan Vahideddin'in zerre kadar dahli ve tesiri kalmamıştı. Unutmamak lâzımdır ki kendisi bir kukla mevkiinde idi ve memleketin bütün idaresini galip devletler ve bilhassa İngilizler ele almışlardı.

Ben kendi hesabıma bir şeye inanmıştım, o da bulunduğumuz muhit ve ahval içinde memleketi sahipsiz bırakmamak; her ne pahasına olursa olsun, hattâ çerden, çöpten bir hükümet teşkil ederek hiç olmazsa bir hükümet kurmak salâhiyetini Türklerin elinde tutabilmektir.

O devri yaşamamış ve o tehlikeli günleri idrak edememiş olanlar başarmak istediğimiz bu kadarcık bir muvaffakiyetin, hiç yoka nisbetle, ne büyük bir ümid gölgesi teşkil ettiğini lâ-yıkıyla tasavvur edemezler.

Evet!.. Benim de âzâsından bulunduğum ilk Tevfik Paşa kabinesi, şüphesiz çerden çöpten yapılmış bir kukla hükümetti.

Bu hakikati benden iyi bilen olmasın!.. Lâkin o zaman ondan iyisi değil, ondan başkası da yoktu. Ahval mübremdir, yani padişahı ve hizmete kabiliyetli görünen bazı kimseleri icbâr ediyordu. Öyle bir zamanda maruf İttihadçılar'dan adam seçilemezdi. Tevfik Paşa yeni bir sulh kabinesi teşkiline padişah tarafından memur olmazdan evvel, İttihad komitesinin nüfuzuyla İzzet Paşa³⁵ kabinesi teşekkül etmiş ve başlıca işi bu komitenin ileri gelen âmillerini Almanya'ya kaçırıp kurtarmak için lâzım gelen vasıtaları hazırlamak ve kaçmalarını –hükümet himâyeti sayesinde– teshil etmek olmuştu.

Galip devletler sulhün bir ayak evvel imza edilmesini istiyorlardı. Muharebe –tahmin edildiğinden çok ziyade– sürmüş ve galip devletleri de fena halde sarsmış olduğu için, içtimâî, ahlâkî, iktisadî ve mâlî birçok tehlikeli meselelerin zuhuruna ve korkunç kargaşalıkların vukuuna meydan vermişti. Hattâ Türkiye'ye ve onun iltihak etmiş bulunduğu merkezî devletler zümresine karşı samimi bir ittifak ile muharebeye girmiş İtilâf devletleri arasında, hayatî menfaatlerin bazı vecihlerden uy-

35 Ahmed İzzet Paşa (1864-1937). Osmanlı İmparatorluğu'nun son sadrazamlarından.

gunsuzluğu, muharebede galebeyi kendi lehlerine temin ettiklerinden sonra –daha ziyade vâzıh olarak– göze çarpmış ve enâî kıskançlıklara ve gizli entrikalar politikasına revaç vermişti. Her muharebenin sonu bize karşı müttefikler harbetmiş olan devletler arasını bozmuş ve onları birbirlerine düşman etmişti. İlk Harb-i Umumî başlamazdan hemen iki sene evveli, yani 1912’de Balkan Harbi bizi belâyâ sokmuş ve hemen bir sene sonra, yani 1913’te Türkiye’nin mağlûbiyeti ve tekmil Rumeli vilâyetlerini kaybetmesiyle neticelenmişti. Fakat galibiyeti ihraz eden küçük devletler arazi taksiminde uyuşamayıp, haris Bulgaristan’a harp açmışlar ve onu mağlûp etmişlerdi. Bu uygunsuzluk İttihad hükûmetinin gayret ve hamiyetini uyandırmış ve Edirne’nin yeniden Türkiye’ye ilhak edilmesine iyi bir fırsat vermişti. Bu vak’adan hemen bir sene sonra da bütün medenî âlemi ateşe verecek bir Harb-i Umumî başladı. Buna Almanya çoktan hazırlanıyormuş, İngiltere’nin de bundan gafil olmadığı tahakkuk etmiştir. Hulâsa harp ihtimaline karşı yapılan ittifaklar galibiyeti temin etse bile hayatî menfaatlar meselesi ekseriya müttefikler arasında derin ve tehlikeli ittifaklara ve binaenaleyh dost devletler arasında bile *Machiavelisme* siyasetine revaç verdiği siyasî tarihlerde nazar-ı dikkate çarpan bir hakikattir ki mükerrer tecrübelerden istidlâl olunmuştur. Onun için İttihad komitesi erkânı da devr-i saltanatlarının son demine kadar İstanbul’dan çıkamadılar ve çıkarken de idarenin dizginlerini yine bir İttihadçı kabinesinin ellerine emanet ettilerdi. Çünkü bugün tabiatla mucize vukuna âlimler inanmasalar da dünya siyasetini idare edenler inanmağa meyyal bulunuyorlar. Hele fena bir vaziyette, korkunç bir endişe ile pek rahatsız bulunanlar mutlaka işi uzatıp –hiç beklenilmeyen bir cihetten– inâyet-i İlâhiye’nin veyahut güler yüzlü fâilin tecellisine, yani bir mucize zuhûruna muntazır bulunurlar.

Düşkünlerin ve zayıfların bu ümidi, ihtiyatkârlık siyaseti şeklini alır; itiraf etmeliyim ki bu ümit miskincesine tevekkül-den ve iradeti felce uğratan me’yusiyetten çok iyidir. İyice bildiğim bir keyfiyet olduğu için iddia edebilirim: İttihadçıların

–en ümitsiz zamanlarında bile– muvaffakiyetle kalkınmalarına sebep, mâneviyetlerine daima bir muvaffakiyet ümidiyle kuvvet veren ve tahakküm hırsından doğan bu gayretleri idi. En mühim düsturları –ekseriya eski mahalle kahvelerinde görülen– “Bu da geçer yâhû” levhasının ifade ettiği prensip idi. Muhaliflerle mübahaseleri esnasında: “Biz bundan evvel nice vartalar, nice tehlikeler atlattık. Bu da geçer yâhû!” diye bahse nihayet vermek âdetleri idi.

Mondros musalâhanâmesi Tevfik Paşa kabinesinden evvel iş başında bulunan İzzet Paşa kabinesi tarafından mecburen imza olunmuş ve bu vazifeyi kerhen ifaya Çerkes Rauf Bey³⁶ memur edilmişti; kendi o kabinede Bahriye Nâzırı olmak sıfatıyla o musalâhanâmeyi yine 1918 senesi Teşrin-i evvelinin 30. gününü imzalamıştı. Herkes bilmese bile tarihimizin o sefalet devrini bilenler ve bütün Avrupa müverrihleri ve meşhur gazete muhabirleri biliyorlar ki o vesika daha sonraları akdolunan Sèvres muahedesinin esasını teşkil ediyordu. Hattâ onun bir maddesi 1914 Harb-i Umumîsi’nde galip gelmiş olan dört büyük devlete (yani Amerika, İngiltere, Fransa ve İtalya’ya) memleketimize karşı pek zalimane bir hak veriyordu: “Galip gelen dört büyük devlet Türkiye’nin herhangi noktasında askerî kıtaâtı bulunduracak ve sahillerinin hangi cihetinde üssü-bahriler ittihaz etmeğe hak ve salâhiyet sahipleri olacaklar ve her ne türlü eşyaya ve levâzıma muhtaç olurlarsa Türk devleti bunları o devletlerin mümessillerine sûratle tedarik ve teslim etmek hususunda her türlü teshilât gösterecektir. Hattâ icab ederse bu dört devlet bu kontrol vazifesini kendi aralarından bir devlete havale ve onu tevkil edebileceklerdir!”

Mondros musalâhanâmesine dercettirmiş bulundukları bu maddenin az bir zaman sonra ne müthiş kıtallere, ne vahşiya-ne cinayetlere ve katliamlara vesile ve meydan verdiğini bütün vatandaşlarımıza bildirmek için iki üç satırlık sözle pek feci bazı vukuatı ihtar etmek kâfidir; fazla olarak o buhranlı zamanlarda dünyanın berbat olmuş muvâzenesini ıslah ve sulhü

36 Hüseyin Rauf Orbay (1881-1964). Hamidiye Kruvazörü kumandanı; Cumhuriyet’ten sonra bakanlık ve büyükelçilik de yapmıştır.

kıyamete kadar ibkâ ve sıyânet edecek olan meşhur siyasi adamların en ileri gelenlerinden Monsieur Clemenceau Fransa hükümetinin riyasetinde bulunuyor ve siyasette meslek değiştirmekle büyük şöhret kazanmış olan Mister Lloyd George da İngiltere devletinin pek çapraşık politikasını idare ediyordu.

Bu büyük diplomatların her ikisi de o zamanlar yeni türemiş olan Yunan kahraman-ı siyasisi Monsieur Venizelos'un elinde âlet olmuşlardı, çünkü bu adamın siyasi ve idari dehâsına meftun idiler; hattâ Avrupa'da ve hele burada Monsieur Venizelos'u eski Yunan'ın parlak cumhurreisi ve idare adamı olan meşhur Perikles'in³⁷ ta kendisi zannediyorlardı. Bunun için Mondros musalâhası imza edildikten sonra (yani 15 Mayıs 1919'da) Venizelos'un ısrarı üzerine Yunan askerlerinin İzmir'i işgal etmelerine müsaade etmişlerdi. Mondros 30 Teşrin-i evvel 1918'de imza edilmişti, demiştim. Kıyas buyurunuz, beş ay on gün sonra!

Bu musalâhayı ve arada fâsılayı Monsieur Clemenceau ile Mister Lloyd George hatırlayamayacak ve düşünemeyecek kadar gafil adamlar değildi. Lâkin bu kadar tehlikeli bir tedbirsizliğin ne büyük ve ne fecî aksülâmeler ve korkunç neticeler doğuracağını düşünemeyecek kadar sathî nazar ve burunlarından ötesini göremez adamlardı.

Ben, muhterem okuyucularıma hususi bir niyetle ve iltizâmen bu vukuatı tekrar ve kısaca hatırlatmak için tarihi kayıtlarını zaptederken masamın üzerinde İngiltere'nin ve Amerika'nın en bî-taraf ve derin malûmatlı tarih âlimlerinin, bu son felâket devrine ve bilhassa bu Anadolu işgaline dair yazmış oldukları en muteber kitapları açık bulunduruyorum.

Bunlardan birisi meşhur *Rewiew of Rewiews* unvanıyla Londra'da her ay çıkan büyük mecmua sahibi ve muharriri Mister William Staide'in on dokuzuncu asır siyasetinin İngiliz nokta-i nazarından yazılmış tarihidir. Bu liberal ve çok insaniyetli adamın eseridir, o benim dostumdu ve o tarihte bana ithafnâme-

37 Perikles (M. Ö. 495-429). Atina demokrasisini geliştiren ve yayılcılığı en uç noktasına ulaştıran devlet adamı. Ünlü Atina Akropolis'i'ni de o inşa ettirmiştir.

siyle imzası vardır. Bu büyük muharriri İngiltere parlamentosu tarafından davet olunan Türk mebuslarından biri olarak 1909'da Londra'ya ilk defa gittiğim zaman tanımış ve çok teveccühünü kazanmıştım. 1912'de âlemin ahvâlini pek karışık gördüğünü söylemiş ve bir büyük harp hazırlığı sezmişti.

Her milletin sulhperver mütefekkir ve muharrirlerinden adamlar toplayıp sulh propagandası uğruna nutuklar söylemek için Amerika'ya, Fransa'ya, İspanya'ya, Almanya'ya seyahate çıkmaya karar vermiş ve İstanbul'a dahi uğrayıp benim vasıtamla birçok hükümet adamlarıyla görüşmüştü. Beni hükümetten müntehab Türkiye delegeşi olarak birlikte götürmek istedi. O vakit İttihad hükümeti iş başında idi, ben de hükümetle alâkam olmamakla beraber, şiddetle muhalif olduğumdan dolayı hükümet beni kat'iyen tevkil edemeyeceğini söylemişti. Zavallı adamcağız: "Ben hemen Amerika'ya gidip bazı samimi dostlarımla bu işi başarmaya çalışacağım, mutlaka seni getirtirim!" demiş, Türkiye'den ayrılıp hemen yeni yapılan meşhur Titanic vapuruyla seyahat ederken Atlantik denizinde 14 Nisan gecesini büyük bir buz kütesine çarpıp batan o koca vapur yolcularının çocuklarıyla beraber boğulmuş olduğunu teessürle gazetelerde okudumdu.

Diğeri de zamanımızın en filozof tarih âlimi ve Oxford Üniversitesi'nin eski Yunan edebiyatı muallimi Profesör Toynbee'nin³⁸ *Yunanistan'da ve Türkiye'de Garb Meselesi*³⁹ unvanlı kitabıdır. Bu kitap 1914'te başlayan Umumî Harb'in en bî-tarafâne ve hakîmâne yazılmış tarihidir ve kendisi Kırmızı Salib Cemiyeti tarafından müfettiş ve muhabir olarak Anadolu'nun her tarafını gezmiş, Yunan işgalinin fecâyiini görmüştür. Mister Lloyd George'un yanlış ve menhus siyasetinin her iki taraf için yüz binlerce kurban verdiğini iddia ediyor. Faillerinin ve telef ettikleri kadınların ve erkeklerin isimleriyle, hüviyetleri-

38 Arnold J. Toynbee (1889-1975). Tanınmış İngiliz tarihçi. Daha çok on iki ciltlik *A Study of History* (1934-1961) adlı eseriyle tanınmaktadır [Kısa bir özeti *Tarih Bilinci* (2 C., 1975, 1978) adıyla Murat Belge tarafından Türkçeye de çevrilmiştir.] Diğer iki eseri daha *Tarih Üzerine İki Konferans* (1962) ile *Türkiye, Bir Devletin Yeniden Doğuşu* (1971) adlarıyla dilimize çevrilmiştir.

39 Kitabın orijinal adı *The Western Question in Greece and Turkey*'dir (1922).

le hikâyelerini zabt ve kaydetmiş ve Mustafa Kemal Paşa'nın muvaffakiyatını ve zafer tarihini yazmıştır.

Bunun gibi üç dört kitabı daha var ki hep bu harp tarihine dairdir; fakat zikrettiğim ilk kitabının mukaddimesini, bir de 259. sayfasından başlayıp 319. sayfasında nihayet bulan "Katliâm ve İmha Muharebesi" unvanlı yedinci bâbı okuyunuz, tûyleriniz ürperir ve sar'aya benzer bir ra'seye tutulursunuz.

Profesör Toynbee İstanbul'a geldiği zaman pek Yunan muhibbi idi. Benimle pek iyi görüşmüş ve kitabında benden hüsn-i sûretle bahsedip hakkımda iyi şahadet etmiş, yalnız niçin Mustafa Kemal Paşa tarafını iltizam edip de onunla beraber çalışmadığımı anlayamadığını itiraf etmiştir. İngiltere'ye avdetinde de mektuplaştıktı. Bende bir iki mektubu vardır. Bu devre ait olan hâtırâtımın nihayetinde o ciheti de okuyucularıma anlatacağım. Bütün ef'al ve harekâtımda gizlemeğe mecbur olacağım bir şey yoktur.

Bu kitaplardan mâadâ bu tedkikat sahasında çok istifade etmiş olduğum beş altı büyük kitap daha varsa da bunlardan ikisini çok faydalı buldum ve birçok malûmat iktibas ettim. Biri Amerikalı, biri İngilizdir. Sırası geldikçe isimlerini zikredeceğim.

Bu tafsilâta meydan açtığıma sebep, Tevfik Paşa kabinesine davet olduğum zaman bütün bu vukuâtın yüzde sekseninden bî-haber bulunduğumu –mazeret makamında– arzettim.

Benim bildiğim en mühim vukuât Mondros muahedenâmesinin İzzet Paşa kabinesi tarafından bil-mecburiye imzalanmış olmasıdır. Çünkü bana o zamanlar bu vesikanın bir Fransızca metni, yani kopyası ile bir de İngilizcesi gönderilmişti ki hâlâ kâğıtlarımın arasında mevcut ve mahfuzdur.

Ben Tevfik Paşa kabinesine Maarif Nâzırı olarak girdiğim zaman, adam kıtlığından dolayı Posta ve Telgraf Nezâreti'ni de –vekâleten– sırtıma yükletmişlerdi. Bu nezârete taallûku olan işlerle hemen meşgul olamadım diyebilirim. Yalnız İngiltere sefâretinden bir şikâyetnâme almıştım; İngilizlere ait birçok mektupların vârid olmadığı ve bir hayli zaman geçtiği halde bulunamadığı iddia olunuyordu. Kendim bu işle bir gün ta-

kayyüd ettim. Ciddi tenbihatta bulundum. Ertesi gün ikinci üzerinde bir çuval içinde mektupları getirdiler. Hemen o akşam, sefârethâneye o çuvalı gönderdim ve sefâret baş tercümanını Mister Ryan'a bir kısa mektup da yazdım. Lisanımızı çok iyi bilen bu zat benim İngiltere'de en iyi dostum, meşhur müsteşrik Profesör Edward G. Browne'ın en iyi şakirtlerinden İrlandalı bir zattı. İngiltere parlamentosu, genç Türk mebuslarından beş on kişi görmek merakıyla bizi davet ettikleri zaman, 1909'da Londra'ya giden sarıklı, fesli, Arap, Türk ve Makedonyalı mebuslardan on dokuz kişi bu davete icâbet etmiş, hattâ mebus olmayan Çerkes Canbulat Bey⁴⁰ de İttihad komitesi gözdelerinden olmak itibariyle katarı katılmıştı. Bu cemaatte ben de vardım. Profesör Browne'ı ve daha bazı üniversite erkânını Meşrutiyet'ten evvel tanırdım,⁴¹ hattâ profesörlerden mürekkep bir heyetin iltiması üzerine Hurûfîler'in mezhebi ve menşei hakkında Fransızca bir kitap yazmıştım. Biz İngiltere'ye sefer etmezden evvel 1909'da Leiden'de basılmıştı.⁴²

Mister Ryan'ın bana teşekkürnâmesi var. İleride bu zâttan uzunca bahsetmeğe mecbur olacağım; beni ve Damat Ferid Paşa kabinesinde bulunan bazı meslek arkadaşlarımızı İstanbul'dan çıkarıp mümkün ve mutasavver olan bir büyük tehlikeden kurtaran o olmuştu.

Evet, ben Tevfik Paşa kabinesine dahil olduğum zaman iki nezârete memur edilmiş olduğum halde hiçbirine hakkıyla hizmet edememiştim. Çünkü pâyitahtı ve memleketimizin birçok

40 İsmail Canbulat (1880-1926). II. Meşrutiyet'ten önce Selânik'te kurulan gizli Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurucularındandır. 1908'de İstanbul'a gelerek İttihad ve Terakkî'nin önde gelen liderleri arasına katılmıştır. 1912'de İzmit mebusu olmuş; daha sonra emniyet teşkilâtında görev almış, İstanbul valiliği yapmıştır (1915). Bir ara Dahiliye nâzırlığında da bulunmuştur (1918). İstanbul'un işgali üzerine Malta'ya sürülmüş, dönüşünde İstanbul mebusu olarak meclise girmiştir. Daha sonra Atatürk'e karşı düzenlenen İzmir suikastıyla ilgili görülerek İstiklâl Mahkemesi'nin kararıyla idam edilmiştir.

41 Rıza Tevfik ile Browne ilişkisi hakkında bk. Abdullah Uçman, "A History of Ottoman Poetry Üzerine Mektuplar: Rıza Tevfik'ten Edward G. Browne'a" (I), *Tarih ve Toplum*, sayı 147, Mart 1996, s. 4-12.

42 *Textes Houroufis* adıyla 1909'da Fransızca olarak yayımlanan bu kitabın birinci bölümü M. Clément Huart'a, "Étude sur la Religion des Houroufis" başlıklı ikinci bölümü ise Rıza Tevfik'e aittir.

mühim yerlerini işgal etmiş olan galip devletlerin askerleri ve mümessilleri Osmanlı hükümetinde zerre kadar salâhiyet bırakmamışlardı. Fakat hükümetimizle münasebette bulunmak için resmen bir zâtın tayin olunmasını hükümetimizden istemişlerdi. Bu gibi eziyetli işleri herkes üzerinden atar, Tevfik Paşa hükümeti beni bu sıkıntılı işe tayin etti. Siz İngilizce ve Fransızca bilirsiniz, daha münasibi yoktur, dediler. Ben de istin-kâf edecektim ve edebilirdim, fakat birçok kimseleri görmek ve mühim bir hayli meseleler müzakere ve münakaşa olunurken teferruat-ı umûra vâkıf olabilmek merakı, bu vazifeyi kabule beni razı etti. İstanbul'un iâşesi ve buğday tedariki meselesi, nakliyat ve tramvay ve kömür meselesi, iddiaya göre zorla müs-lüman edilmiş olan Ermeni kızlarının buldurulup teslim edilmesi, dârüleytamlar meselesi ve teşkilât ve tertibatı –olduğu gibi– mevcut bulunan İttihad komitesinin faaliyet ve her teşebbüste ayağımıza çelme atmak hususundaki gayreti gibi dâhilî musibetlerden mâadâ galip devletler mümessillerinin huşûneti ve bazan da tekdirleri, tahkirleri çekilir belâlardan değildi. Bu hususta tafsîlât verecek değilim. Yalnız büsbütün sahipsiz ve perişan kalan ahalinin şaşkınlığı ve korkusu ve şehrin ötesinde berisinde iltizâmen vukua getirilen yangınlar ve münevver sınıfın zihnine hâkim olan tereddüt, hulâsa tam mânâsıyla anarşi, hepimizi derin derin düşündürüyordu. Maarif Nezâreti'nin kassasında beş yüz lira kâğıt para vardı. Bununla ne iş görülebilirdi. İttihadçıların –tahmin olunduğuna göre– Almanya bankalarında iki milyon Osmanlı lirası bulunduğu söyleniyordu.

Bu esnada bir söz deveran etmeğe başladı: Ahalinin münevver kısmı galip devletlerden İngiltere yahut Amerika'nın himayetini temenni ve talep ediyormuş. Birçok kişiler ve iyi tanıdığım münevver kimseler ve hanımefendiler Amerikan mandası,⁴³ bazıları da İngiliz mandası istiyorlarmış. Meşhur Said Molla (Sultan Hamid'in şeyhülislâmı Cemâleddin Efendi'nin yeğeni) İngiliz Muhibleri Cemiyeti⁴⁴ unvanıyla bir cemaat top-

43 Mandat (Fr.): Birini kendi adına davranmak üzere vekil tayin etmek hareketi.

44 Daha geniş bilgi için bk. Cengiz Dönmez, *Millî Mücadele'ye Karşı Bir Cemiyet: İngiliz Muhipleri Cemiyeti*, Ankara 1999.

lamak gayretinde bulunuyormuş. Kimseye yâr olmayan bu dessay adam, beni de o cemiyete idhal etmek istedi. Tabîî reddettim. Hattâ hiçbir manda taraftarı olmak istemedim, çünkü bizim istememizle olacak işlerden değildi. Yalnız bu meselenin mahiyetini tedkik etmek merakına düştüm. Zira manda usulünü kabul edenlerin düşünceleri zâhiren pek mâkul görünüyordu; büyük devletlerden –zannederim– Amerika ve o sıralarda o memleketin reisi bulunan idealist Mister Wilson, “colonie”, yani müstemleke tâbirini insanlık haysiyetine yakıştıramayıp başka bir usul tasavvur etmiş ve Cemiyet-i Akvâm nâmiyle yüksek bir heyet-i mümessile teşkil olunmasını tavsiye etmiş ve medeniyette geri kalmış olup da –bu demokrasi devrinin usul ve ahkâmına göre– kendilerini idare edemeyen ve terakki ve temeddün yolunda büyük milletlerin gidişine ayak uyduramayan küçük milletlere Cemiyet-i Akvâm’ın bir vasî tâyin etmesini müsasip görmüş imiş. Vasî olacak devlet, vesâyeti altına aldığı milleti terbiye ettikten sonra hür bırakacak ve bu millet de bu siyasî ve medenî terbiyeden sonra Cemiyet-i Akvâm âzâsından olmağa salâhiyet kazanmış bulunacaktır. Bu proje her küçük devletin ve hele düşkün olan milletlerin can u gönülden temenni edecekleri bir idare tarzıdır. Evvelâ himayete mazhar olacak, sonra vesâyet müstemleke idaresi gibi tahdit edilmeyen bir zaman için değil, muayyen bir zaman içindir. Geri kalan ve zayıf düşen milletler bundan âlâ bir idare düşünebilirler mi?

Hakikaten çok iyi!.. Lâkin, hangi devlet bu zahmeti –Allah rızası için– deruhte edecek?.. diye düşünmek de mümkün ve lâzımdı. Bereket versin o esnalarda veyahut biraz sonra mı neydi?.. Ararat dağı civarında yeni teşekkül eden Ermeni hükümetinin vaziyetini ve ahalisinin ahvâlini ve hîn-i hâcette himayesi çarelerini tedkik etmek için Amerikalı bir *colonel*⁴⁵ gönderilmişti. İsmi not defterime kaydetmiş olduğum halde bulamadım (yirmi bir sene menfâda dolaştım!); fakat lâıykıyla hatırımdadır ki o adamın Ermenistan’ı ziyaret ettikten sonra

45 *Colonel* (Fr.): Albay rütbesinde subay.

vermiş olduğu rivayet edilen rapor, bütün Amerikalıların, insanîyetperver Cumhurreisi Mister Wilson gibi düşünmediğini ispat etmişti. Hulâsası: “Burada bir milyon kadar bîcâre ve sefil halk var ki ekserisi muhacirdir. Arazi hayırsız ve fakirdir. Gaz madeni yok. Bu halkı tecavüzden muhafaza ve sıyanet etmek için burada elli bin asker beslemeliyiz. Bu fedakârlığı neden ihtiyar edelim?” deyip memleketine dönmüştü.

Bunun üzerine ben Cemiyet-i Akvâm ve manda usûl-i idaresi hakkında ciddi ve doğru malûmat almak merakıyla hususi kitaplara başvurdum. Fakat bu işe teşebbüs etmezden evvel biliyordum ki İngiltere’nin müstemlekât idaresi emsali arasında en iyisidir ve müstemlekeler halkının mizacına, medeniyette seviyesine ve ahlâkına ve memleket arazisinin tabîî kabiliyetine ve madenî servetine göredir. Yani tamamen “relativiste”⁴⁶ bir idaredir. İngiltere kendi hükûmetinin menfaatini müstemleke idaresi fevkinde tutup ayırdıktan sonra efrad arasında –hiç hatır saymayarak– âdil davranır. Kültür itibariyle terakkisine alâkadar olmaz, hattâ istemez derler. Husûsâ Mısır idaresi bahsinde bu sözleri çok işitmişimdir. Lâkin pek haklı değil!.. Hidivler zamanında Mısır’ın idaresini tedkik edin, bir de Lord Cromer’in idaresiyle kıyas ediniz. Bu fevkalâde adam tek başına Mısır’ı ihya etmiş ve evvelce son derece sefil olan fellâh sınıfını Mısır’ın topraklarının sahibi olacak mertebeye çıkarmıştır. İlâ âhire!..

Amerika’ya gelince, en âdi bir yabancı Amerikalı olur olmaz vatandaşlık hukukunun hepsine birden nail olur ve cumhurreisliğinden mâadâ istidâdına göre her memuriyete ve her saadete namzettir. Ben aslen falan millettenim diye de öğünebilir.

Yani bütün bütün muzmahil ve perişan olup esarete düşmek tehlikesine karşı, bu iki milletin vesâyetini kabul etmek pek makul bir fikir ve pek de iyi bir niyet idi. Hüviyet-i milliye, din ve bütün mukaddesat, lisan hep mahfuz ve bozulmak, değişmek tehlikesinden masûn kalabilecekti ve husûsâ bu idare muvakkat olmakla meşrut idi. Bununla beraber bunun zemîn-i

46 Görece, izâfî.

istinadı olan Cemiyet-i Akvâm ve bu cemiyetin misâkı hakkın-
da henüz adamakıllı malûmatım olmadığı için, bir tarafa itmek
suretiyle bir karar verememiştim. Sonra tahkik ettim ve bu
usul hâlâ itibarını muhafaza etmekte bulunduğu için herkesin
bu mesele hakkında doğru malûmat edinmiş olması faydalıdır.
Amerika'nın –Bolşevik Rusya'ya karşı– Avrupa garp devletleri-
ni telif ederek kurmak istediği heyet yine Cemiyet-i Akvâm
idealine alâkadâr, hattâ onun daha amelî ve yeni bir şekli gibi
göründüğü için –mukkaddime tarzında– arz etmek istediğim
bu muhtasar malûmat, şu bahsimizden hariç değil, benim ilk
kabineye girdiğim zamanlarda en ciddi endişeme sebep olan
başlıca meselelerden idi.

Öğrendiğime göre:

On dokuzuncu asrın nısfından beri garbî Avrupa'da muha-
rebe ihtimalleri efkâr-ı umumiyeyi ciddi bir surette endişeye
düşürüyordu. 1899 senesinde Hollanda'nın pâyitahtı Lahey
şehrinde evvelâ bir meclis kurulmuş, bu mühim mesele müza-
kere edilmişti. Birkaç sene sonra 1907'de yine bir konferans
olmuş ve muharebeye vesile verebilen ihtimallerin azaltılması
için çareler aranılmıştı. Aynı endişenin teşvikiyle tekrar Lahey
sulh konferansında bir meclis in'ikadı kararlaştırılmış ise de
tam meclis toplanacağı esnada Birinci Harb-i Umumî patlak
vermiş ve müzakere gelecek zamanın elvereceği fırsat zuhûru-
na ta'lik edilmişti.

İtilâf devletleri harbin neticesinde galip gelince 1918'de
umumen mütareke akdedildi ve yine harp ihtimallerini önle-
mek, vukuuna mâni olmak maksadıyla İngiltere'de, Fransa'da,
Almanya'da ve İskandinavya'da içtimalar akdedildi. Versail-
les'da sulh muâhedeşi müzakere edileceği sırada Amerika
Cumhurreisi Demokrat Mister Wilson'un Cemiyet-i Akvâm
nâmiyla bir meclis teşkil ve tesis olunması hakkında vâki olan
teklifi Versailles'da sulh müzâkerâtı ve muahedeşi için tertip
olunan programın baş tarafına geçirildi.

Bu Cemiyet-i Akvâm fikri –o zamanlar Birleşik Amerika
Cumhurreisi olan– Mister Wilson'un düşüncesinden doğmuş
bir nazariye idi. Pek sulh taraftarı olan bu âlim adam bütün

ömrünü ulûm-ı siyasiye okutmakla geçirmiş ve bu meslekte bir sürü muteber kitaplar yazmıştı. Pek idealist bir siyasî filozof olarak meşhur olmuştu. Amerika bir asra yakın bir zamandan beri sulh içinde yaşamış ve her veçhile terakkî etmiş olduğundan, Avrupa siyasetine külliyyen alâkasız davranmak ihtiyatkârlığını siyaset mesleği ittihaz etmişti. Wilson sulhe taraf-tarlıkta ve Avrupa'nın *Machiaveliste* (yani hilekâr, müzevir, entrikacı) politikasına elini eteğini sivaştırmamak niyetinde âdeta taassup derecesine varmış olduğundan dolayı cumhurreisi intihâb olunmuş, ikinci defa yine o sebeple o mevkie getirilmişti.

Biraz evvel arzetmiş olduğum veçhile Mondros mütarekenâmesi imza olunup da bize galip gelen ve hâlâ düşman davranan dört büyük devletin askerleri memleketimizin pâyitahtını ve daha birkaç ehemmiyetli yerlerini istilâ edince, halkın şaşkınlığı ve cemaatin anarşi haline düşmesi üzerine bazı münevver vatandaşlarımız Amerika mandasını istedikleri zaman bu talebi şiddetle reddeden Amerika Cumhurreisi Mister Wilson olmuştu.

Buna da başlıca sebep, şimdi anlattığım gibi, –her ne olursa olsun– Avrupa politikasına ve işlerine karışmamak ihtiyatkârlığında hâlâ ısrar etmekte bulunması idi. Bu söylediklerim son devir tarihine geçmiş hakikatlerdendir. Zaten ben de bu havadisî bir iki muteber tarihten, husûsâ pek meşhur ve muteber olan H. G. Wels'in *Umumî Tarih*'inden naklediyorum ki birinci tab'ı 1920'de, ikincisi de daha mükemmel olarak 1931 senesinde intişar etmiştir. Ben Tevfik Paşa kabinesinde bulunuyorken, yani 1918'de bizlerden hiç kimsenin bu şeylerden haberi yoktu ve olamazdı. Yalnız ben, Amerika himâyetini veyahut İngiliz himâyetini candan ve gönülden temenni eden münevverlerimizin huşûnetle reddolunduğunu öğrenince anladım ki istediğimiz gibi kendimize bir hâmî, hattâ bir efendi intihab etmek hakkından bile mahrum kalmış imişiz; bunu düşününce manda talebinde bulunan vatandaşlarıma iltihak etmediğime memnun oldum. Lâkin bizim hiç haberdar olmadığımız müthiş kararlar da varmış: Haricî siyaset münâsebâtında Wil-

son'un insaniyetperver, hakşinas, demokratik ve idealist mesleğine taban tabana zıd olan İngiltere ve Fransa ve İtalya'nın, yani Avrupa'nın *Machiavelist*, emperyalist ve kapitalist politikacıları daha 1915'te ve 1916 ibtidâlarında dört defa "Gizli uyuşmalar"la muâhedeler imza edip Türkiye'yi taksim etmek için bir plan da hazırlamışlarmış. Bundan evvel bu gizli uyuşmalardan kısaca bir fikir vermiştim.

İşin garibi şurasıdır ki muhlisane bir itikada dayanarak dünyayı umumî ve daimî bir sulh içinde yaşatmak için pek güzel projeler kuran ve bu fikirlerini bizzat müdafaa ederek bütün devletlerin mümessillerine kabul ettirebileceğine kanaat getirmiş olan Mister Wilson, Fransa'ya sulh müzâkerâtına iştirak etmek için gitmişti. Cemiyet-i Akvâm projesini de bütün teferuatı ve şartlarıyla –meşhur on dört madde teşkil eden teklifi ile– ve o cemiyetin "Dünya siyaseti meselelerini halletmek hizmetinde" salâhiyetini tayin ve tahdid eden *covenant*,⁴⁷ yani kanun-ı esasîsiyle Avrupa'nın en meşhur siyasî ricâlinden bazılarını pek çabuk kabul ettirmişti. Bu rical arasında Lord Balfour, Viscount Cecil, Sir Eric Drummond, Viscount Grey of Fallodon vardı. Bu büyük zevâtın birincisi ve ikincisi ile evvelce teşerrûf etmiştim. Dördüncüsü ile de –İngiltere'ye ilk seyahatimizde– hâriciye nâzırı olarak tanışmıştık. Bunların hepsi de kuvvetli ve çok muvaffakiyetli emperyalist olan İngiliz ricâlinden ve aristokratlarındandır. İngiltere'nin müstemlekât politikasını çok muvaffakiyetle idare etmiş hamiyetli vükelâsındandır. Bunlardan mâadâ Gilbert Murray Yunan edebiyatında ve tarihinde derin malûmatı ve eserleriyle Oxford Üniversitesine şeref vermiş âlimlerdendir.

Bu zümreden bir de "Kutb-ı şimâlî denizlerinde keşfiyatıyla meşhur" Norveçyalı seyyah Dr. Nansen ile Afrikalı General Smuts da vardı. Fransa'nın en büyük hatibi ve o sıralarda Hâriciye nâzırı Monsieur Aristide Briand da pek bâriz çehrelerdendi. Bu zevât-ı kirâm birbirine benzemeyen adamlardandır. Fakat bunların hepsi birden daha başka devletlerin mümessil-

47 *Covenant* (İng.): Antlaşma.

leriyle beraber Versailles muahedesi müzakere edilirken hazır bulunmuşlar ve Amerika Cumhurreisi Mister Wilson'un Cemiyet-i Akvâm hakkındaki projesini ve programını kâmilten kabul etmişlerdi.

İleride vukuu muhtemel olan muharebeleri önlemek ve men'edebilmek için, dünyanın bütün milletleri arasında –adalet ve haysiyet prensipleri üzerine müesses– dostane münasebetler kurmak ve o sayede milletleri el birliğiyle aynı maksad-ı sulh ve saadet uğruna çalışmak hizmetini vazife olarak o mecliste hazır bulunan devletlerin mümessilleri kabul etmişlerdi.

1 Kânun-ı sâni 1920 tarihiyle açılan o mecliste hazır bulunanları tarih bildiriyor. Ben ondan naklediyorum:

“Versailles muahedesi müzakeresinde birbiriyle itilâf üzere bulunan yirmi sekiz devlet vekilleri ile on dört bi-taraf hükümet delegeleri hazırdu. Cemiyet-i Akvâm âzâlıkları o zamandan beri arttı ve altmış kadar oldu. Büyük Britanya için imparatorluğu ve dominyonları ve müstemlekeleri (Serbest İrlanda hükümeti ve Hindistan da hesaba dahil olmakla beraber) her biri ayrı ayrı rey vermek hakkını ve Cemiyet-i Akvâm'ın müstakil âzâları olmak itibariyle temsil salâhiyetini haiz oldular. Japonya ile Almanya 1933'te âzâlıktan istifa edip meclisten çekildiler. Afganistan ile Rusya 1934'te âzâlığa kabul edildiler. Nihayet meclis âzâlığı –tamamiyle kendini idare eden devletlere– açık bırakıldı, yalnız bir şart koşuldu: Âzâlığı kabul eden devletlerin Cemiyet-i Akvâm misakının beynelmilel şartlara ve idaresine riayet edip etmeyeceklerine dair niyetleri hakkında kavi bir zamân (*garantie*) vermeleri icâb ediyordu.”

Bu noktada durup öteden beri zihnimi tırmalayan bazı fena şüpheleri arzedeceğim. Amerika'nın çok halûk ve insaniyetli Cumhurreisi Mister Wilson bu Cemiyet-i Akvâm projesini meşhur on dört şart ile âleme neşr ve Avrupa'nın en büyük ricâl-i siyasiyesine kabul ettirdiği zaman şöhreti dünyayı tuttuktan mâadâ, çehresi de bir kudsiyet hâlesi içinde görünmeye başlamıştı. Onu Almanlar ve Ruslar bile müncî (*sauveur*), yani insaniyeti sefâletten, felâketten ve harp belâsından ebediyyen

kurtaracak azim sahibi bir peygamber olarak telâkki ediyordu. Kimisi onu Hazret-i Musa'ya, kimisi de Hazret-i İsa'ya benzeti-yordu. Lloyd George ve daha emsali gibi diplomatlar ise onun safderunluğuna bıyık altından gülüyorlardı sanırım.

Fakat sulh muahedelerini müzakere etmek için Paris'te Quai d'Orsay'nin aynalı salonunda ve bir müddet sonra Versailles'da kurulan meclislere President Wilson'un tavsiyesiyle reis inti-hap olunan Monsieur Clemenceau, daha ilk hamlede Amerika cumhurreisinin on dört teklifiyle alay ediyordu. Benim bildi-gim Clemenceau gayet dar kafalı, çok inatçı ve hele cesur dö-ğüşücü bir gazeteci ve âdî manâsıyla bir politikacı idi. İslah kabul etmez bir dinsizdi ve biraz da felsefeye merak etmiş ol-duğu için on dokuzuncu asrın ortasında *Kuvvet ve Madde* (*Kraft und Stoff*) unvanlı bir eser neşretmekle umumî bir şö-hret kazanmış ve çarçabuk şöhreti sönmüş olan materyalist ve dinsiz filozofu Darmstadt'lı Ludwig Büchner'in⁴⁸ şâkirdi idi. Üstadını şahsen tanır ve görüşürdü. Ben *Madde ve Kuvvet* un-vanlı kitabın Fransızca tercümesini Tıbbiye Mektebi'nde yirmi beş yaşında okumuş ve dinsizlikten dolayı da hapsedilmiş-tim.⁴⁹ Zaten ondokuzuncu asır zihniyetine hakim olan felsefe materyalizm idi. Fakat ben o tarihten çok sonra Damat Ferid Paşa ve onun kabinesinde Mâliye Nâzırı olan Tevfik Bey'le be-raber Fransa hükümetinin daveti üzerine “şerâit-i sulhiye mu-kaddemâti”ni müzakere etmek için Paris'te Quai d'Orsay'nin aynalı salonunda Onlar Meclisi huzuruna çıktığım zaman Monsieur Clemenceau o meclise riyaset ediyordu. Hâtıratımın bu kısmını çok evvel hikâye etmiştim; Monsieur Clemenceau ufak tefek fakat çok dinç, ince sesli, hitâbet kabiliyetinden na-sipsiz, hiç hazzetmediğim Moğol tipinde, lâkin pos bıyık bir adamdı. Bir fazileti vardı, öteki Avrupa diplomatları gibi sinsî,

48 Büchner, Ludwig (1824-1899). Alman hekim ve filozofu. Kâinatı maddeci bir bakış açısıyla yorumlayarak Tanrı'yı, yaratılışı, dini ve cüz'î iradeyi tamamen reddeden bir felsefî anlayışı savunmuştur. Ateist bir görüşle kaleme aldığı en ünlü eserleri *Kuvvet ve Madde* (1855) ve *Tabiat ve Ruh* (1857) adlarını taşı-maktadır.

49 Rıza Tefvik'in hâtıralarının ikinci kısmını meydana getiren “Hapishâne Hâtıra-ları”nda bütün bunlara yer verilmiştir.

mûraî ve hilekâr değil, cesur ve sözünü hiç sakınmaz, fikrini dobra dobra söyler bir adamdı; hattâ bu fazilet kendisinde küstahlık tavrını almış ve kabalık haddine varmıştı.

Buradan ötesini ben söylemeyeyim de zamanımızın en afif, en hakikatperest ve bî-taraf İngiliz müverrihi olan müteveffa Mister H. G. Wells söylesin; şu mülâhazatı o zamanın *Umumî Tarih*'inin 1117. sahifesinden başlayarak naklediyorum:

“Clemenceau'nun mizacı –avamın tâbirince– sert kumaştan yapılmıştı. Kendisine Kaplan diye lâkap konulmuştu ve anlaşıldığına göre kendisi de bu lâkap ile müftehir görünüyordu. Vatanperverliği zenâat edinmişti. Muharebenin fırlatıp ortaya attığı adam, işte bu idi. Fransa'nın ince ve zarif zekâsını, âlicenap ve civanmert ruhunu yanlış temsil etsin diye harp dalgaları onu ortaya atmıştı.

Monsieur Clemenceau'ya ve Fransa'ya göre –o hevâ-yı muhît içinde– Harb-i Umumî, bir dünya harbi olmaktan kalmıştı. Evvelki harbin neticesinde, mütecaviz Almanya'nın izmihlâli ve cezâ-yı sezâsının devamı demekti. Amerika Cumhurreisi Wilson, 'Demokrasi için dünyanın selâmeti temin edilmelidir!' demişti.

Clemenceau kendi nokta-i nazarını beyan etmiş ve Wilson'un o sözü ile istihfaf ederek: 'Hazret-i İsa gibi söz söylüyor!' demişti. Clemenceau'nun fikrinde, 'Dünyanın selâmeti Paris için temin edilmeli!' idi. 'Hazret-i İsa gibi söz söylüyor!' demiş olması, 1919 senesini insaniyetin kifayetsizliği (yani dar kafalılığı, idraksizliği, beceriksizliği demek istiyor!..) tarihinde emsalsiz bir devre olarak gösteren ve sağlam diplomat ve siyaset adamları olmaktan ziyade parlak politikacılar nev'inden olan kimselere pek gülünç görünmüştü (yani Clemenceau'nun Wilson hakkında sarfetmiş olduğu o müstehziyâne söz, zamanın âdî politikacılarını çok güldürmüştü demek istiyor!).

Clemenceau'nun nükteperdazlığına bir mühim misal daha kayd ve zikrolunmuştur ki bir lem'a gibi, (yani irticâlen!..) vârid ve sâdır olmuştu. Wilson'un Cemiyet-i Akvâm konferan-

sında meclis âzâsına teklif etmiş olduğu on dört nokta (yani esasî şart!..) hakkında Clemenceau şu sözleri söylemiş: ‘Amerika Cumhurreisi, her şeye kadir olan Allah’tan betermiş. Rahmân ve rahîm olan Allah’ın insanlara ancak on teklifi vardı!’”

Anlaşıyor ki Clemenceau Hazret-i Musa’nın Tûr-ı Sina’da Allah ile görüştüktan sonra Yahudilere getirdiği levhalarda Allah’ın teklifi on emirden ibaretti, Wilson on dörde çıkardı!.. demek istemiş.

Hulâsa, zavallı insaniyetli muhlis ve sulhperver Wilson’un daimî sulhun idamesi ve sıyâneti için siyasî şartlar olmak üzere ileri sürmüş olduğu prensipler haddizâtında pek makul ve tatbiki mümkün fikirler iken, Avrupa’nın kalles, mürâî, müzevir ve gayet enâî yâni hodgâm diplomatları elinde maskara oldu ve didik didik edilerek bazı döküntüleri kaldı. Bu âkıbeti düşünerek, bu bahsin daha bidâyette Wilson’un Cemiyet-i Akvâm projesine ve onun istinad ettiği misâk (*covenant*) şartlarına pek muhlisâne iman eder gibi tavırlar takınan ve Wilson’la beraber sıdk ü ihlâs ile teşrik-i mesâîye teşebbüs eden en namlı diplomatlar, bıyık altından gülmüşlerdir demiştim. Zannedirim ki siyasî ilimler üzerine bu kadar kıymetli eserler yazmış olan Wilson, amelî ve tecrübî malûmat sahasında biraz fazla müddet yaya kalmış nazariyatçı âlimlerden olduğundan dolayı ve hele Avrupa’nın siyaset âleminde gidişinden külliye bî-haber yaşamış bulunduğu için, çok okumuş adamların ayağını kaydırabilecek olan sath-ı mâillerde safderuncasına düşünmüş ve muhlis bir adam olduğundan dolayı düşüncesinden mutabakatla hareket etmiş olsa gerektir. Meselâ, kendisi cidden ve samimen sulh taraftarı olduğu halde, Almanya’nın –sağına, önüne, ardına bakmayarak– büsbütün bî-taraf olan devletlere sataşp ziyan vermesi ve husûsâ Amerika’nın Lusitania nâmiyle meşhur seyyah transatlantik vapurunu cüz’î bir şüphe üzerine torpilleyip batırması ve –bu gibi ahvâlde devletlerce kabul edilmiş usulden olduğu üzere– evvelden bir işaretle haber vermemesi ve muharebede zehirli gaz kullanması ve bu gibi insaniyetsizliklerine ve bî-taraf Amerikan devletlerin

protestolarına sudan bir cevap verip yine bir Amerika bandıralı bir yolcu vapurunu habersizce torpilleyip hiçbir devletin hukukuna riayet etmemek hususunda gidişini bozmaması –Wilson cumhurreisi oldukça– Amerika hükümetinin kat’iyyen Avrupa işlerine karışmayacağından ve hele Almanya’nın açtığı 1914 harbine girmeyeceğinden emin olmasına güvendiğindendi. Fakat bu zorbalıkları ve saygısız tecavüzleri ile dünyanın başına belâ kesilen militarist Almanya’nın gururuna, ceberûtuna ve emperyalist siyasetine ve dünyayı bu zorbalıklarıyla ürkütüp sindirmek manevrasına kat’iyyen bir nihayet vermek için, pek sulh taraftarı olan o Wilson âkıbet Amerika’yı muharebeye davet etmek mecburiyetini hissetmiş ve 1917 senesi Nisanının ikinci günü içtimaa davet etmiş olduğu kongreye gidip, dünyada cereyan etmekte bulunan ahvâl hakkında ve bu ahvâle karşı ittihaz olunacak hatt-ı hareket hakkında ateşli bir nutuk söyleyerek tarihî bir cümle olarak meşhur olan cümleyi irad etmiş ve: “Dünya demokrasi için sulh ile temin edilmelidir!” diyerek bütün milleti ayaklandırmıştı.

Zavalı Wilson, sulhu uzun müddet için temin etmek istiyordu ve bu sebeptendir ki her şeyden evvel bir devletçe riayeti vâcib olan on dört şartı her şeyden evvel ileri sürüyordu. Her milletin kendi mukadderâtını tayin ve kendi idaresini kendi iradesine göre tertip ve temin etmesini, gizli uyuşmalara nihayet verilip açıktan açığa müzakerelere giriştikten sonra muahedelerini imza etmelerini istiyordu. Engin denizlerde her millet gemileri serbest seyahat edebilmeli ve Boğazlar da ticarete açık ve hür olmalıdır diyordu. Umumen silâhların terkedilmesini ve her devletin millî istiklâli prensibi üzerine bütün dünyanın münasebât-ı siyasiyesinde bazı tadilât yapılp o prensibin icâbâtına tevfikân ıslahat icra edilmesini tavsiye ediyor, sulhu tesis ve muhafazasını temin etmek için bu milletlerin el birliğiyle bir cemiyet husûle getirmelerini temenni ediyor ve zafersiz bir sulh istiyordu.

Bütün bu mutâlebât Avrupa siyaseti ile taban tabana zıttı. Wilson bu umumî sulh şartlarını 1920 senesi Kânun-ı sânisinin birinci günü, Cemiyet-i Akvâm resmen teşekkül ettiği za-

man meclise arzetmişti. Halbuki o tarihten yedi sene evvel, yani 1913'te İngiltere –kendisiyle beraber Mihver Devletleri'ne karşı muharebeye iştirak eden– Fransa, Rusya ve İtalya devletlerini kandırıp onlarla ayrı ayrı gizli uyuşmalara muvaffak olmuş ve muahedeler imza etmişti. Evvelce arzetmiş idim ki, Türkiye'nin tamamıyla parçalanıp dört devlet arasında Osmanlı arazisinin taksim edilmesine 1916 senesi Nisanının on yedinci günü imzalanan Saint-Jean de Maurienne gizli uyuşmasıyla hükmedilmişti. Sonra nice senelerden beri Cebel-i Târik Boğazı'nı İspanya'dan gasp ve tahkim eden, Süveyş kanalı ile Bâbülmendeb Boğazı'nı zapteden, daha sonra Singapur Boğazı'nı da üç yüz milyon İngiliz lirası sarfederek benimseyen İngiltere'nin hâricî ticaret politikasınca en büyük maksadı Rusya ile Almanya ve Avusturya'nın Akdeniz'e yol bulamaması ve Asya'da da Hind denizine kat'ıyyen yanaşamamasına bütün kuvvetiyle çalışmak iken, artık Boğazlar'ın her devlet gemilerine açık bulunması ve her devlet tebaası için bütün denizle ticaret ve seyahatin serbest olması dâvâları nasıl dinletilebilirdi? Galip devletlerin hayâlî menfaatlerine ve kılıç ve top kuvvetiyle yeniden kazanılmış ve teyyüd etmiş olan haklarına karşı bu on dört şart nasıl galipler tarafından kabul edilebilirdi? O halde bütün işleri altüst edip idealist bir hukuk hocasının keyfine göre yeniden bir plan tertip etmek ve harap, perişan olan medenî dünyaya çeki düzen vermeğe kalkışmak gerekti. Öyle yapmak lâzım gelince niye bu müthiş muharebeye girişildi ya?..

Vâkıa Almanya'nın emperyalist emelleri bu felâkete başlıca sebep oldu denilecek!.. Fakat bir de Alman nokta-i nazarından bu meseleyi tetkik ediniz!.. Yahut en munsıf bir Alman'dan işin hakikatini sorunuz: İngilizler bir asırdan beri Boğazlar'ı zaptedip Avrupa'nın ortasında mahpus ve denizden mahrum kalan Almanya'yı ve Avusturya'yı boğmağa ve onların ticaretine engeller ihdâs etmeğe çalışıyorlardı. Bu gayret, merkezî devletlerin ve bilhassa Almanya'nın her türlü ilim sahasında, felsefede, edebiyatta ve bütün sanâyi-i nefise şubelerinde son derece terakki haddine varabilmelerine, hattâ bu rekabet mey-

danında İngiltere'yi bile tehdit edecek keşfiyata muvaffak olmalarına mümânaat edemedi. Nihayet kendi kuvvetinin tevet-türü ile patlayan bir kazan gibi patlayıp etrafını yıktı ve harâb etti. Yine böyle bir felâkete meydan verebilecek hodgâmane bir siyaset usulünü terviç edip gitmek doğru mu?.. Bu cihet de düşünülecek ve iyi düşünülürse Wilson'u haklı gösterecek bir mesele idi!.. Fakat ne olursa olsun muharebenin açtığı çığır uyup giden umûr-ı siyasiyeyi külliyen değiştirmek hiçbir diplomatın yapacağı iş değildi. Zannıma göre o sebeple olsa gerektir ki o zamanın ricâl-i siyasiyesinden –yukarıda isimlerini zikretmiş olduğum– Lord Balfour, Sir Robert Cecil, Aristide Briand ve daha emsâli birkaç meşhur adamlar Mister Wilson'un Cemiyet-i Akvâm ve misâk (*covenant*) ve on dört şartını açıktan açığa reddetmeyip, resmen kabul ettiler ve şimdilik tahakkuku mümkün olabildiği kadarını tatbik ettilerdi. Meselâ Amerika cumhurreisinin candan arzu ettiği veçhile dünyanın ebedî bir sulhe nâiliyetini temin edebilecek bir Cemiyet-i Akvâm teşekkül edemedi ve o zamanın vaziyet-i hâzırasını bilenlerin itikadınca öyle bir cemiyet teessüs edemezdi de!.. Fakat iyi kötü teessüs edebilen cemiyet bazı hayırlı işlere muvaffak olmuştı. Meselâ:

1921'de Yugoslavya Arnavutluk'u –fuzulî olarak– istilâ edince ve 1925'te Yunanistan Bulgarya'ya tecavüz ettiği zaman, 1920'de İsveç ile Finlandiya arasında Aland adaları yüzünden ciddi uygunsuzluk hâsıl olup da harp tehlikesi ihsas ettiği zaman ve Irak ile Türkiye arasında zuhura gelen hudut münazasında, Cemiyet-i Akvâm bütün bu ihtilâfları hakem usulü ile sulhen halletmeğe muvaffak olmuştı, hem de o zaman Türkiye Cemiyet-i Akvâm âzâsından değildi.

Aynı usule tâbi olarak bazı tehlikeli hâdisâtı hüsn-i sûretle halletmiş olduğuna dair daha başka misaller de vardır: 1934-1935'te Cemiyet-i Akvâm'ın iki mühim muvaffakiyeti zikre şâyandır ve bunlar istikbal için sulh taraftarlarına ümit verici hizmetlerdendir: Büyük Britanya'nın teşviki ile Saar havzasının tekrar Almanya'ya ilhak edip etmemesi meselesinde Cemiyet-i Akvâm beynelmilel bir polis kuvveti tertip ve ihzâr etme-

miş olsaydı, o memlekette kan dökmeden bir *plébiscite*⁵⁰ yapılması mümkün olamazdı. Macaristan ile Yugoslavya arasında bir kavga hırsını gizleyen ciddi zıddiyet Jönev'de ortaya atılıp da kemâl-i vuzuh ile mahiyeti tenvir edilmiş olmasa idi, bütün Avrupa'da tehlikeli sarsıntılar vukua getirecekti.

Cemiyet-i Akvâm'ın diğer hizmetleri de oldu: Muhtelif memleketler için *mandataire* devletler tayin etti. Bazı memleketlerde ekalliyetler meselesi ile uğraştı ve tahkikat icra etti, Avusturya'da, Macaristan'da, Yunanistan'da tamirat işlerine yardım etti. Hulâsa birçok işlere yaradı ve anlaşıldı ki Avrupa'yı parçalayan ve birbirine düşman eden hayatî menfaatleri lâyıkiyla tedkik edip hüsn-i suretle te'lif etmek çareleri bulunursa, sulhun takarrürü ve Cemiyet-i Akvâm'ın beynelmilel münasebetlerin muvâzenesi için daha ziyade nüfuz ve hüküm kazanması, tahakkukuna inanılmayacak bir ideal değildir. Yalnız buna bugün kuvvetli bir mâni varsa, nüfusu ziyadesiyle artmış ve tabii servet menbalarının vâridâtı fena halde azalmış ve işlenilecek bâkir arazisi kalmamış olan ihtiyar Avrupa'nın ticaret ile daha ferah yaşamak zarureti mebnî emperyalizm politikasına ve Afrika ve Asya'nın bâkir arazisine ve henüz açılmamış madenlerine mâlik olabilmek hırsı ile müthiş bir rekabete meydan vermiş olması, öyle Wilson'un tasavvur ve teklif ettiği kadar insaniyetperverâne ideale uyamayacak bir vaziyettir. Yoksa devletler o teklifleri kabul etseler Wilson'un istediği gibi bir Cemiyet-i Akvâm neden teessüs edemesin!? Buna yanaşmayan büyük devletlerdir, fakat razı olsalar ne kaybederlerdi?..

Zevâhire bakılırsa Wilson'un safderunluğuna hükmetmek lâzım gelirdi. Çünkü kendisi bu Cemiyet-i Akvâm teşkilâtı ile harbin vukuuna mâni olmak ihtimaline inanıyor gibi sıdk ile bu idealin tahakkukuna çalışıyordu. Halbuki kendi hiç Avrupa işlerine karışmamak politikasının en kuvvetli müdâfii iken onların menfaatine pek korkunç bir harbe girmek mecburiyetine karşı koyamamış ve harbe atılmıştı denilebilir. Fakat unutmama-

50 Halk oylaması.

malıdır ki Wilson 1914 harbine Amerika'yı sürüklediği zaman, dünyanın rahatını bozan ve kimsenin hakkını tanımayıp bütün medenî âlemi esir etmek niyeti ile umum insaniyetin başına belâ kesilen Almanya'ya karşı yalnız başına ilân-ı harb etmiş ve ona düşman olarak ittifak ile silâha sarılan Avrupa devletlerinin hiçbirisiyle gizli ve âşikâr bir muahede imzalama-yarak her veçhile istiklâlini muhafaza etmişti. Yani öteden beri kabul etmiş olduğu siyasî programdan zerre kadar ayrılmamıştı. Hattâ Cemiyet-i Akvâm tasavvuru münhasıran kendi karihasından doğmuş bir program olduğu halde onu Amerika için değil, Avrupa'nın nifak ve hodgâmlık ve entrika ile her meseleyi halletmek isteyen politikasını tâdil ve ıslah ederek bütün hayatî menfaatlara taallûk eden mühim meseleleri (silâh kuvveti ile değil), bir nevi sulh mahkemesi kararı ile halletmek yolunu göstermek ve öğretmek için düşünmüştü. Cemiyet-i Akvâm unvanıyla tarif ettiği bu yüksek hakem meclisi milletler arasında tahaddüs eden davaların son mercii olan bir Mahkeme-i Temyiz kudretini, salâhiyetini ve haysiyetini haiz olacaktı. Wilson böyle bir müessesenin medenî milletler arasında kurulabilmesine inanıyordu. Federal bir halde yaşayan Birleşmiş Amerika hükümetleri (birçok adalardan ve bütün Filipinler'den mâadâ kırk dokuz müstakil hükümetten mürekkep oldukları halde) pekâlâ muharebesiz yaşayamıyorlar mı? Kavga-cı ve rabitasız Avrupa devletleri nazarında bilfiil tahakkuku güç bir ideal gibi görünen bu idare tarzı, Amerika'da en bayağı hakikatlerden değil mi?

Öyle olduğu halde Clemanceau'nun nükteperdazlığına hedef olan Wilson'un son dört teklifi onun arkadaşlarını güldürüp eğlendiriyordu. Onlar Meclisi'nin (*le Conseil des dix*) reisi olan bu zat meclisin azasını on kişiden dörde indirmişti. Onlar da Fransa ile beraber Almanya'ya karşı harbe giren İngiliz, İtalyan ve Rus delegelerinden ibaretti.

İsmi bu meseleler münasebetiyle birkaç defa zikretmiş olduğum müteveffa Mister H. G. Wells *Umumî Tarih*'inde Avrupa'nın bu ahvâlinde ve muamelesinden ziyadesiyle müteessir olduğunu –kemâl-i infial ile– izhâr ederek, “Cemiyet-i Ak-

vâm projesiyle misâkının Versailles meclisinden kırık dökük bir halde çıktığını ve Cumhurreisi Wilson'la beraber Amerika'ya avdet ettiğini söylüyor ve şu mühim mülâhazayı da ilâve ediyor:

“Orada da kendisine öteden beri kızgın olan muhalefet partisinin yani cumhuriyet taraftarlarının ve hükümet hesabına Avrupa'da bir müddet seyahat etmek fırsatından mahrum bırakılan birçok kişilerin şiddetli itirazlarına ve garazkârane tenkitlerine hedef oldu. Amerika Ayan Meclisi Cemiyet-i Akvâm'ı tasvip ve tasdik etmedi. Bu bahsin ilk müzakeresi, mecliste Amerika delegesi bulunmadığı halde icra edildi!” diyor ve bu Cemiyet-i Akvâm meselesini de İngiltere'nin nasıl kendi menfaatine kullandığını çok afif İngiliz müverrihi şu haklı mülâhazalarıyla anlatıyor:

“Britanya İmparatorluğu, evvelâ yekpâre bir imparatorluk olarak meydana çıkıp bir rey temin ediyor; sonra Hindistan ve dört dominyonlar (yani Kanada, Avustralya, Cenubî Afrika ve Yeni Zelanda) ayrı ayrı birer devlet sayılıyor, daha sonra İrlanda dahi müstakil bir devlet olarak yukarıdakilere iltihak ediyor. Hindistan mümessili sadece bir İngiliz memuru olduğundan elbet emin idi. Dominyonların mümessilleri de müstemlekât politikacıları idi.

Fakat Britanya İmparatorluğu böyle parçalanacak idi ise imparatorluk mümessillerinden birine bedel Büyük Britanya delegelerinden biri tayin olunmalı ve Mısır hükümetinin de mecliste bir mümessili bulunmalıydı. Bundan mâadâ şurası da düşünülmelidir ki, gerek New York hükümeti, gerekse Virginia tarih bakımından ve kanunî olarak Yeni Zelanda ve Kanada kadar müstakil bir hükümettir. Hindistan da bu müstakil hükümetler sırasına idhal edilince, Fransa'nın Asya'da ve Afrika'daki büyük müstemlekelerin de Cemiyet-i Akvâm'dan müstakilen rey vermek hakkına mâlik olmaları lâzım geldiğine dair pek mantıkî mutâlebâta meydan açmıştı; hattâ bir Fransa mümessili küçük Monaco prensliğine de bir rey hakkı verilmesini talep ve teklif etmişti.”

Bu kadar izahat yeter!

Anlaşıyor ki bu Cemiyet-i Akvâm teşkilâtını –henüz lâıy-kıyle teessüs ve takarrür etmeden– kendi siyasî menfaatlerini terviç etmeğe elverişli bir âlet gibi kullanmak gayretinde ısrar ettiği için büsbütün itibardan düşürmüştü. Amerika Ayan Meclisi zaten tamamiyle red ve iptal etmişti demiştim. Bu ba-his için bu kadar tafsilât kâfidir.

Evvelce de işaret etmiştim ki 1918 senesinde bu Cemiyet-i Akvâm ve “manda” meselesi hakkında malûmatım pek az ve sathî idi. Hükümet hizmetinde bulunan bildiklerim ve mes-lektaşlarım da bu hususta benden farklı değil idiler.

Ben 1918 senesi Şubatının on dördünde Maarif Nezâre-ti’nden ayrıldıktan sonra 1919 Martının on beşinde irâde ile Ayan âzalığına tayin olundumdu. Vicdanımı daima rahatsız eden birçok endişeler içinde gözüm müphem ufuklarda, kula-ğım kırışte idi. İtalya-Trablus harbinden beri iyi biliyordum ki Yunan emelleriyle İtalya’nın emperyalist politikası arasında pek tabii ve zaruri olan münâferet ve zıddiyet hiçbir veçhile te’lifi mümkün olamayacak raddeye gelmişti. Bunun başlıca sebebi de İtalya’nın öteden beri mevkî-i tatbika koymağa ça-lışmakta olduğu emperyalizm planını terviç etmek hususunda fazla gayreti idi. Meşhur Cavour⁵¹ ve o zamanın kahramanı Garibaldi’nin⁵² himmeti ile İtalya, Avusturya’nın pençesinden yakasını kurtarıp da istiklâlini temin ettikten sonra müstakil İtalya tahtına I. Victor Emmanuel geçmişti. İtalya vatanper-verleri ve ricâl-i siyasiyesi eski Romalıların torunları ve o muhteşem Roma İmparatorluğu’nun vârisleri olduklarını pek çabuk hatırlamışlardı; fakat açıktan açığa dünya saltanatına istihkaklarını iddia edemiyorlardı. 1919 mütarekesinden son-ra Mussolini⁵³ –bir âdi demircinin oğlu ve çırağı olduğu hal-

51 Camillo Benso Cavour (1810-1861). İtalyan devlet adamı. 1852-1859 ile 1860-1861 tarihlerinde başbakanlık yapmış, İtalyan birliğini kurmaya çalış-mıştır.

52 Giuseppe Garibaldi (1807-1882). İtalyan generali ve vatan kahramanı.

53 Benite Mussolini (1883-1945). Faşizmin kurucusu kabul edilen İtalyan başba-kanı. 1922-1943 yılları arasında İtalya’yı diktatörlükle yönetmiştir.

de- bu hülyayı tahakkuku mümkün bir ideal ittihaz etmişti. Halbuki evvelâ şiddetle harbin aleyhinde idi. Lâkin sonraları Yunanistan'ın İtalyan istilâsına şark tarafından mâni olduğunu fena halde hissettiği gibi Akdeniz'de İngilizlerin nüfuzunu da çekemez olmuştu. Yunanistan İtalya'nın şark cihetinden yoluna dikilmiş bir set idi, aralarındaki rekabet zahiren Ege denizinde ticaret nüfuzu rekabeti şeklinde tecelli ediyordu. İtalya'nın Türkiye'de göz diktiği cihet, İstanbul ve Boğazlar hakimiyeti değil, Adana tarafından muslihâne hulûl etmekte. Fakat bir aralık Yanya taraflarından yüksek rütbede iki zabiti Yunanistan arazisine gönderip fesat çıkarmak isteğini işitmiştim. O vakit Mussolini İtalya mümessili olarak Cemiyet-i Akvâm'da dahildi. Akdeniz hakkında İngilizlere karşı "Bizim denizimiz" (*Mare nostrum*) diye iddia edip duruyordu. O iki zabiti Yunanlıların katlettikleri şâyi oldu. Mussolini Cemiyet-i Akvâm'da Mister Eden ile fena halde atıştı ve Eden İtalya aleyhine elli beş devleti kaldırmıştı. Mussolini cemiyetten istifa etti ve tamamıyla serbest olunca Yunanistan sahillerinde bazı yerleri bilâ-pervâ topa tuttu ve Yunanlıların katletmiş oldukları iki İtalyan zabiti için beş yüz bin lira tazminat dâvâ etti ve aldı.

Bu meseleyi Cemiyet-i Akvâm'a havale etmedi. Cemiyeti de Avrupa'yı da tanımadı, kendi hakkını kendi kuvvetine güvenerek ve dayatarak müdafaa etti ve kazandı idi. İtalya'nın bu hareketi Cemiyet-i Akvam müessesesinin iflâsını ve külliye izmihlâlini mûcib oldu. Anlaşıldı ki kendi kuvvetine güvenen büyük bir devlet isterse hiç böyle cemiyetleri dinlemez ve arada hâdis olan münâzaayı -eski usul üzere- kılıcıyla halleder. Efrat arasında tahaddüs eden dâvâları halletmek için mahkeme tesis olunabiliyor, çünkü o mahkeme bir millet efrâdının hürmet ve itaat ettiği hükümetin kuvvet ve salâhiyetine dayanıyor. O kuvvet ve salâhiyet o millet efrâdı indinde muteber ve müsellemdir. Fakat devletlerin fevkinde her devletçe muhterem ve müsellemler bir yüksek makam ve tanılmış bir mahkeme olmadığı için Cemiyet-i Akvâm'ı her millet sıdk ve ihlâs ile kabul edip de her devletin fevkinde yüksek bir mahkeme olarak

kabul etmezse onun hakiki bir kuvve-i müeyyidesi olmayacağı için püf demekle yıkılır.

Bu arzettiklerimi hâfızamdan naklediyorum, kuyudât-ı tarihiyesini kâğıtlarım arasında arayıp bulmağa vaktim olmadı. Fakat lâıyıkıyla hatırımdadır ki Senior Mussolini ile Mister Eden fena halde atışmışlardı. Mussolini ona pek muhakkirâne sözler söylemiş ve istikbaldeki ihtimalâtı pek doğru düşünmeden şu cümleyi de ilâve etmişti; “Eğer Akdeniz’de bir muharebe vukua gelirse bu deniz İngiltere donanmasının mezarlığı olacaktır!..” demişti. Halbuki aksi oldu.

Eden, iyi bir familyadandı. Meşhur Intelligence Service’ten yetişmişti. Fakat genç, mağrur ve husûsâ “toy”du. Ben 1936’dan 1937’ye kadar İngiltere’nin Oxford şehrinde aile ile beraber vakit geçirdim. O sene Oxford Üniversitesi birkaç kişiye fahrî doktorluk diploması vermişti, bu şerefli mükâfatı kazananlar içinde Mister Eden’le beraber ecnebi bir piskopos da vardı. Ben o ihtifalde bulunanlardım.

Hulâsa, ben Tefvik Paşa kabinesinde bulunduğum zaman “manda” ve Cemiyet-i Akvâm meselesine pek bel bağlamadım. Âyan Meclisi’ne tayin olunduktan sonra da büsbütün anlaşılmıştı ki Türkiye hakkında “manda” idaresi mevzuubahis değil. Ben harpten evvel İngilizlerle ittifaka taraftardım. İngiltere’nin bizden hiç hoşlanmadığına dair de elimde pek muteber bir vesika vardı ki ondan biraz bahsetmiştim, yakında bastıracağım. Sultan Vahideddin de İngilizlere dost idi, o sebeple açıktan açığa hakaret görmedikti. Yunan kralı Konstantin gibi!..⁵⁴

54 Rıza Tefvik’in hâtıralarının bu bölümüyle ilgili olarak kendisine gönderilen çeşitli mektuplar için kitabın sonundaki “Ekler” bölümüne bakınız.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Ali Kemal Nasıl Kaçırıldı?

1922 Teşrin-i sânisinin sonlarına doğru İstanbul'da vâki olan fecî bir hâdise benim ve birçok muhalif arkadaşlarımla İstanbul'u alelacele terketmesi mecburiyetini intaç etti. O vak'a da Ali Kemal Bey merhumun bazı kimseler tarafından cebren bir otomobile sokulup kaçırılmış olmasıdır.

Ali Kemal Bey merhum meşhur bir gazeteci idi ve Beyoğlu'nda Bonmarşe¹ civarında, cephesi dar bir apartmanın en üst katında otururdu. Bu apartman Sultan Hamid devrinin meşhur Tophane müşîri ve Umum Mektepler nâzırı Müşîr Zeki Paşa'nın² malı idi. Ali Kemal Bey de Zeki Paşa'nın damadı idi.³

-
- 1 Bon Marché: 1869 yılında Beyoğlu'nda İstiklâl Caddesi üzerinde şimdiki Mısır Apartmanı'nın bulunduğu yerde açılmış Avrupa malları satan ünlü mağaza.
 - 2 Zeki Paşa (1849-1914). II. Abdülhamid devrinde on yedi yıl Tophane müşîrligi ve yirmi beş yıl da Askerî Mektepler nâzirliği yapmış devlet adamı.
 - 3 Ali Kemal, ilk eşi Winifred Brun'un 1909'da ikinci çocuğunu dünyaya getirmesinden kısa bir süre sonra ölümü üzerine, Ocak 1914'te Zeki Paşa'nın kızı Sabiha Hanım'la ikinci defa evlenir. Bu evlilikten daha sonra Dışişleri Bakanlığı'nda büyükelçiliğe kadar yükselen Zeki Kuneralp dünyaya gelir. Türkiye'nin Madrid büyükelçisi iken 80'li yıllarda Asala militanı Ermenilerin silâhlı saldırısına uğrayan Zeki Kuneralp, arabada olmadığı için bu saldırıdan kurtulmuş, ancak eşi Necla Hanım ile bacanağı ölmüştür. Daha sonra hayatının geri kalan kısmını lumbago dan felçli olarak tekerlekli sandalyede tamamlamıştır (öl. Temmuz 1998). Ömrümün Zeki Kuneralp tarafından hazırlanan ilk baskısında Sabiha Hanım'ın fotoğrafları yer almaktadır (bk. İstanbul 1985, s. 176-177 arasındaki fotoğraf albümü).

Talebeliğim zamanında ben Zeki Paşa'dan çok iyilik ve hakşinaslık görmüştüm. Kendisi çok afif olduktan mâadâ Sultan Hamid devrinin vükelâsı arasında en münevver ve âlim bir adamdı.

O devrin bazı mühim adamlarından ve her birinin şahsî değerinden ve kabiliyetinden bahsetmeğe mecbur bulunacağım. Zeki Paşa merhum hakkında da o zaman izahat vereceğim. Şimdilik şu kadar söyleyeyim ki Abdülhamid devri vükelâsı arasında hiçbir benzeri olmayan bu adam, evlâdına Rumelihi-sarı'ndaki yalısından ve o daracık apartmandan başka bir miras bırakmamıştır. Ali Kemal Bey merhum, ömrünün son zamanlarında bu zâtın kızıyla evlenmişti ve o hanımefendi hâlâ sağ olduğu için kendisini tanırım. Terbiyesi mükemmel bir Türk ve müslüman hanımıdır.

Ali Kemal Bey hakkında çok kîlûkâl olmuş ve haklı haksız birçok şeyler söylenilmişti. Hâlâ da ona karşı hırsını yenemeyen ve kinini hazmedemeyen bazı adamlar var. Yalnız bizde değil, medenî Avrupa memleketlerinde bile şöhret almış adamların çoğunu –hakiki çehresiyle– tanımak güçtür. Böyle adamların çehresini değiştirenler her memlekette mikrop gibi yaşayan ve tufeylî (yani parazit) geçinen propagandacılarıdır. Demokrasi idaresinin tefessüh edip cıvıklaşma devrine geldiği, bir şahıs aleyhine ücretle iftiralar tertip eden propagandacılarıdan anlaşılır. Sırası gelmişken, ben Ali Kemal'in hakiki çehre-i mâneviyetini bir iki çizgi ile resmedeceğim. Çünkü evvelce de işaret ettiğim gibi Mekteb-i Mükiye'de benim en iyi arkadaşlarımdan biri olan bu adamı bugün artık benden iyi bilen yoktur diyebilirim. Kısa söyleyip geçeceğim. Meşrutiyet devrinde onunla birlikte aldırılmış olduğumuz büyük bir fotoğraf buldum. *Yeni Sabah*'a takdim ediyorum; muhterem okuyucularımız orada bu zavallı adamın çehresini lâıykıyla görebileceklerdir. Mâneviyetine gelince, kendisi Mülkiye Mektebi'inde benden bir sınıf üstündü. Edebiyat hocası Recâizâde Ekrem Bey'in dersinde bulundu. Ben bulunamadım, çünkü o parlak kültür devrinin şa'saasından mübalâğa ile bahsedip saraya jurnal verenlerin müzevirliklerinden fena halde ürken Sultan Hamid

bütün Mülkiye Mektebi'nin hocalarını başka memuriyetlere nasb ederek o irfan ocağını söndürmüştü.

O tarihten biraz sonra da idareye karşı âsi ve serkeş olmak töhmeti ile mektepten kovulmuş olduğum için orada tahsilimi ikmal edemedim. Lâkin Ali Kemal o mektebi bitirdi çıktı idi. Fransızca'yı iyi bilirdi ve daima heyecanlı bir inkılâpçı mizacıyla temayüz etmişti. İstibdad devrine karşı harekete geçmeğe bile hazırlanan bir gençti. Sonra Avrupa'ya kaçtı. Fransa'da bulundu, hattâ –iyi biliyorum ki– İngiltere'de bir İngiliz kıızıyla evlenmişti⁴ ve ondan iki çocuğu olduğu halde –bilmem ne sebeple– ayrılmış ve çocuklarını İngiltere'de bırakmıştı.⁵

Sanıyorum ki ilân-ı Meşrutiyet'ten evvel Paris'te Ahmed Rıza Bey'in⁶ riyaseti etrafında toplanan beş altı kişiyle münasebeti olmamıştı veyahut tarih hocamız *Mîzan* gazetesi sahibi Murad Bey gibi onlarla biraz münasebette bulunmuş olsa da uyuşmamıştı. Bu ciheti ben de iyi bilmiyorum.⁷ Fakat her ne olursa olsun ilân-ı Meşrutiyet'te İstanbul'da yoktu. Olmuş olsaydı mutlaka birbirimizi bulurduk, çünkü o vakitlerde de ben onun belki en eski ve vefalı arkadaşı idim. Sonraları kusuru olmadı değil!.. Oldu, fakat onu bazı harekâtından dolayı (hususâ harekâtından ziyade hiddet saikasıyla söylemiş olduğu

4 Ali Kemal 1903 tarihinde Londra'da, daha önce İsviçre'deyken tanıştığı Winifred Brun adlı bir İngiliz kıızıyla evlenmiş, bu evlilikten iki çocuğu dünyaya gelmiş; ancak karısı 1909 yılında ikinci çocuğunu (Wilfred Johnson) dünyaya getirdikten kısa bir süre sonra çok genç yaşta vefat etmiştir. *Ömrüm*'ün, Zeki Kuneralp tarafından hazırlanan ilk baskısında Winifred Brun'un ve ilk çocukları Selma'nın da bir fotoğrafı yer almaktadır (İstanbul 1985, s. 176-177 arasındaki fotoğraf albümü).

5 Ali Kemal'in daha geniş ve ayrıntılı hayat hikâyesi için bk. Ali Kemal, *Ömrüm* (haz. M. Kayahan Özgül), Ankara 2004.

6 Ahmed Rıza (1859-1930). II. Abdülhamid döneminde yurt dışında faaliyet gösteren Jön Türkler'in lideri. "Ebû'l-ahrar" unvanıyla da anılan Ahmed Rıza Bey, II. Meşrutiyet'in ilânından sonra Meclis-i Mebusan reisi seçilmiş, İttihatçılarla ters düşünce 1910'da merkez komitesinden uzaklaştırılmış, 1912'de Âyan azâlığına getirilmiştir. Bir kısmı Fransızca olarak kaleme alınmış bazı eserleri de vardır (bk. *Tanıdıklarım*, s. 61-63).

7 Bu konu için bk. Birol Emil, *Jön Türklere Dair Vesikalar I: Edebiyatçı Jön Türklerin Mektupları* (Ali Kemal ve Süleyman Nazif'ten Mîzancı Murad Bey'e), İstanbul 1982.

büyük sözlerden dolayı) mes'ul tutup da hâlâ ona karşı kinini yenemeyenler, onun kabahatini –mazereti ile beraber– bu mühim keyfiyette aramalıdırlar. Yani Selânik'te pişirilen Meşrutiyet helvasında hizmeti sebketmemiş ve İstanbul'da yaygara ile tes'id edilen Meşrutiyet ilânı hengâmında bulunamamış olması keyfiyetinde aramalıdırlar.

Kendisi azimli ve enerjik bir genç olduğu için bu inkılâp hengâmesinde oynamaya fıtratan heveskâr idi. Bence şüphe yok ki tarihî ve siyasî malûmat itibariyle Talât, Enver, Dr. Nâzım ve Bahaeddin Şakir'lerden daha iyi hazırlanmıştı. Fakat o esnada Selânik'te veyahut İstanbul'da bulunamamasına sebep bir fena tesadüftür ki onu –merhumun mizacına nazaran– talihsizlik addedebiliriz.

Ben öteden beri böyle düşünürdüm ve düşündükçe de meşhur Fransız şairi Victor Hugo'nun bir beytinde hitabına mazhar olan bir Fransız kumandanın ismini değiştirip –içimden– merhum Ali Kemal'e hitap ederek: “Harbe iştirak edemeyen falan kumandan gibi, bu yangında bulunamadığına ağla!..” derdim.

Evet, bulunamadı, sonra katılmak istedi. Gazetecilikte iyi şöhreti vardı. Onu İttihadçılar kabul etmek istemediler. Da-ima alargada kaldı. Zaten İttihad komitesinin pek az zamanda foyası meydana çıkmış, Meşrutiyet nâmına zorbalıkla ve pâyi-tahtın sokaklarında sefârethânelere karşı güpegündüz adam vurmakla koskoca Osmanlı İmparatorluğu'nu hüsn-i idare etmek mümkün olamayacağını fiilen kendileri ispat etmişlerdi. Hattâ İttihad komitesi erkânı bu tedhişçi idaresini iyi bir siyaset mesleği olarak terviç ederlerken, bizim blöften ibaret olan nümayişlerimizi Fransa büyük inkılâbının aynı olarak kabul etmişlerdi. Bu takdirce de Dr. Nâzım gibi çok fena kalpli ve değersiz bir adam kendini Dr. Marat⁸ zannederek hoşlarına gitmeyen zeki ve malûmatlı, hattâ onlardan çok cesur gençleri sokak ortasında tepeletiyorlardı. Ben de o vakit İttihad ko-

8 Marat, Jean-Paul (1743-1793). Fransız İhtilâli sırasında radikal eğilimli Montagnardlar'ın lideri olan Fransız politikacı, doktor ve gazeteci. Trajik bir şekilde öldürülmesinden sonra adı yirmi bir Fransız şehrine verilmiştir.

mitesi âzâsından (hem de muteber âzâsından) idim. Ve bu idare tarzına nefretim son dereceye varmıştı, fakat komite erkânı Galata'da Osmanlı Bankası'nın karşısında Tahtaburun Hanı'nda gizlice meclisler kurup müstebidâne ve fuzulî hüküm sürmeğe çalışırken biz Selim Sırrı ile beraber canımızı dişimize almış, cemiyet-i mukaddese nâmına her belâyâ maruz olarak asayişî temin için uğraşıyorduk ve her yerde ecel-i kaza ile kolkola gezip dolaşıyorduk. O zamanlarda bile kıskançlık İttihad komitesi âzâlarının kalbini kanser gibi kemiriyordu. Ben Beşiktaş yakasında yalnız başıma İttihad'a karşı köpürmüş bir sürü halkı yatıştırmağa muvaffak olmuşken o gün Doktor Nâzım ile Bahaeddin Şakir (yani bizim Mekteb-i Mülkiye'nin ihtiyar kapıcısı Gürcü Şakir ağanın oğlu) benim aleyhime ittifak ederek mecliste: "Rıza Tevfik çok çabuk şöhet aldı ve tehlikeli oldu. Vücudunun izâlesi lâzımdır!" demişlerdi. Bu haberi bana merhum Kocabaş Arif o gün akşamüstü yetiştirdi ve bu işin de bir iflâsla netice vereceğine kanaat ettiğini söylemişti.

Ertesi günü de komite mensuplarından sevdiğim diğer bir dost beni bulup aynı sözleri tekrar etti idi. Sonra mebus olan Arif vefat etti. Fakat ikinci dostum hâlâ mebustur. Şimdilik ismini söylemekte bir fayda mülâhaza etmedim. Fakat ben çok sabırlı bir adamım. O vakit muhalefete kalkışacak olsaydım, telef ederlerdi ve kanım heder olurdu. Hem İttihadçıların fena hareketlerini tedkik etmekte devam ettim, hem tecrübemi artırdım. Vakti gelince usulü veçhile muhalefete başladım. İttihadçılar içinde yine en iyisi ve mert olanı Talât merhumdu. Onun hakkında da bildiğimi arzedeceğim.

Ali Kemal merhum İttihad komitesinin icraatını gördükten sonra onlara uyamaz ve dost olamaz idi. Olamayınca da muhalefete meyletmesi pek tabî idi. Husûsâ ki İttihadçıların daha ilk sene nihayetine varmadan –eski zaman Türkiye'sinin– "meydan ağaları ve zorbalar devri"ni Meşrutiyet nâmına ihyâ ve terviç etmiş olmaları Ali Kemal gibi cesur ve enerjik bir genci değil, azıcık hamiyeti olan pinti bir adamı bile muhalefete sevkedebilirdi. O da öyle yaptı. İttihadçılar onun aleyhinde

propagandaya giriştiler: “Sultan Hamid’e jurnal veriyor. İstibdadı temelinden yıkıp meşrutiyeti tesis eden İttihad komitesi-ni mahvetmek istiyor!” diye İstanbul’da şâyialar dolaşmağa başladı.

Bu iddianın ne kadar alçakçasına uydurulmuş bir iftira olduğu –Sultan Hamid’in hal’inden sonra– Saray’da bulunup oradan nakil ve tedkik edilen iki büyük oda dolusu hafiye jurnallerinin tetkikinden sonra lâıykıyla anlaşıldı. Ali Kemal’in journali bulunmadı. Bulunsaydı onu dünyaya işâa ve sahibini terzil ve teşhir etmek için bütün Türkiye sefâret memurlarını bu hizmette kullanmağa kalkarlardı. Onun değil, Mahmud Şevket Paşa’dan tutunuz da pek hamiyetli ve mutaassıp İttihadçı geçinen yüksek rütbeli madrabazların birçok jurnalleri çıktı. İttihad hükümeti erkânı, bu mülevves kâğıtlarla erbâbına şantaj yapmağa ve eski ricalden, hattâ sadrazamlardan bazı-larının burunlarına halka takıp istedikleri gibi oynatmağa başladılar. Ve Meclis-i Mebusan’da bazı mebusları da İttihad hükümetine karşı söz söylememeğe mahkûm ettiler. Âkıbet ben bir gün Millet Meclisi’nde bu suistimale karşı hiddetle protesto ettim ve müflis bir devletin iptal edilmiş eshamı gibi artık zerre kadar kıymeti kalmamış olan bu pis kâğıtların piyasadan büsbütün kaldırılıp imha edilmesi veyahut bilâ-istisna hepsinin teşhir edilmesi lâzım geldiğini ihtar ettim. Ondan sonra da bu şantaja nihayet verildi idi.

Hulâsa Ali Kemal, Sultan Hamid’e ve kimseye jurnal vermemiş temiz bir adamdı. 31 Mart Vak’ası’ndan evvel galiba Mek-teb-i Mülkiye’de ulûm-ı siyasiye mi yoksa o ilimlerin tarihini mi ne okutuyordu? İttihadçılar Hasan Fehmi⁹ nâmında kıymetli bir genç muharriri sokak ortasında vurdurdular.

Ali Kemal çıldırdı. Talebeye bu cinayetler hakkında ve hik-

9 Serbest gazetesi baş yazarı olan Hasan Fehmi, İttihad ve Terakkî’yi eleştiren yazıları dolayısıyla 6 Nisan 1909 günü geceyarısı Galata Köprüsü üzerinde tabanca kurşunuyla öldürülmüştür. Hasan Fehmi’nin öldürülmesi çeşitli olaylara yol açmış, talebeler Bâbüalî’ye yürümüşlerdir. Katilin, İttihadçı fedailerden Yakup Cemil veya Abdülkadir Bey olduğu iddia edilmiş, fakat ispat edilememiştir.

met-i hükümete dair ateşli bir konferans verdi. İttihadçılar fena halde protesto ettiler. Sonra istifa etti.

Tanin gazetesinin ilk sahibi ve baş muharriri Tevfik Fikret de İttihadçılar'ın bu irtica hareketleri karşısında muğber olarak çekilmiş ve bir gün kendisine verilen ve Hüseyin Cahid Yalçın'ın da imzasını taşıyan *Tanin* nüshalarından birisinin adını silerek "Laîn" kelimesini yazmıştı.¹⁰

Bir taraftan da bu rivâyetlerde vukuu pek muhtemel olan bazı yanlışlıkların tashihine himmet etmelerini eski dostlarımdan rica etmişim. Çünkü böyle adamların hayatını evvelâ gazetede herkese nakletmekten maksad bir hatâ ve zühul vukû bulduğu takdirde muhterem okuyuculardan –o devir vukuâtına şahit veyahut vâkıf olan– dostların himmet ve muâvenetiyle o hataları tashih edebilmektir. Ondan sonra da Ali Kemal merhum gibi ömrünü pek heyecanlı vukuât ile çalkantı ve fırtına içinde geçirmiş ve öteden beri kara bahtıyla boğuşarak –yüksek bir ideal uğruna veyahut hırs ve hasedine mağlûp olarak– ne fena eziyetler çekmiş ve ne acı haksızlıklara sabır ve metanet ve teslimiyet ile göğüs germiş olmasında bütün gençler için kıymetli bir ders-i ibret vardır. Her halde genç olarak ömrü heder olan bu adamın kabahati yahut cinayeti ne olursa olsun, müstesna bir seciye, yani karakter sahibi olduğu inkâr edilemez. Benim asıl bu bahiste alâkadar olduğum elbet bu mesele, yoksa Ali Kemal'i peygamber mertebesine çıkarmak niyetinde değilim. Husûsâ ki şu üç günden beri merhumun hayatı hakkında ve husûsâ benim mensup olduğum neslin efrâdı arasında oynamış olduğu role dair öyle acaip ve mütenâkız ve hele benim merhum hakkında beslediğim hüsn-i zanna tamamen mugâyir bir mâlûmat ve ifşaat ile zihnim o kadar altüst oldu ki tarif edemem. Onun için dört gün dört geceden beri bilâ-fâsıla merhum müteallik hâtıralar, makale ve risaleler okumakta; hattâ bugün gazete muharrirlerinden bir eskisi bana: "Merhumun Sultan Hamid'e verdiği jurnal bir vesika olarak basılmıştır. Sen geçen günkü gazete nüshasında bunu inkâr etmiştin!" dedi.

10 Daha geniş bilgi için bk. Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene*, s. 95-96.

Dilim tutuldu. Onu tahkik ediyorum. Kendi el yazısının fotoğrafla kopyası alınıp bir kitapta basılmışmış!¹¹

Merhumun en doğru ve mazbut tercüme-i hâli şudur: Ali Kemal merhum halis Türk'tür. Babası Çankırlı Hacı Ahmed Efendi balmumcu esnafının kâhyası imiş ve bu işte hayli servet kazanmış imiş. Arnavutköy'ünde Akıntıburnu'nda pek büyük bir yalıları vardı, ben bilirim. İlk Harb-i Umumî'den sonra ecnebi askerlerinin İstanbul'u istilaları zamanında Fransızlar tarafından cebren işgal edildi. Fransızlar yalıyı eşyasıyla beraber yakıp gitmişler, Sultan Hamid'in Kuyumcubaşısı meşhur Jak Harunaçi Bey'in Bebek'teki yalısını da aynı suretle cebren işgal etmişler ve bir gece ayş ü işretten sonra yangın çıkınca yalıdan kaçıp nasıl yandığını rıhtım üzerinden temâşâyâ dalmışlardı. O esnada Mümtaz Efendizâde Reşid Paşa yalısı kül olmuştu. Ali Kemal'in validesi babasının ikinci haremî olan bir Çerkes kızı imiş. Bunlara o zaman "kul cinsi" derlerdi. Çünkü o zamanlar Çerkes, Habeş ve Zenci kızları –hayvan ve eşya gibi– para ile alınır satılırdı. Ve bunlar yüzünden ticaret edenlere esirci derlerdi. Bu adamlar namuslu tâcirler gibi muteber olarak İstanbul'da yaşarlardı. Hemen her konakta halayık denilen bu Çerkes veya Habeş kızlardan bulunur ve bazan bir zengin konaktan da halayık satın alınabilirdi.

Bu cihetçe merhum Ali Kemal ile mukadderatımız hiç farklı değildir. Çünkü benim zavallı validem de –tabir-i mahsûsunca– kul cinsinden idi. Babamın ilk karısı olmakla beraber İstanbul'da bir maruf esircinin evinden babam onu bizzat satın almış ve sonra usûlen âzâd edip nikâh etmişmiş. Şapsuh kabilinden olduğunu söylerdi. İzmit'te otuz yaşlarında iken

11 Rıza Tevfik'in hâtıratının yayımlanışından sonraki tarihlerde konuyla ilgili olarak çıkan çeşitli eserlerde Ali Kemal'in de, II. Abdülhamid'in Avrupa'daki serhafiyesi Ahmed Celâleddin Paşa'ya değişik tarihlerde jurnaller verdiği ve bunların karşılığında bir miktar para aldığı ortaya konulmuştur (Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, İstanbul 1956, s. 183, 276-283; Âsaf Tugay, *İbret*, C. I, İstanbul 1961, s. 197-217). Ali Kemal'in oğlu Zeki Kuneralp ise, yayıma hazırladığı *Ömrüm*'ün son kısmına koyduğu bazı belgelerle bu jurnal meselesine açıklık getirmeye çalışmıştır (bk. *Ömrüm*, İstanbul 1985, s. 170-173).

hummadan vefat etmiş ve beni on yaşında iken öksüz bırakmıştı.¹²

Düşününüz!.. Bugün bu memlekette bir taraftan İngiltere'nin parlamentarizm usûlünü idaremize tatbik etmek istiyoruz, diğer taraftan da –yine bir Harb-i Umumi olmak ihtimalini ileri sürerek– “Bize ancak tek partili bir demokrasi en elverişli hükümet şeklidir!” diye iddia edip duruyoruz.

Hiç sormuyoruz ki demokrasi nâmına öyle bir hükümet şekli var mı? Yok mu? Ve medeniyet âleminde görülmüş mü? Halbuki ben kırk sene evvel, yani ikinci devr-i Meşrutiyet'in ilânından biraz sonra yine bu memlekette esir ticaretinin mübah olduğunu bilirim. O zaman şair Tefvik Fikret'in tesis etmiş olduğu *Tanin* gazetesinde muharrirlik eden eski arkadaşım Hüseyin Cahid Bey'in, pek haklı olarak, esir ticareti aleyhinde yazmış olduğu makalenin kıyametler kopardığına şahit oldumdu; yalnız şahit olmakla kalmadım, Anadolu'nun Çerkes muhacirleri ile meskûn bazı şehirlerden Arapça yazılmış mazbata şeklinde bir protestonâme tertip edilip Meclis-i Mebusan'a gönderilmiş ve esir ticaretinin şer'an helâl olduğunu iddia eden o mühim varakanın müzakere edildiğini işittim. O zaman ikimiz de mebastuk. Millet Meclisi reisi olan Ahmed Rıza Bey'in bu acaip mazbatayı –usulü vechile– Umûr-ı Şer'îye komisyonuna havale etmiş olduğunu da tahkik etti idim. Zihnimi bozacaktım. Çünkü bir sürü Avrupa gazetecileriyle bahsederken, bizim hürriyet ve demokrasiye fena halde susamış ve Avrupalılarla dizdize otura otura bütün bütün Avrupalılaştığımızı nutuklarımızla, yazılarımızla iddia edip dururken böyle bir mazbata bize nüzul indirecek kadar su-i tesir etmişti. Hemen Umûr-ı Şer'îye Encümeni'ne gittim. O zaman hep İttihadçı idik. Benim de hatırım azıcık sayılıyordu. Mazbatayı buldum, aldım. “Bu mühim bir meseledir, hususi olarak heyet-i merkeziyede mevzuubahis ve tedkik edeceğiz. Şimdilik muamelesini tehir etmeğe mecburuz!” deyip cebime koydum ve bir daha çıkarmadım. Bugüne kadar muhafaza ettim. Artık

12 Rıza Tefvik'in annesi hakkında daha geniş bilgi için bk. Rıza Tefvik'in Şiirleri ve Edebi Makaleleri Üzerinde Bir Araştırma, s. 2-5.

bastıracağım. Bugün kırk yaşında olanlar bile bu acaip vak'ayı bilmez.¹³

İşte merhum Ali Kemal ile annelerimiz kul cinsi birer Çerkes kızı oldukları içindir ki, biz her türlü esarete derin bir kin ve nefretle düşmanız ve o insaniyetsizliğe karşı her yerde, her zaman cihad etmekle annelerimizin vasiyetini yerine getirmek ve intikamını almakla mükellef ve meşgulüz.

Ali Kemal'in tercüme-i hâlinde anlaşıyor ki Mekteb-i Mülkiye'ye çok erken girmiş ve o müessesenin dördüncü sınıfında iken ilk defa olarak Paris'e gitmiş ve biraz sonra 1886'da Cenevre'ye nakletmiş, daha sonra 1888'de tekrar İstanbul'a gelmiş. O sene ben Mekteb-i Mülkiye'nin ikinci sınıfında idim ve Ali Kemal ile kafadar olmuştuk. O sene Kânun-ı evveli'nin ikinci günü meşhur vatanperver şair Nâmık Kemal Bey'in zatürreeden vefatı haberi şâyi olmuştu. Herkes yeis ile mebhût kaldı. Bütün gençleri heyecan içinde yaşatan bu şaire kimse beş satırlık bir mersiye yazamadı idi. Ali Kemal'in o sene İstanbul'a gelmekten maksadı, babasından kalan mirası diğer hissedarlarla beraber taksim edip Paris'e bütün bütün çekilmek imiş.

Fakat vaktiyle Mekteb-i Mülkiye'den ayrılıp Avrupa'ya gittiği zaman derslerine devam edememiş olduğu sınıfların imtihanını verip şahadetnâme almayı da düşünmüş; fakat tam imtihanlarını vereceği sırada yine bazı samimi arkadaşlarıyla hükümete karşı gizli bazı hürriyetperverâne teşebbüsâta girişerek, jurnal edilmişler ve İzmirli Abdülhalim Memduh,¹⁴ Mekteb-i Mülkiye son sınıf talebesinden Midillili Hüsameddin, Düyûn-ı Umumiye kâtiplerinden Kastamonulu şair Fahri, Uşakizâde Süleyman ve İzmirli Tahir Kenan beylerle birlikte 1888 senesinde tevkif edilerek Zaptiye Nezâreti binasında ve Beyazıd Meydanı'ndaki Umumi Hapishane'de birkaç ay mahpus kalmışlar, ondan sonra da birer ikişer bazı vilâyetlere nef-

13 Bu konuda geniş ve ayrıntılı bir araştırma için bk. Y. Hakan Erdem, *Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909*, İstanbul 2004.

14 Abdülhalim Memduh (1866-1905). Şair ve yazar. *Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniye* (1888) adlı ilk Türk edebiyatı tarihi onun eseridir.

yolunmuşlar. Maiyetlerini temin için biner kuruş maaşla vali maiyetinde ufak tefek memuriyetlere tayin edilmişlermiş. Ali Kemal ile Kastamonulu şair Fahri 1889 senesinde Halep'e gönderilmişler ve vilâyet müstantikliği ile beraber Mekteb-i İdadî'de lisan ve edebiyat muallimliği vazifesiyle de meşgul olmuşlar. Kastamonulu Fahri'ye yeis gelmiş, 1897'de Halep'te intihar etmiş. Ali Kemal merhum beş sene kaldıktan sonra kimseden ruhsat almayarak bir gün İstanbul'a avdet edivermiş. İş duyulunca, kendisini birdenbire ürkütüp de kaçırmamak için makam-ı sadâretten Zaptiye Nezareti'ne gizlice tezkerre yazılmakta olduğunu arkadaşlarından biri haber vermiş. Ali Kemal merhum da 1894'te Paris'e kaçmağa muvaffak olmuş. Oradan bazı gazetelere ve bilhassa *İkdam*'a yazılar yazarmış. 1897'de Brüksel sefâreti ikinci kitâbetine tayin olunmuş. Sultan Hamid, acaip bir adamdı. Bütün bu şahsî işlerle bizzat uğraşır ve elbette başa çıkamazdı ve Ali Kemal ve emsali gibi eli kalem tutan adamları Avrupa'ya kaçırınca, ehemmiyetlerine göre, her birine hakk-ı sükût olmak üzere bir memuriyet verir ve bu iş için de sefirlerle uğraşır ve onları böyle âdî işlerle uğraştırırdı.

O zaman Brüksel sefiri olan meşhur Münir Paşa ile Ali Kemal geçinemediği için memuriyetine devam etmemiş. Fakat kısa bir müddet unvanını muhafaza etmiş ve maaşını da almış; sonra bazı Mısırlı prensesler tanımış. Kendisi gayet nazik ve muamelâtında terbiyeli davranır, sevimli ve yakışıklı ve her hususta itimada şayan afif bir adam olduğundan dolayı bilhassa Mahmud Muhtar Paşa'nın¹⁵ refikası Nimet Hanımefendi'nin Mısır'daki çiftliklerine nâzır olmuş ve benim işittiğime göre prensesler bazı arazi alım satımında kendisini tavsit ve tevkil ederek epeyce müstefid etmişlermiş. Bununla beraber 1908 inkılâbından hemen birkaç gün evvel bütün Mısır'daki işleri bırakarak İstanbul'a avdet etmiş. Siyasî inkılâbata her şeyden ziyade gönlünü kaptırmış olduğundan dolayı Türkiye'de gizli

15 Mahmud Muhtar Paşa (1867-1935). Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın oğludur. Asker olarak Yunan Savaşı'nda yararlık göstermiş, ayrıca Hakkı Paşa kabinesinde Bahriye nâzırlığı yapmıştır.

veya âşikâr cereyan eden ahvâlden elbette az çok haberdar idi.¹⁶

Merhum, Meşrutiyet'in ilân edilmiş olduğu tarihten hemen bir iki gün evvel İstanbul'a avdet etmiş imiş. Benim İttihad ve Terakki nâmına Selim Sırrı Bey'le beraber İstanbul'un asayişini temin etmek uğrunda gayretkeşliğini görünce bana selâm bile vermemiş olduğunun sebebini şimdi anlıyorum. Halbuki ben yine bu hikâyenin ibtidâlarında başka bir mülâhazaya kapılmış ve yanılmışım. Bana yaklaşıp bir selâm bile vermeyişini –o vakitler– İstanbul'da bulunmamış olmasına atfetmiştim. Şimdi düşünüyorum: Bana karşı soğuk ve lâkayd davranmasının hakiki sebebini, Sultan Hamid idaresine taraftar bulunduğuna isnad edemiyorum. Çünkü o Sultan Hamid idaresinden benden çok ziyade zulüm görmüş ve beş altı ay mahpus olduktan sonra Konya'da menfî olarak beş sene ömrünü ifna etmiş ve Mülkiye tahsilini ikmal edememişti. O halde tarih-i hayatında ilk defa hürriyetperverliğini gösterecek bir iyi fırsat elvermişken, ortaya atılıp Meşrutiyet'in takviye ve müdafaası uğrunda o âteşin mizacının bütün kabiliyetini ispat etmeli ve yalancı hürriyet kahramanlarına bedel, kendisi bi-hakkın şan kazanmalıydı. Kasırgalar içinde geçen hayatının tarihinde –bir uğursuz tenakuz gibi göze çarpan– bu muamma nedir?..

Bu merhalede bunu sormağa mecburuz. Biz sormasak, bu devrin tarihini ve Ali Kemal gibi o tarihin başlıca âmillerini, bizim torunlarımız, bizden daha ziyade soğukkanlılık ve sekinet-i ruh ile ve bî-taraf bir vaziyetle tedkik ve tenkid edecekler ve bu nakîse ile karşılaşınca aynı suali sormaktan kendilerini alamayacaklardır.

İhtimal ki buna sebep, Avrupa'da bulunduğu ve İttihad komitesi erkânı –ya tesadüfen, ya iltizâmen– görüştüğü zaman bazı esâsî prensiplerde onlarla uyuşmamış olmasıdır, diyeceğiz. Fakat onlarla temas etmiş olduğuna dair hiçbir rivayet yok!

İlân-ı Meşrutiyet edilir edilmez Sultan Hamid'e şiddetle ta-

16 Ali Kemal, Rıza Tevfik'in burada bahsettiği bütün bu olayları çok daha ayrıntılı olarak *Ömrüm* adlı hatıratında anlatmıştır.

raftar bir “*Légitimiste royaliste*”¹⁷ oldu... diyemeyiz. Gençliğinden beri Fransa inkılâbı tarihini okumakla ateş almış ve Gambetta¹⁸ gibi, Jules Favre gibi, Ehlers ve emsali gibi üçüncü Cumhuriyet devrinin tarihi ve meşhur adamlarının tercüme-i halleriyle beslenip büyümüş olan Ali Kemal’e bu kadar kaba bir iftira atamayız.

Ben merhumun böyle bir vaziyet almasını tarif etmek için ruhunu tehlil ederek şu mülâhazatı arz ediyorum. Her halde hakikate en çok benzeyen faraziye budur.

Ali Kemal Bey merhum zerre kadar fütur getirmeyerek mücadeleye devam etmek niyetinde idi. Hepimiz de o fikirde idik. Bizim aleyhimizde propaganda yapılabiliyor ve iftiralar tertip ediliyordu. Hiç olmazsa kendimizi müdafaa edebilmek için bir gazeteye muhtaç idik. Ali Kemal Bey’in daima oturduğu Zeki Paşa apartmanında İtilâf Fırkası hükümetinin Şeyhülislâmı Mustafa Sabri Efendi ile âyândan Zeynelâbidin Hoca Efendi ve Ferid Paşa kabinesinde Evkaf nâzırı olan Hoca Vasfi Efendi ekseriya toplanıyor ve ağıyardan emin bir köşede bir çıkar yol aramakla meşgul bulunuyorlardı. Bu toplantılara benim de katıldığım olurdu. Gazete meselesini daha ciddi görüşebilmek için daha sıkça buluşmağa karar verdik. Oturduğumuz yerler Beyoğlu’na çok uzak ve aykırı düşüyordu. Ben Aksaray’da Harikzedegân apartmanlarının birincisinde ve binanın en üst katında kira ile oturuyordum. O katın sokak tarafından görünen cephesinde de güzel sülüs hattı ile yazılmış bir “Yâ Hâfız” levhası¹⁹ vardı. Ondan başka da güveneceğimiz hiçbir şey kalmamıştı. Hükümetin zerre kadar haysiyeti ve Saray’ın da nüfuzu kalmamıştı.

Bir gün yine mutadımız üzere apartmana çıktım. Yine aynı dostları orada buldum. Yine aynı meseleyi hararetle müzakere ettik. Tahminimize göre evvelâ gazeteyi çıkarabilmek için en

17 Padişah taraftarı.

18 Léon Gambetta (1838-1882). Fransız cumhuriyetçi siyaset adamı. 1881-1882’de başbakanlık yapmıştır.

19 Günümüzde Crowne Plaza adı altında hizmet veren binanın Ordu Caddesi’ne bakan tarafında mermerle işlenmiş olarak burada bahsedilen iki levha durmaktadır.

aşağı üç bin Osmanlı kâğıdı kadar bir para lâzım olduğu tahakkuk etti. Benim bu işlerden anlamadığımı ben çoktan bildiğim için o bahse hiç karışmayıp dinliyordum. Hoca efendilerin bildiklerinden ve tanıdıklarından bazı müslüman tâcirler bu parayı temin edeceklerini vaad etmişlermiş. Fakat bu kadarla da iş bitmeyecekti.

Şimdi de tecavüz ve taaddiden masun bir elverişli yer bulmak ve makine tedarik etmek, bir sürü mütehassis işçi bulup bu işi tertibe koymak ve hemen faaliyete geçmek icab ediyordu. Henüz elimizde avucumuzda olmayan bu para ile bu işin kolay kolay başarılabileceğine hiç aklım ermedi idi. Derken İstanbul mebuslarından Kozmidi Efendi de çıkageldi. Kendisinin de bu niyetten haberi varmış. Yeniden mesele müzakere edildi. Kozmidi Efendi'nin fikri makul ve binaenaleyh makbul görüldü. Gazete, Galata veyahut Beyoğlu semtinde bir Hristiyan matbaasında ücretle bastırmağa karar verildi.

Bu suretle matbaaya tecavüz eden olamazdı. Gazete için ayrıca bir amele cemaatine de ihtiyacımız olmayacaktı. Bahsimiz böyle bir karara dayanınca Kozmidi ile ben –uzakta oturduğumuzdan dolayı– biraz erkence izin alıp yola çıkmak istedik. Kozmidi Efendi benden çok uzak yerde oturuyordu. Haliç'te Rum patrikhânesi binasının yanıbaşındaki büyük Rum mektebi civarında gayet metin ve büyük mükemmel bir evi vardı. Ben o evi pek iyi bilirdim.

Hoca efendiler tabii bizi mazur ve haklı gördüler, lâkin hep birden böyle cümbür cemaat çıkmayalım, göze batarız; hele siz buyurun da biz de biraz sonra teker teker çıkar gideriz; dediler. Ali Kemal merhum da bizimle beraber çıkmak istedi.

– Ben de sizinle birlikte çıkayım, sonra kapıda sizden ayrılırım. Biraz klübe gideyim, muhtelif gazeteleri şöyle bir gözden geçireyim, demişti. Kendisi esasen gazeteci ve Cercle d'Orient²⁰ âzâsından olduğu için mutlaka her gün klübe uğramış.

20 Eski İstanbul'da ünlü bir klüp. 1882'de büyük çoğunluğunu levanten, azınlık ya da yabancı uyrukluların oluşturduğu kişiler tarafından İstiklâl Caddesi ile Yeşilçam Sokağı'nın kesiştiği köşede Abraham Paşa'ya ait yeni yaptırılan binada kurulmuş ve uzun yıllar bir tür "entellektüeller kulübü" olarak faaliyet

Ali Kemal'in bu sözü üzerine hoca efendiler telâş ettiler:

– Otur!.. Bu sırada sokağa çıkılmaz. Biz bu sabah birçok şeyler işittik ve gördük. İhtiyatsızlık tehlikelidir. Biz bile Top-hane taraflarında oturan bazı hemşehrilerimize misafir olacağız. İstanbul'a gitmeyeceğiz; çünkü İstanbul'a Anadolu'dan gelen birtakım insanlar etrafımızda dolaşıyorlar ve hüviyetlerimizi hakkıyla tayin etmek istiyorlar. Bu sırada ihtiyatlı davranmak makul olur. Bugün de gazeteleri görmeyiver!.. Dediler.

Bu sözler Kozmidi Efendi ile beni de biraz düşündürdü. Birbirimizin suratına mânâdar bir nazarla baktık. (Ne dersin?!)

Ali Kemal bu mülâhazalara hiç ehemmiyet vermedi.

– Adam sen de!.. deyip yürüdü. Üçümüz de beraber merdivenlerden indik ve ertesi gün yine birleşmek üzere birbirimize veda edip ayrıldık. O Galatasaray'na doğru yürüdü, biz Tünel'e doğru ilerledik, fakat doğru yoldan Tünel'e gideceğimize Kuledibi tarafından ve birbirimize yabancı gibi dikine inen yokuştan Osmanlı Bankası'na çıktık. Köprü'yü geçerek Sultanahmet'ten doğru Beyazıd meydanına kadar geldik. Ben Kozmidi Efendi'den orada ayrıldım, yayan olarak ve yavaş yavaş etrafı seyrederek apartmanın önüne geldim. Şöyle bir gelene geçene baktım; eski pâyitahtın en geniş caddelerinden biri olan Beyazıd-Aksaray-Lâleli yolunun iki tarafındaki sefil evler, çürümüş kırık dökük ve kâğıt helvasından gevrek ahşap binalar arasında Valide Hanı üslûbunda yapılmış –Kurûn-ı vustâ'dan kalma, galiz, çirkin– eski zindanlar kadar çirkin, fakat bâtil itikadlar kadar da kuvvetli ve metanetli hanlar ve bu iğrenç “kadro”nun içinde köpürmüş bir sel gibi akıp giden karmakarışık bir halk... Azîm bir yaygara ile Harikzedegân Apartmanı'nın²¹ önünden geçiyorlar ve “Kahrolsun hainler!.. Kahrolsun mel'unlar!” diye de bağırıyorlardı. Halkın en süflî ve ipsiz ta-

göstermiştir (Daha geniş bilgi için bk. Behzat Üsdiken, “Cercle d'Orient” *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. II, s. 409).

21 Meşhur Fatih Yangını sırasında evleri yananlar için İstanbul Belediyesi tarafından 20. yüzyılın başlarında İstanbul'da Lâleli'de ilk inşa ettirilen apartmanlardan biri olan Harikzedegân Apartmanları, günümüzde Crowne Plaza adıyla hizmet vermektedir.

kımından birçok kişiler de bu hengâmeye katılmışlar tezahüratta bulunuyorlardı. Pek çoğu sarhoştı. Bu alayı pek yakından seyrederken kulaklarım çınladı. İçimden bir ses: “Beğendin mi?..” dedi.

Kendime geldim ve kendimden iğrendim. Bu vukuat sahnesinde ben de bulunduğum için kendimden iğrendim...

Akşam olmuştu. Dairemize çıktım, biraz dinlenmek için sedire uzandım. Refikam bana bir mektup uzattı. “Okudum... dedi. Said’den gelmiş, keyfi iyi imiş fakat mektep altı aylık ücret istiyormuş. On beş gün zarfında gönderilmezse çocuğu mektepten çıkaracaklarmış!..” dedi. Çok üzüldüm. Memleketi İngilizler’e satmış olduğuma dair aleyhimde propaganda yaptırانları –acı bir tebessümle– hatırladım.

Said bizim büyük oğlumuzdur.²² O vakit henüz on yedi yaşını ikmal etmemişti. Pek istidat göstermiş olduğu için, ona istediğim gibi bir terbiye vermek için 1920 senesi Eylülünün yirmisinde İngiltere’ye götürüp Cambridge Üniversitesi’ne merbut Pears School unvanlı ibtidaî mektebine kaydettirmiştim. O vakit on dört yaşında idi ve İngilizce’yi çok iyi konuşuyordu. Pek pahalı olan bu meşhur mektebin ücretini de kendi emeğimle kazandığım helâl paradan veriyordum. Sırası gelmişken şunu da arzedeyim ki, ömrümde ne bir padişahıtan ih-san aldım, ne rütbe ve nişan kabul ettim. Said’den bahsetmeyeceğim. Bu makalelerin mevzuu o değildir. Fakat bu çocuk İngiltere’de İngilizce lisanından ve kitâbetinden birinci çıktı ve felsefeye istidadı yüzünden o mektebin mecmuasında “Küçük mektepte dâhî bir çocuk keşfettik!” diye ismini ilân ettilerdi. O nüshalar bende mahfuzdur.

Cambridge Üniversite erkânından üç beş dostum vardı. Bunların bana en yakın dost olanı büyük müsteşrik Profesör E. G. Browne idi. Said’i onun inâyetine havale etmişim. Şimdi

22 Mehmed Said Rıza (1905-1987). Robert Kolej’den sonra Cambridge’de Pears School’da okumuş, daha sonra Amerika’da Princeton’da güzel sanatlar öğrenimi görmüştür. Orada Canet adlı Amerikalı bir hanımla evlenmiş, New York’ta yaşamış ve Carmel’de vefat etmiştir. Rıza Tevfik’in, kendisi gibi felsefeci yapmak istediği Said Rıza’nın henüz on üç yaşında iken yayımlanan *Tarih-i Felsefe* (İstanbul 1335) adlı küçük bir eseri vardır.

bu çocuğa hiç olmazsa evvelâ birkaç lira cep harçlığı göndermek çarelerini düşünüyorduk.

Ve biraz dinlenmek istedim. Bizleri İstanbul'da cereyan eden vukuâtın sahnesinden yok etmek isteyenler, birtakım tezahürat için tertibatta bulunmuşlar, talebeyi aleyhimize ayaklandırmışlar. Halkın en süflî takımından bazı kişiler de o hengâmeye katılmışlar, akşam üstü bizim apartmanın önünden “Kahrolsun hainler!.. Kahrolsun mel'unlar!..” âvâzesiyle alay alay geçiyorlardı. Büyük oğlum Said İngiltere'nin Cambridge şehrinde idi. Kendi helâl paramla ibdidaî tahsiline çok muvaffakiyetle devam etmekte bulunuyordu; hattâ İngilizce'den birinci çıkan Said'den o akşam gelen mektubu okuyordum. Dışarıdan gelen yaygarayı işitince kalktım pencereden o dalgayı bir müddet seyrettim. Sonra mektubun bize açtığı işi, çocuğun validesiyle müzakereye koyulduk. Büyük oğlum Said, o vakit on yedi yaşını bitirmek üzere idi. Felsefeye ve şiire fevkalâde istidat göstermiş ve bir talebe cemiyetinde –hiç hazırlanmamış bulunduğu halde– hocasının teklifi üzerine felsefî bir bahis üzerine bir konferans vermiş ve o müsabakada birinci çıkmış ve ismi mektebin gazetesinde “Dâhî bir çocuk” unvanıyla zikr ve tahsin edilmişti. Bana da o gazeteden bir nüsha gönderilmiştir ki mahfuzdur. Bu çocuğun mektep ücretini vesair mesarifini ben altı ayda bir gönderirdim. Yalnız altı aylık mektep ücreti 165 İngiliz lirası idi.

Şimdi bu zavallı çocuk hem mektep ücretini, hem de biraz cep harçlığı istiyordu. Halbuki ben ve arkadaşlarım her şeyden mahrum kalmıştık. Dârülfünun'dan istifa etmiştik, hükümetten çoktan çıkmıştık. Âyan ilga edilmişti. Amerikan Kız Kolejî'nde hoca iken Meşrutiyet ilân edildiği için o vazifeden de istifaya mecbur olmuştum. Resmen elli altın mâzuliyet maaşına istihkak kesbetmiştim. Elli parça olsam elli para alamazdım. Yazı yazmakla da beş on kuruş edinmek mümkün değildi. Karı koca bir müddet karşı karşıya düşündük. Zaten bir aydan beri geçinebilmek için borç ediyorduk! Kadınım dedi ki: Çocuğun mektep parasını bir yerden tedarik ederiz. Borç alır, beş on gün sonra göndeririz. Benim yanımda beş on lira var; ona dokunmayalım.

– Evvelâ, o –beş on liralık– gümüş şilinleri çocuğa posta ile gönder. Beş on gün cep harçlığı edinsin, bu hafta içinde gelecek altı ay için istenilen parayı buluruz inşallah dedi.

Biraz ferahladım. Hatırıma geldi ki ikinci kızım Selma²³ –ki çoktan beri Amerika’da yerleşmiştir– Arnavutköy’ündeki Kız Koleji’nden şهادetnâmesini alır almaz o mektebe umumî kâtip olmuş, orada yaşıyor ve iyi bir maaş alıyordu. Ondan ödünç almak ihtimalini düşünmüştüm. Refikam o gümüş paraları bir köşeden bulup çıkardı. Saydık, on ve küsur İngiliz kâğıdı kadar bir yekûna bâliğ oldu. Bunlar Avrupa’ya gidip geldiğim sıralarda cebimde kalmış ufaklıklardandı. Memleketimizde geçmediği için zoraki tasarrufun bereketli mahsulü idi. Bilmem neden bu paraları avucuma alınca –bayramda dönme dolaba giden bir çocuk gibi– sevindim. Refikamdan da, ihtiyat akçesi olarak iki Osmanlı altını aldım. O gece erken yatıp ertesi günü erken kalkmak niyeti ile istirahat çekildim, fakat hiç rahat uyuyamadım. Halbuki bir gün evvel Ali Kemal’in başına gelen musibetten hiç haberim yoktu ve olamazdı; yalnız Aksaray’a gelirken gördüğüm şeyler ve haller hiç hoşuma gitmemiş ve zihnimi –istikbal endişesiyle– fazlaca meşgul ettiği için uykumu kaçırmıştı.

Ertesi günü erken kalktım. Bir fakir kadıncağız gelmiş, mutlaka beni beş on dakika görmek istiyormuş.

– Canım!.. Sırası mı?.. diye mırıldandım. Refikam, müteessir olarak:

– Aman!.. Ters davranma günahtır. Fakir bir kadıncağız, kederli!. dedi.

– Peki, getir bakalım!

Kitap odasına, orta yaşlı, siyah çarşafılı, kılığı kıyafeti perişan bir kadıncağız geldi. Şöyle bir iki cümle ile konuştuk:

– Buyrun! Bir hâcetiniz mi var?..

– Kocam üç gün evvel vefat etti ve Eyüpsultan’a defnedildi.

23 Rıza Tevfik’in ilk eşi Ayşe Sıdika Hanım’dan doğan ikinci kızı Selma Rıza (1899-1982), Amerika’da yaşamış ve orada ölmüştür. Rıza Tevfik’in, en tanınmış şiirlerinden biri olan “Selma! Sen de Unut Yavrum!” adlı şiirini, annesinin ölümü üzerine onun için yazdığı Selma Rıza, hiç evlenmemiştir.

Deyince, başka bir söyleyeceği var mı? Yok mu? Dinlemeden sözünü kestim; bu facianın bana cihet-i taallükunu birdenbire anlayamadığım için şaşırdım; zaten de sinirli idim.

– Çok teessüf ederim, lâkin ben bu felâkete ne yapabilirim?

Diyebildim; pek züğürt bulunduğum böyle bir zamanda benden nakden bir iâne isterse diye fena halde sıkıldım.

– Bana bir vasiyeti var efendim: Kendisi Galata Gümrüğü'nde ufak bir memurdu. Siz orada Eczâ-yı Tıbbiye müfettişi iken maiyetinizde bulunmuş. Sizi şahsen tanırdı ve çok hürmet ederdi. Şiirlerinizden birçoğunu ezbere bilir ve ekseriya okurdu. Vefatından beş on gün evvel pek düşkünlüğü vardı. Benim son günlerimdir. Ben artık iflâh olmam; ben ölürsem git rica et; benim mezar taşımı o yazsın dedi idi. Onun için geldim beyefendi dedi ve gözleri yaşardı. Çok müteessir oldum. Adamcağızı pek iyi hatırlayamadım.

– Allah rahmet eylesin! Adı neydi?

– Hâfız Derviş.

– Sizin isminiz?

– Nerîme.

– Peki efendim, siz refikamla yanımızdaki odada biraz dinlenin, ben bir şey yazmağa çalışayım, dedim. Yalnız kalınca şu iki küçük kıt'ayı yazıp kadıncağıza ibtida okudum, sonra da verdim. Kendi de okumak yazmak bilirmiş. Memnun oldu. Bana çok dua etti. Tekrar gözleri yaşardı, gitti zavallı.

Hayli zaman sonra, yani İstanbul'u mecburen terkettikten sekiz sene sonra Kıbrıs'ta misafir bulunduğum zaman, ilk defa olarak şiirlerimi –Türk talebesinin ricası üzerine– 1934 senesi Martının birinci günü bastırmıştım. *Serâb-ı Ömrüm* unvanıyla neşrolunan o kitabın 68. sahifesinde o mezartaşı kitâbesi mündericidir.²⁴ Buraya naklediyorum:

Ey yolcu! Şu ıssız mezâr önünde

Bir lâhza dur, düşün istikbâlini!

Zihnini ürküten esrâr önünde

²⁴ Bu şiir için ayrıca bk. *Serâb-ı Ömrüm*, 2. b., İstanbul 1949, s. 304; *Serâb-ı Ömrüm ve Diğer Şiirleri* (haz. Abdullah Uçman), İstanbul 2005, s. 247.

*Dinle bir fâninin hasbîhâlini
İbret al! Gördüğün şu levh-i mermer
Hâfız Derviş Bey'in kitâbesidir
Zevcesi Nerîme için bu makber
Hacle-i saâdet harâbesidir.*

Teşrîn-i sâni 1922

Aksaray'da Harikzedegân apartmanı

* * *

Saat sekiz buçuğa gelmişti. Hemen fırladım. Köprü'yü geçince Galata'da Tophane'ye giden tramvay yolunun solunda meşhur lokantacı Ali Efendi'nin dükkânı vardı. O vakitler henüz kapitülasyonlar kalkmamış olduğundan dolayı o lokantanın yanbaşında İngilizlerin de bir postahane şubesi vardı. Memurlarını biraz tanırdım. Oraya uğradım.

Cebimde ağır basan şilinleri oğlum Said'e göndermek istediğimi memura söyledim. "Böyle gümüş ufaklıkları ve alelumum gümüş paraları İngiltere yarı fiatlarıyla kabul eder. Yarı yarıya zarar edersiniz. Ben buna çare bulamam, fakat belki müdür hatırınız için bir kolaylık yolu bulur; lâkin kendisi burada değildir, yarım saat sonra gelerseniz bulursunuz!" dedi. Teşekkür ettim, derhal Tünel yolunu tuttum. Ali Kemal Bey'in apartmanına vaktinde yetişmek istiyordum: O gün gazete işi için mutlaka bir karar verilecekti.

O vakit Tünel binasının medhali tamamen bugünkü şeklinde değildi. Binanın sol tarafındaki sokağa açılmış bir kapı da vardı. Ben orta kapıdan girerken o kapının önünden geçen kalpaklı iki şahıs gördüm, onlar da beni gördü ve acele birbiriyle bir iki kelime teâti ettiler. Bir gün evvel hocaefendilerin Ali Kemal'e ihtiyat tavsiye ederken (ortada dolaşan bazı şahıslardan çekinmesini tenbih ettikleri) hatırıma geldi. Düşündüm, tereddüt edecek zaman değildi. Hemen bir karar verip mucibince hareket etmek gerekti. Tünele atlamak daha kolay geldi. Hemen atladım. O esnada iki İstanbullu Hristiyan (zannedirim Ermeni vatandaşlarımızdan ve tüccardan iki kişi idiler) o kalabalıkta omuz omuza giderken, bana yavaş sesle:

“Beyefendi, kapıdaki adamlar Rıza Tevfik bu değil mi? diye birbirinden soruyorlardı. Dikkat ediniz!” dediler.

– Bizimle beraber tünele binmişler mi, lütfen bakınız! dedim. “Hayır, onlar binmedi!” dediler. Tünel yukarı çıkıp durunca çıkmadım. Biraz bekledim. Her yerde ufak tefek bazı memurlardan, garsonlardan ahababım vardı. Ahali tünele gelmeğe başladı. Tünel hizmetinde bulunanlardan birine rica ettim. “Dışarıya bir bakınız, kalpaklı bazı kimseler var mı?” dedim. Şöyle bir dakika kadar tünel medhalinde durup sağa sola baktı ve başıyla işaret ederek, yok! demek istedi.

Hava o gün çipil ve serindi; yağmur da çiseliyordu. Ben, o emniyetsiz günlerde –ihtiyata riayet ederek– cebimde daima yumuşak bir kasket taşırdım ve yumuşak kalıpsız fes giyerdim. Tünelin karşısındaki pasaja girince hemen sol tarafta ikinci dükkânda bir İngiliz kitapçı vardı. Zayıf, kumral, nazik bir gençti. Sağ kolu yapma idi, sol koluyla yazardı. Ben onun maruf müşterisi idim. Tünelden fırladım, paltomun yakasını kaldırdım. Pasaja geçtim, o İngiliz kitapçısının dükkânına girdim. Kasketimi başıma geçirip fesimi cebime soktum. Kitapçıdan bir iki kitap ismi sordum, çıktım. Telâşsız adımlarla yürümeğe başladım. Biraz sonra sağa sapıp büyük caddeye geldim. Yolda şüpheli bir kimseye rastlamadan Bonmarşe’nin önünden geçip Zeki Paşa apartmanının kapısına sığındım.

O apartmanın medhalinde merdiven sağ tarafta idi, solunda iki metre murabbaina yakın boş bir yer vardı. Orasını bir terlikçi işgal etmiş, hazır terlik ve çocuklara mahsus ayakkabı filân satardı. Hıristiyandı ve İstanbullu idi. Zaten güleryüzlü ve bize karşı mûnis bir adamdı. Bizi görünce ahabap gibi selâmlar ve dostların yukarıda olup olmadıklarını haber verirdi.

Bu sefer, beni kapıda görünce, zavallı adamcağız nereye saklanacağını şaşırdı. Sırtını bana dönüp merdivenin sol tarafındaki boşlukta raflara dizmiş olduğu terlikler arasında mühim bir şey arıyormuş gibi telâşla ayakkabılarını karıştırmağa başladı.

Anladım. Bu adamcağız bir şeyden korkuyordu ve o endişenin mutlaka benimle de alâkası vardı; fakat ne olabileceğini kestiremedim. Bu telâşın ve korkunun bir uğursuzluğa delâlet

olduğunu pek iyi anladığım halde aklıma hiçbir mûsibet ihtimali gelmedi idi.

Suluk soluğa merdivenleri tırmanıp en üst kata çıktım. Ali Kemal'in dairesinde kapının zilini çaldım. Kapıyı açan olmadı. Yumruklamaya başladım. Tanıdığım hizmetçi kız, neden sonra kapıyı açtı ve aramızda şu kısa muhavere cereyan etti:

- Beyefendi burada mı?
- Dün akşam gelmedi!
- Niçin gelmediğini biliyor musunuz?
- Hayır efendim.
- Ya dostlardan kimse?
- Yalnız hoca efendiler var efendim.

Bu cevap üzerine iki adım ötede salon kapısına yanaştım ve hafifçe vurarak cevap beklemeden kapıyı açtım, baktım hoca efendiler, koltuk sandalyeler üzerinde yorgun, sessiz sadasız oturuyorlardı.

– Oh efendim!.. Sabah keyfi öyle mi?.. Maşaallah!.. dedim.

Hoca Sabri Efendi derhal:

– Senin bir şeyden haberin yok anlaşılan!.. diye yüzüme hayretle baktı ve aramızda şu kısa muhavere geçti:

– Hayrola!..

– Böyle zamanda hayır olur mu? Ali Kemal dün gece eve dönmedi. Telâş ettik. Besleme kızla kapıcıya gizlice haber gönderdik. Bazı malûmat aldık. Meğer dünkü endişemiz çok haklı imiş. Dün bütün Beyoğlu heyecan içinde çalkalanmış. Öğrendiğimize göre Ali Kemal filhakika Cercle d'Orient'a gitmiş, gazetelerle meşgul olmuş. Sonra klüpten çıkmış, Beyoğlu caddesinde Tokatlıyan karşısındaki berberine traş olmağa girmiş.

Traş olmağa başlar başlamaz berber dükkânının kapısı önüne büyücek bir otomobil gelip durmuş, içinden dört adam çıkmış. Ali Kemal, bir fenalık yapacaklarını sezmiş, birdenbire fırlamış; fakat dördü birden kollarından yakalayıp boğuşa boğuşa otomobile zorla sokmuşlar, hattâ otomobilin içine diz üstü düşürmüşler. Ahali oraya yığılmış, lâkin otomobil sür'atle harekete gelince kalabalığı ikiye ayırıp alabildiğine kaçmış gitmiş. Rivayet olduğuna göre Taksim'e doğru gitmiş... İşte bizim bu facia üzerine

alabildiğimiz malûmat bundan ibarettir. Biz onun için dün akşam buradan çıkmadık. Geceyi böylece sandalye üzerinde geçirdik!.. dedi. Zeynelâbidin Hoca Efendi, ciddi bir teessürle:

– Yazık oldu çocuğa. Bu adamlar mutlaka onun başını yiycekler! dedi.

Hepimiz yeis ile mebhût olarak iki üç dakika öyle sâkit durduk. Düşündük. Ben o kısacık zaman zarfında Ali Kemal'in Mekteb-i Mülkiye avlusunda bizimle beraber esir almaca oynadığını düşündüm, bütün etvâr ve ahvâli ve âteşin enerjisi, kuvvetli ve yorulmaz bünyesi hep gözümün önüne geldi. Kimi oyunda kovalasa beşinci adımda mutlaka yakasından tutar ve zaptederdi, tabir-i mahsusunca enselerdi. Koştuğu zaman da kollarını açarak uçar gibi hareket ettiği için, spor ve oyun bahsinde Kartal Rıza diye meşhur olmuştu. Edebiyatta ve gazetecilikte de meşhur vatanperver şairimiz Namık Kemal Bey'i takdir ettiği için Ali Kemal diye tahallüs etmişti, yani mahlas takınmıştı. Halbuki asıl ismi ve mahlası –benim gibi– Ali Rıza idi. Adaştık. Mekteb-i Tıbbiye'ye nakledilinceye kadar bana Mekteb-i Mülkiye'de 409 Ali Rıza derlerdi. Mekteb-i Tıbbiye'de duhûl imtihanını muvaffakiyetle verip kabul edildiğim zaman, dahiliye zabiti ismimi ve künyemi kaydetmek için: “Adın ne?..” dedi; “Ali Rıza” diye cevap verdim. “Babanın adı?”; “Mehmed Tevfik” dedim.

Şimdi senin adın “Rıza Tevfik'tir!” dedi. “Olmaz efendim!.. Rıza Tevfik de mahlâstır. İsim değildir!” dedim. “Pekalâ olur!” deyince, “Olur ama yanlış olur!” dedim.

– Sus bre! Zabite karşılık verilmez!.. diye beni azarlamıştı. O günden beri adımı ve mahlâsımı düzeltmek mümkün olmadı.

İşte zavallı arkadaşımı düşünürken zihnim düşüncenin mantikî çığırından çıkarak, –daha doğrusu aklım zıvanasından çıkarak– böyle zevzek şeylere sürüklendi gitti. Hemen kendimi topladım:

– Vak'ayı refikası hanımefendi biliyor mu acaba? diye sordum.

– Kendisinin ne olduğunu şimdiye kadar bilen yoktur elbette, lâkin refikası vak'adan haberdar olmuş olmalı ki, acele giyinip dışarı çıktığını öğrendik.

– O halde burada ne duruyorsunuz?..

– Ne yapalım, bir şeye karar veremedik, çünkü kat'i olarak hiçbir şey bilmiyoruz. Yalnız Ali Kemal'i zorla kapıp kaçırdıkları muhakkak!..

Bu vaziyet karşısında –vakit zayi etmeden– en evvel yapılacak şey, şurada, on adım ötede İngiliz sefâreti var. İyi biliyoruz ki kukla hükümetimizin elinde hiçbir salâhiyet kalmadı. Bütün İstanbul'un asayişini temin etmek vazifesini kendi uhdelerine alan işgal kuvvetleri pâyitahtı dört mıntıkaya ayırdı. Beyoğlu İngiliz mıntıkasına dahildir. Hemen sefârete gidip Ali Kemal'in nerede olduğunu ve ne olduğunu sorup öğrenelim diyerek biraz harekete getirmek istemiştım. Bu mübâhaselerde hemen akşam olmuş gibiydi. Hava da inadına kararmış ve adamakıllı yağmur başlamıştı. Dışarı çıkmak üzere kalktık. Hepimizin rengi kireç gibiydi. Böyle güpegündüz, pâyitahtın en kalabalık bir yerinde İngiliz sefârethânesine beş dakika uzak bir yerde zorla adam kaldırmak her gün, her saat kolaylıkla yapılabilecek cür'etlerden değildi.

Ben emin idim ki, İstanbul'u velveleye veren bu vak'anın fâilleri, o vak'anın sahnesinden derhal çekilip uzaklaşmışlardı. Binaenaleyh, iş olup bittikten sonra sokaklarda –hususâ Beyoğlu'nun en kalabalık yerinde– dolaşmakta bir tehlikeye maruz olmak, mümkün değil gibi idi. Öyle iken İngiliz sefârethânesine nasıl ve nereden gideceğimizi biraz düşündük ve hep birlikte gitmeğe karar verdik. Galatasaray Sultanîsi'nin kapısına karşı gelen sokaktan telâssız ve fütursuzca yürüyüp doğru İngiliz sefâretinin daima açık duran kapısından içeri girivermek bize en doğru ve en emniyetli yol göründü. Sefâretin kapısında da daima bir kapıcı ile bir kavas ve daha bir iki kişi bulunuyordu. Kararımıza göre hareket ettik: Zeki Paşa apartmanından birer birer çıktık, hemen sola doğru yürüdük, caddenin dönüm noktasında yine solda –o vakitler– bir büyük eczahane vardı; orada birleştik, hemen sola saparak beş on adım sonra sefâret kapısına geldik. Orası mahşer olmuştu. Birçok Hıristiyan ve müslüman halk sefârete iltica ediyor ve kavas mâni olmuyordu.

Biz de içeri dalıverdık ve ileri yürüdük. Sefiri görüp şikâyet edecektik.

İngiliz Sefârethânesinde

Sefârethânenin bahçesi de hıncahınç dolu idi. Binanın sağ tarafında olan kapısına yanaşabilmek için çok zahmet çektik. Bir ara bahçenin sefâret binasına yakın bir yerinde ve o karmaşık kalabalık içinde İstanbul mebusu Kozmîdi Efendi gözüme ilişti. O da bizi görünce halk arasından sıyrılarak bize mülâki oldu. Uzun uzadıya konuşmağa vakit olmadığından, olsa da bir fâide veremeyeceğinden, kısaca:

– Ben bu fena haberi ancak bu sabah işittim. Biliyorsunuz ki tâ Haliç'te Fener'de oturuyorum. Dünkü kararımız veçhiyle bugün Zeki Paşa apartmanına gelip sizinle buluşacaktım. Karımarışık bir haldeyiz. Zavallı Ali Kemal'e yüreğim yandı, eminim ki şimdiye kadar onu sağ bırakmamışlardır. Zavallı genç Hazret-i İsa gibi kendini kurban etti amma bizi kurtardı... Çünkü artık hiçbirimiz burada barınamayız. Selâmetle çikarsak ne mutlu!. dedi.

İngiliz sefirini görüp Ali Kemal'in hayat ve memâtından haber sormağa gelmiş olduğumuzu söyledim. “Ben de onu sormağa geldim; fakat fevkalâde komiser burada yokmuş. Yalnız sefâret baş tercümanı Mister Ryan burada imiş, ona vekâlet ediyormuş!” dedi.²⁵

Ben İngiltere'nin ikinci tercümanı olan bu zâtı Meşrutîyet'in ilânından sonra bizzat İngiltere'de tanıdım. 1909 senesinde İngiltere parlamentosunun bazı âzâsından teşekkül etmiş parlamentolar arası komisyonu tarafından on on beş Türkiye mebusu İngiltere'ye davet olunmuştu. Bunların arasında sarıklı, sarıksız, Türk, Arap ve Hristiyanlardan da Rum, Sırp ve Bulgar mebuslardan bir iki kişi bizimle beraber bu davete icabet etmişti. On sekiz mebus idik. İttihad ve Terakki Cemiyeti henüz mahiyetini meydana koyamamış olduğundan, müslüman, Hristiyan, Arap ve Sırp hep İttihad komitesine mensup idik. Reisimiz de Edirne mebusu merhum Talât Bey idi. Çerkes

25 Burada sözkonusu edilen Andrew Ryan'ın Türkiye ile ilgili *The Last of the Dragomans* (London 1951) adlı hâtıratı yayımlanmıştır.

Canbulat, kendi hesabına cemaatimize katılmıştı. Benim Meşrutiyet'ten birkaç sene evvel lâıykıyle tanımış olduğum bir iki meşhur İngiliz âlimi vardı. Onlar içinde bütün dünyaca mâruf olan müsteşrik (*orientaliste*) Profesör Edward G. Browne âdetâ dostumdu. Onun tavsiyesiyle Hurûfî mezhebi hakkında Fransızca ilk kitabımı yazmıştım ve makbul olduğu için bir İngiliz cemiyet-i ilmiyesi tarafından Türk edebiyatı muhibbi ve müverrihi müteveffa Mr. Gibb'in vakfiyesi hesabına 1909 senesinde Hollanda'da Leiden şehrinde tab'olunmuştu.²⁶ Prof. Browne, Cambridge Üniversitesi'ne mensup Pembroke College'in Fârisî, Arabî ve Türkî müderrisi idi. Bu koleji ilk ziyaret ettiğim zaman Prof. Browne, bana iki şâkirdini takdim etmişti ki, bu genç adamların ileride Arapları Türkiye'den ayırmak için ne büyük bir muvaffakiyetle ne mühim bir rol oynayacaklarını kimse o vakitler kestiremezdi, hattâ hatırına getiremezdi.

Bunların biri Mister Philby'dir ki, ilk Harb-i Umumi başlamazdan evvel Hicaz'da Mekke'nin iskelesi olan Cidde şehrine gitmiş ve müslüman olmayan kimselere Cidde şehrinden içeri girmek kat'iyyen yasak ve hattâ tehlikeli olduğu için karadan, yani çöl tarîki ile pek eziyetli ve uzun bir seyahati göze aldırarak (bugün Hicaz ile beraber Alhassa ve Nevid'in padişahı olan) Melik İbnü's-Suûd'u görmeğe ve onu Osmanlı Devleti'nin ve bilhassa Sultan Hamid'in sâdık dostu ve bütün Necid memleketinin hâkimi olan İbnü'r-Reşid'in aleyhine harp açmağa teşvik etmişti.

Bu uğurda Hicaz kalesinin o engin ve tehlikeli sahrasını ve Towayk sıra dağlarını deve sırtında geçmiş ve o sıralarda büyük bir mevkii ve siyaset âleminde bir ehemmiyeti haiz olmayan bugünkü Melik İbnü's-Suûd'u Kuveyt şeyhinin misafiri olarak orada bulmuş ve ona İngiltere'nin maddî manevî muâvenetini ve o sayede Necid memleketinin istiklâlini temin etmişti. Muharebe esnasında Osmanlı dostu İbnü'r-Reşid mağlûp ve mak-tul olmuş ve Necid memleketinin merkezi olan Hâil şehri ile bütün memleket ve daha sonra Hicaz, bütün Arabistan'ın pek

26 Bu konuda giriş kısmında Rıza Tevfik'in eserleri tanıtılırken gerekli açıklama yapılmıştır.

büyük bir kısmı Melik İbnü's-Suûd'un eline girmişti. Mister Philby büyük Arap padişahının yanından ayrılmak istememiş ve kendi memleketi kadar bildiği ve sevdiği Arabistan'a yabancı kalmamak için bundan çok evvel resmen müslüman olarak (Abdullah Philby) Mekke'de pek mütedeyyin ve âlim bir Arap sıfatı ve kıyafetiyle pek muhterem bir ömür sürmektedir. Bu fevkalâde adam –velînimetim Melik Abdullah'ın Şarkü'l-Ürdün emîri bulundukları zamanında– zannedersen 1923'ten 1925 senesine kadar iki sene İngiltere mümessili olarak hizmette bulundu. Ben de o zamanlar hükümet âzâsından idim, aynı zamanda da Sıhhiye ve Âsâr-ı Atîka müdüriyetleriyle hizmette bulunuyordum. Kendisi gayet ciddi ve çok hamiyetli ve hakikaten centilmen bir adamdır. Oğlu İngiltere'nin İstanbul konsolosluğunda bir hizmettedir. Colonel Lawrance ile hiç görüşmedim. Mister Ryan ile ülfetim de Meşrutiyet devrinden beridir.

Aslen İrlandalı olan bu zat İstanbul'da çok müddet tercümanlık hizmetinde bulundu idi. Gayet doğru Türkçe söyler, fakat İngiliz telâffuzu ile söylerdi. Nazik ve heyecanlanmaz bir zat idi. Biz, hep beraber hoca efendilerle onu görmeğe gitmiştik. O vakit sefârethânenin baş tercümanı idi sanırım.

Güç belâ ile sefârethânenin ikinci katına çıkabildik. Merdivenin başında –kıyafeti temiz, siyah çarşafı ve peçeli– bir hanıma rastgeldik. Bu hanım beni görünce yaklaştı ve: "Beyefendi, ben Ali Kemal Bey'in refikasıyım!" dedi; kocasının başına gelen musibeti öğrenebildiği kadar anlattı.

O vakitler bu talihsiz hanımefendiyi tanıyamamıştım. Kaç göç vardı. Şimdi yine peçeli gördüğüm halde pek fena yüreğim sızladı. Tüylerim ürperdi. Ne söyleyeceğimi şaşırdım. Yalnız şu sözleri –kendim de inanmayarak– söyleyebildim:

– Hanımefendi!.. Hemen me'vus olmayınız, inşaallah bir tehlike vâki olmamıştır. Zaten biz de beyefendiyi sormak ve doğru bir haber almak için geldik. Hattâ bu memleketin asayişini ve emniyetini muhafaza etmek vazifesini deruhte eden İngilizlere protesto etmek için geldik. Mister Ryan'ı göreceğiz. Siz lütfen azıcık sabrediniz ve bizi bir köşede bekleyiniz rica ederim dedim, fakat pek sıkıldım.

Mister Ryan'ın Odasında

Baş tercümana kapıcısı ile haber gönderdik ve kendimizi anlat-tık. Bizi derhal kabul etti. Ziyaretimizin sebebini biz kendisine anlatmadan, kendisi söze başlayarak ve Türkçe söyleyerek:

– Dün akşam çok teessüf ettiğimiz bir vak'a olmuş. Galiba siz onun için geldiniz!.. dedi ve derhal sözüne devam ederek:

– Bu vak'anın tafsilatını henüz biz de bilmiyoruz. Tahkik ile meşgulüz!.. diye sözü kesti.

Canım sıkıldı.

– Rica ederim efendim, uzun uzadıya tahkikata girişip zaman zâyi edilecek vakit yok, hemen bir şey yapmağa derhal teşebbüs etmelidir zannederim! Çünkü bu adamcağızın başına öyle bir felâket gelebilir ki, sonra hiçbir veçhile telâfisi mümkün olamaz. Bizler de hepimiz belki aynı felâkete namzet bulunuyoruz. Sizler bu mıntıkanın asayişini muhafaza etmeyi uhdenize almıştınız. Bu mıntıkada bir kimsenin gündüzün ve sefâretin yanı başında, Beyoğlu caddesinin en kalabalık yerinde böyle sualsiz cevapsız mahkemedен usulen verilmiş bir tevkif müzekkeresi olmaksızın zorla kaldırılması bizce teessüfe şayandır. Bunu mutlaka derhal lâzım gelen makamlardan ve adamlardan sormalısınız. Bu adamın hayatını sizden sormağa bizim hakkımız vardır da sizi ta'cize geldik dedim ve bütün bu konuşmalarımız Türkçe olarak cereyan ediyordu.

– Hâdisâtı vukuundan evvel bilemeyiz. Kerametimiz yoktur. Yalnız şu kadar arzedeyim ki İrlanda'da ihtilâlciler –bu son zamanlarda– pek yüksek İngiliz ricâlinden birkaçını kasden öldürdülerdi. İngiltere hükümetleri bu cinayetlerin vukuuna mâni olmadı. Ali Kemal Bey'in kaçırılmış olması da tıpkı onlara benzer hadisedir. Siz, Ali Kemal Bey'in nerede bulunduğunu biliyorsanız söyleyiniz de oraya iki tabur asker gönderip kurtaralım!. diye kısmen haklı, fakat bir cihetle bize pek mantıkî görünmeyen bir cevap verdi. O vakit ben Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi ile bir ağızdan:

– Biz bunu bilsek sizden sorar mı idik efendim? Derhal haber

verirdik dedik. Mustafa Sabri Efendi söze devam edip dedi ki:

– Hiç şüphe yok ki Ali Kemal'i Anadolu'dan gönderilen fedailer kaçırmışlardır. Bu keyfiyeti onlardan sorup tahkik edebilirsiniz efendim.

Mister Ryan'ın cevabı bizi hiç memnun etmemekle beraber, hiç de haksız değildi. Mister Ryan ilâveten şöyle demişti:

– Bunu yapamayız, çünkü bu derece bu kadar ileri gitmek istemiyoruz. Maksadımız Türkiye'ye karşı hâkimâne bir tavır takınıp da bütün milletin garazını ve düşmanlığını üzerimize davet etmek değildir. Sulh-ı umuminin takarrürüne el birliği ile çalışmaktır. Ters davranıp da ters bir cevap alırsak, hiç istemediğimiz bir vaziyete –kendi muamelemizle– düşebiliriz. Halbuki bundan çekiniriz. Bu mıntıkanın asayişini deruhte etmişken bütün bu memleketin asayişini bozacak bir harekete sebebiyet vermek istemeyiz. Şimdilik birçok kimseleri tahkikata memur ettik; bunların maiyetinde silâhlı kuvvetler de vardır. Alacağımız malûmatı sizlere de bildiririz! dedi.

Bu cevap üzerine biz birbirimize baktık. Artık bir işimiz, söyleyecek bir sözümüz kalmamıştı. Fakat ben o anda Zeynelâbidin Hoca Efendi'nin –ilk bahsimizde– Ali Kemal hakkında söylemiş olduğu acıklı sözü hatırladım: “Yazık oldu çocuğa!.. Bu adamlar mutlaka onun başını yiyeceklerdir!..” demişti. Ben –içimden– “Yemişlerdir bile!” dedim ve ayağa kalktık:

– Artık bir işimiz kalmadı. Arz-ı teşekkür ederiz. Müsaadenizle gidelim artık!.. dedik.

– Hayır efendim!.. Sizleri de pek muhtemel olan herhangi bir tehlikeye karşı korumak isteriz. Siz de –bir müddet için olsun– bu memleketten ayrılmalısınız. Dünden beri sefâret-hâneye iltica eden halkın bir kısmını Taşkışla'ya sevkettik. Muhafaza altında bulunuyorlar. Hattâ, aldığımız malûmata göre, Miralay Sadık Bey de orada imiş. Bunları her türlü tecavüze karşı masun bulundurmak icab eder. Lâkin en evvel muhalif kabine erkânını emniyetle başka bir memlekete göndermeliyiz. Bu akşam İstanbul'dan Mısır'a hareket edecek olan Egypt vapuruna sizi nakledecekler ve maiyetinizde si-

lâhli İngiliz askerleri bulunacak. Siz, bütün bütün gözden kaybolmayınız. Takriben bir buçuk saat sonra tertibat tamamlanmış olacaktır!. dedi. “Peki efendim. Teşekkür ederiz!” demekten başka söyleyecek bir sözümüz kalmamıştı. Fakat damdan düşer gibi olduk. İhtimal ki o günü Ali Kemal için sefârethâneye gitmeyip de evlerimize dönseydik, o gece bizleri de –kümeste uyuklayan tavuklar gibi– birer birer tutup, en ufak vesile ile asarlar ve İstanbul ahalisi de, panayır-larda ip üstünde hünerler gösteren canbazları seyreder gibi, bizim iplerde bağlı olarak sallandığımızı (lâkayd nazarlarla) seyir ve temâşâ ederlerdi. Hele ben!.. Harikzedegân apartmanının tavan arasında oturuyordum. Hiç kaçacak yer de yoktu. Vâkıa –evvelce söylediğim gibi– benim kira ile oturmakta bulunduğum o üst katın, caddeye karşı gelen cephesinde gayet güzel sülûs hattı ile yazılmış büyücek bir “Yâ Hâfız” levhası vardı. Fakat ben Cenâb-ı Hakk’ın himâyetine istihkakımdan –hayli zamandan beri– şüpheyne düşmüş olduğum için o levhaya baktıkça müteessir olurdu. Meğer hiç hatırı-mıza gelmeyen bir vesile ile bizi muhafaza edecekmiş diye aramızda konuştuk ve gülüştüktü.

Ben hoca efendilerle beraber Mister Ryan’ın odasından çıktıktan sonra Ali Kemal Bey’in refİKası hanımefendiye aşağıda koridorda kalabalık arasında rastgeldim; fena halde meyus olduğum halde kendisine baş tercümanla konuştuklarımızı kısaca naklettım ve meyus olmayarak sabretmesini tekrar muhlisane bir lisanla tavsiye edip ayrıldım. Telâfisi mümkün olmayan felâketlere karşı insanların bir felâketzedeye tesliyet verecek hiçbir söz bulamamış olduklarını düşündüm. Ölümüne karşı ne söylenebilir ki, ölenin akrabasına ve dostlarına cidden tesliyet verebilsin? Bu hususta ruhumuza sükûnet, vicdanımıza rahat verecek, ancak sarsılmaz bir imandır; o da başkasının tavsiyesiyle olmaz. Kocasını bu kadar fecî bir surette ve genç yaşında kaybetmiş olan bir kibar ve hassas hanıma riyakârâne boş lâkırdılar söyleyip çekildiğimden dolayı nefsime levmettim, insanlığımdan utandım. Fakat ne yapabiliirdim? Hemen hoca efendilere koştım. Ben azıcık dışarı çıkacağımı

ve şöyle yanibaşımızda kâin bir lokantada biraz yemek yiyeceğimi söyledim. Onlara da teklif ettim.

– Bizim yemek yiyecek iştahımız kalmadı. Sen de gitmeyi ver. Biz sefârette kalmayı tercih ediyoruz!. dediler.

– Ben yalnız yemek için çıkmıyorum. Amerikan konsoloshanesi Tepebaşı gazinosunun karşısındadır. Oraya gidip konsolostan Amerika'ya gidebilmek için bir vize alacağım. Bizi Egypt vapuru Mısır'a kadar götürüp bırakacak. Orada –ahvâlin düzelmesi için– uzun müddet intizarda kalacak olursam, Amerika'ya gideceğim. Takriben on seneden beri büyük kızım Suad,²⁷ New York şehrinde kocası İbrahim Sefa ile beraber ikamet etmektedirler. Oraya gitmek tasavvurundayım. Zannedersen, burada artık rahat yaşamak mümkün olmayacaktır. Siz merak etmeyiniz. Bizi vapura götürecek adamlar gelmezden evvel, ben size herhalde mülâki olurum! deyip ayrıldım. Koridorlarda ve bahçede avluda Kozmidi Efendi'yi aradım. Bulamadım, doğru Tepebaşı bahçesi tarafına gittim.

Orada şimdi Bristol Oteli'nin yanında –öyle zannediyorum, fakat muhakkak o tarafta bir yerde!– Amerikan konsoloshanesi vardı. Ben Fikret merhumun vefatından sonra Arnavutköyü'ndeki Amerikan Kız Koleji'nde onun vazifesini deruhte etmiştim. O vakit konsolos olan Mister Ravendal pek nazik bir adamdı ve dostumdu. Konsoloshanenin önüne geldiğim zaman orası da mahşer gibiydi. Ali Kemal vak'asından fena halde ürkmüş olan bir sürü halk Amerika'ya kaçmak için pasaport almağa çalışıyorlar ve konsoloshane kapısına yanaşmak mümkün olmuyordu. Kavas beni şahsen tanırdı, hemen cebimden bir kart çıkarıp uzaktan kavasa işaret ettim. Güç belâ kendime yol açabildim ve kapıdan içeri kendimi attım. Bütün o halk içinde bir müslümana rastgelmedim. Hep Ermenice ve Rumca konuşuluyordu.

Uzaktan konsolosun kavasına elimdeki kartvizit ile işaret ettim. Arnavutköyü'ndeki Amerikan Kız Koleji'nde birkaç sene

27 Rıza Tevfik'in ilk eşi Ayşe Sıdika Hanım'dan dünyaya gelen ilk ve en büyük kızı Suad Sefa (1898-1955), Amerika'da yaşamış ve orada ölmüştür. Suad Sefa'nın, kendisi gibi Amerika'da yaşayan Leylâ Safa adında bir kızı vardır.

Türkçe hocalığı etmiş olduğum ve mektebin engin bahçesinde kâin bir küçük köşkte oturmuş bulunduğumdan dolayı bütün o taraflarda oturan Amerikalılarla –hiç olmazsa– göz âşinalığım vardı. Kavas beni tanıyınca güç belâ halk arasından bir yol açabildi. Ben de ahaliyi dirseklerimle ite kaka kapıya kadar geldim. Oradan merdivene tırmanarak konsolosun odasına girmeğe muvaffak oldum. Beni görür görmez. “Sizin için ne yapabilirim?” dedi. Bu sual İngilizlerle Amerikalılarca âdettir. Bir dosta hizmet etmek uğrunda hüsn-i iradet göstermeğe hazır olduklarını ispat eden bir eser-i nezakettir. Bu gibi ahvalde ve zamanlarda ilk sözleri: “What can I do for you Sir?” derler.

Ben teşekkür ettikten sonra, dedim ki:

– Büyük kızım Suad, çoktan beri kocasıyla Amerika’da yaşamaktadır. Onları ziyaret edebilmek için sizden bir “vize” rica ederim. Başka bir dileğim yok efendim!

Hemen vize muamelesinin icra edilmesi için emir verdi ve bana teessüfle bakarak:

– Bu ne kargaşalıktır? Bu iş nereye varacaktır!. dedi.

Bu suale uzun cevap vermek isterdim fakat hiç sırası değildi. Zaten, ortalık kararmağa pek az vakit kalmıştı.

– Şâyân-ı teessüftür, fakat üç yüz seneden beri Türkiye’de cereyan eden en âdi vukuat nevindendir, elbette geçer, lâkin bir ciddi rahatsızlıktır!. dedim. Lûtfuna çok teşekkür ettim, çıktım İngiliz sefârethânesinin umumi kapısı önünden Galatasaray Mektebi’ne giderken solda dar bir aynalı geçit vardı. O geçide bitişik genişçe gazino gibi bir lokanta da vardı; hemen oraya daldım; sabahtan beri hiçbir şey yemeğe elim ermediği için karnım zil çalıyordu. Acele biraz yemek yemeğe koyuldum.

O esnada birdenbire kendi hâlimi düşündüm. Bu “vize” meselesini bana şu sırada ilham eden keyfiyet –vicdanımda her türlü selâmet ümidini katletmiş olan– bir garip meyusiyetti!

Böyle kendi vatanımda ikide birde –hakiki bir cürmüm ve kabahatim olmayarak– hapse girmek, mekteplerden kovulmak, neden? Medenî bir terbiye ile yetişmiş kuvvetli ve yaşma göre çok malûmathlı ve kabiliyetli bir gençken ve günde on saat çalışmağa kudretim varken, bana ve benim gibi adamlara

iftira atmakla rakı parası kazanan ve tufeyli geçinen bir sürü alçak hafiyeler içinde –boğaz tokluğuna yaşayabilmek için– devr-i istibdatta uğraştım durdum. Bu gayret, bu cihad niçin? Ömrüm oldukça böyle hırlaşıp boğuşmaktansa, Amerika’ya malûmatsız, mesleksiz, kimsesiz, hattâ on parasız ve pabuçsuz gidip de, hiç olmazsa insanca yaşamak hakkını kazanmış olanların içine katılmak, o anda benim gözüme en bahtiyar bir yaşayış tarzı gibi görünmüştü. Amerika’ya on parasız, malûmatsız ve mesleksiz ve hâmîsiz gidip de milyonlar kazanmış olanları düşünmüyordum. Yalnız ve pervâsız ve tasasız yaşayıp, düşündüğünü korkmadan ifade edebilecek ve geceleri rahat uyuyabilecek kadar para kazananları düşündüm ve o kadarcık bir hisse-i saadete kanaat ettimdi.

Bu düşüncelerim, yalnız Sultan Hamid’in saltanat devrini dolduran vukuâtın eser-i ilhamı değildi. Daha ziyade –sözüm ona– o Meşrutiyet devrinin fecâyii beni meyus etmişti. Çünkü birkaç muhlis ve mazlum vatanşla beraber ve onlar gibi canımı dişime alarak –hak ve hürriyet için– mücadeleye nefsimle taahhüd etmiş ve boğuşmaktan bir an hâlî kalmamıştım.

Onun içindir ki o zorbalar devrinin sahne-i fecâyiiini hem içinden hem dışından ibret gözüyle temâşâ etmiştim.

Bütün hizmetim ve bu gayretim bana bu cinayetlere karşı bir hesap sormak hakkı veriyordu. Bu kadar fena aldandığıma da yanıyordum. Bu memlekette demokrasinin teessüs etmesi ve başka bir devrin başlaması için güzel gençliğini feda etmiş –yalnız güzel gençliğini değil, sevgili ailesi efrâdının rahatını, istikbalini de ihmal ve nihayet heder etmiş– benim gibi bir adam hakkında kendi arkadaşlarının –kıskançlık ve garazı yüzünden– revâ görmüş oldukları zulüm, Sultan Hamid devrini bana mumla aratacak bir dereceye varmıştı. Zira Meşrutiyet’te de her an birtakım iftiralara hedef olarak mahpus olmuş, mecruh olmuş ve türlü türlü iftiralarla da makduh olmuşum. Her zaman da endişe içinde yaşamağa mahkûm olmuşuk. Âdi vesilelerle basılmak ve türlü türlü Engizisyon işkenceleriyle cehennem azapları çektikten sonra âdi bir haydut gibi asılmak ihtimalinden nâşi gündüzleri fena hülya, geceleri de korkulu rüya gör-

mektense –hazır fırsat düşmüşken– Amerika’ya kapağı atmak ve gündüzleri serbest çalışıp geceleri tasasız yatmak saadetine hülyası –bu son kötü günlerde– vicdanıma tamamiyle hâkim olmuştu. Fazla olarak bu inkılâp devrinde görmüş olduğum demokrasi tecrübeleri bana siyaset felsefesinde pek kıymetli bir hakikat da öğretmişti. O da şekl-i hükümetle demokrasinin ve alelumum idarenin (*administration*) kavî ve sabit bir münasebeti olmadığıdır. Ben ise Meşrutiyet musibetinden evvel bu iddianın aksine inanmıştım; çünkü daha henüz mektep sıralarında dirsek çürütürken siyaset felsefesine dair muteber olan meşhur kitapları –bin belâ ile– tedarik ederek Eflâtun’un,²⁸ Aristonun,²⁹ Rousseau’nun,³⁰ Spencer’in,³¹ Mill’in³² mülâhazatından mânâ çıkarmağa çalışırken “hükümet idaresiyle hükümetin şekli meselesi”ne fena halde zihnimi sardırıştım.

Bu iki şey arasında samimi ve sabit bir münasebet olması lüzumuna kaildim ve inanırdım. Biraz daha sonra ve hâlâ Mekteb-i Tıbbiye’nin teşrih ve fizyoloji derslerine devam ederken, bir kitapta: “Her kavim müstahak olduğu hükümete nail olur” (*Chaque peuple a le gouvernement qu’il merite*) cümlesini bir düstur şeklinde ifade edilmiş olarak gördümdü. Bu sözü unutamadım ve ifade ettiği mânânın nerelere kadar varabileceğini düşündükçe, hükümet şekline öteden beri afetmekte bulunduğum ehemmiyete dair beslediğim kanaatin çok zayıflamakta olduğunu hissettim. Nihayet, şahadetname aldıktan sonra elim geçene pek ehemmiyetli bir risale eski kanaatimi bütün bütün değiştirdi.

28 Platon (M. Ö. 429-347). Eski Yunan filozofu, Socrates’in talebesi. Çeşitli eserleri günümüze kadar gelmiştir.

29 Aristoteles (M. Ö. 384-322). Ünlü Yunan filozofu. Günümüze intikal eden çeşitli eserleri vardır.

30 Jean Jacques Rousseau (1712-1778). Fransız yazar ve düşünür. Modern toplumun adaletsizliklerine karşı çıkmak için insanın mutlu ve iyi olduğu tabii hayatı ölçü kabul etmiş, bu anlayış doğrultusunda *Contrat Social* (Toplum Sözleşmesi) ünlü eserini kaleme almıştır.

31 Herbert Spencer (1820-1903). İngiliz felsefeci ve sosyolog. Evrimci felsefenin kurucusu kabul edilmektedir.

32 John Stuart Mill (1806-1873). İngiliz ekonomisti.

Fransızların dediği gibi –şişenin üstündeki yaftaya bakma, içindeki şarabın çeşnisine bak!– tenbihi kulağımda küpe olmuştu. O risaleyi daha iki mühim mantık kitabıyla beraber eski dostum riyaziyat âlimi Salih Zeki Bey vasıtasıyla Şemseddin Sami Bey merhumun terekesinden satın almıştım. Daha üçüncü sahifesinin nihayetinde şu beyte gözüm ilişti kaldı idi:

*“La forme d'état préoccupe les fous,
Le mieux administré c'est le meilleur de tous.”*

Yani; “Hükümetin şekli divânelerin zihnini uğraştırır, en iyi idare edileni en iyisidir!” diyen bu Fransız şairi –her kimse– benim gözümü açmış ve zihnimi uyandırmıştı. Artık bizim meşrutiyetin –ancak adı meşrutiyet olduğu için!– müdâhin gazetelerimizin yaygaralarına kulak asmıyordum, çünkü onların “Devr-i dilârâ-yı Meşrutiyet” dedikleri o gürültülü panayırın pek o kadar dilârâ bir idare numunesi olduğuna kendilerinden birçok kişiler bile inanmıyordu. Onlar içinde hiçbir hükümete inanmayan, hiçbir fırkaya dayanmayan bazı eski dostlarım vardı ki, müstakil olmayı daha kârlı bulmuşlar ve muhayyer makamında bulunmayı tercih etmişlerdi. Bunlar vâkıa adeden çok değillerdi, fakat icabına göre sağa sola meyledebilmek suretiyle hizmetlerini pahalıca satabilirlerdi. Birkaçı da yaman iş adamları idi. Bizim meşrutiyetimizin mahiyet-i sahihasını en iyi bilen ve en iyi tarif eden bu efendilerdi. Bunlardan biri –bir eski dostum!– benimle idaremizin hâline, kendi aramızda konuşurken, “Sen bu devr-i dilârâ-yı Meşrutiyet’e ne dersin?” demiştim. “Devr-i dalavera-yı Meşrutiyet” diye cevap verdi. Cevabı o kadar hoşuma gitti ki bir müddet güldük, durduk. Fakat bu dâhiyâne bir sözdü. Benim sahifeler dolusu izahatla anlatamayacağım bir hakikatı bir kelime-i tavsifiye ile ifade etmek, cidden harikulâde bir belâgat numunesi idi.

Lokantada yemek yediğim sırada beni çok mahzun eden bu fikirler, beni mâziye ircâ etti. Ezizyetlerle, cinayetlerle bedbaht geçen o hayata yazık değil mi idi?.. Ben mâziyi esefle, matemle düşünürken, hâlimizi unutmuştum. Yuvamızdan bizi ayırıyorlardı. Arkadaşlarımızdan Şeyhülislâm Sabri Efendi ile Hoca

Zeynelâbidin Efendi aileleriyle, torunlarıyla, damatları ve kardeşleriyle, eşyalarıyla gidiyorlardı. Çünkü paraları vardı. Ben yalnız gitmeğe mecbur oluyordum. İstanbul'da kimsesiz kalacak olan zavallı refîkamı henüz on iki yaşında bulunan küçük oğlum Nazif ile parasız, hâmisiz bırakıyordum. Analarımızın dediği gibi, "Gidip gelmemek, gelip görmemek" de vardı. Benim hâlimi düşününüz!.. Ben bu hâlimi düşünürken derhal yapacağım işi de unutmuştum. Âdeta karanlık olmuş ve o münasebetsiz yağmur da ziyadeleşmişti. Vapurla Mısır'a gideceğimizi hatırlayınca, fırsatı kaçırdım zannettim, –kadın ninelerimizin tâbirince– tepemden aşağı kaynar su indi. Hemen lokantaya borcumu verdim ve sokağa fırladım ve sefârethâne kapısından içeri daldım. Yolcular hazırlanmış, arabaları bekliyorlardı. Hemen beni görünce Süleyman Şefik Paşa: "Aman nerede kaldın?.. Seni de kaçırdılar mı acaba diye endişe ediyorduk!" dedi. Gülüştük. Arabalar geldi. İçlerinde bizi yol üzerinde muhafaza edecek olan beş on bahriyeli İngiliz neferi vardı, hep silâhlı idiler. Hemen arabalara gelişigüzel binmeğe başladık. Hoca efendiler galiba beraber bindiler. Ben Süleyman Şefik Paşa ve Kayserili Şaban Efendi'yle³³ bir arabaya bindim, başka arkadaşların ne yaptıklarına hiç bakmayarak bizim arabamız bize tekaddüm eden iki arabayı takip etti.

Anladığıma göre Altıncı Daire önünden aşağı bayırdan Galata'ya iniyorduk.

Ben, takriben iki üç ay evvel birçok uğursuz ihtimali düşünerek, kendim için bir bavul hazırlamış ve içine –seyahat esnasında elzem olan– pasaportla bazı mühim evrak ve resmî vesikalar ve kıymetli mektuplarla iki kat çamaşır ve mektup kâğıdı ve kurşun kalemi gibi aklıma gelen şeyler yerleştirmiş ve üç küçük kitap da sıkıştırmıştım. Biri İngilizce şiir müntahabâtı, diğerleri de İngiliz filozofu J. Stuart Mill'in "Hürriyet ve Hükûmet-i Temsiliye" (*Representative government; On liberty*) unvanlı risalelerinin halk için tab'olunmuş birer nüshası idi. Bizi Mısır'a nakledecek olan vapura gitmek için Galata rıhtımının

33 Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın kurucularından.

Arayyan Hanı civarında İngiliz zabitlerine tahsis olunmuş bir yer vardı. “Baz naval” derlerdi. Bizim arabaların katarı Galata’da eski Havyar Hanı’nın eski Kredi Lyone Bankası önündeki dar sokaktan –yani en kestirme ve gürültüsüz yoldan– geçerek hemen rıhtımda İngiliz iskelesine vâsıl olacaktı. Eski Havyar Hanı’nın, şimdiki Beşiktaş Tramvay yoluna nâzır olan cephesi hizasında, yüzü dar bir Hızıroğlu Hanı vardı. Sahibini bilirdim. Çok iyi bir adamdı, birkaç sene evvel ben bu adamı eski aziz dostum, Mebusan ve Âyan meclislerinde arkadaşım, Arnavutköyü rıhtımı üzerinde kira ile oturduğum yalıda bitişik komşum olan Aristidi Paşa³⁴ vasıtasıyla tesadüfen tanımıştım. Bir gün yorgunluk almak için Hızıroğlu’nun hanına gidip bir kahve içmiştik, Hızıroğlu, o vakit orta yaşlı ve yakışıklı, güler yüzlü bir adamdı. Aristidi Paşa gibi Kayseri Rumlarındandı ve onun dostu idi. O tarihten takriben sekiz sene sonra, hazırlamış olduğum bavulu kendi kapıcısına bir müddet için emanet etsem olur mu?.. diye sordum. Hay hay efendim, niçin olmasın? demişti. Ben de bir gün sonra hana götürmüş, bavulu açıp içindeki eşyayı kendisine gösterdikten sonra: “Olabilir ki günün birinde acele bir seyahata çıkmak mecburiyeti hâsıl olur. Bu şeyler hazır bulunsun. O vakit hemen geçer, alır giderim!..” demiştim. O da kapıcısını bana takdim ve bavulu ona teslim ettikten sonra lâzım gelen tenbihlerde bulunmuştu.

Galata meydanına indiğimiz zaman arabamızı durdurdum. Kendim arabadan inmeyerek kapıcıyı çağırttım. Evvelce İngiliz sefâreti civarındaki lokantada refikama hitaben kurşun kalemle yazmış olduğum mektubu kapıcıya verdim. Bavulu aldım. Bizim Harikzedegân apartmanındaki dairemizin adresini bildirdim. Yol harçlığı olarak bir Osmanlı altını da verdikten sonra dedim ki:

– Yarın sabah erkenden bizim eve git, bu mektubu hanımın kendisine ver. Söyle ki beni, daha birkaç meslek arkadaşımı İngiliz sefâreti –ahvâlin karışıklığından dolayı– Türkiye’den

34 Aristidi Paşa (1863-1938). Osmanlı Devleti’nde salgın hastalıklara karşı mücadeleleriyle tanınan Rum asıllı Osmanlı hekimi. *Mufassal Hıfzıssıhha* (2 C., 1911-1916) adlı eseri Mekteb-i Tıbbiye’de uzun yıllar ders kitabı olarak okutulmuştur.

uzaklaştırıyor. Bu akşam İstanbul'dan kalkacak olan bir İngiliz ticaret vapuruyla Mısır'a gideceğiz. Merak etmesinler. Ben her nerede bulunacak olsam, bir hafta sonra kendilerine icab eden tafsilâtı mutlaka yazarım da ona göre hareket ederler. Haydi Allah selâmet versin!..

Kapıcı, peki efendim deyip gidince bizim arabamız da hareket etti ve beş dakika sonra, Galata rıhtımı üzerinde Arapyan Hanı civarında –İngilizlerin hususi iskele ittihaz ettikleri– bir yere indik. Bize refakat eden muhafız askerlere teşekkür ettikten sonra, rıhtıma yanaşmış duran istimbota atladık, takriben on on iki dakikada Sarayburnu parkına yakın bir yerde demir atmış olan Egypt vapurunun merdivenine tırmandık. 1922 senesi Teşrîn-i sâni ayının sekizinci çarşamba günü idi!..

Günler hayli kısalmış, hava çipil, kapalı, etraf âdeta karanlık ve manzara çok gamgîn idi. Soğuk da insanı taciz edecek derecelere varmıştı. Vapurun mevkî salonuna toplandık. Etrafıma şöyle bir acele göz gezdirdim. Sefinemiz hayli viran bir eski tekne idi. Yolcu nâmına da hemen hemen bizlerden başka bir kimse yok gibiydi. Pek çabuk anladık, bu, yolcu vapuru değil, tüccar eşyası taşıyan şilepler nevinden bir şeymiş. Kamaranın Anadolu yakasına bakan pencerelerinden birine yanaştım; biraz bakındım. Kızkulesi, korkunç bir hayalet gibiydi, pek iyi görünmüyor ve tamamıyla belirmiyordu. Her şey bulanıktı. Üsküdar'ın, İhsaniye'nin ve biraz da Moda cihetinin dermansız lambaları –pek uzak ve engin ufuklarda sabaha karşı– pek uzaktan sönük ve donuk görünen yıldızlar gibi mahmurdu. Ömründe ilk defa olarak köyünden, bucağından, evinden, ocağından uzak düşmüş bir fakir adamcağız gibi, o anda nerede bulunduğumu unuttum, fena halde yerimi yadırgadım. Üşümeğe başlamıştım. Vücudum ürperdi. Pencereyi kapadım. Bir silkindim, kendimi topladım. Bilmem kime? Ve neye bir dehşetli kin hissediyordum. Her şeyi fena ve husûsâ çirkin gördüm. Halbuki ben hiç kinci bir adam değildim ve fıtratan güzelliğe çocukluğumdan beri meftun bir adamdım. Bana ne oldu diye düşünürken, birdenbire hatırıma Kur'ân-ı Kerîm'den bir âyet geldi, ki meâlî Türkçe şudur:

“Ey Rabbimiz!.. Bizi, ahalisi zâlim olan bu köyden çıkar ve bize sen kendiliğinden dost ve yardımcı ol!”³⁵

Evet! Bu âyet-i celileyi hatırladıktan sonra ferahladım, hem de mütesellî oldum. Bu köyden... Bu muhteşem, muazzam saraylarıyla mümtaz, süslü, büyük ve cennet kadar zevk-i şehvetle havası muattar ve müheyyic olan bu köyden bir an evvel çıkıp, onun (meleği mel'un bir şeytan eden) tesir-i füsûnundan kurtulmak istiyordum. Fakat yine bir anda hatırıma bir atalar sözü geldi. Bu sefer de gûya kulağıma bir ses şefkatli bir eda ile: “Gidip gelmemek var!.. Gelip bulmamak var!..” diyerek acı bir fikir ihtar ediyor ve bu iki kısa cümleyi dakikada bir tekrar ediyordu.

Hâlîme hayret ettim. Normal ve salim bir hal değildi. O zaman, evde yalnız ve hemen hemen kimsesiz ve hâmişiz bıraktığım vefakâr ve fedakâr kadını düşündüm. Yazık! Bu zavallı kadın, benim hayat arkadaşım ve eşim olmakla ne kazanmış oldu?.. Şimdiden sonra her veçhile, her teşebbüsümde muvaffak olacağım farzedilse bile, tehlikeler içinde heyecan ve helecanla, hattâ mahrumiyet ve hüsrân ile henüz gençlik çağında heder olmuş bir hayatın telâfisi mümkün müdür?.. Sonra düşündüm: Niçin bu kıymetli hayatı böyle heder ettim?.. Niçin bu kadar büyük bir günah işledim? Niçin? Beni jurnal edip rakı parası tedarik eden alçakları centilmen yapmak için!.. Öyle mi? İşte bu büyük günahının pek haklı cezasını çekiyorsun!..

Hemen fırlayıp yatak odasından bavulumu alarak feylesof John Stuart Mill'in “Hürriyet ve parlamentarizm hükûmetine dair” yazmış olduğu mühim kitapları –bir daha gözüm görme-sin diye!– bavulu açmadan denize fırlatıp atmak istedim; âdeta ellerime bir sar'a ihtilâcı geldi. Ömrümde böyle acaip bir hâle giriftar olmamıştım. Kendimden ürktüm ve anladım ki birkaç günden beri vicdanım üzgün, zihnim de pek yorgun olduğundan dolayı düşüncelerim mantıkî bir insicam (yani düzgünlük) ile cereyan edemiyor. Derinden gelen infiâlâtım bir kasırga gibi efkârımı perişan ederek onları tertipsiz ve rabitasız in-

tibâât şeklinde etrafıma savurup atıyor. Tıpkı kuvvetli ve âni bir saġanak esnasında irili ufaklı dolu yaylımına tutulmuş bir şaşkın yolcu gibi oluyorum. Başıma kan hücum ediyor. Kara hummadan muztarib bir biçâre gibi abuk sabuk sayıklıyorum. O esnada Süleyman Şefik Paşa, salona girip beni bir köşeye sinmiş düşünür görünce:

– Kalk adam, artık akşam oldu. Gemiciler çoktan işleri mayna³⁶ edip anbar kapaklarını kapadılar. Sordum, yarın da iş bitmez, dediler. Gel şöyle bir güvertede dolaşalım, hava açıldı. Yağmur dindi, bir yaylım lâf atarız dedi. Kalktık gezdik. Biraz lâf attık, hattâ gülüştük. Sonra işittim ki bir saat kadar evvel, Zeynelâbidin Efendi ile Şeyhülislâm Sabri Efendi'nin aileleri bütün evlât ve ahfâdıyla, gelinleri ve damatlarıyla vapurumuza gelmişler ve evvelce yer hazırlanmamış olduğundan dolayı alelacele anbara yerleşmişler imiş.

Ben, kaptanla görüştüm, hoca efendilerin –hükümet ve halk indinde– pek haysiyetli adamlar olduğunu anlattım, aileleri için –mümkünse!– daha elverişli bir yer göstermesini rica ettim. Asıl güçlük, vapurumuzun esasen yolcu vapuru olmaması ve müslüman kadınları için hususi kamaraları bulunmamasıydı. Bununla beraber kaptanımız çok nazik bir adam olduğu cihetle onlara muvafık bir yer bulacağını vaad etti. Ben şeyhülislâm efendiye bu muhâveremizi naklettim. Tabii çok memnun oldu ve bana teşekkür etti. Kaptan bu hizmeti için fazla para almayacaktı ve hakikat almadı. Fakat şeyhülislâm efendi –bir sebepten dolayı– endişeli gibi görünüyor ve bir şeye canı sıkılıyordu. Ben sormadan sebebini anlattı. Aileleri evlerinin bütün eşyasını iki mavnaya yükletip Mısır'a götürmek üzere vapura getiriyorlarmış. Deniz kontroluna memur bazı polisler o mavnaları yolda tevkif ve hacedip geri çevirmişler ve İstanbul gümrüğüne teslim etmişlermiş. Anlaşıyor ki Mustafa Sabri Efendi de benim gibi –beyhude tûl-i emele bel bağlamayıp– bir daha dönmekle kararlıyla memleketini terk ediyormuş. Tabiidir ki aile hayatına elzem olan o eşyayı kurtarmak mümkün

36 *Ammaina* (İt.): Gemilerde yelken indirme.

olsa bile üç beş günde olamayacağı bedihî göründüğünden, efendinin vicdanının muhtarib olması da pek haklı idi, çünkü vapurumuz, olsa olsa daha iki, hadi olsun da beş gün daha burada kalabilirdi.

Hoca efendilerle salonun bir köşesine çekildik, bu münasebetsizliğe karşı ne yapabiliriz? diye düşünmeğe başladık. Benim aklıma bir şey geldi. Onu efendilere söyledim:

– Hasbettesadüf, bana havale edilen hizmet münasebetiyle burada Umum İşgal Orduları Kumandanı İngiliz kumandanı General Harrington ve muavini General Frank ve Emniyet-i Umumiye Müdürü Miralay Maxwel ile çok defalar –kabinemizin kararıyla– görüştüm. Ve çok nazik davrandılar ve bazı istediklerimizi hemen is’âf etmişlerdi. Bu mesele için Miralay Maxwel’e müracaat etmeliyiz. Onunla münasebetim arkadaşçasınadır. Eminim ki bu işi başından atmaz.

Hakikat bu genç zabıt, fıtraten iyilik etmeğe meyyal, nazik ve güler yüzlü iyi bir İngiliz numûnesiydi. Şeyhülislâm efendiyeye bu zattan bahsederken onunla hüsn-i münasebetimizi biraz daha anlattıktan sonra:

– Ona şimdi bir mektup yazarız; ben vak’ayı kısaca anlatırım; siz bu bâbdaki şikâyetinizi birkaç cümle ile açıkça beyan ediniz de onları mektuba aynen dercedeyim. Bakalım eşyayı kurtarabilir miyiz, dedim.

– Evimizin tek mil eşyasını iki mavnaya yükletmiştik, Mısır’a beraber götürüyorduk. Yolda mavnaları tevkif ve gasbettiler; geri çevirip İstanbul gümrüğüne teslim etmişler. Bunlar ev eşyasıdır. Bizim kaçak malla işimiz yok!.. Kimseye de borcumuz yok!.. Bu muamele fuzulîdir, çünkü bu muameleyi meşru gösterecek hiçbir vesika yok; hiçbir mahkemeden bir i’lâm sâdır olmamıştır!. diye şikâyetini hulâsaten söyledi. Hem benim burada naklettiğim üslûpla değil, istediği gibi söyledi. Ben de derhal Miralay Maxwel’e bir İngilizce mektup yazıp efendinin söylediklerini aynen ve tamamen o mektuba dercettim. Bu şikâyetnameyi vapurda yanımızda bulunan İngiliz bahriye nefe-rine tevdi ederek derhal miralaya yetiştirmesini rica ettim.

Ertesi gün aldığım kısa bir mektupta miralay, hemen bu işle

meşgul olacağını vaad ediyordu. Vaadini de hakkıyla ve muvaffakiyetle ifa etmiş olduğunu takriben üç ay sonra yine Sabri Efendi'den öğrendim. Bakınız nasıl!..

Mısır'a ayak bastıktan biraz sonra Emîr Abdullah³⁷ İngiltere'den Amman'a avdet etmek üzere Kahire'de birkaç gün kalmış ve oraya yakın bir güzel köyde beş on gün istirahat etmişti. Pederi merhum Melik Hüseyin, Hicaz padişahı idi. Mısır'da sürgün bulunan müslüman Türklerin hepsini Mekke'ye davet etmiş, istedikleri kadar ikamet etmelerine de izin verdikten mâadâ yol masraflarını ve Hicaz'da esbâb-ı maişetlerini lütfen ve insaniyeten deruhte etmişti. Emîr Abdullah'ın maiyetinde benimle beraber hoca efendilerle daha birçok kişiler safâ-yı hatırla seyahat edip Mekke'ye gitmiş ve çok inayete mazhar olmuştuk.

Oraya vusulümüzden takriben on beş gün sonra Şeyhülislâm Sabri Efendi bana, eşyalarının kurtarılmış ve Mısır'a –kendisi adresine– gönderilmiş olduğuna dair bir mektup aldığını söyledi. Yalnız iki vazo aşırılmış!.. Fakat sağlık olsun! demişti. İngilizler, dostlarına dost, düşmanlarına düşmandırlar. Gelelim vapurumuza!..

Biz, mektup meselesini böylece bitirdikten sonra, Şeyhülislâm Sabri Efendi, biraz gözden kayboldu. Biraz sonra da yine vapurun güvertesi üzerinde benimle buluştu; hafif gülümsüyordu. “Buyurun efendim!.. Hayırdır inşallah!..” diye karşıladım. Refîkası hanımefendinin –fena bir ihtimale karşı tevehhüm etmekte olduğunu ve beni görüp bir ihtarda bulunmak istediğini– söyledi. Hayret içinde kaldım.

Bu hanımın bir kazasker kızı idiğini ve pek iyi tahsil ve terbiye görmüş, zeki bir hanım olduğunu işitmiştim.

– Peki efendim, buyurun gidelim, dedim. Gittik. Hanımefendi bana birdenbire şu sözleri söyledi:

– Beyefendi, vapurumuzun bu akşam hareket edemeyeceği tahakkuk etti. Bu geceyi burada geçireceğiz. Geceleyin bu vapurun içinde bizi pek kolay tevkif ettirebilirler; sonra buradan çıkarıp başka bir yerde hapsederler, artık oradan bizi kimse

37 Emîr Abdullah (1882-1951). 1946-1951 tarihleri arasında bağımsız Ürdün Krallığı'nın ilk hükümdarlığını yapan Arap devlet adamı.

kurtaramaz. Ali Kemal Bey'in başına gelen felâketi pek çabuk unutmayalım! Rica ederim, bu fena ihtimale karşı bir çare düşününüz ve derhal tatbikine teşebbüs ediniz! dedi. "Aman efendim, beni de vehme düşürdünüz!" diyebildim ve bir müddet düşündüm. Yine Colonel Maxwell'e bir mektup yazmaktan başka bir çare hatırıma gelmedi. Derhal vapurun arka tarafındaki salona gittim. Kısa bir mektup yazdım; şeyhülislâm efendinin refikâsından aldığım fikirleri aynen naklettim. Yalnız o birkaç satırın altına şu sözleri de ilâve ederek mektubu gönderdim.

"Vapurda iki ailenin evlâdı, kızları, gelinleri var. Bu kadınlar büyük endişeler ve heyecanlar içindedirler."

Takriben iki saat sonra bahriye neferatından, zannederim, on kişi kadar silâhlı asker gelmişti. Artık rahat rahat konuştuk. Lâf attık ve o gecemizi hoş geçirdik. Ertesi sabah vapura bir âdi fotoğrafçı gelmişti; beş dakikada fotoğraf çekip sahibine verenlerden bir fakir adamcağızdı. Aynı zamanda eski fırka arkadaşlarımızdan Mehmed Ali Bey de bizi ziyarete gelmiş ve bilhassa kendisiyle Paris'e beraber seyahat etmemiz için mutlaka benim zihnimi çelmeğe gelmişti. Bu zat, -galiba 1919 senesinde- Damat Ferid Paşa kabinesinde kısa bir müddet Dahiliye Nâzırı olmuş ve İngilizlerin tasvip ve tavsiyesiyle Damat Ferid Paşa tarafından Anadolu'ya müfettiş tâyin olunan Mustafa Kemal Bey bu Mehmed Ali Bey'in nezâreti zamanında vazifesine başlamış ve usulen harcırah olarak 4000 lira almış imiş. Bu harcırahın makbuz senedini basmışlardı sanıyorum. Ben Mehmed Ali Bey'in teklifini nazikâne reddettimdi. Kendisine sade ve muhlisâne bir lisanla şu cevabı verdimdi:

"Teklifiniz üzere sizinle Paris'e gidip de arzunuz veçhile orada bir muhalif gazete çıkarmakla bâkî kalan birkaç senelik ömrümü heder etmek istemem. Zaten böyle bir teşebbüs için lâzım gelen para bende yok. Olsaydı bile bunca tecrübeden ve bu yaştan sonra böyle beyhude işlere beş kuruş ve ömrümden beş dakika sarfetmezdim. Eminim ki bu memlekette siyaset işleri bu minval üzere gidecek!

Bu halde on parasız Paris'e gidip gazetecilikte bir iş görmek ecnebi bir devlet hesabına âdi bir propagandacılığa –ister istemez– adamı sürükler. Ben kendi hükümetimiz hesabına ve menfaatine bile böyle bir zilleti kabul etmedim. Ben şu hâlimde Avrupa memleketlerine değil, seviye-i irfan ve mertebe-i medeniyet itibariyle bizden aşağı bir menzilede kalmış olan müslüman memleketlerine konmağı, hattâ orada tavattun etmeyi on kere tercih ederim. Öyle bir memlekette fevkalâde hürmet ve itibar göreceğimden eminim. Hattâ asıl niyetim budur. Bakalım hele bir Mısır'a gidelim de orasını gördükten sonra bir karar vereceğim. Bizim için Mısır'a gitmekte başka bir sebeple mecburiyet de var. Biz İngiliz sefâretine Ali Kemal vak'asını tahkik ve biraz da protesto etmek için gittikti. Epeyce bahsi uzatmıştık; fakat baş tercümanın mülâhazatı, daha doğrusu vaziyetimiz, kuvvetli bir hükümetten mahrumiyetimiz ve kimsesizliğimiz –bizi kendi iddiamızla– mülzem etti. Bunu size üç cümle ile hulâsa edebilirim. Bakınız:

Ali Kemal'in maruz kaldığı muamele şâyân-ı teessüf değil midir? dedik, Evet!.. Biz de cidden müteessiriz! dediler. Beyoğlu mıntıkasının asayişini muhafaza etmek vazifesini deruhte etmiştiniz! dedik. Evet!.. Fakat bir cinayeti –vukuundan evvel– keşfedemeyiz ki men'ine çalışalım! Bizde de bir vakit güpegündüz İrlanda valisini telef etmişlerdi, diye cevap verdiler. O halde hareket-i milliyeye muhalif bir vaziyette bulunanlar hayatlarından emin değillerdir, demek oluyor; öyle değil mi? Dedik. Evet!.. İşte o sebeplerdir ki bu gibi ihtimallerden sizleri koruyabilmek için bu akşam Mısır'a seyahat edecek olan bir İngiliz vapuruyla oraya gönderip bir müddet bu tehlike sahnesinden uzaklaştıracamız... dediler. Şimdi onların himayesindeyiz. Bu vapuru bırakıp başka vapura binmek biraz aykırı düşer sanırım. İnşallah bu anarşi düzelir, kasırga yatışır da biz de sağ kalırsak yine görüşürüz!..”

diye mazeretimi vâhî bir ümide pamuk ipliğiyle bağlayıp eski arkadaşşı gücendirmeden teklifini nâzikâne reddettim, gücenedi. Sonra da Paris'te bastırmakta olduğu Fransızca gazete-

lerden bana birkaç nüsha gönderdi idi. Ben o vakit Lübnan sahillerinde Cünye’de –birkaç seneden beri– yerleşmiştim. Refik Hâlid de orada idi.

Biz Mehmed Ali Bey’le³⁸ konuşmamızı bitirdikten sonra Şeyhülislâm Sabri Efendi, Süleyman Şefik Paşa³⁹ ile beraber yine bize güvertede mülâki oldular. Baktım bazı kimseler –evvelce zikretmiş olduğum– seyyar fotoğrafçıya resim aldırıyorlar.

Haydi biz de bir iki resim aldıralım; yâdigâr kalır dedim. Hay hay!. dediler. Zeynelâbidin Efendi tarikat şeyhi olduğu için itizar etti. Ben ve Şeyhülislâm Sabri Efendi yanyana ayakta vaziyet aldık. Benim sol tarafımda Şaban Efendi, Sabri Efendi’nin sağındaki Süleyman Şefik Paşa, onun sağında Mehmed Ali Bey, vapurun kıç tarafındaki salonun medhalinde bir resim çektirdik. Fakat çok sönük oldu. Zaten bir kartpostal büyüklüğünde idi. Sonra ben kaptanla güvertede aşağı yukarı gezinirken bir (âni yani *instantané*) aldırдық; bir de kaptan mevkiinin yanında makaralarla asılı cankurtaran sandallardan birisinin içine girmiş üç genç yolcu gördük. Süleyman Şefik Paşa: “Şu çocuklara imrendim, oradan engin denizin manzarası kim bilir ne kadar güzeldir!” dedi. “Gerçek!.. Haydi biz de o sandala girelim de bir de o tuhaf vaziyette bir resim aldıralım!” diye teşvik ettim. Hemen sandala atladık, bir resim daha aldırдық. Ben nasılsa akıl edip de o fotoğrafların birinin arka tarafına, kurşunkalemle “8 Teşrîn-i sâni sene 38, Çarşamba” tarihini kaydetmişim. Bir diğerrinin arkasına da yine kurşunkalemle bir muhtasar mektup yazarak refikama göndermişim.

Bu fotoğrafları geçen gün bazı vesikalar ararken buldum ve bu gazetede basılmak için gönderdimdi. Pek zayıf ve sönük olduklarından tab’a elverişli değildir diye iade ettiler. Ben o tarihî kayda istinad ederek Ali Kemal hakkında bazı hesaplar ya-

38 Mütareke yıllarında Posta ve Telgraf Umum Müdürlüğü ve Dahiliye nâzırlığı yapmış, Cumhuriyet’ten sonra Paris’te *Zincire Vurulmuş Cumhuriyet* adıyla Fransızca bir gazete çıkarmıştır (bk. Refik Halid Karay, *Bir Ömür Boyunca*, 2. b., İstanbul 1996, s. 274-275).

39 Ferik mütekaidi, Hürriyet ve İtilâf Fırkası’nın kurucularından.

pıp neticeler istihraç ettim ki bu hikâyenin sonunda kısaca arzedeceğim.

Mehmed Ali Bey'in vakti yaklaşmış. O, Refik Hâlid ve İstanbul'da Tramvay Şirketi İşletme müdürü Sabih Şevket Beylerle beraber Pierre Loti vapuruyla seyahat edecekmiş. Birçok temennilerle kendisini selâmetledik. Mahzun bir çehre ile veda etti gitti, zavallı!.. Bir daha görüşemeyecekmişiz...

O gün ömrümüz heyecanlı bir faaliyetle geçti ve hayli sinirlenmiştim, lâkin iki de mektup yazmış ve biraz iş başarmıştık, yine akşam olmuştu. Böyle sinirlilik zamanlarımda aklıma tuhaf, acaip ve ekseriya birbiriyle rabitasız bazı fikirler ve hâtıralar gelir. O akşam da –garip olarak– *Tevrat-ı Şerif*'in ilk bâbının mukaddimesi hatırıma geldi. İstemeyerek kendi kendime güldüm. Bu mukaddes kitabı ben ara sıra okurum. Okuyanlar da benim gibi iyi bilirler ki: Kâinatı yaratan Allah altı günde yarattığını naklediyor ve her gün neler yarattıysa, o günün ismini tayin etmeyerek, yarattığı şeyleri zikrediyor. Sonra “Akşam oldu, sabah oldu, birinci gün oldu!” diyor!.. Anlaşıyor ki kâinat yaratıldıktan çok sonra günlere isim konulmuş. Ben de kendi kendime bu basit cümleleri aynen tekrar ettim: “Akşam oldu. Sabah oldu. Bu birinci gün oldu!” Fakat nasıl oldu? Orasını Allah bilir. Yalnız ben o gün hâtırâtımı ihya edince, çok fena sinirlendimdi. O kadar ki infîâlâtım, sabır ve tahammül kabiliyetinin haddini aşmak ve ruhumun en derin karanlıklarından –kaynar bir maden suyu gibi– fışkırıp taşmış ve bu gazete sütunlarına yayılmıştı.

Muhterem okuyucularımdan bu münasebetsizliğin affını dilerim, çünkü bu fevkalâde vukuatı hikâye etmekten maksadım, kendi derdimi döküp herkesin başını ağrıtmak değildi. Bununla beraber bahsimizin mevzuu olan elîm vak'alarla infîâlâtımın hiç de münasebeti yok değildi. Her ne ise!.. Geçmiş zamandan bahsediyorum. Söylemekte olduğum masal ne kadar acıklı olsa bile kimsenin keyfini bozmaz.

O gece yorgun uyudum, ertesi gün gürültüden uyandım. Vapurumuza üç mavna yanaşmış, anbar kapıları açılmış, vinçler harıl harıl işliyor, gemiciler mütemadiyen kereste yükletiyorlardı. Saat dokuz buçuk raddelerinde refikam en küçük oğ-

lumuz Ahmed Nazif⁴⁰ ile vapura geldi. Bu çocuk Meşrutiyet'in ilânından sekiz gün evvel Bebek'te Mısırlı Halim Paşa yalısında doğmuştu. Şimdi İstanbul vilâyetinde protokol şefi ve Belediye'de kalem-i mahsus müdürüdür. Beni o gün görmeğe geldiği zaman on dört yaşında idi. Kırkını ikmal etti. Ömrünün hemen yarısını bizimle beraber –haksız olarak– menfâda geçirdi idi. İnsanların adaleti böyledir.

Refikam çok müteessirdi. Fakat metanetini pek iyi muhafaza ediyordu. Şu yaygaradan uzak bir yere gitsek!.. diye etrafına bakındı. Arka tarafımızdaki salonun haricinde bandıra direğinin karşısında bir kangal kalın halat yığını vardı. Onun üstünde yanyana oturduk. Evimizin idaresine müteallik bazı meseleler hakkında bir müddet konuştuk. Hiç olmazsa dört beş ay için kararlar ittihaz ettik. Ondan ötesi için Allah kerimdir denildi. Sonra refikam bana şu havadisi verdi:

– Sen dün sabah Ali Kemal Bey'le gazete işini konuşmak üzere erkenden evden çıkıp gidince, ben de hemen kalkıp Arnavutköyü'ne Amerikan Koleji'nde Selma'yı görmeğe gittim. Said'in altı aylık mektep parasını tedarik etmek için ablasından ödünç biraz para istedim. Yanında yedi yüz elli dolar kadar parası varmış. Onları bana verdi. Aldım, senin hakkında bildiğim kadar malûmat verdim, çabucak eve döndüm ve memnun oldum. Akşam olmadan bizim apartmana üç genç gelmiş, telâş ile seni sormuş. Hizmetçi kız bey evde yok demiş. Kimse yok mu demişler.

Hizmetçinin sözüne inanmamışlar. Kapıya ben gittim, kim olduğumu anlattım. “Aman efendim!.. Bizi yabancı zannetmeyiniz. Biz onun yakın dostlarıyız.. Vaziyetimiz pek fenadır. Nerede ise söyleyiniz de hemen gidip görelim ve konuşalım, derhal ne lâzım gelirse icabına bakalım!.. Dün Ali Kemal'i İttihadçı çetelerinden üç kara kalpaklı fedai, Beyoğlu caddesinde berber dükkânından çıkarken yakalamışlar, zorla bir otomobile tıkıp kaçırmışlar. Nereye götürdükleri malûm değil; Rıza Tevfik Bey'i çok merak ediyoruz. Acaba nerede bulabili-

riz?” deyince, ben biraz endişe ettim doğrusu!.. O kadar bu memlekette hafiye var ki insan kardeşine inanamıyor. “Valla-hi efendim, ben de fena halde merak ediyorum. Lâkin ne di-yeyim bilmem ki? Sabahleyin, evden çıkarken Ali Kemal Bey’e gidiyorum, dedi. Siz nerede olduğuna dair sağlam ha-ber alırsanız, lütfen beni de haberdar ediniz, minnettar olu-rum!..” dedim. “Ah efendim, böyle zamanda hiç çıkılır mı?..” diye müteessifâne bir tavırla çekilip gittiler. Ne yapaydım, bilmem!

– Çok iyi etmişsin kadınım!.. İhtimal ki bu gençler dostları-mızdan imişler. Lâkin böyle zamanlarda böyle şeyleri dostlara bile bu memlekette söylememelidir. Öyle bir zamanda ve o halde bana ne yardım edebilirdi? Beyhude telâşa düşüp nazar-ı dikkati celbederek –ve istemeyerek– bizi ele verirlerdi. Meçhul kalmak herhalde daha iyi ve daha makuldür. Hamdolsun, şim-dilik şu vapurda emniyet altındayız diye teminat verdim.

– Peki amma ne vakit kalkacak?.. diye sordu.

– Vallahi bilmem!.. Bakılırsa bu gece de buradayız. Ben kap-tanın ağzını aradım, daha çok alacağımız eşya var!.. Belki ya-rın akşam kalkarız diye ümit verdi.

Halbuki biz hepimiz bir ayak evvel defolup gitmek için is-ti’cal ediyorduk. Bu iki gün bize çok uzun geldi. Refikam eve öğleden evvel yetişebilmek için kalktı:

– Unutmadan sana şu parayı bırakayım, yanında bulunsun. Her nerede olursan bize sıhhatinden doğru haber ver. Allah selâmet versin! dedi. Şunu da ilâve etti:

– Yarın sabah yalnız gelirim, vapur henüz hareket etmemiş-se yine biraz görüşürüz. Bir şey istersen getireyim, dedi.

– Hayır teşekkür ederim dedim, oğlumu okşadım. Annesini teşekkürlerle Allah’a ısmarladım. Gittiler. Refikamın bahsettiği Selma benim üç kızımın ikincisi idi, anneleri vefat etmişti. Sel-ma tahsilini Arnavutköyü Amerikan Kız Koleji’nde ikmal etmiş ve çok geçmeden o koleje kâtib-i umumi olarak tayin edilmişti. Orada yaşırdı. Çoktan beri Amerika’da tavattun etmiştir.

Ben yalnız kalınca arkadaşlara gittim. Süleyman Şefik Pa-şa’yı salonda buldum. Şuradan buradan konuşuyorduk. Bak-

tım Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi yine mütebessim bir çehre ile salona geldi.

– Buyurun efendim, dedim.

– Bu sefer, hanım ciddi bir endişe ile bîzar oldu. Endişesini pek haklı buldum. Çünkü zihnini taciz eden şey, bana da pek mümkün, hattâ muhtemel göründü, diye beni de düşünceye saldı. Hemen kendi arzusuna tebeyyet ederek kalktık, müzakere etmeğe gittik. Aramızda şu kısa muhavere cereyan etti.

– Buyurun efendim.

– Beyefendi, kaptandan haber aldım. Vapurumuz ancak yarın akşam saat dörtte hareket edebilecekmış. Fakat, düşününüz ki vapurumuzda bulunan muhafız askerler, bizimle beraber Mısır’a kadar seyahat edecek değillerdir. Onlar elbet burada kalırlar.

– Şüphe yok efendim. Fakat varsın kalsınlar!.. Biz vapurla yola çıktıktan sonra onlara ne ihtiyacımız kalır?..

– Öyle amma, vapur Çanakkale’ye vâsıl olduktan sonra, elbet bir müddet duracak ve işittiğime göre, bazı muamelelere tâbi tutulacak ve resmen Boğazlar’dan geçmesine ruhsat verilecekmış. O esnada bizi vapurda tevkif edip alamazlar mı? Ali Kemal Bey vak’asını ne çabuk unutuporsunuz!..

Deyince bana da âdeta vehim geldi. Bu suale cevap veremedim. Şeyhülislâm efendi ile beraber gülümsedik. Çünkü hanımefendinin hakkı yok değildi. Ben kendisinin bu kadar ileri düşündüğüne ve istikbalde vukuu mümkün olan ihtimâlâtı görebildiğine hayret ettim. Şüphesiz çok zeki bir hanımdı.

– Peki efendim.. Bunun için de Colonel Maxwell’e bir mektup yazarız; dedim ve hemen salona gidip mektubu yazdım; derhal gönderdim ve mutlaka bu akşam mektubun kendi eline verilmesini rica ettim. O gün halecan içinde mektubun cevabına muntazır olduk. Ertesi günü miralaydan pek nâzikâne bir mektup aldım. Bize selâmetle seyahat temenni ediyordu. Öğleden sonra da bizim Egypt vapuruna bir torpidobot gelip merdiven tarafına yanaştı. Bizim kaptana seslenip bir şeyler söyledi. Kaptan da beni çağırttı. Vapurun, yolculara medhal olan merdivenin başına çıktım. Torpidobotun kaptanı, beni İngiliz-

ce selâmladıktan sonra Ege denizine kadar beraber seyahat edeceğimizi tebşir etti. Çok teşekkür ettik ve sevindik. Bu zat, orta yaşlı, orta boylu, tıknaz yapılı tam bir babacan İngiliz tipinde bir adamdı. Artık bir endişemiz kalmamıştı. Yalnız havaların bozulacağını bizim kaptanımızdan öğrenmiş ve tekneimizin de pek eski ve viran olduğunu iyice anlamış olduğum için bir endişem kalmıştı, o da Yunan sularında Matapan burunu açıklarında batmak ihtimali idi...

Artık vapurda son günümüzü yaşıyorduk. Refikam bugün de gelip biraz daha görüşeceğini dün vaad etmişti. Sabahleyin geldi, yine biraz görüştük. Fakat tuhaf! Hiçbir görüşeceğimiz kalmamış gibi hiç ciddi bir şeyden bahsedemedik. O kadar çok meseleler vardı, hem de pek eminim; ikimizin de zihnini rahatsız ediyordu. Galiba sevk-i tabîî ile, onları kaderin hükmüne bıraktım. Çünkü hiçbirine böyle bir saatlik mülâkat mühleti zamanında bir çare bulmak mümkün olamazdı. Ben, lâf olsun diye:

– Buraya gelip giderken sizi bırakmamak isteyenler oldu mu?.. diye sordum.

– Hayır!.. Hiç kimse karışmadı dedi.

– Rica ederim, çocukların hasta olmamasına dikkat et, kendini de kolla. Zannederim ki üç ay sonra ben seni ve çocukları inşallah getirtirim. Her nerede olsak, buradan daha rahat, hususiyle daha insanca yaşarsınız dedim. Artık ayrılmak zamanı da yaklaşıyordu. Saat birde, yani yemek vakti mutlaka evde bulunması icab ederdi. Bana getirmiş olduğu ufak tefek şeyleri bıraktı ve kalktı merdivenden inip gideceği sırada, birdenbire:

– Keşke bizi de beraber alıp götürebilseydin, ne iyi olurdu!.. dedi ve gözleri yaşardı. Ben âdeta vurulmuşa döndüm. Az kalsın, her belâyı gözüme alarak, onunla beraber kayığa binip evimize dönecektim. Lâkin, Kurûn-ı vustâ'da yaşamakta olduğumuzu hâlâ hissediyorum. Beni iki günden ziyade onunla beraber yaşatacaklarından pek emin değildim.

Dedim ki, kadını, sen biraz daha sabret. Emin ol ki ben seni mutlaka emniyet ve selâmetle yanıma getirtirim.

– İnşallah!.. Lâkin mektup yazmayı unutma dedi. Veda edip gitti.

Ondan sonra bana bir emniyet duygusu geldi. Sade kendi vücudum için değil, İstanbul'da kalanlar için de endişem kalmadı. Garip bir tevekkül vicdanıma sükûnet verdi. Hiçbir şey düşünmedim artık!..

Gittim arkadaşları buldum, şimdi artık biraz alay ederiz, dedim. Vapurda sefer hazırlığı için faaliyet vardı. Anbar kapakları kapanmış, güverte yıkanıyor, her taraf biraz temizleniyordu. Ben Mustafa Sabri Efendi'ye dedim ki: "Hamdolsun, artık kalkıyoruz. Dünyada ne kadar tahta ve kereste varsa aldık. Hiç kimseden ve hiçbir şeyden endişemiz, kaygumuz yoktur diye meşhur İran şairi Sa'dî-i Şirâzî'nin şu beytini okudum:

*"Bizim için cihanda bundan daha güzel bir dem (yani bir an)
yoktur;
Çünkü iyiden kötüden endişemiz ve hiçbir kimse yüzünden
kaygumuz yoktur!"*

Şeyhülislâm efendi, hayır, bir ufak endişemiz daha kaldı, diye sözümü kesti.

– Acaip!.. Nedir?.. dedim. Anlattı:

– Vapurda ateşçilik eden bir Laz Osman varmış.

– Eee?..

Bu adam mutaassıp bir İttihadçı imiş, kendisi gayet iyi yüzmek bilirmiş. Biz bu vapurla seyahat ederken, meselâ, Yunan adaları civarında bir münasip yerde bu vapuru batıracak, kendisi yüzerek bir kenara çıkıp kurtulacaktı!

Deyince, ben hayretle! Böyle şey olamaz dedim, fakat Şefik Paşa kahkahayı salıverdi. Sonra biz de gülmeğe başladık. Bu hikâyenin nereden geldiğini –tabîî– çabucak keşfedivermiştik. Vapurumuz, hemen kalkmak üzere idi.

– Haydi şunu tahkik edelim. Bu iş kolaydır, dedim. Merak edip Şaban Efendi ile beraber gittik, kaptanımızın yirmi beş yaşlarında bir oğlu vardı. Ona rica ettik. Filhakika öyle bir kimse varmış. Çağırttık. Görüştük. Kırk beşlik bir adamdı. Fa-

kir olduğu için seyahat ücreti yerine ateşçilik ederek Yunan’a kapağı atmak istiyormuş ve zaten gemici olarak çok yaşamış ve serseri dolaşmağa alışmış olduğundan, hayatını başka bir yerde denemek istememiş!..

Adamcağıza isnad ettikleri hıyaneti anlattım. Sen, Yunan sularında bu vapuru batıracakmışsın, bu kadar insanı boğacakmışsın. Öyle mi? dedim. Şaşırdı ve kendi memleketinin şivesiyle;

– Ha! tövbe, tövbe diye gözlerini açtı ve bu sözlerin hep yalan olduğunu söyledi. Çok defa böyle ateşçilikle parasız seyahat edip başka yerlerde kısmet aramış ve yine memleketine gelmiş olduğunu anlattı. Ve doğru söylediğine kanaat ettim. Bıraktım, salonumuza geldim.

Nihayet vapur demir almış, yola düzülmüştü. Hepimiz vapurun bordasına dayandık, İstanbul’dan çıkarken etrafa sessizce bakmıyorduk. Güneş batıncaya kadar, öyle sâkit sâkit etrafı temaşa ederek gittik. Hava kapalı ve mağmum olduğundan dolayı, gurubun o muhteşem parlak levhasını göremedik, hattâ ne vakit battığının pek farkında bile olamadık. İstanbul’un, bilhassa eski İstanbul’un Sarayburnu’ndan Süleymaniye Camii’ne doğru bakılırken minarelerin ve kubbelerin kudsi ve ulvî manzarası –ki dünyanın hiçbir pâyitahtında görülemeyen müstesna bir tablodur– o gamlı günümüzde adamakıllı görünmüyordu. Bütün o yerleri muhayyilemizi aydınlatan güzel hâtıraların nûranî hâlesi içinde görüyordum ve tabiidir ki aslından çok daha güzel görebiliyordum. Şiir bu kabiliyet, bu hüner değil midir? İstanbul’u özlemeyecek olursam, onu bu türlü bir şiir suretinde elbet görebilirim diyerek, kendimce medâr-ı tesliyet olabilecek bir düşünüş keşfettiğime memnun olup salona girdim. Zaten soğuk hava beni rahatsız etmeğe başlamıştı.

Yemek vakti gelmişti. Yemek yedik. Biraz da konuştuk. Yattık. Yatmazdan evvel hava bize endişe vermeğe başlamıştı. Barometre fena haberler veriyordu. Lâkin o akşam pek rahatsız olmadım. Beni zaten deniz tutmaz, fakat engin deniz manzarası fena halde vehmime dokunur. Hattâ denizin sathı –gemici-

lerin tâbirince– sût limanlık olsa bile!.. Hudutsuz görünen ummanın o sakın ve sâkit olan ulviyeti, o korkunç azameti ve heybeti zihnime dokunur.

O gece ben iyi uyumuşum. Öyle pek insanı rahatsız edebilecek kadar çalkantı duymadım.

Ertesi gün erken uyandım, giyindim, hemen güverteye çıktım. Haber aldığıma göre vapurumuz pek yavaş hareket etmiş olduğu halde Çanakkale'ye erken gelmiş. Gece muamele yapılamadığından dolayı beklemeğe mecbur olmuş. Çanakkale'de idik. Torpidobotumuz da orada idi ve daima önümüzden gidip bize kılavuzluk yapmış imiş. Vapurumuzun kaptanı resmî muamelemizi bitirdi.

Çanakkale'den, sıkıntısız ve zahmetsiz kalktık, yolumuza devam ettik. O gün hiç zikre şâyân bir vak'a olmadı. Yalnız vapurumuz, bazı ufak tefek Yunan adalarının civarından geçti; hattâ bazen o kadar yakın geçti ki gayet dilber çamlıklar kenarında temiz kumlu sahillerde köylü kızların öteberi yıkmakta oldukları ve kuytu küçük koylarda ihtiyar balıkçıların balık avlamakla uğraşmakta oldukları pek iyi görölüyordu. Hem de çehreleri seçiliyordu. O âsûde ve pek sade yaşayışa hepimiz imrendik ve mendil salladık. Onlar da güler yüzle mukabele ettilerdi. Biraz daha ileri gidince torpidobotumuzun kaptanı bizimkine bir işaret verdi. Bizim vapur da yavaşladı. Hemen vapurumuzun güvertesinde eşya almak için açık ve alçak kenarına gittim. Torpido kaptanı beni selâmladıktan sonra dedi ki:

– Türkiye sularından uzaktayız, artık ben avdet edebilirim. Bir diyeceğiniz var mı?..

– Teşekkürden başka bir diyeceğimiz yok. Rica ederim Colonel Maxwell'e de minnettarlığımızı tebliğ ediniz, dedim. Elimizle de selâmladım. Dostlarım da kaptanımızın bulunduğu yerden selâmladılar. Ayrıldık...

O gün biraz salıntı olmakla beraber günümüz hoş geçti. Fakat akşam üzeri güneş batmazdan takriben bir saat kadar evvel, garbdan bir sert rüzgâr esmeğe başladı ve azıttıkça azıttı. Dalgalar yandan gelip geminin bordasına birdenbire çarpınca

hem bizi fena halde sarsıp âdeta sarhoşlar gibi aykırı aykırı yürümeğe mecbur ediyordu, hem de vapurun tahtaları –birdenbire ayrılacakmış gibi– çatır çatır ses çıkarıyordu. İçimizde en ziyade bu hengâmeden rahatsız olan zavallı Zeynelâbidin Efendi idi ve dışarı çıkmayıp kamarada oturuyordu. Derken pek şiddetli bir dalga yan tarafımızdan vurunca yemek salonunun birçok tabak ve bardakları yerinden fırlayarak düştü ve bazı kalın su şişelerinden ve bardaklardan mâadâ tabakların, tuzlukların çoğu parça parça oldu. Anlaşıldı ki bu gidişle –medenî adamlar gibi sofra başında– rahat rahat yemek yiyemeyeceğiz. Ayakta peynir ekmekle safra bastıracağız.

Zeynelâbidin Efendi, hemen yatağını toplamağa başladı ve bin belâ ile yastıklarını ayrı, yorganlarını ayrı taşımağa çalışarak aşağı güverteye iniyordu.

– Hoca efendi, bu havada nereye gidiyorsunuz?.. diye sorduk:

– Öldürüverseler bu kamarada oturmam gayrı. Bütün çanak çömlek, bardak tabak, üstümüze yağıyor. Adamın başına bir su sürahisi düşerse hâli ne olur?.. Bir kere düşün!.. dedi. Pek de hakkı vardı. Lâkin nereye gidecekti. Orasını kestiremiyordum. Sordum, anbar kapağının üstüne yatağını serecekmiş. Bereket versin, hiç yağmur ve buluttan eser yoktu. Biz pek rahat uyumak ümidinde ve niyetinde değildik.

Hoca efendi yatağını anbar kapağının üstüne yaydı ve rahatla hazırlandı.

Vinç denilen ve eşyayı mavnalardan çıkarmağa hizmet eden makine pek muhkem bir surette tesbit olunmuştu ve buhar ile işliyordu. Anbar kapağının o vinç makinesine yakın cihetinde ve anbar kapağının üstünde yanlamasına konulmuş ve iki tarafından kalın bir halat halkasına alınıp vincin metin demir direğine bağlanmış kocaman bir fıçı vardı. Bu nedir?.. diye kaptanın oğluna sormuştum. İspirto fıçısıdır, içinde iki bin beş yüz kilo ispirto var demişti.

Hoca efendinin yatağı bu fıçının vaziyetine muvâzi olarak serilmişti. Baş tarafı vapurun bacalarına müteveccih, ayak tarafı da denize müteveccih idi. Efendiyi biraz deniz tuttuğu için yatağına uzanmış dinleniyormuş. Yine şiddetli bir dalga gelip

yan taraftan çarpınca yatağın baş tarafına yakın olan ve fıçıyı zapteden halat halka, o sarsıntı ile gevşeyip çıkmış, fakat orta tarafı kurtulmuş olduğundan dolayı yatağın üzerine doğrudan doğruya yuvarlanacağına, deniz tarafına doğru ufacık bir kavis çizerek kendi ağırlığıyla öbür baştaki halat halkasını büküp sıkışmış durmuştu.

Hemen gemiciler koşuşmuşlar, diğer halatlarla fıçıyı evvelki vaziyetine getirerek bu sefer daha muhkem bağlamışlardı. Hoca efendi her şeyi bırakıp kaçmış olduğu için Allah'ın inayeti ile çok fecî bir kazadan kurtulmuştu.

Çok sevindik ve kendisini de tebrik ettik.

Bu berbat hava o gece devam etti. Ertesi günü biraz hafifledi, lâkin akşam üzeri o kadar azdı ki az kalsın batıyorduk. Kaptanın tahminine göre Yunanistan arazisinin en cenup hizasını aşmış ve Girit adasına yaklaşmışız.

Ben Şefik Paşa ile konuştum. Kaptan köşkünün her iki tarafında makaralarla asılı duran cankurtaran sandallarından birine girelim, orada sabahlayalım dedik ve öyle yaptık. Benim sağlam bir kürküm vardı. Zaten sırtımda idi. Başımı da sardım ve ikimiz de sandala girdik ve dibine sığındık. Pek rahat ettik. İki saat sonra bir aydınlık etrafı sardı. Güneş doğuyor zannettik. Halbuki saat henüz dört buçuktu. Havada yüzümüzü okşayan bir lâtif sıcaklık da hissettik. Meğer Mısır'a pek yaklaşmışız. O aydınlık da Iskenderiye fenerinin kuvvetli ziyası imiş.

İki saat sonra Iskenderiye'de idik. O andan itibaren ömrümün büsbütün yeni bir safhası başlıyordu. Türkiye'de ilk çocukluğum ve hattâ Gelibolu'da geçen ikinci çocukluğum hoş ve bazan da bahtiyar geçmişti. Pek bedbaht geçen gençlik devrinden birkaç sayfa naklettim ki yalnız âdi hikâye kısmıdır. İlmi, edebî ve hattâ felsefî ve siyasî faaliyetlerime dair pek az bir şeyler söyledim. Bundan sonra yirmi bir sene Arabistan çöllerine yakın cennet gibi yerlerde geçirmiş olduğum hayatın levhaları büsbütün başka manzaralar arzeder. Ömrümün o devrinin hikâyesini bir müddet sonra naklederim, eğer sağ kalırsam...

Muhterem karilerimden bazıları bu sayfalarda isimleri geçen belli başlı adamlar hakkında fikirlerimi bilmek istediler; ben de vaad etmiştim. Fakat bazı mülâhazalara binâen vazgeçtim. Yalnız rivayetlerimizde vâki olan bir iki ehemmiyetli hatayı tashih etmek için, aziz dostlarımın bana verdikleri malûmatı ve vesikaları arz ederek o hataları düzeltmek isterim, o da beş on satırlık iştir. Ondan sonra dinleneceğim.

İKİNCİ KISIM

Hapishâne Hâtıraları

Rıza Tevfik'in, "Hapishâne Hâtıraları" adı altında kaleme aldığı hâtıraları, 1908 yılı ortalarında İttihad ve Terakki Fırkası taraftarlarınca Selânik'te yayımlanan haftalık siyasî ve edebî muhtevalı *Bahçe* mecmuasının 26 Ağustos 1324 (8 Eylül 1908) tarihli 6. sayısında tefrika suretiyle neşredilmeye başlanır. Orta boydaki mecmuada iki sütun üzerinden bir buçuk, iki veya iki buçuk sahife hâlinde yayımlanan bu hâtıralar, arada bazı sayılardaki atlamalar dışında, mecmuanın 23 Haziran 1325 (6 Temmuz 1909) tarihli 44. sayısına kadar otuz bir tefrika olarak devam eder.

Yayımlanışı üzerinden yüz yıla yakın bir zaman geçmiş olduğu halde bunların şimdiye kadar II. Abdülhamid dönemi üzerinde araştırma yapanların dikkatini çekmemesi, büyük bir ihtimalle, tefrika hâlinde kalmış olması ve mecmuanın tam koleksiyonunun tek bir kütüphanede bulunmayışı ile açıklanabilir.

Henüz, II. Meşrutiyet'in ilânını izleyen günlerde yayımlanmaya başlanan bu hâtıralarda Rıza Tevfik, daha ziyade ilk defa hapse girdiği 1892 yılına ait olayları söz konusu etmektedir. Olayların cereyan ettiği tarihlerde Rıza Tevfik henüz politikaya girmedigi için naklettiği hadise veya verdiği hükümlerde taraf-sız görünmeye dikkat etmekle beraber, yine de, bütün bu olup

bitenlerin II. Abdülhamid devrinde cereyan ettiğini ve bu hâtıraların da genel olarak doğrudan doğruya bu devrin tenkidi mahiyetinde olduğunu gözden uzak tutmamak gerekir.

Rıza Tevfik'in hâtıraları, Osmanlı İmparatorluğu'nun ölüm-kalım savaşı verdiği, son derece bunalımlı ve kritik günlerde yazılmış olup, Rıza Tevfik bu sırada 39-40 yaşlarındadır. Bu hâtıralar ise, onun ilk defa hapse girdiği 1892 yılında, tamamen suçsuz olarak kırk gün kadar Zaptiye Nezaretî'nde kaldığı günlerde başından geçen olaylardan meydana gelmektedir. Rıza Tevfik bu sırada henüz 23-24 yaşlarında, Mekteb-i Sultânî ile Mekteb-i Mülkiye ve Mekteb-i Tıbbiye'den kovulmuş, fakat Tophane Müşiri ve Mektepler Nâzırı Zeki Paşa'nın araya girmesiyle Mekteb-i Tıbbiye'ye tekrar kabul edilmiş, kendi ifadesiyle "mimli" bir talebedir.¹

Yine bu yıllarda şiirler yazar, batılı filozofların ve özellikle materyalist felsefecilerin eserlerini okur, bir kısım arkadaşlarıyla çeşitli toplantılar düzenler, onlara ilmî ve felsefî mahiyette konuşmalar yapar.

Mekteb-i Tıbbiye'ye ikinci defa kabulünden yaklaşık 7-8 ay kadar sonra yine bir gün Sirkeci'de Salkımsöğüt civarında İstavri'nin kahvesinde, o sırada henüz gizli İttihad-ı Osmânî Cemiyeti'nin kurucularından Abdullah Cevdet, İshak Sükutî ve Hüseyinzâde Ali'nin de bulunduğu, çoğunluğunu Tıbbiyelilerin meydana getirdiği bir talebe topluluğuna "En mükemmel hükümet şekli hangisidir?" konusunda bir konuşma yapar. Bu konuşma hemen o gün jurnal edilir² ve Rıza Tevfik ertesi günü, devrin tanınmış hafiyesi Köçekoğlu'nun yamağı Dağıstanlı Ziya Faik tarafından, yanında bir nevi pansiyoner olarak kaldığı İsmail Kemal'in³ Arnavutköyü'ndeki evinden alınarak Zaptiye Nezaretî'ne, Nâzım Paşa'nın huzuruna götürülür.

1 İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, 2. b., İstanbul 1969, s. 1489; Kandemir, *Kendi Ağzından Rıza Tevfik*, İstanbul 1943, s. 103-104.

2 İsmail Hikmet (Ertaylan), *Türk Edebiyatı Tarihi*, C. III, Bakü 1925, s. 808; Kandemir, *a.g.e.*, s. 106.

3 İsmail Kemal Vlora (1844-1919). Arnavut milliyetçisi ve politikacı. 1900'lü yıllarda bir vatan haini olarak önce Yunanistan'a, oradan da Brüksel'e kaçtı ve Osmanlı Devleti aleyhine yapılan neşriyat faaliyetlerine katıldı. 1908'de Arnavutluk'tan Berat mebusu olarak Meclis-i Mebusan'a girdi. Balkan Savaşı'ndan sonra

Rıza Tevfik'e göre, son derece zeki, nazik, kibar, edip ve münewver denebilecek bir adam olan Nâzım Paşa, ona bir suçludan ziyade bir misafir muamelesi yapar. Hattâ zaman zaman evine çağırır, sofrasına oturtur ve çeşitli konularda kendisiyle uzun uzun sohbet eder, fakat bütün bu iyi muamelelere rağmen serbest bırakmaz. Rıza Tevfik'in Zaptiye Nezaretî'nde âdetâ el üstünde tutulduğu bu günlerde geri planda neler olup bittiği ise tam olarak bilinmemektedir.

Rıza Tevfik, hakkında verilen jurnaldeki isnadların uydurma ve tamamen asılsız olduğunu savunarak Nâzım Paşa'ya suçsuzluğunu kabul ettirdiği halde, kaldığı evin aranacağı ve kendi el yazısıyla, "sosyalist" veya "Darwin taraftarı" olduğunu gösteren bazı vesikaların bulunduğu yolunda birtakım bahanelerle hemen saliverilmez ve tutukluluk süresi kırk günü bulur.

Rıza Tevfik, 1939 yılında Cünye'de Kandemir'le yaptığı röportajda söz konusu bu ilk hapis hadisesinden bahsederken, Nâzım Paşa için: "Hakkımda pek büyük şüpheler besleyen saray halkını tatmin ile beni çok müdafaa ettiğini, bilâhare Halide Edib'in babası merhum Edib Bey'den işitmiştim!"⁴ dediğine bakılırsa, Nâzım Paşa, oldukça zeki ve kültürlü bu gence itimad telkin etmek, belki de onu devlet hesabına kazanmak için büyük bir gayret sarfetmektedir.

Nâzım Paşa bu gibi işlerle uğraşırken, Rıza Tevfik ise her zamanki kayıtsızlığıyla, içine düştüğü duruma fazla aldırış etmeden, çevresindekilerle olan normal ilişkisini sürdürür. Onun, çevresiyle bu tür rahat bir ilişkiye girmesi, bu sırada bizzat görüp duyduklarını yazıya dökmesi, devrin arka planda kalan değişik sosyal tabakalarını kısmen de olsa açıklaması bakımından son derece önemlidir.

kurulan Arnavutluk hükümetinin başına getirilen İsmail Kemal'in hatıraları ölümünden sonra *The Memoirs of İsmail Kemal Bey* (Londra 1920) adıyla yayımlanan hatıraları Türkçe'ye de çevrilmiştir: *İsmail Kemal Beyin Hatıraları* (çev. Adnan İslamoğulları-Rubin Hoxha), İstanbul 2007; (ayrıca bk. A. Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul 1945, s. 162-163, 316-317; E. E. Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli* (çev. Nuran Ülken), İstanbul 1972, s. 78-80, 93-96; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. I, İstanbul 1984, s. 151).

4 Kandemir, a.g.e., s. 105. Hüseyin Nâzım Paşa için bkz. İsmail Hikmet (Ertaylan), *Türk Edebiyatı Tarihi*, c. II. Bakû 1925, s. 525-533.

Hâtıraların çeşitli sayfalarında, o devir hapishanelerinin iç yüzünü, vatandaşların ne gibi sudan bahanelerle jurnal edilip hapse düştüklerini; sayısı binlere varan hafiyelerin ne kadar basit arzularla bu teşkilâtın içine girdiklerini; Müteferrika'nın devletin memur maaşlarını ödeyememesi durumunda veya memurların ay başlarını çıkartamadıkları zamanlarda devleti içten içe kemiren Ermeni ve Rum sarrafların memur aylıklarını nasıl yok bahasına kırdıklarını ve bütün bunların sonunda da hemen her alanda iflâs etmiş koskoca bir Osmanlı Devleti'nin nasıl süratle çökmekte olduğunu âdeta görür gibi oluruz.

Rıza Tevfik, yine hapishanede bir gün Zaptiye Nezâreti'nin yakınlarında, muhtemelen genelev kadınlarının kendi aralarında yaptıkları münakaşalara tanık olur. Sefalet bataklığına düşmüş bu kadınların birbirlerine ve dünyaya karşı takındıkları umursamaz tavırdan hareket eden Rıza Tevfik, toplumdaki bu sosyal facianın bile felsefî açıdan yorumunu yapmaya çalışır. *Pessimisme* anlayışıyla bu sefil kadınların hayatı ve kendi hayatı arasında bazı ilişkiler kuran Rıza Tevfik, daha sonra polis ve polislik mesleği üzerinde de bazı bilgiler verir, polisler için gerekli gördüğü temel eğitimden bahseder.

Hâtîrâtın daha sonraki sayfelerinde, "muzır neşriyat" konusuna da eğilen Rıza Tevfik, "Muzır olan kitap değil, insandır!" diyerek, kitap yasaklanmasına şiddetle karşı çıkar ve II. Abdülhamid yönetiminde çeşitli sebeplerle yasaklanan, yakılan, keyfî olarak tahrif veya ihtisar edilen bir kısım kitapların adlarını vererek durumu ağır bir dille eleştirir. Ayrıca, devlet dairelerindeki bürokrasi anlayışı ile bürokratların davranışlarını da örnekler vermek suretiyle yeri geldikçe tenkit etmekten geri durmaz.

Bir toplumun ve bir ülkenin geri kalışını ya da ilerlemiş olmasını yönetim tarzından ziyade insan tipleriyle açıklamayı tercih eden Rıza Tevfik, İstanbul halkının fitrî zekâsından söz ederek, İstanbul'un ülkenin değişik yörelerinden gelmiş cesur, zeki ve müteşebbis adamlarla dolu olduğunu, ama bütün bu insanların memleketi geri kalmaktan kurtaramadıklarını belirtir. Rıza Tevfik'e göre, Türk halkının sahip olduğu fitrî zekâ ve

kurnazlık, keşif ve ilerlemeler konusunda memlekete en küçük bir fayda sağlamamakta, bu zeki ve cesur adamlar da memlekete hizmet yerine birbirinin ayağını kaydırmakla meşgul olmaktadırlar. Rıza Tevfik burada, memleketi geri kalmaktan ancak, başkalarının sırtından para kazanmak yerine şahsî teşebbüsün kurtarabileceği görüşünü savunur.

Bütün bunlarla, Rıza Tevfik'in hâtıraların yayımlandığı 1909 tarihinde memleketin siyasî, sosyal ve iktisadî durumu üzerine son derece isabetli tahlil ve değerlendirmeler yapmış olduğunu da burada belirtmek gerekir.

Rıza Tevfik, nezarethanede geçirdiği tutukluluk sırasında bir gün ansızın huzura çağırılıp:

– Rıza Efendi, kabahatin olmadığı sabit oldu, artık serbestsin! denilerek, önüne de bir kese altın bırakıldıktan sonra:

– Padişahımızın ihsân-ı şâhânesidir; şimdi var padişaha dua et! iltifatıyla, kendisinden devlet ve millete hizmet beklendiği belirtilince çok şaşırır. Hemen ardından bu teklifi gayet nazik bir şekilde reddeder ve:

– Madem ki bana bî-günah olarak bu eziyeti yaptıkları anlaşıyor, o halde bana iftira etmişlerdir. Bu hafiye her kim ise, mutlaka cezalandırılmasını isterim! diyerek bir süre direnirse de onun itirazına karşılık görevli memurlar:

– Böyle şey olmaz oğlum.. Haydi sen git, istirahat et, sakın ol! sözleriyle teskine çalışırlar.

Bu tutuklanma dolayısıyla Mekteb-i Tıbbiye'den ikinci defa uzaklaştırılan ve bu yüzden de ne gidecek bir yeri ne de cebinde beş parası bulunan Rıza Tevfik, Zaptiye Nezareti'nden çıkınca, bir süre, Şehremaneti muhasebecisi Reşad Bey'in oğlu, Mekteb-i Sultanî arkadaşlarından Reşid Bey'in evinde misafir kalır. Bu arada da hemen her gün muntazaman, daha önce el konulan kitaplarından zararsız olanları geri almak için nezarete uğramak zorunda kalır ve her seferinde de: "Bugün git, yarın gel!" muamelesiyle karşılaşır. Ancak bu son derece masum ziyaretler bile bazı çevreler tarafından derhal istismar edilerek arkadaşları arasında, onun bir hafiye olduğu ve jurnaller verdiği yolunda söylentiler çıkarılır.

Rıza Tevfik ise tam bir kararsızlık halinde böyle bir zan altında dolaşırken, daha önce kendisini jurnalleyen kişinin bir Ermeni kitapçı olduğu söylentisi üzerine, gidip bir gün Babıâli'de kitapçı Ohannes'i fena halde hırpalılar. Kendisini tevkif için hiç kimsenin gelmediğini görünce de, bu defa Nâzım Paşa'ya hitaben, "hafiyelerin cezasını Allah'a bırakmayacağından" bahisle, son derece küstah ifadeler taşıyan bir mektup kaleme alır ve mektubu Nâzım Paşa'nın evine giderek bizzat kendi eliyle verir.⁵

Mecmuada tefrika edilirken, olayların bu tarzda bir gelişme sürecine girdiği sırada hâtıralar birdenbire kesilir. Mecmuanın, en son tefrikanın yayımlandığı 44. sayısında "mâba'di var" ibaresi yer aldığı halde, hâtıralar burada herhangi bir açıklama yapılmaksızın kendiliğinden son bulur. Esasında mecmua yayımını düzensiz bir şekilde çeşitli aralıklarla 52. sayıya kadar sürdürür. Derginin haha sonraki sayılarında Rıza Tevfik'in "Hüsn ve Mahiyeti" başlığıyla, doğrudan doğruya estetik konusuyla ilgili bir seri makalesi yayımlandığı halde, nedense hâtıralardan tek kelimeyle olsun söz edilmez.

5 İsmail Hikmet, *a.g.e.*, s. 808; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.*, s. 1489; Kandemir, *a.g.e.*, s. 106.

Hükümet-i sâbika idaresinde Zaptiye'ye bir kerecik olsun baş-vurmamış, birkaç gün –hiç olmazsa mer'iiyyü'l-hâtır odasında–oturmamış bir adam varsa şüphesiz talihsizdir. Zira oraları hakikaten görülecek yerlerdi. Ben bu hususta dahi tâlî'in lûtfuna mazhariyetle mümtaz olanlardan birisiyim. Zira bir kere o mübarek yerleri gördüm. Kurûn-ı vustâ'da Borgialar idaresinde Venedik şehrini ziyaret etmiş olsaydım bu kadar mütelezziz ve bu kadar müstefid olmazdım.

Sâniyen, vücudumun ne kadar çetin ve eziyete mütehammil olduğunu anlamak için böyle bir ufak tecrübeye, birkaç günlük çileye ihtiyaç vardı. Şurasını ihtar edeyim ki, sekenesi pek mûnis ve şâtır olan o yerlerin –maatteessüf âb ü havası– zannolunduğu kadar latîf değildir.

Sâlisen, cemiiyet-i beşeriyenin bir mühim ve muhterem kısmını yakından mütalâa etmeseydim hayat, maişet, hissiyât-ı umumiye, elhâsıl felsefe-i içtimâiye hakkında bu kadar mühim tecrübelerle muvaffak olamayacak idim; bilseniz bu benim için ne kadar büyük bir mahrumiyet olurdu!.. Zola olanca şümûl-ı hikmetiyle mânâ-yı hayatı bi't-tecrübe tahkik edip öğrenmek için olur olmaz yerlere girer çıkarmış. Zamanımız tecrübe zamanıdır; böyle olmadıkça olmaz. Binaenaleyh Zola'nın şu hâlini

pek beğenirim. Benimle görüşen birçok ecnebiler makâm-ı iltifatta malûmat ve efkâr-ı felsefiyemi tebrik ettikten sonra, Avrupa'ya seyahat edip etmediğimi sual ederlerdi. Ben, memleketimden bir yere gidememiş iddiğimi söyleyince oldukça samimi bir hayretle yüzüme bakarak: “Nerede ikmâl-i tahsil ettiniz?..” diye sorarlar, ben de âdi suale karşı kemâl-i fahr ve gururla: “Devlet hapishanelerinde!” cevabını verirdim. Bittabî bu nazik gazete muhabirleri biraz aklımda muvâzenesizlik olduğuna kanaatlerini îmâ edecek surette davranırlar ve bir sükût-ı hürmetperverâne ile tekrar yüzüme bakarlar ve tebessüme bile cesaret edemezlerdi. Fakat ben hayatımda ezhân-ı umumiyeyi tereddüde düşürecek bir tek noktanın bile meskûtun anı bırakıldığına razı olamam; böyle bir mizaca mâlik olduğum için izahata girişirdim. Ve hakikaten hayât-ı içtimaiye hakkında hâsıl ettiğim malûmât-ı tecrübiyeyi felsefe kitaplarından ziyade mahalle kahvelerinde, hanlarda, kaldırımlarda, hele hapishane köşelerinde iktisab etmiş olduğumu anlatır ve kendilerini ikna ederdim. O zaman elimi sıkarak bir daha tebrik ederlerdi. Ne garip mazhariyet! Hapisten çıkmış bir adam şâyân-ı tebrik görülsün!..

Ondan mâadâ benim bir büyük kuvvet-i mâneviyem var ki her felâkete karşı muvâzene-i fikriye ve vicdâniyemi temin eden esbâbdan biridir. Ben her vak'ayı keyfime hoş görünen cihetinden telâkki ederim. Yani “optimist” bir adamım.

Her hal ve vaz'ına göre hâdisât-ı elîmenin bi'n-nisbe ehven ve hafif bir ciheti olduğuna kanaatim vardır. Alelhusus en fecî felâketlerde bile –bilenlere göre– bir mudhika vardır. Ben eziyetlerin içinde o mudhika-i hayatı temâşâ edegelmişimdir. Şiddetli baş ağrılarına mübtelâ ve komedi temâşâsına pek meraklı bir adamın hâline benim şu hâlimi pek benzetebilirsiniz. Baş ağrısı ve mide rahatsızlığı bence gülmeye mâni değildir. İşte size mizac-ı garibimin bir küçük sırrını fâş ettim. Niçin her felâkette güler yüzlü bulunduğumu anlamak için bu kadcılık ifşa kifayet eder. Büsbütün esrarımı dökmeyeyim, onlar benim daimi şetâretim tükenez sermayesidir.

Tevcihât-ı samimiyelerine mazhariyetle bahtiyar olduğum bunca kardaşlarıma şimdi o mudhikalardan bazı temâşâlar ar-

zetmek isterim. Daha doğrusu kendilerinin arzusunu yerine getirmek için hapishane hâtıralarımdan bazılarını şimdi nakledeceğim. Her zaman ağır ve ciddi mevzulardan bahsedecek değiliz ya!..

Ben –hekimlik etmiyorsam da– tabibim; yani emrâz-ı muhtelif hakkındaki nazariyât-ı mutebreyi bilirim. Emrâz-ı asabiyyeden bazı garip hastalıklar vardır ki bigâne-i ilim olanlar nazarında pek tabî ahvalden farklı görünmez. Meselâ dâüssıla, serserilik bu kabildendir. Ben hamdolsun cismen ve mânen hayli sağlam ve kuvvetli bir adamım; fakat bu gibi emrâz-ı asabiyyeye iptilâmı çoktan anlamış idim. Husûsâ yeni bir maraz ile zaman zaman bîzâr olduğumu tamamiyle tahkik etmiştim; buna mahbusiyet-i müzmine diyebilirim ki, ikide birde nüksetmek gibi tehlikelerden salim değildir. Bu hastalık nüksedince insanı bir nevi dâüssılaya müptelâ eder ve Zaptiye'deki vatan-ı aslîsini şiddetle özler. İşte bundan başka hastalığım yoktu; o da hamdolsun biraz hafifledi.

Şimdi anlatayım:

Bundan on altı sene evvel Tıbbiye-i Mülkiye'nin ikinci sınıfında bulunuyordum. Mülkiye-i Şâhâne'nin dördüncü sınıfından tardedileli iki seneden yedi sekiz ay geçmişti. Pederimi de kaybetmiştim. Arnavutköyü'nde İsmail Kemal Bey'in evinde oturuyordum. O zamanlar bile olur olmaz meseleler hakkında konferans vermek gibi bir münasebetsiz merakım vardı. Gece-leri İsmail Kemal Bey'le mübâhase ve mücadele eder, gündüzleri Hamidiye Caddesi'nde tramvay yoluna nâzır bir otelin altında İstavri'nin kahvesinde buluşurduk. Tıbbiye-i Askeriye talebesinden birçok kimselere mülâki olurdum ve sosyalizm, materyalizm gibi meselelere dair uzun uzadıya sözler söyledim. O konferanslarda bulunmuş olan arkadaşlarımdan burada bir kimse vardı. Hukuk talebesi de bize iltihak ederdi; bunlar arasında Ziya Faik isminde dahi biri varmış ki, bugün İngiltere'ye kaçıp da bir hayli şarlatanlıklarla nazar-ı dikkati celbetmek isteyen ve kendi eliyle bilmem kaç yüz kişi boğduğunu söyleyen Ziya Bey odur. Bu adamın cibilletini sıra geldikçe tarif edeceğim. İşte bu Ziya beni bir müddet dinledikten sonra dinsizlik

ve sosyalistlik isnadıyla beni jurnal eder. Güya biz, bütün talebe cemaati bir cemiyet-i hafiye imişiz. Dinsizlik esası üzerine iştirak-i emval iddiasında bulunurmuşuz ve bunlara bu fikirleri veren dahi ben imişim. Hattâ bir yeni din dahi tesis eylemişim.

Kâriin-i kirâma bu iddialar tuhaf gelir; belki de mübalâğaya hamlederler. Fakat o zaman Zaptiye Nâzırı olan Nâzım Paşa bugün sağdır; velî değilse de bir yerde validir. Onu icab-ı takdirinde söyletebilirim.

Bu jurnal üzerine bir akşam beni İsmail Kemal Bey'in evinden almak için Ziya Faik memur olarak gelmiş. Fakat yalnız gelmemiş!.. Zaptiye'den iki jandarma ile bir de polis getirmiş. Kendi eliyle yüzlerce adam boğazladığını iddia eden bu şarlatan haddizâtında o kadar korkaktır! Bana Arnavutköyü'nde sultan sarayları önünde tesadüf etti. Benim bir ayağım jimnastik yüzünden hayli zedelenmiş olduğu için aksıyordu. Ben de topallaya topallaya bir bastonla bahçeye gidiyordum. O esnada bir herif selâm verdi ve paşa hazretlerinin beni istediğini nâzikâne bir edâ ile söyledi; "Hangi paşa?" dedim ve kendisini bir genç ağa zannettim. "Zaptiye Nâzırı Nâzım Paşa!" cevabını verince bu küçük gözlü, kuru yüzlü zayıf delikanlıyı İstavri'nin kahvesinde görmüş olduğumu biraz der-hâtır eder gibi oldum ve işi anladım. Aramızda şöyle bir muhâvere cereyan etti:

"Pekalâ! Paşa hazretlerini şimdiye kadar hiç görmemişsem de arz-ı hulûs ederim. Yarın geleceğimi tebliğ buyurunuz!"

"Olmaz efendim! Şimdi teşrifiniz lâzımdır, öyle emir aldım!"

"Anladım azizim!.. Beni tevkife gelmişsiniz, açık söyleseniz ya!"

"Maatteessüf!!!.."

"Öyle ise buyurun İsmail Kemal Bey'in evine gidelim, ben orada ikamet ediyorum, bir kere uğrayalım haberleri olsun, beni beklemesinler!"

"Bu mümkün değildir efendim, her türlü münasebetten sizi men'etmek üzere emir aldım!"

"Gel, gel azizim; fazla gayret gösterme, o emirlere de pek kulak asma, henüz ben mahkûm değilim!.. Olsa olsa maznun olabilirim!"

Bu sözlerime karşı biraz daha söylenmek istediye de ben ileri doğru yürümeğe başladım; kendisi jandarmalarıyla polisini iskele taraflarında bir yerde bırakmış olduğu için tek başına beni zorla istediği yere götüremeyeceğini anlayarak mutiâne takip etti. İsmail Kemal Bey Arnavutköyü'nde Monsieur Edvaros'un evinde kira ile oturuyordu. O hâne bugün Celâl Paşa'nın mâlikânesidir.

Gittik. Ben Ziya Bey'i harem cihetinin kapısına kadar götürüp orada bıraktım, içeriye girdim; "Biraz bekle!" dedim. Galiba kaçacağım diye endişe etmiş olmalıdır ki, kendisi dahi gelmek istedi. "Hareme girilmez! Dediğim yerde durup bekleyiniz, ben kaçmam, merak etmeyiniz!" dedim.

İçeriye girdim, Kemal Bey yoktu. Çarçabuk bazı talimat verdim. Mektuplarım vesair muhaberatım bir paket halinde kütüphanemin muayyen bir gözünde idi; onu bir yere gizlemelelerini ve kütüphaneyi olduğu gibi terketmelerini harem halkına, hizmetçilere tenbih ettim. Şayet Zaptiye'den gelip de bir şey almak isterlerse ben olmadıkça hiçbir şey vermemeleri lüzumunu da ilâveten ihtar eyledim. Halbuki benim odam bahçeye nâzırdı ve İsmail Bey'in kütüphanesinin alt katını teşkil ediyordu ve Ziya Bey'le de odamın önünden geçmiştik.

Sonra çıktım ve kendisine:

"Şimdi buyurun gidelim!" dedim.

Iskeleye gelince Zaptiye'den gelen jandarmalarla polisi gördüm. Saat on iki suları idi. Biraz vapuru bekledik. İstanbul'a vardığımız zaman âdeta karanlık olmuştu.

Ayağım pek fena rahatsız olduğu halde beni hayli müddet yayan yürüterek Zaptiye nâzırının evine götürdüler. Araba teklif ettim; bulunamadı.

O zamanlar Zaptiye nâzırını şimdiki Cezâir-i Bahr-ı Sefid valisi Nâzım Paşa¹ idi. Mahmutpaşa'da Hoca Hanı civarında Müh-tedî Necib Efendi'nin evinde kira ile oturuyordu. Oraya gittik; bilmem ne emir verildi! Kimseyi görmeden Zaptiye'ye sevk olundum. Saat üç raddelerinde idi ki beni nâzırın odasına ya-

1 Hüseyin Nâzım Paşa (1854-1927). II. Abdülhamid dönemi Zaptiye nâzır ve valilerinden. Bazı edebî eserleri de vardır.

kın bir küçük odaya –kendi tabirlerince– misafir ettiler. Yanıma dahi iki polis nasb ettiler. İlk defa böyle bir şakaya maruz bulunduğum için geçirmekte olduğum saat-i mübheme-i hayatın mânâ-yı hakikisini pek anlayamıyordum. Uzunca konuşmaya tâkat ve istidat olmakla beraber etrafımdaki zatlara bir iki söz söylemek istedim; gayet kısa cevaplarla mukabele ederler, hattâ bazan hiç cevap bile vermeyerek soğuk soğuk yüzüme bakarlardı. Ben bu hâle karşı hayret ettim; benden hazetmediler, konuşmaktan zevk almıyorlar dedim. Vâkıa sâmia-i vicdanıma:

*Bir yerde ki yok nağmeni takdîr edecek gûş,
Tazyî-i nefes eyleme tebdîl-i makam et!*

beytini Ziya Paşa'nın ruhu bir an ilham etmişti; fakat tebdîl-i makama imkân olmadığını bildiğim için ikinci mısraın hükümüne ittiba mümkün olamazdı; sustum. İstanbul'un hele Ayasofya Meydanı gibi Bizans hâtıralarıyla mâlî bulunan ve hükümet nâmına, meşher-i tarihte icra edilen rezâilin, denâetin, maskaralığın bir sahne-i pür-ibreti olan o eski İstanbul'un geceleri ne kadar sevdâ-fezâ bir sükûnet içinde geçer bilir misiniz? İnsan o yerlerde asırlarca hüküm-fermâ olan hayâsız medeniyetin tarih-i safahat ve şenâetini biraz hatırlarsa; Bizans halkının hamamlarda geçirdiği kirli bir hayatın yorgunluğunu Ayasofya Meydanı'nın âfâkında hâlâ bir mahmurluk hâlinde hisseder. İşte ben de kendi kendime pencereye nasb-ı nigâh etmiş bunları düşünüyordum; fakat gece pek karanlık olduğu için âfâkta gözlerim bir kâbus-ı zulmetten başka bir şey görmüyor, kulaklarım dahi hayât-ı ailemin hâtıralarıyla beni dünyada mesut görmek istediğini her zaman bana söylemiş ve fakat görememiş olan zavallı merhume validemin tatlı sesiyle çınılıyordu.

Biz o sükût içinde iken birdenbire: “Yâ dost!” nidâsıyla kendime geldim. Bu güzel sesi tanıyordum. Ara sıra gazel söyleyerek orta yaşlı bir dervişin oralardan geçtiğini görür ve bir müddet kendisini dinlemeden susardım. Evet!.. Yine o adam geçiyor ve dostluk dediğimiz hiss-i mukaddesi terzîl ve tezlîl

etmiş olan İstanbul halkı, çoktan uykuya varmış olduğu halde “Yâ dost!” nidâsıyla bilmem kime hitap ediyordu. Fakat ben bütün bütün uyanmış ve kendime gelmiştim. Dikkatle dinledim, sükût ile geçen bir küçük fasıladan sonra:

*Kimseyi dil-teng-i âzâr etme sultanlık budur
Kalb-i mâru taht-gâh eyle Süleymanlık budur*

beyt-i meşhûrunu okumaya başladı. Bu adam daima rasttan okur ve pek vakûrâne bir edâ ile okurdu; fevkalhad bir duygu ile mütehassis oldum. Gözlerimin yaşarmak üzere olduğunu hissediyordum; fakat büyük bir izzet-i nefsim vardı. Çocukluğumda bile ancak hiddetimden ağlardım ve hayli zamandan beri ağlamayı unutmuştum. Bu adamlara ağlamak isti’dadında olduğumu göstermemek için cebr-i nefis ettim; bir ufak ra’şe ile o isti’dad benden zâil oldu. Bu sefer kemâl-i sükûnetle bu derviş-i gazelhânı dinliyordum; hattâ müsterih ve müteselli olarak dinliyordum.

Biraz sonra etrafımda bulunan polis efendilere hitâben:

“Ne kadar güzel söylüyor!” demekten kendimi alamadım. Cevap olarak: “Onun sesi gibi ses yoktur, lâkin şarkı markı bilmez!” mülâhazasını duyunca sustum; arkadaşlarım ne demek istediğimi gerçekten anlamıyorlardı. Ben de anlatmaktan sarf-ı nazar ederek sesimi kestim.

O durduğumuz oda Zaptiye Nezareti tercümanının odası imiş. İstirahat zamanı ve hele lüzumu hiss olununca kendi kendime hareket etmiş olmamak için, artık uyku uyumaya müsaade istedim; yatak getirmeye gittiler. Fakat getirdikleri şilte o derece pis ve müstekreh idi ki polis efendilerden birisi:

“Beyefendi!.. Affedersiniz, kanape üzerine uzansanız daha iyi olur. Bu şiltede olur olmaz kimseler yattı; hattâ en sonra Mısır’dan hasta gelen bir kişi yatıyordu!” dedi.

Bu adamın ihtârâtına çok teşekkür ettikten sonra kanapeye elbisemle uzandım; fakat hava râtib ve soğukça olduğu için derhal uyudum.

Vicdan-ı beşerin garip garip tecelliyâtı vardır. Bu tecelliyâtın esbâb-ı hakikiyesi, mânâ-yı sarihi henüz bilinmiyor, lâkin ba-

zı ahvâl ile münasebeti olduğunda şüphe dahi kalmıyor. İşte o kabilden olarak ben de o gece uzun uzun rüyalar gördüm, öyle müteselsil ve o kadar uzun ki bütün sergüzeşt-i hayatımı yeni baştan yaşıyordum. Gezdiğim yerlerde gördüğüm şeyler, çocukluğum, ilk mektep hayatı, Rus Muharebesi, muhacirlerin sefaleti, İzmit'e seyahatimiz, validemin pek genç ve dinç iken orada vefatı, elhâsıl o zamana gelinceye kadar ne görmüş geçirmiş isem yeniden görüp geçiriyordum. Nasıl yaşamış isem tekrar öylece yaşıyordum. Hattâ uyandığım zaman Zaptiye Nezareti'nde bulunan küçük memurun ihtarıyla uyanmıştım; anlaşıyor ki o pis odada, o yırtık kanapede gayet rahat uyumuşum; hem mutâdımдан fazla uyumuşum.

Odaya erkence tercümanlar geldi. Asıl tercüman Abdülkerim Bey isminde kırmızı sakallı bir Mârunî efendi idi. Bittabiî bana gayet ehemmiyetsiz bir selâm-ı resmî vererek yerine oturdu ve önündeki sefil ve pis yazı masasında meşgul olmağa başladı. Ben bu zâtın çehresinde bir âşinalık gördüm ve vaktiyle Mekteb-i Sultanî arkadaşlarımdan olduğunu yakînen bildim; fakat "Düşkünün dostu olmaz" meselinin mânâsını dahi pek iyi bildiğim için kendisine arkadaşlığımızı ihtar etmekten sarf-ı nazar ettim. Zaten hiçbir kimsenin yardımına muftakır değildim ve o gibi ahvalde olmadım da!.. Lâkin o da beni tanıdı!..

Benim bir garip mazhariyetim vardır ki, iftihar etmek abes olmasa ancak onunla iftihar ederdim: Ben her nerede olsam her şeyden evvel gönülleri kazanmak ve teveccüh ve muhabbete nail olmak isterim; bunun için ufak tefek marifetlerim de vardır. Herkesin hâlini biraz bilirim; herkesin hâline göre konuşmayı, hasbıhal etmeyi de bilirim; kederlerine bilâ-kayd-ı ihtiyat iştirak ederim; anladığı lisan-ı hâl ve kâl ile görüşürüm; biraz da tuhaf hikâyeler anlatır, makama münasebet düşürerek onları tefsir ederim; insanların lisan u hal ve şânını taklid etmekte ise fitrî bir kabiliyetim vardır; en uygunsuz düşmanımı güldürürüm, kendime ısındırabilirim. İşte bu sayede ben orada dahi nisbeten daha rahat, daha müste'men bir hayat sürebildim; bazı ibret-bahş tafsîlât bu husustaki siyasetimi hüviyetiyle gösterecektir.

Evet o da beni tanıdı!..Ve makâm-ı tesliyyette: “Keder etme birader, inşallah birkaç gün sonra çıkarsın; alelekser bu gibi iftiralarla çok kişiler tevkif olunur, ne çare sabır!” dedi.

Ben zaten çok sabırlı bir adamım; iftiradan, hattâ hakiki bir belâdan da o derece korkmam; fakat bu zâtın şu vaz’-ı pesendîdesinden çok memnun oldum. Lâkin bu sözleri söyler söylemez suratı astı ve vazifesinin icabınca harekete başladı. Ben etrafım ile konuşmak için ara sıra söz söylüyordum; “Efendi, konuşmayınız, ihtilâttan memnûsunuz!” demeye başladı. Ben hâli anladım: “Pekiye efendim! Kaidelerinizi bilmiyordum, affedersiniz!” diye cevap verdim ve sustum.

Artık gündüzleri oraya birçok esâfil-i nâs ve mazlûmiyetleri çehre-i masumiyetleriyle zâhir birkaç bîçare gelir –muamele görür– giderdi. Ben yalnız bu köşede oturur, seyrederdim. Akşam gâh ezanda ve gâhice dahi ezandan sonra yalnız başıma kalır ve tettebbû etmekte olduğum kitâb-ı hayatımı bıraktığım yerden alırdım. Beni bekleyen polis efendiler dahi nöbet değiştirirlerdi; o kadar ki, her gün yeni yeni çehreler görür ve görüşmekten memnû olduğum için yalnız onların şemâilinde bir mânâ-yı haysiyet aramakla vakit geçirir ve bu mütalâamdan memnun kalırdım.

Bu minval üzere dört gün geçti. Her gün bana o odada akşamları refakat eden polis efendiler değiştirdi. Lâkin benim bundan evvel tevkifhanede tecrübem olmadığı için sıkılmaya başladım; zira beni o murdar odaya sıkıştırdıktan sonra bir daha arayıp soran olmadı. Âkıbet şikâyet etmeye karar verdim. “Beni buraya niçin getirdiniz? Ne soracaksanız sorunuz, neye hükmedecekseniz bu iş bitsin!” demeye başladım. Yakında istintak için Nâzım Paşa tarafından çağırılacağımı temin ederek beni susturdular. O esnalarda beni jurnal eden Ziya Faik Bey odama geldi ve gayet nazikâne bir edâ ile benimle mübâhase etmeye, dereden tepeden söz açıp efkâr ve itikadımdan haberdar olmak arzusuyla beni nazikâne istintaka başladı. Ben maksadını anladım ve gayet vâzıh cevaplarla arzusunu teşfiye eyledim.

İslâmiyet, hilâfet, idare-i müstebide, Fransa inkılâb-ı kebîri, maddiyyûn itikâdât-ı felsefiyesi, edyân hakkında kısa kısa su-

al-cevaplarla aramızda süratli bahisler geçti. Ben bittabî neden dolayı mevkuf ve ne yüzden mesul olduğumu kat'iyyen bilmiyordum. Muhatabım neticede bana:

“Lâkin hiç müteessir değilsiniz, hiç korkmuyorsunuz!” dedi.

“Korkacak hiçbir şey yoktur; hem ben şimdiye kadar yüzümü kızartacak bir harekette bulunmadım ki sıkılayım; korkayım, zaten hiçbir şeyden aşırı derecede korkar bir adam olmadığımı herkes bilir. Yapacağım şeyleri bir karar ile icra ettiğim için vicdanımda korkuya mahal kalmaz. Hem sizin bana sorduğunuz şeyler sırf ilmî, hikemî birtakım mevzuât-ı mesâildir. Bu meseleden dolayı kurûn-ı vustâda bile herkesi öldürmezlermiş. Öldürmezlermiş ki birçok hükemâ yaşamış ve eser yazmış, eserleri de bize kadar vâsıl olmuş!” dedim.

Güldü; “Siz pek sempatik (yani câzip) bir adamsınız!” dedi. Ben de biraz tebessüm-künân kendisine –bu teveccühünden dolayı– teşekkür ettim. Kalktı gitti. Ertesi günü Nâzım Paşa hazretlerinin beni çağırdığını ve odasında görüşeceğini tebşir ettiler.

Benim o sıralarda biraz garip kıyafetim vardı. Saçlarım omuzlarıma yetiyecek kadar uzundu. Sırtımdaki elbiseler dahi kimsenin kisvetine benzemezdi; çünkü ben istediğim biçimde elbise yaptırır, giyinirdim. Hele bir harmani icad etmiştim ki hâlâ zarif bir şey idiğine kanaatim vardır. Siyah şayaktan gayet uzun bir cübbe, fakat kolları yok. Omuzları büzmeli, yakası âdi palto yakası gibi!.. Bir de zarif kukuletası var, ucunda da bir güzel uzunca püskül! İşte bu kıyafetle o zamanlar Feylesof Rıza'yı İstanbul sokaklarında, hele Bâbiâli Caddesi'nde görmemiş olanlar nâdirdi.

Zaptiye Nâzım paşa beni huzuruna çağırdığı zaman cübbemi çıkarıp gitmiştim. Üzerimde İngilizlerin “norfolk” dedikleri tokalı cekete benzer bir şey vardı.

İçeriye girdiğim zaman orada bulunanlar dışarı çıktılar. Yalnız iki kişi kaldı. Hattâ paşa o adamlara hitap ederek:

“Oturun efendim, beis yok!” dedi. Fakat zaten onlar kalkıp gitmek üzere bir hazırlıkta bulunmamışlardı. Bunun üzerine ben de biraz onlara dönüp baktım. Silâhşor kılıklı, kuvvetli,

uzun, kumral, bıyıklı adamlardı. Nazarlarındaki huşûnete rağmen bu sağlam vücutlu adamlardan hoşlanmıştım. Çehrelerine nazaran Boşnaklılar zannettimdi.

Paşanın yazı masası önüne oturdum ve o iki zâta arkamı dönmüş oldum.

Evvel emirde paşanın çehresine dikkatle baktım; zira o zamana kadar tanıımıyordum. Benim bir garip hissim vardır; Nâzım Paşa gibi bir adamın çehresine değil, bir sürücü bâr-gîrine baksam ilk tesiri zaptederim. Ve ona ehemmiyet veririm. Çünkü bu ilk tesirin beni iğfal ettiği enderdir.

Nâzım Paşa'yı şahsen sevimli bir adam buldum. Tanıdığım, gördüğüm birçok paşalar gibi çehre züğürdü değildi. Büyük ve muntazam başlı, pek güzel geniş alınlı bir adamdı. Çehresinde görülen vakarın sahte olduğunu yek-nazarda anlamıştım. Zaten mevkuf olmazdan evvel İstanbul'u dolduran menâkıbını ben bile işitmiştim. Umumhanelerde geçirdiği hayatı –iyi saatte olsun– Kaymakam Eşref² yazmış ve yazmakla dahi bitirememişti; böyle bir sefahat adamının vakarına da kolay kolay inanamazdım.

Herhalde bana pek vakurâne ve pek nâzikâne bir tavırla muamele etti; sualleri dahi gerek şekil ve gerek üslûp nokta-i nazarından, gerekse beyan itibariyle hüsn-i terbiyeye delâlet eder bir edaya mâlikti. Acaba ne soracak diye bir müddetçik düşünmekte iken:

“Rıza Efendi! Siz sosyalist, yani iştirâk-i emvâl taraftarı ve materyalist yani felâsife-i maddiyyûndan imişsiniz, Darwin taraftarı imişsiniz. Pek iyi bilmekliğiniz lâzım gelir ki, sosyalistlik nihayet anarşistliğe varır. Materyalistlik dahi din-i mübîn-i İslâm'ı inkâra varır. Bir de cemiyet-i hafiyeniz varmış; bunlara cevap veriniz!” dedi.

Ben Nâzım Paşa'nın bizzat materyalist olduğunu, hattâ meşhur feylesof-ı muâsırın Büchner'in *Kuvvet ve Madde* nâmıyla yazdığı kitabı kerrat ile mütalâadan zevk aldığını, hattâ her türlü ihtimâlât-ı muzırraya karşı bir de terkîb-ı bend yazıp

2 Türk hiciv edebiyatının ünlü ustası Şair Eşref (1847-1912).

orada Büchner'i iki kelime ile reddettiğini bilirdim; hem manzumesini okumuştum. Fakat sosyalistliğin anarşistliğe peyves-te olacağına dair vâkî olan iddiasını, mütevâtir olan vukufuna yakıştıramadım. Bu gibi bahislerde gürültüye pabuç bırakmayacağımdan emin, fakat doğrudan doğruya reddetmekten ise tarih-i felsefeye vukufunu tahkik edip derece-i vukufundan mutmain olabilmek için bir çevirme hareketine lüzum gördüm. Yan taraftan mukabele ettim, dedim ki:

“Paşa hazretleri, bu gibi meselelerde hayliden hayli vukûf-ı devletiniz olduğunu işitmişim. Eğer bu mesmuâtım sahih ise iddia edebilirim ki, bu sualin muhikk olduğuna kanaatiniz yoktur. Zira sual haddizâtında mütenâkızdır. Evvelâ materyalistlik sosyalistlik ile kabil-i tevfik değildir. Sâniyen sosyalistlik teşebbüsât-ı şahsiyyeyi mümkün olduğu kadar tahdîd ederek müsabaka-i hayatta eşhâs-ı muktedirenin azmine sed çekmek ve herkesi hükümetin idaresine tevdî ederek vesâit-i serveti, hattâ âlât-ı sa'y u ameli efrâdın elinden alıp cemaate, daha doğrusu o cemaatin kudret-i müşahhasası olan hükümete teslim etmektir. Müsabaka, teşebbüsât-ı şahsiyye, sosyalizmin haz etmediği şeylerdendir. Anarşistlik ise tamamen bunun aksidir. Hattâ şahsiyetin (*individualisme*) ifrâtıdır demişler ki, pek doğrudur.

O halde bu itikadât-ı mütenâkıza felsefede bir mezheb-i mahsus taraftarı olmak isteyen adamın zihninde kabil-i te'lif midir? Bir insanın faraza bir dini kabul edip de onun mâbihi'l-kıyâmı olan nusûs-ı asliyesini red ve inkâr etmesi ne kadar doğru ise benim de aynı zamanda materyalist olmakla beraber sosyalist, Darwinist ve daha bilmem ne olabileceğimi iddiası o kadar doğrudur.

Anlaşıyor ki beni size jurnal eden zat her kim ise, muvaffak olabilmek için birçok isnâdâtta bulunmak istemiş. Fakat bu tâbirâtın haddizâtında ne kadar mütenâkız ahkâmı câmi olduğunu bilmiyormuş. Yalnız bir iddiada kalsaydı belki tutturabilirdi; şimdi ise suiniyet ve cehaletle bana isnâd olunan bu evsaf yek-diğerini reddeder ve beni serbest bırakır ve emr-i mevâkıfta mazhariyetimi teshil eder. Çünkü ben ne öyleyim, ne de böyleyim!”

“Evet, bu iddiada bulunan ben değilim. Sosyalizm, materyalizm ile kabil-i tevfiğ değildir. Lâkin sosyalist olduğunuza dair kat’î bir delil var: Kendi hatt-ı destinizle bir vesika var!”

Ben bu cevap üzerine evvelâ çok memnun oldum. Zira Nâzım Paşa’nın tarih-i felsefeye ve bizzat felsefe-i hâzıraya ancak sathî bir nazarı olduğunu bu kadarcık cevaptan kat’iyyen istidlâl ettim. Hattâ pek tahsin ettiği tevâtürle sabit olan Büchner’i bile lâyıkiyla tettebbû etmemiş olduğunu anladım. Zira her eserini dikkatle okumuş olsaydı, bilmesi lâzım gelecekti ki Büchner en müfrit materyalistlerden olmakla beraber sosyalizme taraftardır. “Hakk-ı mülk”ü bugün bizim bildiğimiz gibi kabul etmek istemez. Hattâ bu hakkı sâir hukûk-ı beşeriye ile kıyas ederek muhakeme eyler. Ve kurûn-ı vustâda halkın nasıl derebeylere kul olarak bağlı idigini ve çalışıp çalışmamakta serbest olamadığını ihtar ettikten sonra terakkiyât-ı medeniye ve tekâmül-i siyasî ile nasıl herkes, her fert bu hakkı iktisâb etmişse, “hakk-ı mülk” ve “servet-i umumiye”den de tekâmül-i medeniyet ve hukuk sayesinde her ferdin müstahak olduğu nasîb-i meşrua nail olacağını iddia eder. Bunun gibi daha pek çok materyalistler vardır ki sosyalisttirler.

Sosyalizmin materyalizm ile büsbütün mütenâkız olduğu noktalar sarih değildir. *Materyalizm Tarihi* nâmıyla pek muteber bir eser yazan feylesof-ı şehîr Adolf Lange zamanımız idealistlerinin en mühimlerinden biri iken sosyalist mezhebi müdafaa etmiş ve ona şiddetle taraftar görünmüştür. Bu zâtın aleyhinde hicviyeler yazan Büchner yukarıda arzettiğim gibi, en heyecanlı, en müfrit materyalistlerden iken o da sosyalist mezhebine sâlik olduğunu göstermiştir. Fransa’da âsâr-ı felsefiyesiyle meşhur olan Andre Lefebvre en mütecâviz, en zebândırâz materyalistlerden iken siyasette sosyalistlik dâvâsını gütmüştür. Binaenaleyh eğer Nâzım Paşa bu meselelerle gönül eğlendirmek için değil, fakat şedîd bir ihtiyâc-ı mânevîye çâresâz olmak için cidden uğraşmış olsaydı cüstücüy-ı hakikat merakıyla zihnini bu şeylere hasr etmiş olsaydı, tabiidir ki bu feylesofların mezheplerini, efkâr ve itikadâtını tahkik etmiş olurdu. Ve benim kendi malûmatını iskandil etmek niyetiyle

verdiğim cevabın ne gibi bir suali mutazammın olduğunu derhal anlar, başka türlü mülâhazalarda bulunurdu. Meselâ: Materyalizmin sosyalizm ile ahkâm-ı aslîsi mutlaka mütenâkız değildir. Çünkü materyalizm alelîtlak hakâik-i eşya ile alâkalı bir nazariyedir. Bu haysiyetle metafizik, yani felsefe-i mâba'de't-tabîiye dairesinde bir mezheb-i mahsustur. Sosyalizm ise sırf içtimaî bir meslek-i siyaset ve idaredir. Aralarında münasebet olsa bile pek uzak, pek zayıf ve hele nâ-muayyendir. Hattâ filân ve falan hem idealist, hem de sosyalisttir. Filân ve falan ise hem materyalist hem de sosyalisttir.

“Bu meşhur feylesoflar tenâkuzu bizim kadar derk edemezler miydi?” demesi lâzım gelirdi, diyemedi. Ben de bu cihetten müsterih oldum; çünkü felsefiyât bahsinde çok lâfa meydan bırakmadan isnâdât-ı vâkıayı kolay kolay reddedebileceğimi kat'iyyen anlamıştım.

Hatt-ı destimle vesikaya gelince, birdenbire ne olduğu hatırıma gelmedi. Orada bir müddet düşündüm. Paşanın vesika dediği ya bir mektup, ya bir eser olacaktı. Bu gibi mevzuât-ı mühimme ve mesâil-i hâzıra hakkında derhal eser yazmak isteyenlerden olmadığım için o âna kadar bellibaşlı bir eser yazmaya heveskârlık hissetmemiştim. Yalnız ufak ufak ve muntazam kesilmiş kâğıtlar üzerine birçok notlar zaptederdim. Onları da muhtelif mürekkeplerle, rakamlarla tanzim ve tasnif etmeğe çalışır ve ileride yazacağım âsârın malzeme-i inşâiyesini şimdiden tedarike gayret ederdim.

Evet, düşündüm ve hatırıma getirdim ki sosyalizm hakkında kendi elimle değil, fakat imlâ suretiyle arkadaşlarımdan üç kişiye yazdırmış olduğum bir risale vardı. Lâkin sosyalizm aleyhindedir. Hem o müsvedde İsmail Kemal Bey'in evinde değil, başka bir arkadaşın evindeydi. Ve zabt ve müsâdere olunan kâğıtların içinde bulunmamak lâzım gelecekti. Bu mülâhazalardan sonra tabîî cevap vermeye hazırlanıyorken benim bir müddet sükût üzere tevakkufumu bu şeyleri düşündüğüme değil, belki endişeme hamleden Nâzım Paşa: “Evet bir mektubunuz var, onda sosyalist olduğunuzu bizzat itiraf ediyorsunuz; bunda hiç şüphe kalmıyor!” dedi. Ve beni büsbütün hay-

retlere ilkâ etti. Çünkü ben olduğum gibi görünmek isteyen adamlardandım. Bende olmayan vasfı kendime isnad etmek istemem. Ben öyle bir şey yazdığımı da hiç hatırıma getiremedim. Pek canım sıkıldı. Ve derhal bir ihtimal hatırıma geldi. Benim yazımı takliden bir mektup tasnî etmişlerdir; olsa olsa böyle bir şey olacak dedim. Ve derhal iddiamda ısrarla beraber o mektubu görmek istedim.

Bunun üzerine paşa masasının üstünde katlanmış bir kâğıt alarak elime tutuşturdu. Baktım, yazı benim yazım. Hiç şüphe yok; o tarihten takriben bir sene evvel arkadaşlarımdan Toros ve Nedim efendilere Gelibolu'dan göndermiş olduğum bir mektup! O mektupta da Gelibolu'da geçirdiğim günlerden, ziyafetlerden, konsolos aileleriyle sosyetelerden bahsettiğim esnada şıklığımı da tarif etmişim ve: "Eski bildiğiniz sosyalist Rıza'yı gelin de Gelibolu'da görün ve her gün dört defa yakalık değiştiriyor, havanın tahavvülâtına göre boyunbağı değiştiriyor; tek gözlüğüyle tozluklarını bir an çıkarmıyor!" demişim. Bu zevzeklik bunca iftiralara sebep olmuş! Ben her felâketten ibret almak ister bir adamım, sırası gelmişken söyleyeyim: İnsan beyhude zevzeklik ve şaka etmemeli; hattâ yalnız başkalarına değil, bu hususta kendi kendine dahi riayetkâr davranmalıdır. Hele bir mezhebe, bir mesleğe, bir partiye mensubiyet îhâm edecek kadar tâbirâtı isnad etmekte bî-muhâbâ hareket etmek bir emr-i hatîrdır. Yapmamalı! Ben bir şaka olsun diye kendime "eski sosyalist" tabirini kullanmayaydım, hiç olmazsa bu mânâda bir iftiraya vesile vermiş olmazdım. Lâkin buna da ayrıca bir sebep vardı: Ben memleketimizin her sınıf halkı ile samimiyyen ülfet eder ve onların hayatına, tarz-ı maîşetine pek kolay ve pek sıkıntısız kendimi uydurur bir adamım. Bu hususta pek büyük istidadım vardır. Onun için bazı defalar İstanbul'da semâî kahvelerine âdeta külhanbeyi kıyafetiyle gider ve yine o tavırla sigara, kahve içerek meselâ Cibali yangınında Ayakapısı tulumbasıyla belediyelinin müsabaka-i faaliyetini onların lisanıyla tenkit ederek hem gönül eğlendirir, hem memleketimi lâyıkiyle öğrenir, tanırdım. Nitekim çok defalar İstanbul'a civar köylerden Dudullu, Bulgurlu gibi yerlerde mu-

hacir kıyafetiyle köy kahvelerine girmiş ve meşhur pehlivanlarımızın tarz-ı musârialarını yek-diğerine nisbeten cihet-i rüchânını, o halkın anlayacağı tarz ile tenkit ve tarife muvaffak olmuşum. O kıyafette resimlerim de köy kahvelerinin bazılarında vardır. Bir hayli müddet dahi Limon İskeleyi'nde, Galata balozlarında,³ amele kahvelerinde, Kireç Kapısı'nda dolaşmışım. Arkadaşlarım bu hallerimi pek iyi bilirlerdi. Zaten serde mekteplilik de var!..

Para geldiği zaman birkaç hafta şık gezmek, ondan sonra yine Tavukpazarı aşçılarından yemek yemeğe ve yakalıksız, kıyafetsiz, derbeder gezmek ve âkıbet kış geceleri barınabilmek için Çemberlitaş'ta meşhur Emin Paşa Hanı'na iltica etmek alelumum talebelik hayatının safahât-ı cereyanını gösterir tarz-ı maîşettendi. Bittabî kibar, nâzenin büyümeye alışmış olan bazı arkadaşlarımızdan maâdâsı kâmilten böyle benim gibi yaşırdı. Emin Paşa Hanı'nda iki meci diye aylıkla kiralanan odalarımız vardı. Her ayın iptidâlarında biraz Beyoğlu'nda centilmence hayat sürdükten sonra o odalara düşerdik. Arkadaşlarım benim sosyalistlik aleyhinde bir radikal olduğumu pek iyi bildikleri halde mâh-ı hayatımın züğürtlükle geçen haftalarını yine cemiyetle, yani onlarla hoşça geçirmek için Tavukpazarı'na ric'at ettiğimi görünce, "Rıza sosyalistliği yine ele aldı!" diyerek bana takılmayı âdet edinmişlerdi. Bittabî temiz esvabımızı suistimal etmemek için onları ayda birkaç gün giyer, sonra çıkarır saklardık ve Tavukpazarlarına düşeceğimiz zaman derbeder bir kıyafete girerdik. İşte "eski sosyalist Doktor Rıza" tâbirinin kendi lisanımdan sudûru gibi bir zevzekliğe sebep olan ahvâl ve keyfiyât şu naklettiğim menâkıb-ı hayatımdan ibarettir. Bugün sosyalistlik bir mezheb-i siyasettir. O haysiyetle bir kabahat sayılamaz. Hele idare-i meşrûtada bir sosyalist artık kendini gizlemekten hiç korkmaz, çekinmez. Bugün hamdolsun idaremiz meşrûtadır. Ben hakikatte sosyalist olsaydım, bugün bunun itirafından çekinmez, bilakis şeref addederdim, zira İstanbul'da ve biraz da Selânik'te tek mil grev

3 Baloz (Yun. Mpalos): Sıradan âdi insanların girip çıktığı meyhane.

meselerinde bulundum. Amelenin vicdanı üzerine ne kadar tesirim olduğunu bilfiil tahkik edebildim ve iftihar edebilirim ki günlerce süren grevlerde taannüd eden ameleyi yarım saat zarfında ikna ederek tekrar iş başına sevk edebildim. Evet, sosyalist olsaydım, bugün o partiye belki reis olabilirdim. Lâkin değilim ve olamam. Yirmi iki seneden beri Spencer,⁴ Brown ve sair *endividüalist*⁵ İngiliz hükemâsının efkâr-ı felsefesiyle zihnimi perverde etmekte olduğum, onların felsefiyatını, ahkâmını, kendi temâyülât-ı zihniyem ve mizacımla pek ziyade kâbil-i tevfik bulduğum için ben onların veled-i mânevîsiyim. Spencer ne kadar sosyalist ise ben de o kadar sosyalist olabilirim. Üstad olan bu hakîmin sosyalizme ne kadar rakip ve hattâ düşman olduğunu kâinat bilir. Meşhur sosyalist mütefekkirîninden Emile de Lavellai'ye yazmış olduğu mektubu görmek kifayet eder. Ben ise bu mektubu çoktan okumuş ve *Hükûmete Karşı Şahıs* nâmiyla Spencer'in yazmış olduğu eser-i mühimmi de bu mektup ile kıyas ederek tekrar tekrar bu mülâhazât-ı mühimme hakkında imâl-i fikir ve nazar etmiştim. O halde nasıl sosyalist olabilirdim? Vâkıa sosyalistlik sefâlet-i içtimaiye hakkında amelenin bir kâbus gibi üzerine çöken ve irâdât-ı şahsiyesini kırarak hem âzâsını hem mâneviyatını mefluç bırakan şurût-ı maîşeti hakkında serdettiği mütalâatı, ileri sürdüğü iddiaları ve hakk-ı insaniyet nâmına mütalâatı büsbütün haksız görmüyordum. Çoktan beri biliyordum ki insaniyetin bedenini kemiren bir sefalet var; bunun da elbette tabii ve içtimaî, âdî ve kanunî birçok esbâb-ı mücibesi var. Hulâsa cism-i cemaata âriz sefalet nâmına bir karha-i âkile var ki fuhşiyâta, fezâhata, hulâsaten kâffe-i müşteheyâta bu sefil insaniyeti bizzarure sevk ediyor. Ve takaza-i hayatta endişe-i maaş yüzünden sevk ediyor. Evet bunları bilirdim, hem hayli den hayli bilirdim ki bundan on yedi sene evvel Sirkeci'de Şimendifer İstasyonu'na nâzır İstavri'nin kahvesinde çok defalar toplanan Tıbbiye-i Askeriye ve Mülkiye ve bazı Hukuk talebe-

4 Herbert Spencer (1820-1903). İngiliz felsefecisi ve sosyolog.

5 *Individualiste* (Fr.): Ferdiyetçi.

sine bu meseleler hakkında uzun uzadıya konferanslar verir ve sâmiîni de muhazara ve münâzaraya davet ederdim. Böyle bir hastalığın vücudunda herkesle beraber ben de rey ve fikrimle müttelik bulunuyordum. Fakat hastalığın emr-i tedavisi için men'-i intişâr ve sirayeti için tavsiye olunan vesâiti kat'an kabul edemezdim. O gibi ilâçların nev'an-mâ bir tesiri olabileceğini daima inkâr eylerdim. Demek ki hakiki mânâsıyla sosyalist değildim, insaniyetin kurtulamadığı sefaletle acımak ise insaniyeti seven ve insan olduğunu daima düşünen her vicdan sahibinin a'mâk-ı rûhunda daima hissettiği duygudur. Merhamet, şefkat gibi faziletler yalnız sosyalistlerin evsâf-ı içtimâiyesinden değildir. İşte benim mütevâtir olan sosyalistliğime ait iddiaları!

İsnâdâtı kemâl-i şiddetle reddedebilmek için buraya kadar bast ettiğim mütalâatı Nâzım Paşa'ya vâzih bir lisanla beyan ettim. Aynı zamanda bir şey hatırıma geldi. Ve bu iftiralarından haysiyet-i fikriye ve mâneviyemi kurtardı. Anlatayım: Aziz arkadaşlarımdan ve fikir ve itikadına tâbiyet gösterenlerden Toros Kâmi Efendi Gedikpaşa'da Ermeni kilisesi karşısında kâin, evine arasına toplanır, orada bu gibi mesâil-i içtimâiyyeye dair konferanslar verirdim. Dinlemek için samimi dostlardan bir iki arkadaşlar da gelir, meclisimizde hazır bulunurdu. Arkadaşlarım bir müddet sonra bu konferansların mazbut bulundurulmasını ve zâyî olmamasını arzu ederek ben söylerken not tutmak istemişlerdi. Kendi felsefeme ve itikadâtıma dair tafsilli muharrerât bulundurmaktan ötedenberi pek hoşlanmazdım, zira öyle bir devr-i istibdadda benim gibi bir adamın felâketine, beyhude isnâdât ve iftiralar kifayet edebilirken bir de hatt-ı destimle muharrer vesaik ihzar etmek istemezdim. Yalnız yukarıda arzettiğim gibi ufak tefek notlar yazmak ve dikkatle mütalâa ettiğim kitapların ötesine berisine birçok hâşiyeler ta'lik etmekle iktifa eylerdim. Bu sefer dostlarımdan ısrarına dayanamadım, arzularına muvafakat ettim. Sosyalizm hakkında verdiğim konferansları Toros, Nedim ve ismini hatırlayamadığım diğer bir arkadaş zaptetmişlerdi. Binaenaleyh aynı konferanstan her zaman üç nüsha vücuda getirilirdi. Be-

reket versin bu nüshalar Ermeni mahallesinde bazı dostların evinde saklı bulunduğundan Zaptiye Nezareti dostlarımla mektupları delâletiyle Nedim'in evi basıldığı halde sosyalizm hakkındaki muharrerâtımı elde edememişti. Halbuki tashih ve bazı ilâveler icrası için arkadaşlarım bana da bir nüsha göndermişlerdi. Ben o nüshayı bir kitap yapabilmek ümidiyle muhafaza etmek sevdasına düştüm ve belki evimi basarlar diye İsmail Kemal Bey'de bana tahsis edilen odanın döşeme tahtası altında bir yere gizlemiş, orada güzelce hıfzıyılmışım. O sırada, yani Zaptiye nâzırının karşısında sosyalistlik töhmetiyle muâteb olduğum sırada o makaleleri ifşâ ve ihzâr etmekten iyi bir şey olamazdı.

Buradan, tabiidir ki nâzır bunları görünce kanaat-i kâmile hâsıl edecekti, zira vukuundan evvel haberdar olamayacağım bir felâkete siper-i müdafaa olabilmek için bunları bil-iltizam yazmadığımı anlaşılacaktı; evet bu konferanslarımı hatırlayışım pek iyi oldu. Ve paşaya kemâl-i metânle sosyalist olmadığımı tekraren iddia ettim ve o mektuptaki tâbirin bir zevzeklikten, bir şakadan başka bir şey olmadığını ve daha muknî ve daha mufassal vesâik-i muharrereye mâlik olduğumu da söyledim. “Nasıl vesaik?” dedi. “Sosyalizm aleyhinde bir sürü konferans verdiğimi ve o konferansların arkadaşlarım tarafından zaptedilmiş idiğini ve gizli bir yerde saklı olduğundan nâşi Zaptiye'nin henüz ele geçiremediğini” söyledim. Eğer arkadaşım Nedim'in dahi evini basmış olduklarını nazargâhta duran bazı mektuplar kat'iyyen ispat etmeseydi, aziz arkadaşlarımı ele vermemek mecburiyetiyle o makalâtı ifşâ edemeyecektim; fakat artık ifşâ etmekte bir beis görmedikten başka cümlemiz için de fâide muhakkaktı, zira hiç olmazsa bu iftiradan cümlemiz kurtulacaktı. Onun üzerine Nâzım Paşa:

“Söyleyiniz, o muharrerât nerede ise alsınlar, getirsinler!” dedi.

Ben bizzat gidip almak istedim, müsaade etmedi. Yerini yanlış tarif ettim. Gönderdiği adamlar –ki zannederim biri beni asıl jurnal eden Ziya Faik Bey'di– İsmail Bey'in ailesi tarafından reddedildiler. Ve evvelce vâki olan tenbihâtıma imtisâlen:

“Biz karışmayız; kendisini alın getirin, nerede ise bulsun çıkarsın, yine alın götürün!” cevabına mazhar olarak dönüp geldiler. Bu sefer benimle beraber yalnız Ziya Faik Arnavutköyü’ne gitmek için mazhar-ı müsaade olduk. Eve gittik. Benim odam bahçeye nâzır birinci katta, orta yerde bir oda idi. Kütüphanem de o idi, yatak odam da o idi. Onun üstündeki oda dahi İsmail Kemal Bey’in kütüphane ve yazıhanesiydi. Oraya geldik, o kâğıtları aldık. Fakat Ziya Faik Bey bu kadarla iktifa etmeyerek bizim kütüphanenin bakıyyetü’s-süyûfu demek olan bazı kitapları da bir daha gözden geçirmek istedi. Hattâ sırf fennî olan bu beş on kitabı dahi alıp götürmek istedi. Ben hamallığın beyhude olacağını ihtar etmekle iktifa ettim. Bunun üzerine birer birer isimlerini yazdı. O fihristin altına da bu kitapların benim kütüphanemde mevcut olduğunu ve onlara ait olan mesuliyeti deruhte ettiğimi bir senet gibi, hem de bir senet ifadesiyle yazarak; müfâdını mâ-sadak benden bir de imza istedi. Tabîî bilâ-tereddüt imzamı vaz’ettim. O kâğıt hâlâ nezdimde mahfuzdur. İşte bu suretle sosyalizme dair olan makalâtımı da alıp Nâzım Paşa’ya ibrâz edebildik. Ve bu beyhude iddia âdi bir iftira menzilesine düşerek beni uzun uzadıya münâkaşattan kurtardı. O günümüz böyle geçti. Tekrar odama gönderildim. Ve akşam üzeri bir saat âsûde kalarak kendi kendime düşündüm.

Orada müsâdere edilmiş olan birçok kitaplarımdan her istediğimi alıp mütalâa ile vakit geçirmek için her zaman bana müsaade etmekle Zaptiye Nâzırı paşa bir eser-i nezâket ibrâz etmekten hoşlanırdı. Hattâ bellibaşlı bir kabahat-i sariham olmadığı zaten kendisince malûm idiğinden her gün nezârete gelip gittikçe ara sıra odama uğrar ve kapıdan hal ve hatır sorarak beni tatyib ederdi; lâkin isnad ve iftira bir değildi ki.. Sosyalizm iddiasını reddedebildimse de materyalistlik isnâdına karşı söze hazırlanmaya mecbur bulunuyordum. Nihayet bir gün daha odamda beyhude vakit geçirdikten sonra heyet-i tef-tîşiye tarafından bir müddet istintak edileceğimi ve bunun da usûlden olduğunu bana tebliğ ettiler. Ben hazır olduğumu söyledim. O esnada arkadaşlarımdan Toros’u benim odama ge-

tirdiklerini gördüm. Babası da birkaç adım geride kendisini takip ediyordu. Toros benim gibi değildi. Havf ve heyecan içinde odaya girdi. Ben kendisine sâkinâne bir temennâ ile selâm vererek “Hoş geldin!” dedim. Yanımızda olan kimseler ve bilhas-sa yukarıda ismini, resmini arzettiğim Zaptiye Tercümanı Sür-yani Kerim Paşa konuşmamaklığımız lüzumunu ihtar etti. “Peki!” dedik. Sonra kapımıza Toros’un pederi de geldi. Zaval-lı adamcağızın gözleri yaşarmıştı. Sarkis İsrailiyan Efendi, Türklerin idâre-i hükümetinden ziyadesiyle mütevahhiş, uslu ve namuslu bir Ermeni idi. Oğlunun, yegâne evlâdının ilk fe-lâketini idrak ediyordu. Titrek ve müteessir bir sesle oğluna hitaben ve Türkçe söyleyerek:

“Oğlum, birazcık nâzır paşa hazretlerine gideceğim. Sen otur. Bir söyleyeceğin var mı?” diyebildi. Toros da yalnızca: “Hayır!” demekle iktifa etti. Ve benim karşımda bir sandalyeye oturdu. Sarkis Efendi de Zaptiye Nâzırının odasına girdi. Ben bu temâşâyâ karşı sadrımın bir kuş çırpınıyormuş gibi bir çarpıntı hissetmeye başladım. Bu hal bana hiddet veya rikkat zamanlarında daima ârız olur. Bir an zarfında bu zavallı adamların hakkımda ne kadar misafirperver davrandıklarını ve nice senelerden beri evlerine gidip arasına yatıp kalktığımı, beni kendi oğullarından fark etmeyecek derecede samimi bir muhabbetle telâkki ettiklerini, hattâ benim bazı densizliklerime, tiryakiliklerime dahi kemâl-i memnuniyetle mutâvaat ettiklerini tekmil hatırladım.

Nâzır paşa mevki-i mahsûsunda oturuyordu. Biraz uzakta karşısında Sarkis Efendi dahi ellerini kavuşturmuş ve gözleri yaşlı olarak bir tavr-ı mahsus ile oturuyordu. Ben nâzır paşaya hitaben bî-günah adamların benim yüzümden zarar-dîde olmalarına kat’iyyen kail olamayacağımı ve hakkımdaki is-nâdâtın cümlesini bir hakikat-ı vâkıa gibi kabul etmekten çekinmediğimi ve bunların cezasına da bizzat müstahak olduğum iddiasında olduğumu söyledim. Ve ailenin yegâne evlâdı olan bu çocuğun derhal tahliyesini rica ettim. Nâzır, bu sefer az çok sert, fakat galiba ca’li bir edâ ile bana hitap ederek:

“O, sizin vazifeniz değildir. Toros Efendi’nin suçlu veya suçsuz olduğunu tahkikat gösterir, o da bizim vazifemizdir. Siz işinize gidiniz, haydi çıkın odanıza!” dedi. Ben bu sözlere de bir cevap vermeye hazırlanmışken etrafımdakiler kolumdan usulla tuttular ve yavaşça: “Gel içeri, o zaten şahadet için getirilmiştir!” dediler. Bunun üzerine ben de döndüm odama geldim. Beni getirenler içinde bir de Hüseyin Dâim Bey isminde bir zat vardı. Bu adam karakollar müfettişi nâmıyla memur olarak bir hüviyet-i resmiyyeyi hâiz bulunuyordu. Zaptiye heyet-i istintakiye ve teftişiyesinin reisi idi. Bilâhare kendisiyle çok müddet beraber bulunduk ve ben de kendisi hakkında bazı tahkikat yaptım, anladım ki malûmattan külliye bî-behre olan bu zâtın rütbesi jandarma miralayı imiş ve Nâzım Paşa’nın pek hususi, pek zâtî ve samimi hayatında bazı hidemât-ı mühimmesi sebk etmiş olduğundan nâşî nezârette böyle bir mevki-i mümtâza nâil olmuş imiş. Her ne olursa olsun bu adamdan da pek ziyade hüsn-i muamele görmüş olduğum için şikâyet kat’iyyen hakkım yoktur. Nitekim o sırada dahi eser-i nezâket ibrâz ederek beni odama getirdi ve kerîmesinin hastalığından bahsederek başka bir cereyan-ı mübâhase açtı. Ve heycana gelmiş olan âsâbımı teskine hizmet etti. Ben de Tıbbiye talebesinden bulunmak haysiyetiyle kendisine bazı vesâyâ-yı sıhhiye arzettim. Akşama doğru Toros’u götürdüler. Gideceği sırada bir beş dakika kadar arkadaşımın odada yalnız kalmıştım. Usulla bana eliyle işaret ederek odanın kapıya muttasıl duvarına yazılmış bir cümle gösterdi ve: “Sen paşanın yanında iken ben de abdesthaneye çıkmıştım. Bakınız bizi şaşırtmak için buraya ne yazmışlar!” dedi. Baktım: “Sakın itiraf etme. Ne yaparlarsa yapsınlar korkma!” cümlesi yazılmıştı. Ben bu âdi mel’abeye güldüm ve “İşine bak!” diyerek kendisinden ayrıldım. Sonra artık bir daha arkadaşımı görmedim. Zannedersem iki gün kadar başka bir odada misafir olmuş imiş.

Mâmâfih arkadaşım benden ayrılıp da beni yalnız bırakınca duvara ben de şu aşağıki Fârisî kıt’ayı yazdım; bilmem nerede görmüştüm. Belki *Harâbât*’ta idi:

Rûzgârnist ki ez gâyet-i bidâd der u
Nist mümkün ki kesirâ ser u sâman bâşed
Çeşm-i nikî zi ki dârîm u ahdi ki der u
Ger kes bed ne kuned gâyet-i ihsân bâşed⁶

Lâkin beyhude yazmışım, çünkü bir kimse görüp merak edecek ve okuyacak mı diye birkaç gün merak edip gözledim; ehemmiyet veren olmadı.

Bu müddet esnâsında Nâzım Paşa tarafından arasıra çağırılıp bazı suallerine cevap veriyordum. Bu tarz üzere istintak nihayet buldu. Nâzım Paşa alekser evinde bulunur ve zaptiye işlerini de çok defalar evinde rûyet ederdi. Evi de Mahmutpaşa'da Hoca Hanı'na nâzır sokağın içinde Mühtedî Necib Efendi'nin eviydi. Orasını kira ile işgal ediyordu. O zamanlar bu hususi istintaklar bitti. Bir gün baktım polis komiserlerinden ve evvelce ismi geçen Hüseyin Dâim Bey'den ve daha sâir bazı kimselerden mürekkep bir heyet-i istintakiye teşkil etmişler. Beni de yeniden usulü dairesinde istintak etmek üzere oraya havale etmişler, vâki olan davet ve ihtar üzerine tercümanın odasından çıktım, Zaptiye Nezâreti'nin umumi sofasına nâzır bir odaya girdim. Etrafımı aldılar, baktım bizim kütüphanenin en mühim bir kısmını çuvallara doldurmuşlar, odanın bir köşesine gelişi güzel atıvermişler.

Ben okuduğum kitapların muharrirlerini de tanımak için, yani şahsen ne çehrede, ne kafada adamlar olduklarını görmek için büyük bir merak hissedegelmişim. Onun için en meşhur feylesofların, erbâb-ı fennin, erbâb-ı kalemin fotoğraflarını her nerede olursa olsun aratır, buldurur, getirtirdim. İşte bu merak yüzünden bir güzel fotoğraf koleksiyonu yapmışım ve zannedsem bana bir kırk beş, kırk yedi liraya mâl olmuştu. Bunların pek çoğu Londra'da Baker Street caddesinde meşhur Elliot and Frey fotoğrafhanesinden celbolunmuş büyücek kıt'ada teşâvir-i meşâhir idi. Onları da odanın bir köşesine dökülmüş, perişan bir halde gördüm. Hattâ İngiliz şâir-i şehîri ve asrımı-

6 "Onun zulmünün fazlalığından dolayı insanın uzun zamandan beri mal mülk sahibi olması imkânsız. Kendisinin teveccühü olan bu kimsenin zamanında eğer birisi kötülük yapmazsa, bu, bağışlanan büyük bir ihsan gibidir."

zın en büyük dâhîlerinden biri olan Lord Tennyson'ın⁷ sûretinde de bir kundura ökçesi gördüm. Tepem attı. Ben bu adamın çehresini ve sakalını pek güzel bulur ve beğenirdim. Böyle bir adamın sûretine kirli kundurayla basılmış olduğunu görünce çok canım sıkıldı ve gayet ciddi ve fakat nazikâne bir tavırla îhâm etmek isteyerek: "Bir büyük adamın yüzüne çamur sürmüşsünüz!" dedim. Anlamadılar. "Efendim nasılsa üstüne basılmış" demekle mukabele ettiler. Sonra bana bir defter arzettiler. Eser-i cedîd kâğıtlarından teşekkül etmiş ve tûlânî olarak ortasından kırılıp sağ tarafına bazı kısa sualler yazılmıştı.

"Bu nedir efendim?" dedim.

"Bu suallere cevap vereceksiniz!" dediler.

Bu suallerin ne acayip ve ne zevzek olduğuna dair kariîne bir fikir vermek için zaptettiklerimden birkaç tanesini arzedeceğim.

"Ne vakitten beri bu cemiyet-i fesâdiyeyi teşkil ve tesis ettiniz? Arkadaşlarınız kimlerdir?"

"Yeni bir din icad etmişsiniz; bunu ne vakitten beri neşrediyorsunuz?"

"Ne vakitten beri materyalizm mezheb-i bâtilasına mensupsunuz?"

Ve daha bu gibi garip ve zevzek sualler vardı. Kolay kolay sinirlenmediğim halde bu gevezeliğe karşı birdenbire sinirlenerek;

"Bana böyle sualler sorulmaz, siz eğleniyor musunuz? Bunlar nasıl sualdir? Ben yaptığımı, ettiğimi itiraf eylemekten, itikâdât-ı zâtiye ve mezhebiyemi açıktan açığa söylemekten çekinir bir adam değilim; doğru dürüst ne sorarsanız size tafsilen ve kemâl-i ciddiyetle izahat vereyim ki mâkul cevap olsun. Fakat ne vakitten beri yeni bir din icad ettim ve o dini kimlere tâlim ettim ve nerelerde neşrettim gibi zevzek sualler sorarsanız ona cevap vermem. Çünkü bu sualler bana teveccüh etmez!" dedim ve hiddetlice söyledim.

Hayretimi okşadılar ve: "Rica ederiz, bir şey yazınız!" dedi-

7 Tennyson, Alfred Baron (1809-1892). Ünlü İngiliz şairi.

ler. Birdenbire bana bir ilham geldi. Memleketin idâre-i umûrca “gidişâtına” bu derece vâkıf değildim. Bununla beraber yine bir şey sezindim. Anlar gibi oldum ki, bu adamlar vukuâtla geçinir, müzevirlikle para kazanır, halkın kanıyla tufeyli geçinir bir sürü bî-vâye kişilerdir.

İçime doğdu ki bunlar ifrat-ı vesvese ile hastalık derecesine vardırırmış bir idâre-i müstebidenin divaneliğinden çapkıncasına istifade etmek istiyorlar; açıkçası blöf yapıyorlar, kargöz oynatıyorlar. Bulanık gözlülere uzaktan saman alevi gösterip büyük bir yangın var zanını verecek ve sonra pûf diye söndürerek: “İşte ben o yangını bastırdım!” diyecek ve bu sayede mükâfatlara, ihsanlara nail olacak maskara, şarlatan heriflerdi.

Derhal taakkul ettim ki, bunlar beni vasıta ve âlet edip ehemmiyetli bir vak’a varmış da bastırmışlar gibi davranacaklar ve bu yüzden itimat ve ehemmiyet kazanacaklar.

Bunu anlayınca ziyadesiyle memnun oldum; çünkü işin psikolojisini idrak etmiş bulunuyordum.

İşte bu mevkuf bulunduğum esnâda bile görmüş olduğum hüsn-i muameleye birinci sebep ihtimal ki mizacımın şu hâli olmuştur. Fakat zannederim ki bir ikinci sebep daha vardı: Benim hal ve maişetçe, tavır ve fikirce garip bir adam görünüşümü bu muhtekirler kendilerince bir sermaye ittihaz etmek istiyorlardı. Hattâ bu nükteyi bana içlerinden birisi ifşa edivermişti bile. Onun için ve esasen ciddi bir kabahatim olmadığı için bana beyhude eziyet yapmak istememişlerdi. İhtimal ki ben bu sırâ vâkıf oluncaya kadar kendilerinin işine yarayacak bir adamdım.

İşte o vakitler düşünebildiğim şeyler bunlardı ki sonraki tecrübelerimle de pek yanlış düşünmüş olmadığımı tahakkuk etti.

Bir iki gün odada heyet-i tahkikiye huzurunda defter-i âmâlimi karalamakla meşgul bulundum. Ondan sonra artık hemen her gün Nâzım Paşa’nın sakın olduğu eve polisle beraber gider ve sabahtan akşama kadar bekleyip bazı saçma sapan suallere deli deli cevaplar verdikten sonra yine Zaptiye Nezâreti’ndeki odama avdet ederdim. Yemeği de Nâzım Paşa’nın evinde yerdik. Alt katta geniş bir yemek salonu vardı. Hattâ pek iyi hatırımdadır, büfenin bir tarafında *Larousse*’un büyük

ansiklopedisinin birinci cildi duruyordu. Bir gün onu karıştırdım. Hem pek merak ve şüphe ettim de karıştırdım.

“Abdülhamid” ismine baktım. Bu isme tafsîlât veren zat hazret-i padişahın tuttuğu politikadan bahsediyor ve Türkiye’de hukuk-ı umumiyeyi ayaklar altına aldığını nezaketsiz bir lisanla söylüyordu. Halbuki benim dışarıda eyâdî-i nâsta, görüp okuduğum aynı nüshalarda padişahımızın ismine verilen tafsîlâtta memleketimizi nice nice felâketlerden kurtaracak bir himmet-i bülend izhâr ettiğini ve mümkün olduğu derecede terakkiyât-ı mülke ve ıslâh-ı mâliyyeye hizmet eylediğini muharrir naklediyordu.

Yekdiğerini nâkıs olan bu iki rivâyetten bir hakikat çıkardım. Ve Fransızların bir kendileri için, bir de bizim için bir *Larousse* tab’ettiklerini anladım. Ve hattâ orada alelekser bizimle yemekte bulunan âzâdan birine keyfiyeti işaret ederek sordum. Cevaben:

“Bazı münasebetsiz ve haksız tefevvühâtta bulunmuş olduğu için hasbe’l-hamiyye men’etmeye mecbur olduk!” dedi.

Hattâ Hüseyin Dâim Bey dahi orada hazırды. Alelekser bu zat dahi orada yemekte bizimle beraber bulunur, sandali-i riyâseti işgal ederdi. Meşhur Mehmed Pehlivan’la da orada tanıştım.

Bir müddet de böyle geçti. Tekrar Zaptiye’de odama geldim. Ve birkaç gün sorudan, sualden âzâde-ser yaşadım; fakat Zaptiye Nezâreti’nin yemekleri yenecek gibi değildi. Âdi, pis teneke sahanlar içinde, gayet mülevves bir tepsi üzerinde bazı murdar şeyler getirirlerdi. Kirli ve kokmuş bir peçete ve çatal, bıçak gibi levâzım-ı medeniyet de kat’iyyen eksik olmazdı. Lâkin çatal ve kaşık zannederim, kalaydandı. Çünkü cüz’î bir taziyke dayanamayıp balmumundan yapılmış gibi çarpılıverirdi. Yemeği bırakır, onu düzeltmeye çalışırdım. Bir et, bir sebze, bir pilâv, on paralık da ekmek. Bunların cümlesi yekûnen yüz para tutar ve Mûteferrika’dan⁸ verilirdi.

Âkıbet midem bozuldu; Nâzım Paşa’dan istirham ettim, dışarıya çıkıp Sultanahmet civarında âdi lokantaların birinde ye-

8 Emniyet teşkilâtına ait bir birim.

mek yedikten sonra avdet edebilmek için bir saat kadar müsaade buyurmalarını rica ettim. Ve bir yere savuşmayacağımı da kemâl-i hulûsla söyledim.

Biraz tebessüm etmekten kendini alamadı ve müsaade etti. Zaten fart-ı nezâketini öteden beri tefahhus etmiştim. Lâkin yalnız bırakmadı, yanıma iki tane sivil polis neferi, Türkçesi hafiye katmıştı. Biz onlarla evkât-ı muayyenede beraber çıkar, Divanyolu'nda Ârif'in kiraathânesi ile alt başındaki börekçi fırını arasında "Kadifeli" diye mâruf bir lokantaya giderdik. Ben yemek yedim, onlar şöyle biraz uzakta oturup beklerlerdi. Nâzım Paşa'nın derece-i nezâket ve medeniyetine bakınız ki, belki ben yemekte bira veya şarap içerim diye düşünmüş ve bana mihmandarlık eden polis efendilere bu ciheti de tenbih etmeyi unutmamış.

Ben bittabiî keyfiyetten haberdar değildim; yemekte de sudan başka bir şey içmek kat'iyyen âdetim değildir. İlk akşamı unuttular mı nedir bilmem, beni kendi hâlime bıraktılar. Ben de biraz yemek yedim ve yalnız su içerek kalktım. Fakat ikinci akşam, baktım garson bir de şişe getirdi; dikkat ettim bira şişesi. Yüzüne baktım ve lisan-ı hâl ile sebebini istifham etmek istedim. Polis efendileri göstererek:

"Efendiler ısmarladı!" dedi.

Ben de onlara dönerek teşekkür ettim.

"Âdetim değil, kullanmam, kaldır!" dedim.

Efendiler, bir vaz'-ı nâzikâne ile ısrar ettiler ve: "Paşa hazretleri bize emretti!" deyince bütün bütüne alıklaştım. Acaba beni sarhoş edip de bir şey mi sorup söyletecekler diye büsbütün inat ettim, içmedim. Sonra dışarıda hakikati anladım ve güldüm.

Ayasofya, Sultanahmet meydanlarını her mevsimde, her saatte ve birçok defalar dolaşmışım, fakat bu sefer garip bir hisle mütehassis oldum. Oraları bana pek güzel göründü. Zâhir insan tamamıyla hür olunca gördüğü yerlerin ne kadar lâtif, ne kadar yâd-âver ve sevimli olduğunu anlayamıyor. Ben o bir saat müsaadeden hakkıyla istifade edebilmek için etrafıma âdeta bir nazar-ı hasretle bakar ve zihnime o havalinin fotoğrafını nakşederdim.

Husûsâ akşamları saat bire doğru o meydancık bana o kadar güzel görünürdü ki tarif edemem.

Gündüzleri, orasını dolduran ahalinin kısm-ı küllîsi çekilir, kahvelerin önünde kestanelik altındaki sandalyeler boşalır, gündüzün hayhuyu telâşına bedel oraları nisbeten sükût ve sükûnet istilâ eder, beni de bu hal, İstanbul'un bu zevk-perest ve ahlâksız memleketin hayat-ı mâziyesine sürükler götürürdü.

Bizans, bu eski Bizans; oralarda hâlâ çehre-i mahmurunun işvekârlığını gösteriyordu. Ben Paleologlar'ın devr-i saltanatına Hipodrom meydanında icra edilen araba yarışlarını ve bu müsabakayı seyreden o güzel ve ahlâksız Rum kurtizanlarının⁹ maişetini, her günkü hayatını tahayyül edip düşünürken boş olan zihnime o kavmin çirkâb-ı hevesâtının bir dere gibi akıp dolduğunu hissederdim.

Ve hattâ bir akşam dünyanın hiçliğini, hayatın muvakkat bir ân-ı şuur ile parlayıp söndüğünü ve nihayet en muhteşem mâ-murelerin bile yangın yerine döndüğünü hatırladım da bir dem-i tereddütte acaba o Bizanslıların Epicuréiste¹⁰ felsefesi mi daha mâkuldür, yoksa bizi her türlü hevesât ve lezâiz-i dünyeviyeden bî-nasîb bırakıp mahrumiyetler içinde felâketlere süren Stoicisme¹¹ meslek-i hikmeti mi daha doğrudur diye düşündüm.

Ben o vakfe-i hayrette iken yatsı ezanı Ayasofya minarelerinde sımâh-ı vicdanıma vâsıl oldu, âdeta silkindim. Beni mâzilere sevk ederek bir gaflet uykusuna daldırmış olan tereddütten uyandım. Bir daha etrafıma baktım. Bu defa Paleologlar zamanını değil, Fâtih devrini hatırıma getirdim.

Rezâil-i ahlâkiye ile vicdanını çürütmüş, suistimâlât ile zevk ve neşesi yıpranmış, vücudu cîfe hâline gelmiş koskoca bir milleti bir iki yüz kahraman Türkün nasıl perişan ettiğini andım.

9 *Courtisane* (Fr.): Zekâ ve inceliği ile benzerlerinden ayrılan hafif-meşrep kadın.

10 Hazlara ve sevinçlere yönelik bir hayatın hedeflenmesini ileri süren felsefe sistemi.

11 Zenon tarafından kurulan, kötülüğe dayanmak, keder ve ıstırapı bir fenalık olarak saymamak esasına dayanan felsefe sistemi.

Çatladıkapi'dan sûru delip de Kostantiniyye'ye intişâr eden bir avuç dilâverin oralardan henüz geçiyormuş gibi muhteşem hey'etleri nazargâh-ı tecellimde tecessüm ediyordu.

O zaman bütün vicdanımı kaplayan bir hiss-i iftiharla hâlimden, inadımdan, hattâ felâketlerimden memnun oldum ve yeniden doğup tekrar yaşamaklığım lâzım gelseydi yine böyle yaşırdım. Ve ecdâd-ı îzâmımız olan o kahraman Osmanlılara benzemeye çalışırdım dedim; ve gayet müsterih olarak odama avdet ettim.

Birkaç gün gündüzleri çıkmaktan sarf-ı nazar ettim. Çünkü evvelce arzettiğim gibi hal ve tavrım gayet garipti. Hafiye efendiler de benimle arkadaşçasına bir safta gitmeyerek birkaç adım geride yürüyorlardı.

Bu halleri gören halkın kimisi beni fevkalâde bir adam zannederek ayağa kalkar, selâm verir; kimisi deccal çıkmış zannedercesine dükkânlara girerlerdi.

Zaten kısmen pek meşgul olmadığım için fazla yemek yemeğe ihtiyaç hissetmiyordum. Akşam üstü bir kere adamakıllı yemek yedikten sonra öğleyn biraz ekmek, peynirle iktifa etmekten daha ziyade kendimi rahat buluyordum.

Her gün dahi bana refakat eden polis efendi değişirdi. Ben bu adamların teveccühünü, hüsn-i hal ve hareketimle, nazikâne hasbîhallerimle kazanmaya muvaffak olmuşum.

Bundan dolayı sabahleyin ve akşam üzeri ortalık seyrekleşip de odamız züvvârdan hâlî kalınca dereden tepeden söz açar ve yavaş yavaş samimi hasbîhallere dökülürdük.

Bir gün biz böyle sabahleyin konuşurken yanibaşımızdaki odada bir adamın diğer birine şiddetle söylendiğini işittim. Sözü kestim, dinledim.

Hakarete mazhar olan bir polis imiş! Anladım ve bana refakat eden polis efendi bu bâbda tafsîlât vererek vak'ayı daha iyi anlattı:

Polislere bir paso verilirmiş ve öteye beriye tahkikata gittikleri zaman bazı masârif-i zâideye ihtiyâc-ı tabîî olduğundan, polis maaşâtı da nâ-muayyen olan bu masârifetmeyeceğinden, o fazla masârif Mütferrika'dan tesviye olunurmuş.

İşte böyle tahkikata memur bir polis efendi gelmiş, Müteferrika memuruna otuz, otuz beş kuruşluk bir pusula arzetmiş ve yekûnu istemiş. Memur da:

“Şimdi sırası değil!” deyince, fukara polis:

“Efendim, tramvaycılar hakaret ediyor, bâd-ı hevâ bindirmiyorlar; bizde de beş paralar yok. Ne yapalım, ne edelim!” deyince;

“Edepsiz herif, devlette kimin alacağı kalmış!” diye söze başlayarak bir hayli sövdükten sonra kılıcını alıp o odada hapsedmiş imiş; gürültünün de aslı bu imiş.

Biraz sonra ses kesilince, biz yavaş yavaş bu vak’ayı vesile itihaz ederek refîkim olan polis efendiyle hasbîhâle başladık.

Bu adam takrîben kırk sekiz yaşlarında, ön dişlerinin birkaç tanesi benim gibi dökülmüş, çoluk çocuk sahibi bir adamdı; hattâ bana verdiği tafsîlât pek ziyade memnuniyetimi mûcib olduğu için kendisinin kim olduğunu da sormuştum!

“Ben, Ayasofya Camii kyyumbaşısının biraderiyim!” demişti. Bu adamcağız hiçbir iş bulamadığı için polis silk-i celiline dahil olmuş imiş. Bu Müteferrika meselesinin acayıpliğinden bahsettiğim sırada başını bir tavr-ı mahsus ile sallayarak:

“Ah beyim, ah! Hiç sorma, hep bizi aldatan o Müteferrika değil mi?”

“Maaş iki yüz otuz kuruş mu ne tutuyor, bununla ev geçindirmek mümkün değil! Fakat ne kadar masraf edilirse Müteferrika’dan alınacaktır! denildiği için biz bu yola koyulduk. Hiç olmazsa birkaç para düşer diye bu mesleğe girdik; lâkin hep gözbağı imiş! Allah seni inandırсын.”

“Elli sekiz gün pâyâpay Rumelihisarı’nda bir yalının önünde gece gündüz bir kayık içinde tebdil bekledim. Balıkçı kıyafetinde arkamda bir gamsele vardı. Amerikan mektebinde Tevfik Fikret Bey isminde bir hoca varmış, bu adam iskele başında bir yalıda otururmuş, bunun aleyhinde biri bir jurnal vermiş, evine sefâretlerden, öteden, beriden birçok frenkler gelir, gider, “politika” konuşurlarmış.¹² Bizi de onun için gönderdiler.

12 Âşîyan’ın hafiyeler tarafından izlenmesi hakkında bk. İsmail Hikmet (Ertaylan), *Türk Edebiyatı Tarihi*, C. III, Bakû 1920, s. 757-758; Hüseyin Kâzım Kad-

Gece gündüz tarassud ettim. Bir iki delikanlı çocuktan başka gelen giden olmadı. Onları da sordum, ders okumaya gelirlermiş. Nihayet, bıraktım geldim. Bu kadar zaman deniz üstünde, ayazda peynir ekmekle vakit geçirdim. Müteferrika'dan kırk üç kuruş para istedim de kâğıdı suratıma fırlattılar. Allah buna razı olur mu?" dedikten sonra:

"Şu ellerimin haline bak! Romatis yelinden bak ne hâle uğradım! Her sabah uyuşur, keçelenir; hava ısınincaya kadar parmaklarımı duymam!" diyerek bana ellerini uzattı, baktım; hakikaten "romatizma" değil "atritizma", yani mafsalsal iltihâb-ı müzminine uğramış bir adamdı. Vaktiyle tevessü-i mideye müptelâ olmuş olmasından şüphelenerek:

"Miden de bozuk olmalı, zaten dişlerin de dökülmüş!" dedim.

"A beyim, insanda bu hizmette diş mi kalır, iş mi kalır? Hangi bir derdime yanayım. Bırak Allah'ı seversen, hemen Allah bizi tez günde, tez saatte kurtarsın!" duasıyla sözüne nihayet verdi. Ve kendisine uzattığım sigarayı yakıp sükûnetle içmeye başladı.

Bu adamcağızın verdiği tafsîlâtta o kadar memnun oldum ki güzelce bir meşin tabakam vardı, kendisine sigaralarıyla beraber hediye ettim. Çok memnun oldu. Akşam üzeri beni selâmlayarak çekildi.

Yerine bir başkası geldi. Biz usulü artık öğrendik ya! Bu yeni refikimle de konuşmak ve hasbîhâle girişmek istedim. Lâkin bu adam ketûmdü. Hattâ benimle görüşürken pek ta'zimkârâne bir vaz' alması lâubaliliğimize mâni oluyordu. Ağzından bir şey alamadım. Nihayet bir parça sükûtu müteakip:

"Bugün bizim odaya gelip biraz oturan adam Zaptiye Nezâreti'nin sarrafıymış, öyle mi?" dedim.

"Evet efendim!" dedi.

"Niçin gelir gider?"

"Maaş kırar!"

"Yüz kuruşu kaç kırıdırıyorsunuz?"

"On beş, on sekiz!"

ri, "Tevfik Fikret: İnsan ve Şair", *İctihad*, nr. 213, 1 Teşrin-i evvel 1926, s. 4114-4121.

“Kaç maaş alacağınız var?”

“Bu seneden beş!”

“Maaşınızın böyle yüzünü on beşe kırdırırsanız ayda kırk, kırk iki kuruştan ziyade elinize para geçmez; bu kadar parayla da yaşanmaz. Evli misiniz?”

“Evet efendim!”

“Çoluk, çocuk?”

“Allah bağışlarsa bir tane!”

“Ayy, nasıl olur? Bak, tütün içiyorsunuz, hem de ince, zarif bir sigara takımınız var; tıraşınıza da dikkat ettiğiniz ve temiz gezmeye merakınız anlaşılıyor. Bu para bunlara yeter mi? İhtimal ki eviniz de kiradır!”

“Hayır efendim, bir kümesimiz var. Fakat Allah yarattığı kulunu nasipsiz koymaz; rızkını verir!”

“Demek ki şuradan, buradan; fenersiz gezenden, sarhoştan beş, on para çıkar!” dedim; gülümsedi; hasbıhal yollu ne söyledimse, ne sordumsa can alacak noktalarını tebessümle geçirir ve önüne bakardı.

Anladım ki bu adama bundan ileri varamayacağız. Sükût içinde bir iki sigara içtikten sonra istirahat zamanı gelmiş idigini tavrımla imâ ettim. Nâzikâne bir selâm verip çekildi gitti.

Ertesi günü büsbütün genç, küçük kıt’ada, az kara bıyıklı ve sâirlerine nisbeten temiz giyinmiş bir polis geldi. Yüzüne baktım, hoşnutsuzluk alâmeti gördüm. Yavaş yavaş usulümüz veçhiyle bir sigara vererek konuşmaya ve bilâhare hasbîhâle giriştik. Meğer bir iş zımnında on, on beş günden beridir Zap-tiye Nezâreti cânibinden Bulgarkapı kethüdâlığına gönderili-yormuş. Kendisine Bulgar memurîni bed muamele etmiş. Bu da, “Biz devletin bir polisiyiz!” der demez:

“Hadi, hadi; dışarı çık da bekle!” diye odadan hârice atmışlar ve müddet-i medîde bekletmişler. Bu muamele bu genç adamın izzet-i nefesine dokunmuş, tabîî aylık da alamamış; onun sıkıntısı da inzimam etmiş. Bundan dolayı ziyadesiyle canı sıkılmıştı. Bu ân-ı münasipten, bu fırsattan istifade etmek istedim. Aramızda şöyle bir muhâvere cereyan etti:

“Hakkınız var, polis dediğin bir devlet memurudur; bir devlet kendi memurunun haysiyetini gözetmeli!”

“Adam sen de! Kime söylüyorsun beyim? Biz halt ettik de kapımızı terkettik, yoksa benim rahatım paşada yoktu!”

“Nerelisiniz?”

“Erzurumluyum. İstanbul’a geledi yedi sekiz sene oldu. Yalnız Ohannidis’in yazıhanesinde kapıcıydım, bana ayda dört İngiliz lirası veriyordu. Hem de o kadar emniyet ederdi ki, her şeyi bana teslim etmişti. Nasılsa kısmetmiş, evlenmeye kalktım, Monsieur Ohannidis bunu işitmiş, “Daha gençsin, ne acele ediyorsun, gel seni İngiltere’ye göndereyim!” dedi. Biz dinlemedik, evlendik. Baktım birkaç gün sonra beni çağdı:

“Allah mübarek etsin, şunu da al, bizim madamın hanıma hediyesidir!” dedi. Sonra baktım, elmaslı bir iğne, çarşıda gösterdim. “Sokağa atsan yirmi lira eder!” dediler. Nemçe sefâretinde kavas bir dayım vardı, damarıma girdi.

“El kapısında ne vakte kadar hizmet edeceksin, vazgeç, bir polis yazıl; devlet nüfuzu başkadır, ihtiyarlarsan tekaüdlüğü var. El kapısında işe yaramayacak bir hâle gelersen adama kapının yolunu gösteriverirler!” diye nasihat verdi.

Bir ara düşündüm. Yine geldi, beni gördü, hâsılı damarıma girdi. Biz de çelebiden izin istedik.

“Oğlum, aylığın mı az? Niçin çıkıyorsun?” diye sorduysa da:

“Ne yapalım, kısmet bu kadarmış!” diye bıraktım. Geldim dayımın nasihatıyla, dostların yardımıyla polis yazıldım. Çekmediğimiz eziyet, görmediğimiz hakaret kalmadı!”

“Birader çok fena etmişsin, hiç adam öyle bir kapıyı bırakır mı? Onlar zengin adamlar, fazla olarak nazik adamlardır. Eğer bir insan onların hizmetinde sadâkat gösterir de emniyetlerini kazanırsa ihtiyarlıklarında da bırakmazlar ve çoluğuna çocuğuna da bakarlar. Dayın sana fenalık etmiş, sen de gaflet etmişsin; yapmamalıydın!”

“Doğrusun beyim! Fakat şunu gördün mü? İşte bir bunu takip gezmek için başımızı nâra yaktık. Ne kadar olsa devlet memuru olmanın hükmü var!” diyerek ceketinin altındaki

mahfazalı rovelverini gösterdi. Anladım ki bu zavallı da tosunluk uğruna mesleğe dahil olmuşlardan biridir.

Sonra biraz dereden tepeden görüşmeye başlamıştık. Bu delikanlıyı çağırdılar, bir yere gönderdiler; benim yanımda bir başka polis bıraktılar.

Bu adam kuru, kırmızıya yakın sarı bıyıklı, yüzü ziyade çilli ve gençten ziyade bir zat idi. Meğer bu da Suriyeli bir Arapmış. Bununla da konuştum, fakat bana kat'iiyen ehemmiyetli bir malûmat vermediği gibi gümüşten ma'mul savatlı bir ince saat kordonunu hediye kabul etmekliğimi teklif eyledi.

Böyle bir fakir adamın bana beyhude bir hediye vermeyeceğini pek iyi bildiğim için almaktan imtina ettim. Çok ısrar etti, âdeta canımı sıktı ve başım tuttu. Nihayet kabul ettim ve büsbütün ivazsız olmasın diye mukabilinde ben de bir şey vermek istedim. Bir şartla ancak hediyesini kabul edebileceğimi kendisine ifhâm ettim.

Belimde gayet zarif bir maroken kuşak vardı, doksan beş kuruşa Baker'dan almıştım. Üzerimde takdim olunabilecek başka bir şey yoktu ve fakat kendisine bir rovelver hediye etmekliğimi rica etti. Rovolver kullanmadığımı ve hiçbir silâha mâlik olmadığımı söyledim. Yine birçok ısrar etti. Bu heriften pek ziyade sıkıldım. Ne yapacağımı şaşırdım, kordonunu iade ettim; kat'iiyen almak istemedi.

Nihayet bir diğeri geldi de o defoldu gitti. Fakat bu kadarla iş bitmemişti. Ahbabından birisini bana gönderdi, hiç olmazsa üç lira vermekliğimi rica ettirdi. Onun tarafından istirham eden zât da bununla yeni sistemde bir rovelver alacağını temin için beni iknaa çalışıyordu.

Yanımda üç liradan ziyade para vardı, fakat inadıma vermedim. Mâmâfih o sırnaşık heriften kurtulmak için:

“Yanımda bir lira var, al götür. Başka para yok!” diyerek kendisine bir Osmanlı altını verip hesabı kestim ve bir daha bu adamın bana terfik edilmemesini bir lisan-ı münasiple komiser efendilere ifhâm ettim.

Bunlardan mâadâ birkaç polisle daha görüşmüştüm. Fakat

yalnız bir tanesi bence şâyân-ı dikkat olduğundan onu da hatırlıyorum.

Bu adam Bursa'da tavattun eden muhacirlerdenmiş ve Bursa ile Mudanya arasında bir hayli müddet talikacılık etmiş, en sonra İstanbul'a yine arabacılık yapmaya gelmiş. Kendi tabirince her nasılsa yolunu bulup polis yazılmış imiş.

Bu adam pek tuhaftı. Biraz pehlivanlıktan anlar, fakat kendi dermansız ve sarhoş hâline göre gülünç hikâyeler anlatır ve Rus Muharebesi'ni¹³ müteakip geçirdikleri sefâlet-i hicreti şath-perdâzâne anlatırdı.

Yaptığı ufak tefek maskaralıkları kemâl-i sarâhatle nakleder, neticesinde de: "Abe, insan hâli be beyim! Ne yaparsın, doğmuşuz, öleceğiz!" diye bir de düstûr-ı hikmete bağlayıverirdi.

Bu adama bir şey vermek isterdim, lâkin üzerimde verilecek bir şey yoktu. Beni ara sıra ziyarete gelen hizmetçime bir tütün tabakası aldırđım ve birkaç paket tütünle beraber kendisine verdim.

Ülfetinden pek ziyade hoşlandığım adam buydu. Daha birçoklarıyla görüştüm, fakat ehemmiyetli malûmat alamadım. Yalnız bir şey hatırıma geldi; görüştüğüm polislerin ne veçhile ve ne sebeple bu mesleğe dahil olduklarını her birinden sorayım dedim, sordum.

Hulâsa-i tetebbuâtım onu gösteriyor ki, bunlardan hiçbirisi polis vezâifinin ne olduğunu bilerek ve bir terbiye-i mahsusa görerek bu mühim mesleğe hazırlanmış değildir. Hemen yüzde kırkı hiçbir işe yarayamadıkları için polis olmuşlar.

Bir kısım-ı cüz'isi de ağrâz-ı şahsiyelerini teşfiye etmek ve hakaret görmüş oldukları adamlardan intikam almak için – hasaten bu mesleğe girmişler ve hattâ bunlardan bazıları "Duhûliye ücreti" bile vermişler. Ez-an-cümle, beni jurnal eden ve bugün İngiltere'de firârî bulunan Ziya Faik Bey bu kabildendir. Ben kendisine Hukuk talebesinden iken mülâki olmuştum.

Evvelce arzettiğim gibi Sirkeci'de İstavri'nin kahvesinde verdiğim konferansları dinlemeye gelir ve devam ederdi.

13 "93 Muharebesi" olarak da bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı.

Sonra Zaptiye Nezâreti'nde hüviyet-i hakikiyesini anlayınca niçin bu mesleğe dahil olduğunu sordum:

“Mektebe devam etseydiniz, bu zekâvetinizle, husûsen çalışkanlığınızla mükemmel bir avukat yahut memur olurdu-
nuz; maksat para ise daha ziyade kazanırdınız? Yok, şeref ise, şerefiniz de hafiye olmak haysiyetinden bâlâ-ter olurdu, iyi et-
mediniz!” dedim ve aramızda şöyle bir muhavere cereyan etti:

“Ben, bana hakaret eden bir âdî polisin hakkından gelmek için hafiye yazıldım. Henüz talebe iken o beni tahkir etmişti. Ondan mâadâ bu hâin memurlar devlet ve milleti harab ediyorlar; milletin uyanacağı yok, bunu son dereceye kadar taz-
yik etmeli, bıçak kemiğe dayanmalı, belki o vakit akıllarını başlarına toplayıp el birliğiyle bir gayret ederler de kurtulurlar diyerek vazifemde gayretli davrandım!”

“Güzel, fakat bana bir polis hakaret etti diye intikam-cûyâ-
ne bir hisle kendi mesleğimi bırakayım da hafiye yazılayım! Bu pek mâkul bir şey değil. Bu hareket, bir pire için yorgan yakmak kabilindendir veyahut bir dinsize gücenip de oruç ye-
mek gibi bir şeydir. Herkes kendisine bir meslek tayin edebil-
mek için evvelâ ne gibi bir hizmete kabiliyeti olduğunu temâ-
yülât-ı tabiîsiyle, hevesleriyle, âmâliyle tayin etmeli, ondan sonra o meslekte devam etmeli. Hem beyhude kimse kimseye hakaret etmez. Ben bu kadar iftiralara uğradığım halde, hiçbir kimseden hakaret veyahut ona benzer bir muamele görme-
dim. Çünkü her kim olursa olsun, evvel emirde gayet nazikâ-
ne muamele etmek ve gayet güler yüzlü davranmak âdettir. Böyle olduğu takdirde de beni asmaya götürecek bir cellat bile olsa sâirlerine ettiği muameleyi bana etmez!

İkinci fikrinize gelince: Kendi cehâletiyle nefsine zulmeden bir kavim, kendi hıyanetiyle evini yıkan bir millet için yapıla-
cak muamele sizin dediğiniz gibi ona bir tekme daha vurmak değildir; bilâkis onların zihnini açmak ve mümkün olduğu ka-
dar bu harâbâtılığı, bu fesad-ı ahlâkın esbâb-ı hakikisini âdeta bir doktor veya bir hakîm gibi tettebbû ederek ıslaha fedâkârâne bir gayretle çalışmaktır. Vâkıa felâketlerin en büyük nasihatlar-
dan müessir bir ders olduğunda şüphe yoktur. Şu kadar var ki,

onların şiddeti irâdât-ı milliyeyi ezip kıracak ve ümmetin bütün bütün canını alacak dereceyi bulmamalıdır. Siz öyle yapacağınızıza dört kişiye hakikat-ı hâli anlatıp yakından gösterseydiniz daha hamiyetkârâne davranmış olurdunuz. Çünkü bu fenalıklara sebep, öyle bir adam veyahut bir heyet-i vükelâ veyahut bir sınıf halk değildir. Asıl milletin ve devletin kuvvetini teşkil eden ekseriyet-i nâsın idare-i hükümet, hak ve adalet, namus ve hay-siyet, selâmet ve servet hakkında besledikleri bâtil itikattır.

Müstebidin icraât-ı hodserânesinde yegâne kuvveti milletin cehaletidir. Eğer millet o sefaletten kurtulup da biraz gözünü açacak olursa kendini kurtarır. O zaman da beş on kişinin milyonlarca halk üzerinde ne tesiri olabilir?

Firavunların, Ramseslerin, Keykâvusların, Müdhiş İvanların halk üzerine âlet-i zulmü neydi? Başlıca, halkın itikadât-ı câhilâne ve sefihânesiydi. Bir Firavun'u ulûhiyet mertebesinde gösterip de milyonlarca halkı onun huzurunda secdeye düşüren o meskenet cehaletti!

Hîn-i hâcette bir emirle birçok bî-günahı katlettiren turalım ki bir Keykâvus olsun; turalım ki yine bir nevi divânelik, bir cinnet-i mahsûsa tesiri altında tekmiil Roma'yı yakıp da uzak-tan seyrine bakmak için ferman buyuran Neron olsun. O bî-günahları katleden asker yine o halkın kendi evlâdı, kendi kardeşi değil miydi?

Neron gibi bir divâne-i zâlimin emrine ittibâ edip de milletin, anasının, babasının, ahababının, dostunun evini barkını yakan mel'unlar yine o milletin içinde yetişmiş ahmaklar değil miydi?

Siz milleti bu sefaletten kurtarmak istiyorsanız, "Aklını başına alsın" diye kafasına bir tekme de siz vurup büsbütün sersem etmeye çalışmayın. Bu kadar tazyik ve dayak altında kendinden geçmiş, sersem olmuş, havasızlıktan bunalmış, çamur içinde kalmış olan bir halka bir ruh nefh ediniz, bir fikir veriniz ki uyansın da gözü açılsın, ne halde bulunduğunu görebilsin. Ondandır tahkir etmeyin; bilâkis ne kadar zelil olsa da gayret verin ki son bir himmetle kımıldayıp kuvâ-yı perakendesini toplansın, ayağa kalkmaya çalışsın. Asıl yapılacak şey bu-

dur. Milleti kendi hâline bırakmak hiç doğru değildir. Vâkıa o bir büyük kuvvettir. Lâkin onu idare etmeli, zira bir kitle cemaat-ı beşeriyenin –körükörüne icrâ-yı te'sir eden– kuvâ-yı tabiiyeden farkı yoktur. Cemaat bir büyük nehir gibidir, onu kanalize etmeli; böyle bataklık hâlinde kaldıkça mazarratı muhakkaktır. Hem akıllı, dirayetli ve hamiyetli kimseler himmet etmedikçe, milleti ikaz eylemedikçe, ondan mantık da beklememelidir. Zira cemiyet-i beşeriyenin cemaat hâlinde mantığı gayet mantıksızdır ve budalacadır. En mütenâkız şeyleri görür de yine itikadını değiştiremez; tâ ki bir akıllı adam çıkmalı ve 'İşte!' diye hakikati ona parmağıyla gösterip temas ettirmeli.

Roma İmparatorluğu'nun haysiyet-i ahlâkiyesi bir zamanlar o derekelere tenzil etmişti ki mâbedler birer tiyatro, saraylar da birer fuhuşhâne olmuştu. Hattâ rezîle-i nâmdâr İmparatoriçe Messalina kolonilerden hayvanât-ı vahşiiye ile güleştirmek için sirkelere getirtilen üserâ miyânında gözüne kestirdiklerini ayırdıktan mâadâ, sokakta her rastgelip de beğendiği delikanlıları da tayin eder, sonradan taht-ı revânına kendi yanına oturarak o gece keyfine hizmet edecek olan delikanlının kim olduğunu ahâliye teşhir etmekten de utanmaz ve sıkılmazdı.

Zamanın imparatoru olan kocası dahi bunları bilirdi, hattâ pek tabiî görürdü. Çünkü her şeyi yapmak, her aklına geleni icra etmek eski Roma imparator ve imparatoriçelerinin hukûk-ı hükûmrânîlerinden ma'dud idi.

Bu rezaletleri ahaliden bilmedik bir fert yoktu. O zaman kibar kadınların keyfine tahsis olunmuş umumhâneler vardı ki, bunlarda kolonilerden gelen erkek üserâ bulundurulurdu. Bu evlere Roma'nın ev bark sahibi kibar kadınları da devam ederlerdi. Bazı tarihler İmparatoriçe Messalina'nın da çok defalar oradakileri ziyarete tenezzül ettiğini kaydediyorlar!

Pekâlâ, ahali bunların hepsini biliyordu; mâmâfih yine itikadlarında imparator ve imparatoriçe insan neslinden değil, Allah neslindendi. Hâşâ, bizzat Allah'ın yeryüzünde timsâl-i mücessemi idi.

İnsan azıcık düşünürse bu mantıksızlığa karşı hayretler içinde kalmaz mı?

Görüyorsunuz ya, ahali ne kadar mantıksızdır! Onun gözü-nü açmalı, ona nasihat vermeli. Hem felâketini savdıktan sonra değil, felâkete düşer düşmez, sefalet ve felâket altında iken! ‘Bak gördün mü, şu şöyle olsaydı, böyle olmazdı, sen şimdi böyle davranmalısın ki öyle olsun!’ demeli.

Ve bazı anlar vardır ki, en mühim fırsatlar ihzâr eder. Hamiyetli bir adam ahaliye vaaz için o fırsatları hiç kaçırmamalıdır. Çünkü demin işaret ettiğim veçhile eğer ân-ı felâket geçirilir de nasihata kalkışılırsa vicdan-ı halk üzerine pek büyük tesiri olamaz. Zira akl-ı şahsînin hafızası vardır, akl-ı içtimâînin yoktur, her şeyi bir anda unuttur.

Siz bu yaptıklarınızı hakikaten ahali uyansın diye yapıyorsanız, yapmayınız. Çünkü asıl yapacağınız şey tamamen bunun aksidir; benim fikrim, itikadım budur. Mâmâfih konuşuyoruz, laf lâzım ya, bu kadar uyuşuk bir milleti bir anda uyandırmak hiçbirimizin haddi değildir.

Her şey, zamana, muhit ve münâsebâta tâbidir. Vukuât-ı içtimaiyede mu’tâyât-ı muhakkaka yoktur ki kat’î bir hespla istikbal ne gösterecektir taayyün edilebilsin. Bekleyeceğimize, Hak’tan gelene eyvallah! Bizim irâdâtımız hâricinde ve semâ-yı idrâkimiz fevkinde bulunan hâdisâta aklımız eremiyor. Bizi bu hâle getiren kuvve-i kahire her ne ise sahihan ona arz-ı teslimiyetten başka çare yoktur. Ben buralara varınca fatalistim.¹⁴ Fakat biz kendi âlemimizde kimseye fenalık etmeyelim, her işin başı odur. Hem ne olacak, ne olmayacak bizim vazifemiz değil. Biz filozofi yaparız, bizim nazarımızda her şey halli matlûb meseledir, yoksa sopa kavgasına karışmayız. Ben politikacı değilim, bence bunlar mesâil-i ilmiyyeden ma’duddur. Bunlarla işgalim de hemen ancak o nokta-i nazardandır.”

Sözü burada kestimdi. Baktım Ziya Faik Bey beni mütebes-simâne dinliyor, yalnız bu mülâhazatıma cevaben:

“Siz pek iyi adamsınız, pek saf kalplisiniz!” diyerek gülüm-semiştî.

Ben bu “İyi adamsınız!” tabirinin Fransızca “bon homme”,

14 Fataliste (Fr.): Kadere, alinyazısına inanan, kaderci.

yani “bön” ki ahmak demektir, o mânâda kullanıldığını da anlamıştım. Fakat aldırmadımdı. Mâmâfih Ziya Faik Bey’in de ne sebeple mesleğe dahil olduğunu zihnimde zapt ye kaydettim.

O vakitler Zaptiye Nezâreti’nde bilhassa merkeze bağlı olan polis efendilerinin heyeti hakikaten acayıpti. Birçok hafiyeler gördüm ki yalnız saldırma taşımak, semâi kahvelerinde halka kafa tutmak, tahkikat icrası vesilesiyle kâh tulumbacı elbisesi, kâh Lazistan zıpkası, kâh Macar poturu giyip orda burda doluşmak, balozda¹⁵ oyuncu kızlarına ve umumhane kapıcılarına kendilerini saydırmak için nezârete intisap etmişlerdi.

Bunların içlerinde Mülkiye-i Şâhâne’den, Mekteb-i Sultânî’den (hem şahadetnâme ile çıkmış, benim gibi değil) birkaç kişi de bilirim. Hattâ birisi bugün bile ser-komiserdır zannederim. Her ne ise! Bunları tahkikten murad bence şahısları değildir. Bir memleketin asayiş ve inzibatını temin ederek vukuu melhûz olan birçok cinâyâtın önüne sed çekecek o muhterem polis heyetinin İngiltere’de nasıl adamlardan seçilip teşkil edildiğini pek iyi bildiğim için bizde de aynı memurîn sınıfını kıyasen mütalâa etmek istiyordum.

Polisler o kadar bî-garaz, o kadar namuslu, o kadar haysiyetli olmalıdırlar ki onları görür görmez efrâd-ı milletten her kim olursa olsun, gönlünde bu memurlara karşı bir hiss-i itimad, bir hiss-i hürmet, bir hiss-i şükran uyandığını duymalıdır.

Polis, parmağını kaldırır kaldırmaz yüz binlerce halkı olduğu yerde durduracak kuvveti haiz bir memurdur. Hükümetin kudret-i hâkimânesine bir misâl-i müşahhastır. O halde düşünölsün, bu memuriyet-i mübecceleğe şâyân olacak adamların ne kadar namuskâr, ne kadar fedakâr, ne kadar garazsız, hele ne kadar sabûr ve metin olması iktiza eder.

Düşünölsün! İşte ben bunları o zaman olanca ehemmiyetiyle ömrümde ilk defa düşünmüş ve o mülâhazanın tesirâtıyla ne kadar hükemâ-yı siyaset varsa hepsini okumuştum:

15 “Mpalos” (Yun.): Önceleri “balo”yu ifade eden bu söz sonraları aşağılık içkili ve danslı yer karşılığı olarak kullanılmıştır.

Bentham,¹⁶ Spencer,¹⁷ Mill,¹⁸ Holtzendorff, Blonski, daha sâir mütefekkirîn “Hükûmetin başlıca vazifesi polisliktir!” demişlerdi. O anda bu düsturu hatırladım. Holtzendorff *Usûl-i Siyâset* nâm eserinde “Polizei wissenschaft” yani “polis fenni” tâbirini kullanmıştı. O da hatırıma geldi; olanca ciddiyet ve ehemmiyetle bu meseleyi bir daha düşünmüştüm. Ve zaten altında ezildiğim bâr-ı felâkete bu düşünce sıkleti de inzimam ederek beni fena halde yordu.

Ara sıra okuyup vakit geçirmek için Nâzım Paşa’dan müsaade istihsal etmiştim. Heyet-i tahkikiye odasına nakledilen kitaplarımdan bir ikisini almıştım.

Bunlardan birisi şâkird-i hikmeti olduğum Spencer’in *Adalet* nâmındaki eser-i meşhuru, diğeri yine onun *Muharrerât-ı Siyâsiye* nâmında bir cildi, bir de Mill’in *Hürriyete Dâir* nâmıyla yazdığı risaleydi.

Düşüncelerimin verdiği yorgunluk üzerine *Adalet*’i biraz okuyayım, hükûmetin vezâif-i mahsûsasına dair mütalâatı hâvi olan sahifeleri karıştırayım dedim. Bir iki sahife okudum, hiçbir şey anlayamadım. Halbuki o kitabı üç defa okumuştum. Zihnim o kadar muhâkemâttan müteessir olmuş ki, gözlerim kelimeleri okuyor, fakat aklım kat’iyyen okuduğumla meşgul olamıyor, yine İngiltere polisleriyle bizim Zaptiye Nezâreti’nin idaresini mukayese etmekle uğraşıyordum. Kitapları bıraktım, zaten akşam olmuştu. Odanın sağ tarafında mevzû bulunan yırtık ve kirli kanapeme bir uzandım, o halde bir müddet dindlendim. Bir azım yaygara, hem de kadın yaygarası, beni telâşa düşürdü. Dışarıya çıktım, kapının önündeki polis efendilere:

“Kuzum efendim, bu kadın gürültüsü nedir?” dedim.

“Ehemmiyetsiz efendim, bunun altındaki katta şu kahve ocağının hizasında birçok âlüfteler var da birbiriyle kavga ediyorlar!” dedi.

16 Jeremy Bentham (1748-1832). Ahlâk, adalet ve siyasal ekonomi üzerine eserler veren İngiliz filozofu.

17 Herbert Spencer (1820-1903). İngiliz felsefeci ve sosyolog.

18 John Stuart Mill (1806-1873). İngiliz ekonomisti ve *On Liberty*’nin (1859) yazarı.

“Acayip, ses pek yakından geliyor, acaba buradan görülebilir mi?” diye sordum.

Nezâret odasının hemen önünde bir meydancık vardır. Benim odamın ve yâverlerin odasının kapısı o meydancığa nazırdı. Odanın karşısında kahve ocağı ve onun yanında bir pence-re vardı. O pencereyi göstererek:

“İşte şuradan bakınca görürsünüz; hepsi aşağıda!” dedi, odasına çekildi. Ben hasbe’l-merak gidip baktım. Bir sürü âlûf-teler birbirleriyle sövüşüyorlar, bir polis de onları susturmaya çalışıyordu. Hemen her milletten vardı desem caiz.

Bir vakit Fransa’da polis müdürü olup da sonra hâtırâtını yazmış olan Gouronne’un kitaplarını bi’t-tesadûf okumuştum ve pek merakımı mûcib olmuştu. O kadınlar münasebetiyle bu müellifi hatırladım. Âdet, lisan, ırk, cins, din ve mezhep, memleket ihtilâfatına rağmen bu sefileler de her nerede olursa olsun, ne derecelere kadar yek-diğerine benzediklerini idrak edip de hayrette kalmamak mümkün değildir.

Muhît-i mânevînin tesirâtı bazı kere sâir ahvâl-i zurûfu o kadar hükümsüz bırakıyor ki biri dünyanın bir ucunda diğeri de öbür ucunda yaşayan iki kişinin fikri, hiss-i insaniyete karşı nefret ve muhabbeti, hattâ tavır ve edası bile yek-diğerini aynen andırıyor.

İşte Gouronne gibi müelliflerin “pierreuse” dedikleri bu sefileler münakaşalarıyla, kendilerine mahsus olan o edalarla, kullandıkları elfâz ve tâbirât ile o derece Gouronne’un eşhâsını andırıyordu ki, şaşıtm.

Tabîî bu kabilden kimseler görmüştük, fakat sefalet ve zilletin bu derekesine düşüp de yine hayatta, velev pek cüz’î olsun bir zevk, yaşamakta bir fayda bulabilmek, akıllara hayret verecek bir meseledir. “Pesimist”ler¹⁹ bunları görmelidir. Görmelidir ki kendi hislerinin ve o hissiyâtına mebnî olan felsefelerinin ne kadar yanlış olduğu anlaşılır. *Pessimisme* hakikat değil, mizâc-ı sinne tâbi bir histir. O gibi hissiyâtın tettebbuuyla bazı hasta mizaç feylesoflar birtakım ahkâm istinbat etmişler. Bize

19 *Pessimiste* (Fr.): Her işin sonunu kötû gören, kötümser.

o ahkâmı kendi âmâl-i mâneviyeleriyle hem-âhenk bulundukları için ve cihanı da kendi güzellikleriyle görmeye alışmış oldukları için mülâhâzât-ı indiyelerini bir felsefe sistemi diye ortaya atmışlardır. Vâkıa bugün *pessimisme* artık bir sistem olmuş sayılır, fakat bence psikoloji marazının saha-i mahdûdesinde tettebbû edilmesi lâzım gelen bir mesele-i ruhiyedir. O kadar saadet-i hakikiye ile de hiçbir münasebeti yoktur. Orada, burada; köprüde, sokak başlarında sefaletine merhametle yüreğimizin sızladığını hissettiğimiz dilenciler, sakatlar kat'iyen “pesimist” değildirler. Halbuki onlar kadar saadet-i hakikiyeden, hattâ elden, ayaktan, gözden, sıhhatten mahrum kimseler yoktur. Onlar kendi âlemlerinde görölse o kadar memnun, hattâ o kadar yek-diğerine karşı lâtifeci imişler; tahkikat bunu ispat ediyor.

Bunlar o kadar mahrumiyet içinde, bu kadar sefalet içinde neden hayattan şikâyet etmesinler de her türlü esbâb-ı istirahat içinde yaşayan ve dünyada bir insan için mümkün olan vücûh-ı saadetin ekserisine mazhar olmuş terbiyeli, medenî bir genç bunca nimetler içinde kendini bedbaht görüp hayata küssün.

O benim demin gördüğüm sefileler sevmek nedir biliyorlar ve kendileri gibi murdarlar arasında sevicecek akran buluyorlar. Ve gariptir ki gayet hayalperestâne denecek bir aşkla yek-diğerine hiç olmazsa bir müddet için merbut kalıyorlar. Bu kadar murdarlık ve sefalet içinde aşk olur muydu? Olmalı mıydı? Diğer taraftan pek terbiyeli nâzenin birçok kimseler hangi adamı seveceklerinde şaşırıyorlar ve tabiidir ki aşkın mânâ-yı hakîkîsinden gafil bulundukları müddetçe muğfil dahi olurlar. Böyle tatlı bir emelin izmihlâli izzet-i nefislerini de cerihadâr ediyor, dünyaya küstürüyor ve kendileri o zaman dünyayı çirkin, pis, murdar gördükleri için herkesi de indî olan bu hikmet-i hayata inandırmak istiyorlar. İşte en büyük yanlışlık oradadır. Bu mesele hakkında hem tecârib-i şahsiyem, hem de itikadât-ı mukarrerem var ki burada tafsîlen beyan etmek yeri değildir. Fakat şu kadar söyleyeyim ki *pessimisme* hayât-ı beşerin –nâmahdut ve beyhude emellere kapıldığı, vâhî hayâlâta meftun olduğu– devr-i şebâbete mahsus bir haldir ve birkaç türlü ol-

duğunda şüphem yok. Gençliğe mahsus olan bu *pessimisme*'den –ki ben de o devreden geçtim– mâadâ tabîî bir *pessimisme* daha var: Sırf felsefî ve fikrî bir *pessimisme* dahi vardır. Ben-
ce, bulunduğumuz dünyanın hâricine çıkamayacağımız ve iyi
kötü bundan başka da dünyamız olmadığını herkesin kabili-
yet-i fikriyesince nimet-i hayattan hissedâr-ı istifade olabilece-
ğini bir kere teslim ettikten sonra artık bir insan pek *pessimiste*
olamaz. Çünkü tahakkuk etmeyecek emellere hayalhâne-i hatı-
rında vücut veremez. Hayat bahsinde daha pratik olur, her ne
yaparsa azıcık muvaffak olur; çünkü emelleri, ümitleri imkân
dairesinde bulunur. Ve muvaffakiyât-ı müteselsilesi de kendisi-
ni behemehal dünyadan, yaşamaktan memnun eder; insan ya-
şamaktan, dünyadan memnun oldu mu *pessimiste* olamaz. Mâ-
mâfih esasen mizacın, hassasiyet-i asabiye'nin bunda dahilî var-
dır ve onun için meseleyi tettebbû eden psikologlar, “*Pessimis-*
me, gayet hassas, nazik ve medenî adamların maraz-ı mânevîsi-
dir” demişler. Demek ki duygunun ifratı, hâdisât-ı mâneviye-
nin perspektifini²⁰ büyütüyor ve bozuyor. O vakit insan en ba-
yağı, en tabîî vukuâtı büyük bir fenalık, bir cinayet gibi görü-
yor ve o nisbette müteessir oluyor. Diğer taraftan zihni başka
türlü bozulmuş bir adam da hezeyân-ı latîf halinde kendisini
imparator zannediyor ve tekmil prenslerin, kâinatta kendisine
âşık ve meftun olduğunu fark ediyor, gayet bahtiyarâne hislerle
yaşıyor ve kemâl-i fakr u fâka içinde çok yaşıyor.

Bu mesele felsefe sistemi olamaz. Hakikaten dediğim gibi
psikologyâ-yı marazî meselesidir. Bu bîçâre kadınların, cema-
atin yüzü karası olan bu sefilelerin bir müddet rezilâne bir
kavgayla yek-diğerine galiz galiz sövdükten sonra tekrar birbi-
rinden sigara yakıp yine güzel güzel konuştuklarını görünce
şu arzettiğim mülâhazat zihnime tevârüd etmişti. Pencereden
hâlâ aşağı bakıyordum. İçlerinden birisi beni gördü; birtakım
münasebetsiz hitaplara mazhar olmaya başlayınca Zaptiye Ne-
zâreti'nin kahvecisi: “Size söylüyorlar!” dedi.

20 *Perspektive* (Fr.): Bir şeyin manzara-i umumiyesini teşkil eden nisbet-i hende-
siyesi ve nokta-i nazara kıyâsen mekân ile münasebeti, yani uzak yakın; bü-
yük veya küçük görünmesi (Not metne aittir).

Hemen savuştum. Odama gelip bir parça daha düşündüm, frenk gömleğimin kolları nazar-ı dikkatime çarptı; o kadar pis, o kadar murdar olmuştu ki eğer haysiyet-i zâtiyemi o anda düşünmeseydim o kadınlarla bu kadarcık olsun müşâbehetim olması şiddetle yüzümü kızartacaktı. Mâmâfih, yine kendimden pek utandım. Çünkü ben o zamanlar zâtıma mahsus bir kıyafet-i garîbeyle temiz gezerdim. Acayip bir artist şeklinde bir gençtim; bu kadar kirlenecek derece kendimi ihmal etmemekliğim lâzım gelirdi. Demek ki muhitime, yani o murdar yere uyuvermişim. Hemen sinirlendim ve Zaptiye Nezâreti'nden hamama gitmek için müsaade istedim. Cevap çıkmadı, sıkıldım. Etrafımdakiler: "Efendim yarın olsun, ne beis var; zaten geç oldu, paşa hazretleri çok meşguldür!" dediler. Yarını beklemeye mecbur oldum. Ertesi günü bana bir ufak bohça getirdiler. Baktım; içinde yeni çamaşır var.

"Bu nedir ve kim getirdi?" diye sordum.

"Zaptiye Nâzırı paşanın emriyle alındı, sizin içindir. Burada çamaşırınız yok, ne giyersiniz!" dediler.

Nâzım Paşa'nın nezaketine teşekkür ettim ve benim gibi birçok kişiler Hasan Paşa Karakolu'nda, yer altında, hayvan ahırının ittisalindeki odada günde üç kere dayak yeyip ondan sonra istintak için çağırıldıkları halde benim gördüğüm muamele şüphesiz nispeten pek medenî, pek nâzikâneydi. Bundan dolayı talihime şükrettim.

Bugün bir polis refakatiyle Ayasofya Meydanı'ndaki hama gittim, yıkandım, çıktım geldim. Daima etrafımda bulunup da kendileriyle ülfet ettiğim genç zabıtlardan ve nâzır paşanın yâverlerinden bir efendi vardı, ona tesadüf ettim. Beni selâmladıktan sonra: "Artık yakında çıkarsınız!" dedi.

"Hiçbir şeyi merak etmiyorum. Düşünecek kimsem yok. Tebşirâtınıza teşekkür ederim!" diye cevap verdim.

O gün öyle geçti. Ertesi heyet-i tahkikiyeden çağırıldım. Bana hitaben:

"Rıza Bey, kitaplarınızın bir kısmını tevkif etmeğliğimiz için Zaptiye Nâzırı paşa hazretleri emir verdiler, alacağız!" dediler.

"Hepsini terkedebilirim. Paşa hazretlerine arzediniz; yalnız

bir şartla: “Filân ve falan tarihinde Feylesof Rıza isminde birisi Zaptiye’de tevkif olunmuş, mesuliyeti mucip ve tevkifine sebep olan bu kütüphanesini Nezâret kütüphanesine vakfederek gitmiştir.” ibaresiyle bir de ithafnâme yazmak isterim!” dedim.

Paşaya söylemişler, kabul etmemiş.

“Yalnız muzır olanlarını alacağız, o kadar!” diye cevap vermiş.

Ben de bunun üzerine:

“Buyurunuz, hangisini isterseniz alın. Bence muzır kitap yoktur, muzır olan insandır, kitabın ne kabahati var!”

“Medeniyet, insaniyet için en muzır fikirler, en cinayetskârâne teşebbüsler, en âlim ve terbiyeli adamlardan sâdır olmamıştır. Bir faydalı kitap yapmak için çok malûmat ister, çok tetebbû ister. Fakat bir muzır kitap yapmak için o kadar ilme, terbiyeye ihtiyaç yoktur. Husûsâ ki benim kütüphanemi teşkil eden âsâr sırf felsefiyâta, ulûma, fûnûna ve biraz da sanâyi-i nefiseye müteallik muharrerât-ı meşhûredendir. Bende olan kitapların cümlesini Rusya devleti bile men’etmiyor. Bunlar talebenin elinde dolaşıyor!” dedim.

Fakat beyhude söz söylemekte olduğumu o anda anladım. Çünkü yukarıda arzettiğim veçhile maksad, zannımca, vukuat icad etmek, hükûmet-i mecnûneye karşı:

“Bak işte şunu bulduk, bunu tuttuk, şunu da zaptettik. Eğer biz olmasaydık zelzele olacak, dünya yıkılacaktı!” gibi katakullilerle iş becermekti.

Bu nükteyi der-hâtır eder etmez hemen tavır ve edayı değiştirek:

“Mâmafih memleketimizin seviye-i irfanı malûm; bura halkı için filhakika muzır olabilecek belki bazı kitaplar da bende vardır. Herhalde tercüman bey ve zât-ı âlileriniz tahkik buyurun da hangisinin mazarratına hükmederseniz alın zaptedin ve lütfen bendenize de bu gibi âsârın isimlerini veriniz de mazarratlarından haberdar olayım, bir daha onları okumayayım!” dedim. Ve az kaldı gülecektim. Çünkü öyle birkaç çuval kitabı gözden geçirip de muhteviyatını tedkik ederek muzır olup olmadığını anlamak için evvelâ zaman lâzımdı. Ondan mâadâ

yalnız lisan bilmekle bir kitabın mevzuat-ı ilmîsi veya felsefisi kolay kolay anlaşılabilir mi?

Her ilmin kendine mahsus bir lisan-ı ıstılahatı vardır, onu erbâbı anlar. *Mecelle* güya Türkçe yazılmış olduğu halde “Lisanımı bilirim” iddiasında bulunan herkes o kitabı okumakla doğru bir mânâ çıkarabilir mi? İşte burası da hatırıma geldi.

“Efendim, siz muzır olan kitaplarınızı bizzat kendiniz ayırıp bize teslim edin!” dediler.

“Acayip, bendenize nasıl inanırsınız? Beni müttehem edecek kitapları ben size nasıl gösterebilirim. İyi biliyorum ki bu âna kadar çuval dolusu şurada duran bu kitapları okumadınız, zaten okuyamazdınız. Bir kere vakit yok ve mesleğinize müteallik şeyler değil; o halde ben size istediğim şeyleri gösteririm, bazılarını da ketmederim, çünkü yalnız isimlerinden bir şey anlaşılabilir. Bana inanışınıza taaccüb ediyorum!” diye beyân-ı mülâhaza ettim ve biraz güldüm.

Onlar da güldüler ve cevaben:

“Biz sizden eminiz, siz doğru söyler bir adamsınız; hem bunları okumuşsunuzdur, vaad ettikten sonra hangileri muzır ise elbet teslim edersiniz!” dediler. Ve bittabî hakkımdaki itimatlarına çok teşekkür ettim.

Bende cidden muzır kitap sahihan yoktu. Darwin’in²¹, Spencer’in²², Büchner’in²³, Hegel’in²⁴, Aleksandr Bain’in²⁵, Stuart Mill’in²⁶ ve bu gibi adamların kitapları muzır addedilirse o başka. Fakat Büchner’in eserleri her zaman bizde âşikâre satılır, İstanbul kitapçılarının pencerelerinde gelenin geçenin gözüne batacak gibi durur, kimse takayyüd etmezdi. Halbuki bu adam meşhur materyalist bir feylesoftu. Lâkin ben bilirdim ki hükû-

21 Charles Darwin (1809-1882). İngiliz tabiat bilimci.

22 Herbert Spencer (1820-1903). İngiliz felsefecisi ve sosyolog.

23 Ludwig Büchner (1824-1899). Alman filozofu. En tanınmış eserleri arasında yer alan *Kuvvet ve Madde* (1855) ile *Madde ve Ruh* (1876) Türkçeye de çevrilmiştir.

24 Friedrich Hegel (1770-1831). Idealist akımın son ve en büyük temsilcisi olan Alman filozofu.

25 Alexander Bain (1818-1903). İngiliz pozitivist ekolüne bağlı İskoçyalı filozof.

26 John Stuart Mill (1806-1873). İngiliz ekonomisti; *On Liberty*’nin (1859) yazarı.

met-i sâbikanın muzır addettiği kitaplar böyleleri değildir ve böyle kitaplar nazar-ı dikkati celb edip de mutaassıbîn-i halk tarafından oldukça gürültülü bir şikâyetle sebebiyet vermedikçe hükûmet nazarında kat'iyyen hâiz-i ehemmiyet şeyler değildi. Zira eski hükûmetin din ile hakikaten hiçbir rabitası yoktu.

Büchner ve emsâli müelliflerin âsârı pekâlâ her yerde satılırken o hükûmet Kadı İyâz'ın²⁷ ve Seyyid Şerif Cürçânî'nin²⁸ *Şerh-i Mevâkıfı* ve *Delâilü'l-hayrât*²⁹ gibi dua kitaplarını toplatırıp hamam külhanlarında, husûsâ Çemberlitaş Hamamı'nda yaktırır. *Buhârî-i Şerîf*³⁰ nüshalarını da ortadan kaldırıp içinde hoşla gitmeyen ehâdis-i nebeviyeyi tayıydederek yeniden bir *Buhârî* nüshası tertib ettirip Matbaa-i Âmire'sinde bastırarak *Sahih-i Buhârî* nâmıyla tahrif olunmuş bir kitabı mevkî-i tedavüle atardı.

Akâid-i Neseî'nin³¹ Teftazânî³² tarafından şerh olunmuş meşhur ve muteber bir nüshası vardır; onu da hükûmet ortadan kaldırmıştı.

*Mızraklı İlmihal*³³ vardı; her müslüman çocuğu iman ve is-

27 Kadı İyâz (öl. 1149). Mâlikî kadısı, hadis, fıkıh ve dil bilgini.

28 Seyyid Şerif Cürçânî (1340-1413). İslâmî ilimler alanında 14-15. yüzyılın en tanınmış bilginlerinden. En tanınmış eserleri arasında *et-Ta'rifât* yer almaktadır.

29 Şeyh Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî (öl. 1465) tarafından derlenen salâvat mecmuası. *Delâil-i Şerîf* ve *Delâil-i Hayrât* adıyla da tanınmaktadır. Defalarca basılan eserin ayrıca birçok şerhi yapılmıştır.

30 Büyük muhaddis Muhammed b. İsmâil Buhârî'nin, *Kur'an-ı Kerîm*'den sonra en güvenilir kitap kabul edilen *el-Câmiu's-sahîh* adlı eseri. 600.000 hadis arasından seçilerek on altı yılda hazırlanan eser, İslâm dünyasında büyük ilgi görmüş, İstanbul başta olmak üzere çeşitli ülkelerde defalarca basılmıştır.

31 *Akâidü'n-Neseî*, Ebû Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed en-Neseî'nin (öl. 1142) akaide dair Arapça bir risalesidir. Risalede yer alan "İmâmet" bölümü, II. Abdülhamid devrinin sonlarına doğru basılan nüshalardan çıkartılmıştır. Eser bazı Batı dilleriyle birlikte Türkçeye de farklı tarihlerde birkaç defa çevrilmiştir.

32 Sadettin Teftazânî (1322-1389). Tefsir, hadis, kelâm, dil, mantık ve fıkıh konularında kaleme aldığı eserleri asırlar boyunca İslâm medreselerinde ders kitabı olarak okutulan İslâm bilgini.

33 Osmanlı ilmihal geleneğinin ilk örnekleri arasında yer alan anonim bir eserdir. *Miftahü'l-cenne* adıyla da tanınan eserin hangi tarihte ve kimin tarafından kaleme alındığı belirlenememiştir. Oldukça sade bir dili olan eser Osmanlı döneminde defalarca basılmış ve çok okunmuş eserler arasında yer almaktadır.

lâm'ın şartlarını, namazın farz ve sünnetlerini, hulâsa İslâmiyet'in ahkâm ve âzâsını o kitaptan mücmelen öğrenirdi. Hükûmet onu da kaldırmıştı. Hattâ ahkâm-ı İslâmiyet'i câmi olup imâmet, icmâ-ı ümmet gibi mesâil-i mühimme-i İslâmiye'den bahseden bu kütüb-i mühimmeyi tahrif etmesi sebebiyle o maskara hükûmet İngilizlerden tahkirâta hedef olmuştu.

Makâm-ı hilâfeti tenkîden bazı İngiliz gazeteleri birçok şeyler yazmışlardı. Evet bu vukuâtın bir kısmı benim mevkufiyetime takaddüm ettiği için biliyordum. Ve nezaketsiz bir muamele göreydim, ben de nezaketsiz davranarak meselâ hükûmetimiz nazarında *Buhârî-i Şerîf* ve *Delâil-i Şerîf* gibi kitaplar muzır addedilip kaldırıldıktan sonra, "Taaccüb ederim ki benim kütüphanemde muzır addedilecek âsârın intihâbını benim keyif ve zevkime havale ediyorsunuz!" diyebilirdim. Fakat beyhude şiddet göstermeyi öteden beri pek muzır bildiğim için, söylemedim. Lâkin büsbütün bu keyfiyetlerden gafil olmadığımı îmâ suretiyle olsun anlatmak için kırk elli kitap ayırdıktan sonra:

"Buyurunuz, işte bunları muzır addedebilirsiniz. Hikmet ve akâid-i İslâmiye'ye dair kütüphanemde mühim bir eser yoktur. Pederimle kayınpederim Hoca Mustafa Efendi'den bana tefsire, hadise, akaide müteallik birçok kitap miras kaldı.³⁴ Fakat burada değil, Gelibolu'dadır. Mâmâfih size muzır olarak takdim ettiğim bu eserler açıktan açığa Beyoğlu'nda, hattâ Bâbîâli kitapçılarında satılmaktadır. Paşa hazretlerinin kütüphanelerinde de belki bunların pek çoğu mevcuttur. Zira Büchner'in *Kuvvet ve Madde* nâm eser-i ma'rufunu çok defa okumuş oldukları bence sâbittir. Çünkü kendileri geçenlerde söylemişlerdi. Her halde şu takdim ettiklerimden mâadâ muzır addedilebilecek hiçbir şey yoktur!" dedim. Terkettiğim kitapların en meşhurlarını isimleriyle zikredeyim:

Darwin'in *Menşeu'l-ecnâs* nâm eseri, Büchner'in *Kuvvet ve Madde*'si ile başka iki eseri, Spencer'in *Hükûmete Karşı Şahıs*

34 Rıza Tevfik burada bir hâfıza yanlışmasıyla kayınpederinden bahsediyorsa da, o, bu olayların geçtiği sırada henüz bekâr olup hâtırâtın baş tarafında da söylediği gibi Arnavutköyü'nde İsmail Kemal Bey'in evinde bir nevi pansiyoner olarak kalmaktadır.

nâm risalesi, Stuart Mill'in *Hükümet-i Meşruta* nâmındaki büyük eseri ve *Hürriyete Dâir* serlevhasıyla yazdığı mecele.

Lombroso'nun *Cinâyât-ı Siyâsiye ve Câniler ve İnsan-ı Dâhî* unvanlarıyla mâruf kitapları; meşhur sosyalist Emile de Lavelai'nin *Asr-ı Hâzır Sosyalizmi* diye mâruf bir eseri, Holtzen-dorff'un *Usûl-i Siyâset'i*, Kazimirski'nin³⁵ *Kur'ân-ı Kerîm Tercümesi*, Julien Vincent'in *Edyân-ı Hâzıra Tarihi*, Andre Lefebvre'nin *Din* nâm eseri ve *Tarih-i Felsefe'si*, Charles de Turneau'nun *Tekâmül-i Din*, *Tekâmül-i Mülk*, *Tekâmül-i Aile* unvanlarıyla mâruf eserleri, Alfieri'nin *Cebbârlık* nâm eseri, Shakespeare'in³⁶ *Hamlet* ve *Machbet* tiyatrolarının Fransızca tercümele-ri, Victor Hugo'nun³⁷ *Les Orientales* nâm mecmua ve manzu-mâtı ve daha bu gibi sırf felsefî, ilmî ve edebî olan müntehab ve güzel eserlerdi.

Kütüphanemde sahihan başka eserler yoktu, fakat onları okumuyor değildim. Ecnebi dostlarımın delâletiyle bizim memleketimizin ahvâl-i siyasiye ve içtimaiyesine, padişahına, dinine, mezhebine, mevkî-i siyasî ve iktisadiyesine, uygunsuzluklarına, münasebetsizliklerine dair birçok kitaplar, birçok makaleler okumuştum, fakat ihtiyatkârlığı elden bırakmamak için onları başka yerde okur ve okuduğum yerde terkederek yine bir gün gider bıraktığım yerden başlayıp ikmâl ederdim. Lâkin kat'iyyen evime getirmez ve üstümde taşımazdım. Bunun için evimi basıp da kitaplarımı ve muharrerâtımı müsâde-re etseler bile hiçbir şeyden korkum olamazdı. Çünkü böyle kitaplar için artık bugün adamı hiçbir yerde asıp kesmezler.

İşte bu kabilden elli altmış cilt kitap terkettikten sonra bâkî kalan ve odanın köşesinde ve ötesinde berisinde perişan bir halde duran kütüphanemin enkazını yavaş yavaş toplamaya başladım. O sırada elime bir albüm geçti, bu defter birçok me-

35 Albin (Albert) de Biberstein Kazimirski (1808-1887). Polonya asıllı Fransız şartiyatçısı. Eserlerinin en önemlisi *Le Koran*'dır (Paris 1840).

36 William Shakespeare (1564-1616). Ünlü İngiliz oyun yazarı; şair ve modern dramın kurucusu.

37 Victor Hugo (1802-1885). Fransız şairi, romancısı ve oyun yazarı. Aynı zamanda Fransız Romantik akımının öncüsüdür. Tanzimat devri Türk yazarlarını da etkilemiştir.

şâhirin karikatürlerini musavver tuhaf tuhaf resimleri hâvi idi. Meselâ bestekâr-ı şehîr Verdi,³⁸ Prens Napolyon, Kral Humberto, Bismarc³⁹ ve daha sâir bu gibi büyük adamların kromolitografi ile yani renkli basılmış tuhaf tuhaf karikatürlerinden mürekkep bir mecmuadan ibaretti. Son sahifesinde de Midhat Paşa merhumun bir karikütürü vardı. Başında koca püsküllü bir kırmızı fes, elinde alaturka uzun yasemin çubuk, üzerinde bir İstanbulin,⁴⁰ bacağına bacağının üzerine atmış bir büyük kanapeye oturuyor gösterilmişti. Her karikatürün altında da şahsın mahiyet ve hüviyetine münasip İngilizce bir iki tâbir vardı. Midhat Paşa'yı musavver olan sahifenin altında "Turkish Constitution" yani "Türk Meclis-i Mebusânı" diye bir işaret vardı.

Bu karikatür mecmuası benim değil, İsmail Kemal Bey'indi. Biraz bakmak için vak'adan birkaç gün evvel kütüphaneden almış, kendi odama getirmiştim. Orada kalmış, kitaplarımı toplarken onu da beraber alıp getirmişler.

Kimse bu mecmuaya dikkat etmemişti; Hüseyin Dâim Bey'e onu ibrâz ederek:

"Bu resimli kitabı alayım mı?" dedim.

"Al, onu ne yapacağız!" diye cevap verdi.

Ben de bana gösterdikleri emniyetin becâ olduğunu ispat etmek ve ileride bu mecmuanın belki beni tekrar sıkıntıya sokması ihtimaline binâen hazır sırası gelmişken başımdan onu defetmek için Dâim Bey'e hitaben:

"Fakat iyice dikkat buyurdunuz mu? Hele son sahifedeki resmi gördünüz mü? Midhat Paşa'nın karikatürüdür!" deyince akli başından gitti.

"Aman, onu getir bende kalsın!" diyerek aldı. Ben de:

"İşte sizi aldatmadığımı anlıyorsunuz ya!" dedim.

38 Giuseppe Verdi (1813-1901). İtalyan opera ve kilise müziği bestecisi.

39 Prens von Bismarc (1815-1898). Tanınmış Alman devlet adamı ve başbakanı.

40 İstanbul: Sultan Abdülmecid devrinde sivil memurlar için resmî kıyafet olarak kabul edilip Sultan Aziz devrinde de giyilen, içinde kolalı yakalığı bulunan dik ve düz yakalı, göğsü kapalı, boyu redingot gibi diz kapağına kadar inen, yaka altından bele kadar tek sıralı beş-altı düğme ile iliklenerek kapanan ceket.

O sırada ben odama çekilmek üzere iken Nâzım Paşa'nın beni çağırıldığını haber verdiler; gittim. Bu sefer büsbütün iyi kabul etti ve iltifat-kârane bazı sözlerle bir mukaddime yaptıktan sonra benim nâ-hak yere tevkif olunmuş idigimi itiraf etti. Kabiliyâtımdan bahsetti; malûmatımı tebrik etti. Ben bu iltifatlara karşı biraz mütehayyir davranırken hazret-i padişahın benim gibi çalışkan adamlara büyük teveccühü olduğunu ve benden nice nice hizmetler beklenildiğini hayli belîğ bir lisanla anlattı. Ben tabîî teşekkürle mukabele edebiliyordum. Yalnız biraderâne bir ihtarda bulunmak istediğini ilâveten söyledi:

“Siz inşallah büyük adam olursunuz, velinimetimiz efendimize ve hükûmet-i seniyyelerine hidemât-ı meşkûrede bulunursunuz. Çalışın, felsefe kitaplarını okuyun, fakat kendi ilminizde çalışın; âdi adamlarla görüşmeyiniz, onlara böyle şeylerden bahsetmeyiniz, onlar sizin küfvünüz değildir. Bayağı adamlara birtakım hakâyık-ı âliye anlatmak yüzünden sıkıntıya uğradınız, mahbus ve mevkuf oldunuz. Vazgeçiniz, nenize lâzım; hizmet etmek istiyorsanız ben size delâlet edeyim.”

“Şevketli efendimiz artık sizin isminizi biliyor. Terakkî edersiniz ve büyük memuriyetlere geçerek o zaman padişaha, devlete, memlekete lâîk-ı veçhiyle hizmet edersiniz. Bazı muzır kitaplarınızı zaptettiğimi arzettim. Siz ders vererek kazandığınız parayla bu kitapları tedarik ettiğinizi söylemişsiniz; efendimiz, bu yüzden zarar-dide olmanızı arzu buyurmadılar.”

“Bunu alınız!” diyerek bana orada, masa üzerinde dizilmiş bir sıra mecidiye gösterdi, ben tereddüt ettim.

“Alınız, alınız, zaptettiğimiz kitapların esmânıdır!” dedi.

Bunun üzerine teşekkür ettim ve cevaben bir iki söz söylemek mecburiyetini de hisseyledim. Aramızda şöyle bir muhavere cereyan etti:

“Paşa hazretleri, lütfunuza teşekkür ederim ki tahkikât-ı vâkıanızla masumiyetimi meydana çıkardınız. Ben zaten öteden beri devletime ve milletime hizmet etmek arzusuyla çalışıyor ve bunda da ancak vicdanımın emrine ittibâ ediyordum. Neye kabiliyetim varsa o dairede hizmet edeceğimi kemâl-i samimiyetle arzeder ve muvaffakiyetimi de Hak'tan temenni eylerim.

Zaten tabiatımın temâyülâtına biraz da pederimden aldığım terbiye-i ibtidâiyenin tesirâtına mutâvaaten ilim tahsiline ve tettebbuât-ı felsefiyeye büyük bir merakla koyulmuştum. Zannederim ki biraz daha iktisâb-ı kabiliyet ettikten sonra mekteplerde hoca olursam terakkiyât-ı fikriyeye vüs'-i iktidârım derecesinde hizmet edebilirim. Bu hususta, mümkünse, muâvenet-i devletlerini istirham ederim!”

“Hocalık! Ne yapacaksın canım. Siz birkaç lisan biliyorsunuz, tanıdıklarınız pek çok. Herkesle bir râbıta-i ülfet peyda edebilirsiniz. Memleketimizin terakkiyatına rehzen ve saadâtına düşman olan birçok fena adamlar var. En büyük hizmet, en büyük vazife-i cemiyet bunları tahkik edip haber vermek ve habâsetlerine mâni olmaktır, cümlemizin uhdesine terettüb eden vazife-i cemiyet budur.”

Söz buraya gelince biraz ayaklarım suya ermişti. Azıcık düşündüm, sonra şöyle cevap verdim:

“Herkes kabiliyetince hizmet edebilir, bunu pek iyi bilirsiniz. Vâkıa benim birçok yerlere girip çıktığım, birçok kişilerle görüştüğüm malûmdur. Hattâ ehemmiyetli bir adam olmadığım halde Anadolu Müfettişi Müşîr Şakir Paşa gibi, İsmail Kemal Bey ve daha bunlar gibi birçok adamların meclis-i ülfetine dahil olacak kadar itibara mazhar bulunuşum da bence bir muvaffakiyet, hattâ bir şeref sayılabilir. Fakat mülâhaza buyurmalısınız ki, benim bu muvaffakiyetim herkes indinde kazanabildiğim itimat sayesinde mümkün olabilmektedir. Hattâ senelerden beri devam edip samimiye görüştüğüm bir zâtın meselâ ne ile geçindiğini, kime mensup iddiğini, kimle görüştüğünü sormak bile hatırıma gelmemiştir.

“Kimsenin hayât-ı hususiyesine imâle-i nazar ve tecessüs etmediğim için herkesin mazhar-ı itimadı olmuşumdur. Bu vaz' ile tanışıp görüştüğüm birçok kimselere artık şimdiden sonra bir tavr-ı tecessüskârâne ile sualler sorarak benimle alâkası olmayan bazı hususât-ı şahsiyelerine vukuf peyda etmeye kalkışırsam derhal beni daire-i samimiye idhal eden itimat ve emniyetin muzmahil olacağı bedihî ve tabiidir. Böyle olunca bu gibi hususâtta ne kadar hizmetim olabilir, düşününüz. Hem

benim serâir-i hilkati tecessüse pek büyük bir merakım var; tahsil-i ilim ve hikmette de oldukça istidadım var. Ben muvaffak olursam ancak bu yolda olabilirim. Onun için bu uğurda çalışmaya vakf-ı vücud etmişimdir, başka hizmetlere kabiliyetimden o kadar emin değilim!" dedim.

"Söylediklerimi yanlış anlama, iyi düşün; pişman olmayasın. Memlekete yarar bir adam olabilirdin!" dedi ve beni savdı.

Ben geldim, odamda hakikaten düşünmeye başladım, fakat böyle bir hizmet kabul edip edemeyeceğimi değil; Nâzım Paşa'nın nasıl adam olduğunu düşünmeye başladım.

Sergüzeştimin bidâyetinde söylemiş olduğum vech ile ilk gördüğüm zaman bu zâtın hal ve tavrı, çehresi, bende pek iyi bir tesir hâsıl etmişti. Ondan sonra benim hakkımda gösterdiği nâzikâne muamele o hüsn-i tesiri büsbütün arttırmıştı. Çok defalar kendisiyle vâki olan münâsebâtımda hemen birçok mesâil üzerine teâtî-i efkâr etmiştik. Aklını, sür'at-i intikalini beğenmeye muvaffak olamadımdı. Bu adam hakikaten zeki idi. Hattâ eline bir kâğıdı, bir jurnali alır almaz ne fikir ve hisle yazıldığını, ne gibi bir sâika-i menfaat veya garazla ilham olunduğunu bir anda kestirir ve ona göre ve o kadar ehemmiyet verirdi.

Bazı kâğıtlar hakkında daha ciddi muamele eder ve hiç yüzünde bir nevi alâim-i teessür göstermeyerek onları katlar ve gözünün önünde sobaya attırırdı.

Bunlar zannımca kendisine gayr-ı resmî sûrette vârid olan ba's-i evâmir ve tebligât-ı mühimmeydi. Bu adam hakkında o zamana gelinceye kadar birçok şeyler işitmiştim. Safâ-perest, hattâ âdi manâsıyla çapkın olduğunu iddia edenler bu iddiayı te'kid için bazı hikâyecikler de nakledenler kendi lütf-dîdeleri arasında bile mevcuttu. Bu hususta o kadar söz işittim, hikâye dinledim ki ben de bu gibi rivâyâta kemâl-i teslimiyetle inanmaya meyyaldim. Halbuki orada mevkuf bulunduğum müddetçe bir hayli zaman paşanın evinde de bulundum ve günün her saatinde bulundum. O derece meşgul ve mütehâlikâne meşgul idi ki eğlenceye hiçbir vech ile vakti kalmazdı. Hattâ yemeği de gayet acele yer ve yemekte yalnız küçücük bir kadehle iyi bir konyak içerdi.

Bir gün o Mahmutpaşa başında Mühtedî Necib Efendi'nin evinde otururken çağırılmış ve huzuruna çıkmıştım. Öğle yemeğini biraz erkence yiyordu. Zannederim alelacele Mâbeyn'e çıkmaya mecburiyet hissetmişti. O vakit nasıl yemek yediğini ve ne yediğini gördümdü. Her şeye dikkat etmek fıtratımın iktizası olduğu için önündeki zarif küçücük yemek tepsi üzerinde mini mini bir kadehle biraz konyak bulunduğu da sûret-i mahsûsada nazar-ı dikkatimi celbetmişti. Kendisinden ayrıldıktan sonra paşanın âdât-ı hususiyesine dair vicdanımca hâsıl olan merakı teşfiye etmek için bir tavr-ı münasip alarak Hüseyin Dâim Bey'e hitaben:

“Paşa hazretleri sofrada olsun içki içer zannederim!” diyebildim.

İçki içtiğini inkâr etti. “Yalnız yemek üstüne hazım için iyi bir konyak içmek âdetidir!” dedi. Uykusu da rahat değildi. Çünkü birçok defalar gece yarısından sonra alelacele Mâbeyn'e çağırıldığı ve yatağından kalkıp giyinerek derhal araba ile oralara kadar gidip gelmeye mecbur olduğunu birkaç defalar tahkikan işitmiştim. Zaptiye Nezâreti'ndeki odasında yattığı da olurdu. Okuduğu kâğıtların hadd ü hesabı yoktu. Çünkü en beyhude, en âdi jurnallerin bile telâkki edilip görülmesi hasbe'l-vazife mülzemdi.

O halde yine düşündüm, taşındım; bu adam eğlenceye ne zaman vakit buluyor dedim. Meşhur kaymakam Eşref'in paşayı hicven yazdığı mâruf kıt'alar ve isim ve resmiyle bazı münasebetsiz evlerde tanışmış olduğum kimseler hatırımdan geçmekle beraber kat'iyyen inanamayacağım geldi ve bu adamın faaliyet-i hârikulâdesine bir an hayran kalmaktan kendimi alamadım. Bu kadar çalışkan ve zeki adam her nerede olsa bir meslek ittihaz edebilir ve mesleğinde de akranına faik olurdu. Memleketimizde bu kabilden adamlar az da değildi. Meselâ Ziya Faik de zeki bir çocuktu; o halde niçin bunlar memleketin temeddün ve terakkisinde zî-medhal olamıyorlardı? İstanbul'da tahaşşüd eden bunca halk Türkiye'nin ve belki dünyanın her köşesinden oraya toplanmış, en mütecâsir, en müteşebbis adamlardan müteşekkildi.

Bu evsâf-ı ahlâkiye ve akliye Avrupa'da, Amerika'da ve alelumum mütemeddin memleketlerde erbâbını saha-i terakkî-yâtta muvaffakiyete sevkeden kabiliyât-ı mümtâzeden ma'dudur. Meselâ İngiltere'de, Amerika'da milletin terakkîsine, teâlîsine, her vech ile izdiyâd-ı kuvvetine, devletin şevket ve satvetine sebep olanlar başlıca işte böyle zeki, sıhhati yerinde, cesur, müteşebbis, ufak tefek tehlikelerden çekinmez, biraz da şu hayat sahnesinde ömrüyle kumar oynar adamlardır. Alelhusus onların kesretidir. Bu isimlerini zikrettiğim kimselerle birçok tanıdığım emsali, ekser-i vücûhla meselâ Amerikalıların zeki, faal, müteşebbis ve entrikacı mübârizlerine benziyorlar. O halde niçin onlar müterakkî, biz gittikçe düşkün?

İşte bence mesele şu düstur şekline girdikten sonra zihnimde halli matlûb olan mühim muammâ-yı içtimâiyenin mevzuunu teşkil ediyordu. Bir muâdele şekline koyabilmek için tefekkür edip dururken hatırıma birçok şeyler tevârüd etti.

İngiliz feylesofları bu muammayı halletmek için lâzım olan miftâh-ı hakikiyeti bulmuşlar. Bir heyetin mizâc-ı içtimâîsi o cemaati teşkil eden efrâdın muhassala-i emzicesidir. Meselâ evsâf-ı mâlûmesiyle mümtaz olan hakiki bir İngiliz veya bir Amerikalı şahsen mizacı ne ise ale't-takrib ve sübûten İngiliz milletiyle Amerika kavminin mizâc-ı içtimâîleri odur.

Gayret-i milliye, nefsine itimad, çalışkanlık, fikr-i teşebbüs, isabet-i takrir, cesaret, sıhhat, kuvvet ve daha bu gibi evsaf nasıl bir tek adam için kavga-yı hayatta muvaffakiyeti temin edecek esbâb-ı mühimmeden ma'dud ise bir cemaat için de öyledir. Fakat, bir cemaat-i beşeriyeyi teşkil eden efrâdın evvelâ müstakil bir fert olarak, ondan sonra da içinde doğup büyüdüğü ve mensup bulunduğu cemaatin eczâ-yı mütemmimesinden olarak mevki ve haysiyetini nazar-ı tâmla almaktan kat'iyyen gaflet etmemelidir. Zira o iki haysiyetle her ferd-i cemaate iki mühim vazife terettüp ettiği düşünülemez. Bu gafletten de azîm fenalıklar zuhura gelir. "Herkes kendi menâfiini meşrûiyet dairesinde takip etmekte hürdür!" deyip hareket eden bir kimse pek bedihî, pek müesses ve muhakkak bir kanun-ı içtimâînin düsturunu ifade etmiş olur. Fakat iş bu kadarla da bit-

mez ve bitmemelidir. Hele unutmamalıdır ki kavânin-i tabiiyye hiçbir vakit yek-diğerinden müstakil ve mutlak değildirler, bilâkis birbirinin mütemmimidirler. Eğer insanlar infirâden yaşamaya mecbur olsaydılar şu deminki kanun kendilerini saha-i hayatta idare ve tevcihe belki kifâyet edebilirdi. Fakat hal ve keyfiyet öyle değil. Bir cemaat içinde yaşayan kimselerin hayat-ı şahsiye ve içtimaiyelerinin tamamıyeti üzere tekeffül edebilmek için diğer bir kanun olduğunu da unutmamalıdır.

Evet, meşruiyyet dairesinde insan menâfi-i şahsiyesini takip etmelidir. Kendi gibi efrâd-ı cemiyeti doğrudan doğruya veyahut bil-vasıta ızrar ederse meşruiyyet kaydına kat'iyen riayet etmemiş olur; öyle olduğu takdirde de böyle bir adam muzırdır. Hattâ yukarıda saydığımız evsâf-ı mümtâze ve lâzı-meye mâlikiyeti nisbetinde muzır bir canavardır. İşte şimdi meselenin ukdesine gelmiş olduk. Yani bir insan yukarıda zikredilen kabiliyâtı ne suretle isti'mâl etmelidir ki hem kendi müstefid olsun, hem başkaları zarar görmesin; işte halli mat-lûb olan muadele budur. Yoksa akıl, dirâyet, fikr-i teşebbüs ilâ âhir.. gibi kâbiliyât hadd-i zâtında müstahsen şeylerdir, mer-dûd olamaz.

Bu muâdeleyi halleden İngiliz uleması vâzıh ve basit bir cümleyle hakikati göstermişler. İnsan hem-cinslerinin cebinden para kazanmamalıdır. Serâir-i tabiatı tetkik ederek o hazi-neden istifade etmelidir. Bir memleket ki efrâdı yek-diğerini ezip devirmek, cebindekini soymakla yaşar ve zengin olmaya çalışır; o memleket mahv ve münkariz olur, muzmahil olur.

Bir memleket sermaye-i maddî ve mânevîsini tabiî işletmeye sarfeder, o millet büyür, kuvvetli olur, müstefid olur, hâkim olur, bahtiyar olur, zengin olur; silâhla muharebeye hâcet görmeden diğer milletlerin arazisini istilâ eder, onlara tagallüb eder; çünkü efrâdı birbirini yiyen miskin bir millet evvelâ nü-fuşça azalır, sonra derekât-ı sefalet ve zilletin her kademesinden geçerek ine ine esfel-i sâfilîne kadar düşer ve yeryüzünden silinip mahvolur gider. İşte hakikat budur. Ve o anda bazı mü-lâhazât-ı mütekaddime delâletiyle zihni bir muhakeme-i mantikiyenin cereyan-ı tabiîsine kaptırıp da neticede benim de ba-

şımı çarptığım o demir gibi hakikat buydu, bunu müteakip tatbikî bir muhakemeye de giriştim.

Bizim İstanbul halkı zekâ-yı fitrî nokta-i nazarından şüphesiz birçok akvâm-ı mütemeddineye faik görünür. Hele hiç mevzuu olmayan, hiç aslı faslı olmayan tezvirâtı, iftiraları bir hakikat şeklinde gösterip bir jurnal kıyafetine sokabilmek için doksan dokuz dereden su getiren müzevirler ve derras birçok kişilerin bu hususta hiç sermaye olmadan, vak'a olmadan, el-hâsıl hiç yoktan bir sürü münasebetli ve müselsel yalanlar tertip etmekte gösterdikleri zekâveti zannederim dünyada hiçbir millet ibrâz edememiştir. Hattâ Bizantinler bile!

Lâkin şâyân-ı mülâhaza ve te'vil değil midir ki fitraten bu derece zekî olan bu sınıf-ı halk ilim ve fen âleminde beş paralık fayda temin eder bir keşfe muvaffak olamasınlar.

Evet! Evet! Biz müzevirlik hususundaki kurnazlığı mâkul ve makbul bir zekâvet gibi farz ediyoruz; bu noktada yanılıyoruz. Galile,⁴¹ Arşimed,⁴² Newton⁴³ gibi dünyaya şeref ve saadet bahş eden âlimlerin kurnazlık hususunda ne kadar bî-vâye, hattâ ahmak denilecek derecede dalgın oldukları tarihin rivâyetiyle müsbittir. Bentham, Pasteur,⁴⁴ Comte,⁴⁵ hattâ Stuart Mill gibi eâzım-ı insanînin ne kadar safderun, ne kadar kolay aldanır adamlar olduğunu hayat-ı hususiyelerine ait vekâyî gösteriyor. Halbuki medeniyet-i cedîdenin yüzü suyu demek olan bu muhterem adamlar fikirleriyle, tedkikât-ı ilmiye ve hikemiyeleriyle yalnız mensup oldukları millete değil, bütün insaniyete nice nice menfaatler temin etmişler, nice nice hayırlar işlemişler!

Nâzım Paşa, Ziya Faik Bey, Arap İzzet Paşa⁴⁶ ve daha nice emsali sayabileceğimiz o zekî adamların zekâveti ism-i mübec-

41 Galileo Galilei (1564-1642). İtalyan astronomi bilgini ve fizikçisi.

42 Archimedes (M. Ö. 287-212). Yunan matematikçisi.

43 Sir Isaac Newton (1642-1727). İngiliz matematikçi ve fizikçi.

44 Louis Pasteur (1822-1895). Fransız kimyacı ve biyoloji bilgini.

45 Auguste Comte (1798-1857). Fransız filozofu; Pozitivist sistemin kurucusu.

46 İzzet (Holo) Paşa (öl. 1924). II. Abdülhamid'in çok güvendiği, dönemin en tanınmış paşalarından. II. Abdülhamid'in işkencecibaşısı olarak da tanınmaktadır.

cellerini zikrettiğim insaniyet hâdimlerinin saf ve feyyaz dehâlarına nisbetle bağlarda hırsızlık eden zebûn tilkinin kurnazlığı menzilesinde kalır.

Bu âna kadar iftihar edegeldiğimiz, hattâ Avrupa'ya karşı tuttuğumuz meslek-i siyasette de tatbik etmek istediğimiz o kurnazlık politikası netice-i kârda bizi ne derekelere, ne zilletlere, ne haysiyetsizliklere düşürdüğü göz önündedir. Memleketimizin bunca menâbi-i serveti böyle kapalı kutu gibi durup dururken müzevirlik tertip etmekte muvaffakiyet izhâr eder, kurnazlık ibrâz edip de devlet ve millete sadakat göstermiş olmak hizmetine mukabil o menâbi-i servetin, o madenlerin, o ormanların, o teşebbüsât-ı sınıâyenin imtiyazını alıp ecnebilere satan bunca vesâit-i saadet ve servete nâiliyetle beraber yine evinde müthiş endişelerle rahatsız yatan adamların zekâveti benim nazarımda şâyân-ı merhamettir.

Memleketimizin mâbihi'l-hayatı olan ve vücûd-ı beşere nisbetle deverân-ı dem neyse vücûd-ı cemaate nisbetle hakikaten aynı haysiyeti hâiz bulunan deverân-ı ticarîyi ecnebi ellere kaptırıp, hattâ terkedip, biçâre müslüman halkın bir kısm-ı küllisini çiftçilik nâmı altında ebedî bir angaryacılık hâlinde kullanan; diğer bir kısmı müzevirlik ve hafiyelikten başka bir işe istidadı yokmuş dedirtecek derecede zillet-i mânevîye ve maddiye sevkeder bir koca devleti her yüzden tahribe çalışan akıllılarımızın aklına şaşarım.

İngiliz ulemâsı muâsırîninden meşhur Profesör Huxley⁴⁷ kâşif-i şehîr Pasteur'ün insaniyete hizmetinden bahsettiği sıralarda sözü yalnız Fransa'ya temin ettiği menâfi-i maddiye intikal ettirerek diyor ki:

“Fransa'nın 1870 Muharebesi'nde Almanya'ya tazmînât-ı harbiye olarak vermiş olduğu beş milyar frangı Pasteur'ün keşfiyatından mütehassıl faide-i maddiye çoktan tediye etmiş ve belâgan-mâ-belâg ödemiştir.”

Gördünüz mü zekâveti? Pasteur gibi safderun bir adam sırf

47 Huxley, T. H. (1825-1895). Darwin'in evrim teorisinin en önemli savunucularından İngiliz biyoloji bilgini. Felsefede agnosticisme kavramını ilk defa o ortaya atmıştır.

kendi merak-ı cibillisiyle tecessüsâta koyulur, fakat komşusunun evini, yahut postadan aldığı mektubu tecessüse değil.

Fi'l-i ihtimârın ne gibi şartlarla husûle geldiğini, esbâbını araştırıyor, mikropları keşfediyor, bütün insaniyete azîm bir hayır işlemiş oluyor.

Biraların neden bozulduğunu tettebbû ediyor, ipek böceklerinin hastalıklarını tahkik ediyor. Bütün bu tahkikatının neticesinde muvaffakiyet-i âlimânesinin sınaât-ı memlekete ve dolayısıyla ticaret-i insaniyete faide-i maddiyesi milyonlara bâliğ oluyor. Yalnız sirke yapmakta gayet ucuz bir tarz göstermiş olması memleketine yüz binlerce lira kazandırıyor. Sonra bizim memleketimiz gibi bir cihân-ı servet değer bir hazine üzerinde miskin miskin oturan müdebbirân-ı umûr-ı devlet ahalinin cebindeki parayı taramakla milletin terakkisine hizmet etmek iddiasında bulunuyorlar. Bastıkları yeri biraz kazımak, memleketin en feyyaz ovalarını sıtmalı bir bataklık hâline getiren nehirleri, dereleri cedvellerle biraz tanzim etmek milyonlarca vâridat getirebilecek iken istikraz nâmıyla Tramvay şirketinden, Rejî'den, Şimendifer kumpanyalarından birkaç bin lira dilenmekle beceriklik ispat etmiş oluyorlar. Karşılık göstermek lâzım gelince un çuvalı gibi silke silke tozunu bitiremedikleri zavallı sefil milletin sırtına yükletmekten başka bir çare düşünemiyorlar. Âkıbet bir iki pul icad ediyorlar. Mülâhaza etmiyorlar ki takati tükenmiş bir milletin cebinden çıkacak olan o pul zaten durgun olan bir muamele-i ticariyeyi bütün bütün tatile sebep olacak veyahut bitmez tükenmez, müselsel muamelât-ı kırtasiyeden dolayı hakkını talep etmekten ürküp dâvâsından geçen bir milletin bütün bütün izmihlâlini mücip olacak surette hukûk-ı şahsiyeye bir darbe vuracak ve dolayısıyla hukûk-ı umumiye de berbat ve muzmahil olacaktır.

Ben isterdim ki böyle koskoca bir memleketin idare-i umûrunu yed'i kifâyetine alacak kadar kurnazlık göstermiş olan o adamlar puldan ve fazla vergiden mâadâ beş paralık bir çare icad etmiş bulunsunlar da millet ve devlete etmiş oldukları hizmeti ben de burada yâd edeyim. Fakat, heyhat!

Ben kendi kendime bu mülâhazata koyularak bir müddet

dalgın kaldıktan sonra kendime geldim; zaten artık misafirliği-
min nihayet bulmuş olduğu da bana resmen tebliğ ve tefhim
edilmişti. Pek rahat yaşayamadığımı tecrübelerimle öğrenmiş
olduğum bu misafirhaneden hele kurtulmuştum; fakat nereye
gideceğimi bilmiyordum. Husûsâ ki akşam üzeri kitaplarımın
bana terkedilen kısmını da kaldırıp sellemehü's-selâm birinin
evine çökemezdim. Bittabî şu düşünceler zihnimi biraz sıkın-
tıya ilkâ etti. Keşke bu gece de mahbus olsaydım da yarın sa-
bah çıksaydım gibi bir temenni bile gönlümde peyda olmuştu.
Mâmâfih bir dar yerde kerhen ikamete mecbur tutulan bir
kimsenin o muzîk ızdırabdan bir an evvel kurtulup da hattâ
bir samanlıkta yatmaya ne derecelerde hâhişger ve sokaklara
ne kadar hasretkeş olduğunu benim gibi misafirlikte vakit ge-
çirmiş olanlar hakkıyla bilse gerektir!.. Binaenaleyh bir yer bu-
labilmek endişesine karşı misafirhâne-i mezkûrun vicdanıma
verdiği ducret, galebe çaldı. “Adam sen de! Elbet eski dostlar-
dan, arkadaşlardan birinin evinde bu geceyi geçiririm!” diye-
rek mütevekkilen-alallah harmanımı sırtladım, Zaptiye Nezâ-
reti'nin merdivenlerini yavaş yavaş inerek kapıdan dışarıya
çıktım. Fakat bir müddet —o pek sevdiğim— Ayasofya Meyda-
nı'nda gezdikten sonra yorulduğumu hissettim, hamallar kah-
vesinden birine oturdum; bir kahve içtim ve aynı zamanda da-
hi geceyi geçirecek bir yer bulmak için zihnimde arkadaşları-
mın ve dostlarımın listesini yokluyordum. Birçok kişiler hatı-
rına geldi; bunlardan kısm-ı küllîsi temiz evlerde oturur ve
rahat yaşar adamlardandı. Oralara gitmek için gönlümde bir
isteksizlik hissediyor ve fakat esbâbını anlayamıyordum. Bu-
günkü muhakememe göre hükmetmek lâzım gelirse “izzet-i
nefs mâni olmuş olsa gerektir” demeye meyyalim. Çünkü üs-
tüm başım perişan, kirli ve murdardı. Ben ise o zamana kadar
temiz gezmeye alışmış ve hattâ sırf kendime mahsus bir tarz-ı
telebbüs ile bir nevi “garip şıklık” bile icad etmiş bir adam-
dım. Bi'l-iltizam harâbâtî gezdiğim olurdu; fakat o kıyafeti de
hususî bir üslûba koyar, bir müddet de öyle gezerdim.

Düşündüm, hayli düşündüm. Hatırıma gelen arkadaşların
hiçbirini ziyaret etmeye gözüm kıyamıyordu. Böyle mâneviyâ-

tımın tezebzübü hâlinde cüz'î bir müddet yeis geçirdikten sonra birdenbire bir keşf-i mühim gönlüme ferah-bahş oldu. Galata'da Limon Iskelesi'ne yakın bir yerde hususi ve küçük bir birahane bilirdim; Salikalodönr isminde bir Avusturyalı kızın idaresindeydi. Ben talebe iken, hususiyle tam manâsıyla *étudiant*⁴⁸ iken ekser geceler oraya düşer, sabaha kadar punç⁴⁹ içerdim. Numûne-i Terakki müdürü Nâdir Bey'i de çok defalar orada görürdüm; daha birçok kimselere de rastgeldiğim olurdu. İşte hapishaneden ilk çıktığım gece oraya gitmek ve vaktimi orada geçirmek arzusu gönlüme mülhem olunca fevka'l-had memnun oldum. Sebebini de arz etmek isterim; çünkü sergüzeşt-i hayatımın bazı nıkât-ı mübhemesini tenvir etmiş olacağım. "İnsan mâni olunduğu şeylere harîs olur" derler; bu pek mücerreb bir hakikat-ı ruhiyedir, tabîî biz de talebeden iken en ziyade memnû olan efkâr-ı siyasiye ve itikadât-ı felsefiyeye harîs idik. Hattâ resmî programın zihnî şâkirdânı örümcek ağına sardırmak için mürettep bir skolastik ulûmu listesi olduğuna o derece kanaat-i vicdaniye hâsıl etmiştim ki ders kitapları olmak üzere bize münhasıran teklif edilen âsârın hiçbirine itimat edilmez ve daima Avrupa darülfünunlarının en müfrit, en serbest ulemâsından olmakla müteârif bazı meşâhirin müellefâtını intihap ve tercih ederdim.

Yalnız fûn-ı tabîîyeye münhasır kalsa zararı yok!.. Fakat ulûm-ı servet ve sâir ulûm-ı içtimâîye için de behemehal klasik ulemânın daire-i temayüzü hâricinde birçok hükemâ ve muharrirînin efkârını tanımak, tenkidâtının ne gibi esaslara müstenid olduğunu bilmek isterdim. Lâzım gelen kitapları bilvâsıta getirtmek zor değildi.

Ecnebilerden dostlarım vardı. Binaenaleyh okuyacak muzır kitaplar nâdir değildi, fakat her şeyin bir zevki var ya?.. Ben de o gibi âsâr-ı muzır rayı behemehal meyhane bucaklarında, tavani han odası gibi kemerli küçük birahanelerde okumayı itiyat etmiştim. İtiraf ederim ki, bunda tarifi nâ-kabil bir zevk-i ihti-

48 Yüksek tahsil öğrencisi.

49 Punch (İng.): Rom veya konyak karıştırılmış sıcak limonata veya çay.

lâl-perverâne vardır. Hem, mukteziyât-ı hayatiyenin mânâ-yı hakikatini hissederek kendi mâneviyâtı içinde olanca şiddeti ile yaşayan bir adam, kimlerin daire-i mâneviyetine girip de ruhlarıyla bir meyelân-ı şedîde tutulursa, kurtulamaz. Fikren, hissen kuvvetli olan meşâhirin genç ruhlar üzerine hâsıl ettiği bu tesir-i heyecan-bahşâ bir nevi manyetizma olsa gerektir. İşte ben dahi o zamanlar yirmi beş yaşlarında, kaviyyü'l-bünye ve fakat her türlü heyecana fart-ı kabiliyet ile meftûr bir genç idim. Fazla olarak azıcık artistlik istidadı ile de yaratılmış idim. Hamallar kahvesinde oturacak olsam, onlar gibi düşünmeye, onlar gibi hissetmeye, onlar gibi lâkırdı etmeye merak ederdim.⁵⁰

Fransa İhtilâl-i Kebîri Tarihi'ni tettebbû etmek için, kitabı forma forma yırtar, cebime sokar, behemehal Marat'ın ilticâgâhı olan izbe, karanlık, küçük meyhaneler arardım; ve ancak o gibi yerlerde tatlı tatlı okurdum; hattâ o ihtilâlcilerin hayatını tekrar yaşıyormuş gibi kendimde türlü türlü heyecanlar hissederdim. Bittabî böyle bir "kâinat-ı mâneviye" içinde yaşadıkça kıyafeten dahi "başkalaşmak" ve "onlara" benzemek daha muvâfık olur. Benim de ekseriya türlü türlü garâbetler arzedensülûb-ı kıyafetimin esbâb-ı hafiyye ve mâneviyesi bu gibi şeylerdi. O zaman her tavırda, her kıyafette aldırılmış olduğum fotoğraflara şimdi baktıkça heyecanlı ruhumun ne gibi edvâr-ı mâneviyeden geçip ne türlü âlemlerde yaşamış, tecrübe görmüş olduğunu bir kitâb-ı sergüzeşt okur gibi okuyorum. Bu tecrübelerimden memleketimi ve rûh-ı cemaati ne kadar yakından tettebbû etmiş olduğum ve bu psikolojik tecrübelerimden şu son inkılâbımızda ne büyük bir hisse-i istifade çıkara bildiğim bilâhare anlaşılabilecektir.

İşte, ihtilâlciliği bilfiil tettebbû etmekle beraber nazariyatını da kitaplardan iktibas edegeldiğim ahkâm ile ikmâl ve ıslaha çalıştığım zamanlarda ekseriya Salika'nın birahanesi gibi hücre köşelere gider, vakit geçirirdim; ve hem çok okur, hem de çok içerdim.

Oralara gittiğim zamanlar, harâbâtî bir kıyafetle görünmek için, icabınca giyinirdim. Yakası düşük bir tenis gömleği, âdi

50 Rıza Tevfik'in hamallarla münasebeti hakkında bk. Halide Edib Adivar, *Mor Salkımlı Ev*, İstanbul 1996, s. 148-149.

İtalyan artistlerinin taktığı gibi, serbest bağlanmış bir boyunbağı, İspanyol külhanbeylerinin üslûbunca bir kırmızı kuşak, bir de zarif küçük bıçak, hepsinin üzerinde dahi, mâhûd harmânî bulunurdu. Bu kıyafetle omuzlarıma kadar dökülen intizamsız saçlarla bu karanlık birahaneye girip bir köşede oturur ve ceke-
tin cebinden bir frenk çubuğu ve âdi bir gazeteye biraz *Cavendish* (İngiliz tütün) çıkararak evvelâ bıçakla o çubuğu temizler ve şimendifer makinistlerine mahsus bir tavr-ı müstesna ile tütünü doldurduktan sonra, meş'aleye benzer (mutlaka öyle olmak kaidedendir!) bir büyük kibritle yakar, keyfime bakardım. Beni bu hal ile görenler, ya Korsika haydutlarından, ya İspanyol korsanlarından zannetseler yeri vardı. İşte o hal ve kıyafetle yarım okkalık bir punç kadehinin önünde bazan Karl Marx'ın,⁵¹ Proudhon'un,⁵² Bacon'ın⁵³ tercüme-i hallerini, eserlerini okur, gâhîce de menâkıbılarını hâkî bazı küçük kitaplar mütalâa ederdim. Hattâ oralarda, o kıyafette bazı şiirler dahi yazmışımdır ki bugün bile şiddet-i ifadesi âsâbımın sükûnetini ihlâl edebilir. Bu adamların zehirli ruhundan o şiirlerde bir nefha-i semdâr vardır. Şimdi bir misâlini arzedeceğim ki bütün arkadaşlarım nazarında mazhar-ı teveccüh olmuş bir şi'r-i şedîdü'l-meâldir.

*Çok bekledim gidenleri ümmîd ü ye's ile
Vâ-hasretâ ki olmadı imkânı avdetin;
Oldukça yâd-ı handesi hûzn-âver-i hayâl
Hâlâ nazar-gehimdeki sâkit hayaletin
Nevmîdî-i firâk ile çeşmân-ı iştiyâk
Giryân olur cemâline didâr-ı vuslatın
Fânî için bu nâle-i mâtem tehî değil
Bir başka tarz-ı cilvesidir hiss-i hasretin*

51 Karl Marx (1818-1883). Alman siyaset adamı, filozof ve iktisatçı. En ünlü eseri, bütûn dünyayı etkileyen *Das Kapital*'dir (1867).

52 Pierre Joseph Proudhon (1809-1865). Fransız sosyalist, siyaset ve ekonomi yazarı.

53 Roger Bacon (1214-1294). İngiliz filozofu ve bilgini. Denemeleri, *Bütün Denemeler* (çev. Akşit Göktürk, İstanbul 1974) adıyla Türkçeye de çevrilmiştir.

İnsanların hayâline dehşet veren memât
Ma'nalı bir tebessümüdür sermediyyetin.
İnsan yok olsa derk edemez bir teessürü
Varlıktır ah bâisi her bir musîbetin.

Vermez hayâl-i bâtilı vicdâna tesliyet
Reyb ü zunûn içinde kalan bir cehâletin
Lâzım mı zehr-i hand ile aldatma nefsin
Muğberse dâima yüzü gülmez hakikatin*
Ben ağlarım da istemem imkân-ı tesliyet
Şirin gelir bu hâli bana derd ü mihnetin
Sen hande et fenâsına dünyada her şeyin
Bil ki bekâsı yok şu gumûm u meserretin
Cebhemde aks-i hüznü durur igbirâr ile
Mir'atıdır kederli yüzüm âdemiyyetin.
Fi'linde ıztırârdır insân-ı âsimin
Meydan veren vukûuna her bir fezahâtin
Olmuş bu ihtiyaç ile insan-ı bi-günah
Bâzîçe-i sefaleti hükm-i meşiiyyetin
Ahkâm-ı adl ü hakk-ı beşer hep bahânedir
Âra-yı hâkimânesidir ekseriyyetin
Hak gâlibin bu ma'reke-i cidd ü rezimde
Ahkâm-ı adl ü dâdi bu, zâlim adaletini!
Tenperverân-ı ayş u safânın hukuk u zevk
Mahrûmdur esâfili bîçâre ümmetin
Bir kerre bak şu keşmekeş-i bi-nihâyete
Gör çehre-i hazînini fakr u zaruretin
Seyr et bu ceng ü câu, akan seyl-i müdhişi
Gûş et enîn ü âhını sulh u saâdetin,
Göster ki hangi lahzasıdır bâis-i safâ
Her ânı bir cinâyet olan bu kıyâmetin.⁵⁴

(*) "Pür-igbirârdır yüzü gülmez hakikatin." (Abdülhak Hâmit Tarhan, *Bütün Şiirleri-2: Makber, Ölü, Hacı, Baladan Bir Ses*, haz. İnci Enginün, İstanbul (1982, s. 172).

54 Rıza Tevfik, "İnfîâl-Varlık" adlı bu manzumesinin tamamını daha sonra bütün şiirlerini bir araya getirdiği *Serâb-ı Ömrüm*'e de almış ve şöyle bir açıklama

İşte mukaddimesinden ve orta yerinden sırf feylesofâne bazı mülâhazâtı nâtık beyitlerini çıkarıp da asıl makama münasebeti olanları arzettiğim şu manzume o harâbâtî, karanlık, sefil, küçük birahanelerde yazılmış, bir taraftan Karl Marx, diğer taraftan Schopenhauer⁵⁵ ve Lord Byron⁵⁶ gibi muharrirleri okuyup bir litre romlu⁵⁷ çay karşısında bir hayli müddet derin derin düşünüp zehirli bir tütün içtikten sonra yazılmış şiirlerden biridir. Âsâr-ı kalemîyemden böyleleri pek az değildir. Ve onlardan intişâr eden bûy-ı hâr-ı mesmûm nazar-ı dikkate alınırsa cümlesinin o devre-i hayatıma aidiyetiyle beraber ne gibi ahvâl-i mânevîye ve içtimâiye tesiri tahtında tecellî-pezîr olmuş bulundukları da anlaşılır. Görülüyor ki mizacımın her zaman saffet-i müm-tâzesi olan şen ve şuh-meşreplik ömrümün en genç ve kuvvetli zamanında gayet *pessimiste* yani bedbinâne bazı hissiyâtın vicdanımda dalgalar, fırtınalar îkâ etmesine mâni olamamış. Ahvâl ve zurûfun mizac-ı fitrîye zaman zaman galebe ettiğine bu bir misâl-i vâzıh ve ma'nîdârdır. *Pessimisme* gençlik maraz-ı mânevîsidir demişler. Zannederim dünyada tahakkuku gayr-ı kabil ve hiç olmazsa pek zor birtakım âmâlin, hayalî ümitlerin devre-i tevellüdû olan gençlikte hissiyâtın fart-ı şiddetiyle beraber in-fiâlât-ı nefsâniyenin de serî olması sebebiyle birçok sevgili ümitlerin boşa çıktığı nazar-ı dikkatten dûr tutulmazsa o iddianın hayliden hayli doğru olduğu teslim olunabilir. İnsan yirmi, yirmi beş yaşında bulunup da biraz da bu sefil, bu bîçâre insaniyeti her emelinde me'yus ve münkesir bırakan icâbât ve mukadderâtı tettebbû eder ve biraz da kendisinde ulûvv-i cenâb gö-

koymuştur: "Bu şiiri hakikaten hayatımdan bezmiş olduğum bir zamanda yazmıştım; o zamandan beri de hiç kimse görmemiş ve basılmamıştı..." (bk. *Serâb-ı Ömrüm*, İstanbul 1949, s. 233-235).

55 Arthur Schopenhauer (1788-1860). Alman filozofu. Üslûbu ve sanat anlayışı ile Wagner, Nietzsche, T. Mann ve A. Gide'i etkilemiştir. Eserlerinden biri *Aşkın Metafizigi* adıyla Selâhattin Hilâv tarafından dilimize de çevrilmiştir (1963).

56 Lord Byron (1788-1824). Ünlü İngiliz şairi. 1822'de Osmanlılara isyan eden Yunanlılarla birlikte savaşmak üzere İtalya'dan ayrılıp Yunanistan'a gelmiş, yakalandığı bir hastalık sonucu iki yıl sonra ölmüştür.

57 Rum (İng.): Şeker kamışı ile çavdardan çekilme içki.

rürse, azmine bir mâni tasavvur edemediğinden midir nedir, birdenbire dünyayı ıslaha ve tabiat-ı eşyayı değiştirmeye kalkışır. Bizim için bukalemun-renk olan bu hayatın bir mânâsı da budur. Bircümle benî-beşerin ahvâl-i rûhiyesine aidiyeti olan bu tafsilatı iltizâmen burada bast ediyorum; çünkü hayatıma sıkı sıkıya taallûku vardır. Çünkü, büsbütün kabahatsiz değildim ve başlıca kabahatim de işte vicdanımın şu hali idi.

Vicdan-ı beşerin cerîhalarını az çok yakından seyretmiş ve öğrenmekle beraber o hâle karşı büyük bir merhamet hissedegelmiştim. Lâkin bunların hayat-ı içtimâiye ve şahsiye mukteziyâtından olduğunu, varlığımızın lâzım-ı gayr-ı müfârıkı bulunduğunu düşünecek kadar safâ-yı hatır ve sükûnet bulamamıştım. En kötü cehil bu imiş. Lâkin benim genç ruhumun hassasiyetine mâlik birçok kimselerin aynı ahvâl ve zurûf içinde, aynı tesirât altında, aynı tecrübelerle, aynı hakâyık-ı fecîaya muttali olduktan sonra baygınlık getirdiklerini, müteneffir ve me'yus olduklarını birçok emsâliyle bilirim. Ben de müteneffir olmuştum; fakat her sözünden, her hareketimden kemâl-i vuzuh ile anlaşılabilir ki kat'iyen bu hususta me'yus olmamıştım ve hâlâ da olmadım. Bir insan bir şeyde me'yus olmazsa kendisince o hususta bir ümid-i hüsn bâkîdir demektir. Böyle bir güzel ümid pîşgâh-ı azminde handezâ-yı tesliyet oldukça o adamın saha-i faaliyet ve icraatı elbette daralmamıştır, irâdeti elbette dûcâr-ı zaaf olmamıştır. Fakat herkes bilir ki ümid *pessimisme*'in değil *optimisme*'in semere-i galibiyetidir. Görülüyor ki en *pessimiste* zamanlarda bile ye's-i küllî bir kâbus-ı ızdırab gibi insanın vicdanına çökmedikçe bir adam hiç olmazsa istikbal için ihtimal dairesinde olsun *optimiste* oluyor. Hem bilmeden, haberdar olmadan öyle oluyor. Bereket versin nisyân en büyük felâketleri, en zevâl-nâ-pezîr yâdları bile safha-i hayattan silip mâzîlere sürükleyen nisyân imdada yetişiyor ve *pessimisme*'i de şiddetinde tahfif ediyor.

Evet, herkesin öldüğünü, herkesin öleceğini, herkes hakkındaki tecrübe-i bedîhiye ve kat'iyemizle ra'nâ bildiğimiz halde, hiç ölmeyecekmişiz gibi yaşayıp gidiyoruz ve hayatın bizi bir an durup dinlendirmeyen cereyân-ı serî'ine kapılıp gidiyoruz. Mâdem ki ruhumuzu cerihadâr eden âni ve büyük felâ-

ketler bile etrafımızla alâkadan bizi men' ve fekk edemiyor, mâdem ki ekseriyetle öyle zamanlarda bile insanlar yaşıyor, yiyor, içiyor; demek ki *optimisme* tabiidir ve haktır. İşte ben hayli haksız sitemlere hedef olarak ömrümün en güzel devre-i şebâbını az çok *pessimistçe* geçirdiğim halde bugün böyle düşünüyorum. Ve herkes emin olmalıdır ki, gerek o zamanki bedbinâne düşüncelerim, gerek bugün lâkayd tebessümlerle çehremde aks-i tesirini izhâr eden tesliyet-perverâne düşüncelerim öyle hücrâ köşelerde vicdanımla yalnız kaldığım zamanlarda peyda olmuş musafahât-ı sahihiyedendir.

İşte o akşam da hatırıma gelen birçok arkadaşlarımdan hiç birinin evine misafir olmak istemedimdi. İstedim ki bir yerde yalnız kalayım ve vicdanımı söyleterek geçirmiş olduğu tecârib-i hayatiyeden bir hisse-i ibret alayım, bir hande-i tesliyet göreyim; o zaman kat'iyen azmettim, kalktım Salika'nın birahanesine gittim; saat bir buçuğu geçmişti zannederim. Limon İskeleyi taraflarında birçok bakkallar, büyük küçük birçok meyhaneler vardır ki oralarda gümüş balığı ve ciğer tavası, yumurta ve çiros salatası piyas miyas tertip ederler ve akşamcılarca adamakıllı oturup da yemek yemek kanun-ı muâşerete mugâyir görüldüğünden, birçok rakı ile biraz da meze tedari kiyle kifâf-ı nefis etmek âdetidir. Zâhiren birbirine benzemekle beraber aynı maişeti takip eden ora halkının hây-ı hûy-ı muhâveresi içine düşüp de kendi derdini düşünmek pek zordur sandım. Bunu da tecrübelerimle bilirdim. Onun için öyle bir yerde ben de adamakıllı içip yalancıkta yemek yemek istedim. Bir dar sokak içinde meyhanenin birine girdim. Biraz ciğer kızartması, biraz da salatayla rakı ısmarladım. Fakat ikinci kadehte rahatsız olduğumu hissettim, başıma da kan hücum etmişti; o gece yemekten nasibim bu kadarcıktan ibaret kaldı. Kalktım, defoldum ve küçük birahaneye girdim. Benim gaybûbetimden beri masalar biraz yenilenmiş, duvara da âdi kromolotigrafilerden⁵⁸ iki tablo asılmıştı.

Birisi İsviçre dağlarından bir manzara, diğeri de ekseriya la-

58 *Chromolithographie* (Fr.): Renkli taş basma sistemi.

tarnaların⁵⁹ üzerinde görülen kız resimlerinden birisiydi. Âdet olduğu üzere romlu bir çay ısmarladım ve o resimleri bir müddet nasb-ı nazar ederek nerede olduğumu ve nereden geldiğimi düşündüm.

Bir müddet orada dalgın dalgın vakit geçirdikten sonra geceyi nasıl geçireceğimi ve nerede yatacağımı kendimce kararlaştırmak hatırıma geldi. Lâkin hiç de uykum yoktu; ihtimal ki asabımın heyecanı bu hâle sebep idi. Sabaha kadar gezmek, Galata sokaklarının geceleyin arzettiği hayat-ı sefilâne menâzırını görmek ve o suretle vaktimi izâa ederek eğlenmek hatırımdan geçti.

Bir de, eski mektep refiklerimden, saf kalpli Şaban Efendi nâmında bir fakir arkadaşım vardı; Fatih'te Akşemseddin Mahallesi'nde otururdu. Oraya gidip ona misafir olmak dahi bir müddet hatırımdan geçti, lâkin ilk tasavvurumu tercih ettim. Çıktım dolaşmaya başladım. Oralarda –bilmem şimdi dahi var mıdır!– o vakitler bir nevi acayip kahveler vardı. Serseri yahut evi, barkı ve parası olmayan birtakım halkın geceyi geçirmek için o kahvehaneler ilticagâh olmuş imiş. Ben de hasbe't-tesadüf o kahvehanelerden birine girdim. Bir kahve ısmarladım. Kıyafetime merakla bakanlar çok oldu; fakat beni bir Türke benzetememiş olmalıdırlar ki yanımda Türkçe: "Bu da bu gece misafir galiba!" dediler. Ben aldırmadım, belli etmedim fakat bu söz merakımı mucip oldu. Epeyce bir müddet oturduktan sonra da pek bir şey anlayamamıştım ve artık çıkıp başka bir yere gidecektim. O sırada kahveci karşı sıra peykesinde uyuklayan bir derbeder herifin yanına vararak elindeki zilli maşayla bir gürültü yaptı ve adamcağızı ürkütüp uyandırdı. Etrafındakiler gülüşüler. Baktım, kahveci bunu bir kaide olmak üzere yapıyor ve kimsenin uyuklamasına müsaade etmiyor. O vakit bunun sebebini yanımdaki adamdan sordum: "Burada her kim isterse gelir bir kahve içer, on para verir oturur, hem sabaha kadar oturur, lâkin uyku yasaktır; canını dişine almalı, sabaha kadar dayanmalı! Eğer kahve pek kalabalık olursa yeni gelen

59 *Latherina* (Müz.): Çevrilen bir kol ile belirli havaları çalar, sırtta taşınır dolap biçiminde çalgı.

müşterilere yer açilsın diye kahveci uyuklayanları arasına tündürür, gezmeye gönderir. Dayanabilirsen meteliğe geceyi geçirsin!” dedi.

Sosyoloji nokta-i nazarından İstanbul’un vesair büyük şehirlerin öyle garip, öyle tuhaf bazı ahvâli vardır ki tettebbûu behemelal lâzımdır. Teessûf ederim ki henüz İstanbul’un her sınıfına mensup olan halkın şerâit-i hayatiye ve sûret-i maişetlerine dair hiçbir ciddi tettebbû vâki olmamıştır. İşte bu kahvehaneler ve onlara benzer pis ve sefil oteller vardır ki bizde *proletariat*⁶⁰ meselesini mülâhaza edip anlamak için en mühim müşâhede tecrübe sahalarıdır. “On parayla geceyi geçirmek, hem yağmur ve rüzgâra karşı mahfuz bulunmak ve tütün dumanı; sefil insanların nefesiyle telvis ve ifsâd olunmuş ılık bir nesîm-i sefalet içinde, rahat geçirmek için vücut bulmuş olan” bu kahvehanelerde ne adamlar var! Neler konuşuyorlar, hayat, maişet; âlem, insaniyet hakkında ne fikirler beyan ediyorlar!.. Âman yârabbi!.. Görülecek, tettebbû olunacak, ciddi, hem pek ciddi telâkki edilecek bir âlem!.. Fakat âkıbet sıkılmıştım. Çıktım; yine tramvay yoluna amûden açılmış olan dar sokaklarda dolaşmaya başladım. Köprü başından Galata’ya giderken sol kola tesadûf eden sokaklardan birine girdim; Voyvoda karakoluna yakın bir yerdeydi, zilli maşa ve darbuka gürültüleri işittim. Oraya gidenlerden birine:

“Birader ağa, burası neresidir?” dedim.

“Arap Yorgi’nin balozu!” dedi. Hemen girdim. Âdeta bir gazino; fakat şato gibi mürtefice bir yer var, orada birtakım kızlar Arapça şarkı okuyorlar. Bir kanunî bir üdî ile beraber iki kişi de onlara sazla, defle iştirak ediyor. Darbuka çalan kadınlar, tabîi rastıklı ve yanakları muntazaman kırmızı boya ile müzeyyen! Âdeta avam kahvehanelerinde resmini gördüğümüz “Deniz kızı” kadar ve onun gibi güzel. Artık burada sabaha kadar oturdum. Alelekser müşteriler Karadeniz gemicileriyle kalafatçı makûlesi adamlar ve bir kısım da İstanbul tulumbacılarından ibaretti.

60 İşçi sınıfı, emekçi.

Şafak atar atmaz oradan çıktım, İstanbul'a müteveccihen ve mütevekkilen yürüdüm. Tavukpazarı'nda mektep arkadaşlarımdan bazı kimselere tesadüf ederim ümidiyle oralara gittim. Mekteb-i Mülkiye arkadaşlarımdan Besim Behçet Efendi'nin odasına gittim, birkaç Arnavut Tıbbiye efendisine rastgeldim, memnun oldum. Bir müddet konuştuktan sonra onlar çıktılar; bir de uyku kestirdim. Zaptiye'de kütüphanemin enkazı duruyordu. Onları almak ve istediğim yere götürmek için müsaadeye mazhar olmuşum. Gittim. Hüseyin Dâim Bey epeyce bir müddet beni beklettikten sonra:

"Bugün çok iş var, yarın geliniz!" dedi. Ben de tabii mutâvat edip döndüm, Zaptiye Nezareti'nden çıktım. O geceyi Üsküdar'da geçirdim. Ertesi gün yine Zaptiye'ye gittim; aynı suretle müracaatlar edip bekledikten sonra üç-beş kitap almaklığım müsaade ettiler; "Ötekilerini de yarın alırsın, biraz sabırlı ol, bunları burada kimse almaz!" dediler. Elhâsıl bu minval üzere bir müddet, beş-on gün gidip geldim. Hattâ bir gün kitaplarımdan bir kısmını bizzat hâmil olduğum halde nezâretin kapısından çıkıyorken Mîzân sahibi Murad Bey'e rastgeldim.⁶¹ Mekteb-i Mülkiye hocamız bulunmuştu; bana teveccühü de vardı. Öteden beri hocalarımız sene nihayetinde nutuk söylemek vazifesini bana havale etmişlerdi. Kolay söz söylemek hususunda biraz istidadım varmış ki, öteden beri mektepte Murad Bey en mühim vekâyi-i tarihiyeyi, meselâ İstanbul fethini bana okutur ve ben hoca kürsüsünde yüksek sesle ve etvâr-ı mahsûsa ile o vukuâtı okurken kendisi de talebe sırasına oturup dinlerdi. Biz o zamanlar bu zâtı efkâr-ı ahrârânenin en belîğ avukatı addeder ve tebcil eylerdik. Hattâ ben Mekteb-i Mülkiye'nin dördüncü sınıfına geçeceğim sene serkeşlik ve efkâr-ı muzırraya inhimak töhmetiyle tardolunmuşum. Bu kaza, hapishaneye girmezden üç sene evvel başıma gelmişti. Talebenin iltiması üzerine Murad Bey beni himâyetine almış ve tekrar mektebe kabul olunmaklığım için bir müddet de çalış-

61 Mizancı Murad (1854-1917). Gazeteci, edebiyatçı, tarihçi. Bir ara Jön Türklerin liderliğini de yapmıştır (Daha geniş bilgi için bk. Birol Emil, *Mizancı Murad Bey-Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1979).

miş iken mümkün olmıyordu. Ondan me'yus olarak Tıbbiye'ye intisap etmiştım ve yalnız idareye karşı su-i teveccüh kazanmış bulunduğumdan, eski hocalarımın hüsn-i nazarından kat'iyyen mahrum olmamıştım. İşte demin arzettiğim vech ile o zaman Murad Bey'e Zaptiye Nezâreti kapısında kitaplarımı götürürken tesadüf etmişim. Beni selâmladı: "Geçmiş olsun!" dedi. Sonra:

"Nâzım Paşa'ya evvelisi gün tesadüf ettim, sizden bahsettim. Ve istidadınızı methediyordu. Ben sizin hocanız olmak münasebetiyle tabiat ve mizac-ı istidadınızı bildiğim için bazı şeyler söyledim. Hakkınızda izahat-ı lâzıme verdim!" dedi. Çehresinde eser-i teveccüh ve hulûs gördüğümü pek iyi hatırlıyorum; teşekkür ettim. Ayrıldık, meseleye o kadar ehemmiyet de vermedim. Lâkin bilâhare dostlarımdan, hem de Saray'da kitâbetle muvazzaf bir iki mektep arkadaşlarımdan aldığım mâlûmât-ı tafsîliye göre Nâzım Paşa'nın beni methettiğini ve hükûmete hizmet edebilecek bir "memur" kazandırmak gayretinde bulunmuş olduğunu teferrüs ettim. Zaten yukarıki sahifelerde ber-tafsil hikâye ettiğim vech ile paşa, bizzat bana delâlet edeceğini vaad etmiş ve "devlet ve millete hizmet" etmekliğini teklif eylemişti. Ben de musırın ve nazikâne reddetmişim. Binaenaleyh yine ehemmiyet vermedim, fakat bunda da benim için bir ikinci felâket mukadder imiş.

Nâzır Nâzım Paşa beni ikide birde Zaptiye'ye çağırıp bekletirdi. Görüşüp bazı şeyler söyleyeceğini adamları vasıtasıyla bana tebliğ eder ve fakat meşguliyet-i fevkalâdesini makam-ı mâzerette beyân ederek yine ertesi gününe işi ta'lik ederdi. O sebeple ben de hem haftada lâ-akal dört kere Zaptiye Nezâreti'ne muntazaman gidip gelir ve bundan bir şey anlamazdım.

Bir akşam Şâkir Paşa'yı⁶² ziyaret etmek hatırıma geldi. Bu zat bilâhare Anadolu Müfettiş-i Umumîsi olan Müşîr Şâkir Paşa'dır ki "Midhat Paşa yetiştirmesi" olmak itibarıyla bir "şöhret" de kazanmıştı. Bana teveccühü vardı, evlâtları arkadaşım, dostumdu; kendisi iyi bir adamdı. Lâubali-meşrep, misafirper-

62 Ahmed Şâkir Paşa (1838-1899). II. Abdülhamid devrinde elçilikte ve Anadolu Umum Müfettişliği'nde bulunmuştur.

ver, pek müsrif ve meşreb-i kibarâne göstermeye mâil bir zattı. Bana muamelesi kendi çocuklarına muamelesinden pek farklı değildi. Hattâ dama oyununda epeyce bir maharet iktisab edecek kadar merak etmiş ve mümârese kesbeylemiştim. Paşa, benden biraz daha iyi bilirdi. Ekseriya dama dahi oynardık. Elhâsıl evin çocuğuydum, yabancı değildim. Ben bu itmi'nan ile, kalktım bir gece paşayı ziyarete gittim. O vakit Kabataş'ta bir yalıda ikamet ediyordu. Paşa alekser Beşiktaş Belediye reisi Mustafa Bey'in (Mâbeyinci Ârif Bey'in eniştesi) bugün mebus olan Zehirzâde Ahmed Paşa ve hafiyeliği herkesçe mütevâtir olan birkaç kişiyle daima beraber bulunur; hattâ bu isimlerini saydıklarımın mâadâ öteki züvvâra işaret ederek: "Başka çare yok, padişahı temin ederek rahat yaşamak için bile bile bu adamları meclisimize kabul ediyoruz, efendimizin bize yâdigârlarıdır!" derdi. Mâmâfih epeyce bir zamandan beri ülfete alışmış olduğu için bu adamlardan âkıbet paşa da sıkılmağa başlamıştı. Paşa, kumara müptelâ gibiydi. Fakat o zamanlar bir salonda dört kişi beraber bulunabilmek için kumar vesile ve mecburiyet hükümünü almıştı.

Ben geç vakit paşanın yalisına vâsıl olduğum zaman, hep tanıdığım çehrelere tesadüf etmiştim. Herkes masa başında oturuyor, pokerle meşgul bulunuyordu. Selâm verdim; Şâkir Paşa başını kaldırıp bana baktı ve redd-i selâm etmeyerek yine oyun oynamakla meşgul oldu. Bittabî ötekiler de aynı suretle muamelede bulundular. Ben fena halde bozuldum, hiç olmazsa tatyib-i hatır nezaketi lüzumuna riâyeten: "Gel bakalım, geçmiş olsun!" gibi iki sözle selâmıma cevap verilir zannederdim.

Mâmâfih gördüğüm muameleden dolayı derhal me'yus olur veya hiddet eder adamlardan da değildim. Bunca zamanlar hüsn-i nazar ve teveccühüne mazhar olageldiğin bir adamın, bana evlât muamelesi eden bir zâtın böyle birdenbire tebdil-i tavır etmesini elbette bazı esbâba atf ve isnad etmek lüzumunu hatırlayacak kadar selâmet-i tabiîmi muhafaza etmiştim. Binaenaleyh bozulduğumu sezdirmeyerek bir kenara çekildim, oturdum. Paşazâdelerin süt biraderi veyahut akrabasından biri olmak üzere evin erkânından tanıdığım Tevfik Bey isminde bir

genç zabıt arkadaşımız vardı. İyi bir çocuktur, beni de pek severdi; o geldi yanımdaki sandalyeye oturdu. Ben bir şey sezdim, hemen usul ile kalkıp dışarı salona çıkmak üzere yürüdüm ve biraz sonra bana mülâki olmasını rica eyledim. On dakika sonra o da dışarı geldi. Hakkımda gösterilen bu muamele-i bâridenin esbâbını sordum. “Senin hakkında geçen gün burada sözler geçti; paşa, hapisten kurtulmuş bulunduğu memnun oluyordu, fakat yirmi günden ziyadedir Zaptiye’den çıktığın halde bir kere uğramayışından dolayı canı sıkıldı. O sırada İsmail Kemal Bey (Berat mebusu!) de hazırды ve: “O şimdi Zaptiye Nâzırı Nâzım Paşa’ya çattı, artık buraya gelip de ne yapacak?.. Her gün Zaptiye’ye devam ediyormuş!” dedi. Onun üzerine senin hafiyeliğe başladığına zâhib oldular ve teessüf ettiler. “Bu çocuğu da ifsad ettiler! diye paşa keder etti” diyerek Tefvîk Bey benim hakkımda cereyan eden mübahaseyi bana hulâsaten nakletti. Fena halde müteessir ve mükedder oldum. Evvelâ Nâzım Paşa’nın veyahut Hüseyin Dâim Bey’in beni ikide birde Zaptiye Nezâreti’ne davet etmesinde bir şeytanet mülâhaza ettim. İhtimal ki mübalâğa ediyordum. Fakat kat’iyyen bu alçak ve namussuz hilekârlığa karşı bir “rezalet” çıkarmaya o anda karar verdim. Ondan sonra Şâkir Paşa gibi temiz yürekli bir adamın böyle bir fezâhate kabiliyetime ihtimal vermesi beni mükedder etti. Hele İsmail Kemal Bey gibi beni iyiden iyiye bilir bir adamın böyle bilâ-tahkik suizan etmesine pek canım sıkıldı. Tefvîk Bey’e şu ihbârâtından nâşi çok teşekkür ettim ve hemen oradan çıkıp bir yere gitmek azminde bulundum; fakat iki kuruştan ziyade param yoktu; akşam yemeğini yemek için de bu kadarı kifayet etmezdi. Pek samimi dostum olduğu için Tefvîk’ten biraz para istedim. “Kumarda kaybettim ve yanımda yirmi yirmi beş kuruş vardır sanırım; her ne varsa al, lâkin kifayet etmez, gideyim Naîm yahut Nedim’den (paşanın oğulları!) alayım.” dedi. “Yok, kifayet eder!” dedim, yirmi kuruş aldım çıktım. Galata’ya kadar yayan geldim, bir işkembeci dükkânında karnımı doyurdum, yürüdüm. O gece Fatih’e, Şaban Efendi’nin evine gittim..

Şehremaneti Muhasebecisi Reşad Efendi merhumun büyük oğlu Reşid Bey benim Mekteb-i Sultanî arkadaşımı. Beni erte-

si günü Bâbiâli Caddesi'nde tesadüfen gördü, konuştu. "Bize gidelim, orada beraber otururuz!" dedi. Benim ailemden kimse yok ve ancak –Bâb-ı Seraskerî'de mahbûsen intihar eden– zavallı biraderim Ahmed Nazif vardı. O da o vakitler mektepteydi. Ben, husûsen mahbûsiyet felâketinden sonra hemen yalnız kalmış ve İstanbul'da dostluk ne demek olduğunu anlamıştım; binaenaleyh daveti kabul ettim ve oraya bir iki kitap da alıp götürdüm. Kitaplarımın cümlesini akrabamdan Mustafa Efendi⁶³ (Enderûn muallim-i evveliydi) merhumun evine götürüp bırakmıştım; ara sıra oraya uğrar, bazı kitap ve çamaşır alır, fakat hemen daima Reşad Efendi merhumun Ayasofya'daki evinde ikamet ederdim. Merhum efendinin oğulları Reşid ve Ekrem Beyler pek iyi çocuklardı. Babaları beni hüsn-i kabul etti ve teveccüh gösterdi. Bu zat eski Osmanlı denilecek mizaçta bir adamdı.. Pek malûmatlı değildi. Kemâl-i hulûs-ı itikadı ile beraber müşteheyât ve menhiyâta inhimaki olduğu mesel-i sâir hükmünde mervî idi. Benim itikatça mübâlâtsizliğim her nasılsa halk arasında beni bir şöhrat-i muzırraya nâil etmiş ve kimse bu rivâyeti tahkike himmet etmediği halde herkes inana gelmişti. Reşad Efendi merhuma bazı kimseler beni gamz etmişler ve: "Efendim müstaid bir çocuktur, lisan bilir, fakat farmasondur,⁶⁴ feylesof lâkabıyla şöhrat-şîardır, dinsizdir!" demişler. Binaenaleyh efendi merhum ara sıra bahis açar ve bu noktalara temas ederdi. Ben de muvâfık cevaplar ve mülâhazalarla mukabele ederdim, mâmâfih hakkımdaki endişelerini tafattun etmiyor da değildim. Bir müddet sonra Reşad Efendi merhumun eski arkadaşı ve dostu olan Zaptiye Nâzırı Nâzım Paşa'dan benim hakkımda malûmat aldığını öğrendim. Benim için nazikâne davranmış ve iyi söylemiş imiş; Reşad Efendi'nin tavrından ve muamelesinden de keyfiyet anlaşılıyordu. Artık müsterih ve ferîh olarak orada misafirdim. Ekser kendi kendime geceleri çalışır, bazı gece de efendiyle dama oynardım. İyi dama oynar ve beni ekseriya mağlûp ederdi.

63 Rıza Tevfik 1896 yılında Mustafa Efendi'nin kızı Ayşe Sıdika Hanım'la evlenecektir.

64 *Farmassone* (It.): Mason; dinsiz, imansız kimse.

Bu minval üzere biraz yaşayıp dinlendikten sonra vicdanen rahatsız olmaya başladım. Beni ikide birde Zaptiye'ye davet etmekten nâzırın maksadı, hüsn-i sıytımı mahvetmek ve nasihatlarla kazanamadığı için beni böyle bir hileyle berbad eylemek maksadına mebnîdir dedim. Ve ister doğru, ister eğri olsun bu zan, en bedihî bir hakikat gibi zihnime tahakküm etti. O vakitler bu fikir âdeta zihnimde yer etmişti. Böyle bir suizannı imha edip hâtıra-i enâmdan silmek ve ceza-yı sezâsını henüz görmeyen müfterilerimin kimler olduğunu bilmek merakına düştüm ve âdeta bir cinnete müptelâ imişim gibi bu meraktan kendimi kurtaramadım. Mutlak o adamları, benim istikbalimi mahveden, hâlimi perişan eden o alçakları bilmek ve aleyhlerine ikame-i dâva etmek istiyordum. Bu fikir bana o kadar hâkim oldu ki kendime âkıbet bir meslek tayin ettim ve hemen onu takibe başladım: Bu sefer, ben bizzat Zaptiye Nezâreti'ne giderek her gün nâzır ve Nezâret'i tâciz etmeğe karar-ı kat'î vermiştim. "Mâdem ki kabahatim, hıyanetim sabit olmamıştır, hakkımdaki isnâdât iftiradır. Müfterilerin kimler olduğunu bilmek isterim ve ceza görmelerini de talep eyleyim!" diyerek tâciz etmeğe başladım ve bu mealde bir mektup yazarak nâzır paşaya gönderdim ve cevap bekledim. Çok bekledim, cevap verilmedi. "Sabah tekrar uğrayınız!" dediler. Ertesi gün yine gittim. Böylece devam ettim.

ÜÇÜNCÜ KISIM

Mekke-i Mükەرreme'de

Ayaklarımın İstanbul'dan kutsal şehir Mekke'ye doğru yola çıktığı günün öncesi, olaylar zincirine dönüp baktığımda, politik muhalif olma tutumumun benim pasif tabiatımın bir sonucu olduğunu görüyorum. Anladığım kadarıyla Kuvâ-yı Milliye, Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın hünerli ellerinde dev bir güç hâline gelmiştir. Kendisini, Çanakkale'de kahramanca çalışmalarından çok daha önceleri tanımış ve daha sonraları da kendisiyle iyi ilişkiler içinde bulunmuştum, ama kendi kudreti ile Türkiye'yi kurtarma mucizesine inanamamıştım. Bundan dolayı en büyük ilgim, barış olmuştu. İşte bu yüzden, kırk iki gün sonra, İstanbul'da Ankara hükûmeti tarafından oluşturulan istihbârât komisyonundaki Edebiyat Fakültesi temsilciliği görevinden ayrılmıştım. Anadolu'dan haber getirmek üzere gizli servise¹ gelip giden genç milliyetçilerle de tanışıklığım vardı ve savaş sırasında her konuda onlarla hem-fikirdim. Anadolu'da Yunan tahribatlarının anlaşmayla durdurulmasının tek güvenli yol olduğunu düşünüyordum. Bu noktada yanıliyordum, çünkü uluslararası ilişkiler, mucizeyi mümkün kılan ve Mustafa Kemal Paşa'ya Türkiye için Osmanlı tarihi için-

1 Muhtemelen Mûdafaa-i Milliye Cemiyeti kastediliyor.

de zıt bir hizmeti yürütme imkânı sağlayan bir döneme girmişti. Yine de, gururları kırılan Türklerin eski gururlarını şaşırtıcı bir şekilde tamir etmelerine rağmen Millî Mücadele politikasının eleştirilmesi kaçınılmazdı. Bazı eleştiriler basın yoluyla seslendirildi ve özellikle gazeteci ve aynı zamanda eski arkadaşım olan Ali Kemal Bey'inki yalnızca benim memleketimden ayrılmamı hızlandırmakla kalmadı, aynı zamanda onun hayatına mal oldu. O, geniş bir okuyucu kitlesine *Pe-yâm-Sabah*'ta, Mustafa Kemal Paşa hakkında küçümseyici ve alaycı makaleler yayımlamaktaydı.

1 Kasım 1922 günü öğleden sonra saat 16.30'da İstanbul'un milliyetçi askerlerle dolu olduğu bir zamanda, motorlu bir araçla gelen silâhlı beş kişi İngiliz konsolosluğunun yanbaşındaki Pera Palas'ta² onu tutuklayarak bilinmeyen kaderine doğru götürmüşlerdir.

Daha sonraları Türk polis müdürü, Ali Kemal Bey'in ele geçiriliş hikâyesini ve kötü kaderini –dikkat çekici bir aşağılamayla– anlatmıştı. Ankara'ya götürülmek üzere milliyetçi muhafızlar tarafından İzmit'e götürülmüş ve burada hükûmet konağının önünde asılmıştı. Orada gövdesi, göğsü üzerindeki bir ilânla birlikte, olağanüstü hakaretlere uğrayarak, “Artin Kemal, Ermeni hain!” yazılı bir yafta ile bir süre asılı kalmış ve daha sonra cesedi sürüklenerek denize atılmıştır. Anlaşıyor ki, bu korkunç trajedinin yaratıcısı İzmit valisi idi ve Mustafa Kemal Paşa'nın bunda hiçbir sorumluluğu yoktu.³

Bu tür iğrenç suçların gerçek sebebinin politik olduğunu ve böyle kritik zamanlarda bunları önlemenin mümkün olmadığını tarihteki pek çok örnekten biliyorum. O şartlar altında Türkiye'de daha fazla kalamazdım. Bu yüzden İstanbul'dan ayrılmaya karar verdim ve 2 Kasım 1922 günü öğleden sonra saat 18.00'de Yunan buharlı gemisi Egypt'e bindim.

Hiç şüphesiz çok üzgündüm; evime gidip eşime ve çocukla-

2 Cercle d'Orient'da olacak.

3 Ali Kemal esasen muhakeme edilmek üzere Ankara'ya götürülürken yolda İzmit'te halk tarafından değil, Nureddin Paşa'nın adamları tarafından linç edilmiştir (bk. Falih Rifkî Atay, *Çankaya*, İstanbul 1961, s. 342).

rıma veda edememiştim. Belki de sonsuza kadar Boğaziçi'nin büyüleyici sahillerinden, doğduğum ve bir şöhret ve saygı kazandığım sevgili memleketimden ayrılmak üzereydim. Milliyetçiler tarafından memleketi düşmana satmış olmakla itham edilmeme rağmen, çok az bir param vardı. Kader mahkûmlarının söyledikleri gibi, bu alnımıza yazılmıştı. Belki de modernleşen Türkiye'yi dışarıdan görmek daha iyi olacaktı.

Egypt, yaklaşık on tonluk eski bir gemiydi; bir an önce Iskenderiye'ye varmak üzere zamanlanmıştı, fakat tamamiyle doluncaya kadar üç gün daha limanda beklemek zorunda kaldı. Ertesi gün, eski Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi ve benim gibi talihsiz durumda olan başka arkadaşlar, aileleriyle birlikte, büyük bir korku ve endişe içinde gemiye gelmişlerdi. Egypt'in etrafında meraklı bir şekilde dönüp duran polis motorlarından etkilenmiş olan hanımlar, gemideki mülteciler adına İngiliz makamlarına bir mektup kaleme almam hususunda bana ricaya gelmişlerdi. Ben de öyle yaptım, gemiye ânında on İngiliz askeri çıktı, dahası Ege Denizi'ne ulaşınca kadar yol göstermek ve bizi korumak için bir İngiliz silâhlı botuna talimat verilmişti. Bundan böyle güvenlik içinde olabilirdik.

5 Kasım 1922'de Mısır'a gitmek üzere İstanbul'dan ayrıldık ve yedi günlük fırtınalı bir yolculuktan sonra Iskenderiye'ye ulaşabildik. Ben orada arkadaşlarımdan ayrılıp, sadece birkaç kişiyi tanıdığım Kahire'ye gittim. Beni nezaketle karşıladılar ve ayrıca Ürdün Emîri Abdullah'ın da orada olduğunu bildirdiler. Nazik bir insan olan Emîr Abdullah, ilk Hicaz Kralı Şerif Hüseyin'in'in ikinci oğlu ve Irak Kralı Faysal'ın büyük kardeşiydi. Kral Hüseyin II. Abdülhamid'in gözetimi altında neredeyse yirmi yıla yakın İstanbul'da yaşamıştı. Ben Boğaziçi'nde onun komşularından biriydim; kendisi ve çocuklarıyla uzunca bir süredir ahablığım vardı. Bu itibarla Emîr Abdullah'ı görmeye gitmem, benim için hem bir zevk hem de bir görevdi. Ekse-lânsları beni kollarını açarak karşıladı ve babasının bütün Türk mültecilerini Mekke'ye davet ettiğini bildirdi. Emîr de birkaç gün sonra, kutsal topraklara gitmek üzere İsmailiye'ye doğru denizden yola çıkacaktı. Hayatımda ilk kez çölü geçip,

uzak hac bölgelerini görecektim, bu benim için istisnai bir durumdu. Kralın bu davetini Türk dostlarım kabul ettiler ve Kahire'ye varmış bulunan eşim ve oğlum bana refakat etmek için hazırlandılar.

Kızıldeniz'de yolculuk için en uygun ay olan Aralık'ın ilk günü Süveyş'ten ayrıldık ve denize açıldık. Hava temiz, atmosfer de pek parlaktı. Genç bir İngiliz subayı ve eşi dışında, birinci sınıf mevkide başka yolcu yoktu. Kendimizi evimizde gibi hissettik. Kaptan köşküne yakın güvertede, Emîr'in hizmetkârları namaz seccadelerini yanyana yaymışlardı. İki hizmetçi dilediğimiz kadar çay içebilmemiz için semaver getirdiğinde, her şeyi konuşmak üzere bağdaş kurup oturmuştuk. O akşam yemeğimizi Emîr ile birlikte yedikten sonra, yatmak için erkenden yanından ayrıldık. Ertesi sabah, arkadaşlarımdan çok önce güvertedeydim ve denize çocukça bir neşeyle bakan ve uçan tuhaf balıkların oyunlarını izleyen Emîr'in bedevîlerini görünce onlara katılıp çeşitli konularda ilginç ve uzun sohbetler yaptım.

İçlerinden birine, "Salih!" dedim; "Allah'ın merhameti üzerine olsun; bana, büyük savaş hakkında hangi haberlerin ulaştığını ve bu haberlerin senin kabilenin insanlarını nasıl etkilediğini samimiyetle söyler misin?"

"Anciza'dan bize bir deve sürücüsü geldi!" diye cevapladı ve büyük bir heyecanla İngiliz, Alman, Fransız ve diğer kabilelerin bağımsızlıkları için Osmanlı yönetimine karşı ayaklandıklarını anlattı.

"Dev bir gazâ olacaktı. Beklenmeyen fırsattan dolayı sevinçliydik ve çadırlarımızın önünde akşamüzeri meseleyi tartışıp nasıl bir tavır almamız gerektiğini düşündük." Bulunduğumuz bölümü haremnden ayıran perdenin arkasından kadınlar söylediklerimizi dinliyorlardı. Çadırımıza doğru yaklaşıp şefkatle: "Siz erkekler, böyle korkunç bir savaşta belki de üç yüzden fazla savaşçının katledileceğini ve daha birçoğunun yaralanacağını aklınıza getirmiyor musunuz? Sizin göreviniz, bu güçlü kabilelerin uzlaşması için bu meseleye müdahale etmektir!" dediler. Salih, "Ama Allah'ın takdîr-i ilâhîsi bunun tam tersi-

dir. Bu yazılmış! Sonuç olarak, Türklere karşı Medine'nin kale duvarları dışında çarpıştık!" "O halde Türklere karşı derdiniz neydi?" diye sordum.

"Allah şahidimdir" diye cevapladı. "Develerle birlikte açlık çekmek için Mekke ile Medine arasında bir demiryolu inşa etmekten başka bize bir kötülükleri yoktu, ayrıca hepimizi Türkleştirmeyi arzuluyorlardı!"

Yaklaşık on dakikalık bir sessizlikten sonra, kendisinden bana görüşlerinden daha fazla bahsetmelerini istedim, çünkü ikna edici dilleriyle, kendi maceraları hakkında her zaman patlamaya ve konuşup durmaya hazırdılar. Tabii olarak, konuşmalarını parlayıp sönen jestlerle ve yüksek sesli gürültülerle canlandırma eğilimindeydiler. Konuşmaları neredeyse büyük bir caz orkestrasının sesini andırıyordu.

"Kardeşlerim, Allah hepimizi korusun!" diyerek konuşmayı yeniden başlattım. "Birçok arkadaşımın da gerçeği bana aktardığı gibi, gayet iyi farkındayım ki cesur halkınız düşmana saldırırken büyük bir yiğitlik göstermiştir; öyle değil mi?"

Sarfettiğim sözler bedevîler üzerinde sanki elektrik şoku verilmişçesine bir titreme ve heyecan yarattı ve sonra hepsi birden bir an önce konuşmak, anlatmak için atıldılar. Sonunda kardeşlerin içinde en yaşlısı olan Mahalhel –ateşli siyah gözleri ve hemen hemen bambu kadar kuru ve seyrek sakalıyla tipik bir bedevî olan bu adamın kendi kabilesinde anıldığı gibi– çöl sırtlanlarının hikâyesini anlatmasına izin verildi. O da kontrolsüz coşkusu ve yönlendirilemeyen duyguları ile bir koldan bir diğerine sür'atle atlayarak, konuşmasına korkunç jestlerini de katarak birçok hikâye anlattı. Adamlarını, hayvanlarını, sahip olduğu şeyleri ve savaş sahnelerini tasvir ederken gerçekten muhteşemdi. Bana bedevîlerin av aramaya çıkan sırtlanlar gibi parmakları üzerinde şüpheli ifadeyle yürüyerek gece vakti Medine'ye doğru nasıl sessizce ilerlediklerini, içlerinden dördünün, kendi ifadesiyle sadece dördünün, kanatları açık bir şekilde kumda uzanmış olan "Mel'un tayyare"nin üzerine atlayıp, bir daha uçamaması için kazıklara tutturulmuş iplerle kanatlarını nasıl sıkıca bağladıklarını anlattı.

Gölerek, kendisine pilota nasıl davrandıklarını sordum. O, uçağın içinde kimsenin olmadığını, fakat etrafı gözetlemek için iyi silâhlarla donanmış iki savaşçıyı bıraktıklarını söyledi. Büyük uçak karşı koymamıştı. Dört gün dört geceden sonra işi bittiğinden dolayı onu terketmişlerdi, artık kıpırdıyamıyordu.

Bedevîlerin bu tür şirin hikâyelerine rağmen, üçüncü gün denizden sıkılmaya başlamışken küçük bir şehir olan Yanboğ'a bir saatlik bir mola için uğramıştık. Burası, Hicaz Demiryolu'nun inşasından önce zengin olan ama şimdi, ziyaret eden hacıların çok az ve yoksul olmalarından dolayı, hemen hemen hiç iş yapmayan bir yerdi. Bizim bile alışveriş yapmak için ne yeterince vaktimiz ne de fazla arzumuz vardı ama yine de iki kötü havlu için on iki lira Türk parası ödedik. Bunun sebebi de, dinî vecibelere göre, kutsal Kâbe'yi ziyaret eden herkesin, bütün elbiselerini çıkararak iki büyük havluya sarınmak zorunda olmalarıydı. Bu, müslümanların söylediği gibi ihrama girmekti. "İhram", Arapça'da "büyük örtü" anlamına geliyordu. Bunun yanı sıra alaylar halinde yürürken her hacının başı açık olmalıydı. Bedevîler sıcağa karşı fazla hassas değildiler ama ben içinden çıkılmaz bir duruma düşmüş başımı âni bir ölüme karşı nasıl koruyabileceğimi ciddi olarak düşünmekteydim. Arap arkadaşlarım Mekke'de bir kurban kesildiği takdirde, güneşlik kullanmanın kabul edilebileceğini söylediler. Bu, yoksullar için bir koyun veya keçinin kurban edilmesi anlamına geliyordu. Sadece bir buçuk dolar tutardı. Bu güneş çarpmasından çok daha az ürkütücüydü.

Dönerken paketler ellerimizde, belediye binasında on dakika kadar konakladık; kısa bir dinlenme ve bir kahveden sonra bizim için her beş dakikada bir sabırsızlıkla düdüğünü öttüren gemiye döndük. Sıcak çıldırtıcıydı.. Aralık ayının ortasında olmamıza rağmen kendimi gerçekten hasta gibi hissediyordum.

İngiliz yol arkadaşımız, seçkin ama konuşulabilir özellikten mahrum bir centilmendi. Yemeklerden sonra dinlenmeye çekilip salonda bağdaş kurarak oturup konuşmamız için bizi tamamen serbest bırakırdı. Ama artık hiçbirimizin çene çalmak için en küçük enerjisi bile kalmamıştı. Herkes esneyip tembel

tembel kıpırdayamıyordu. Hava tamamen durgun, tropikal ve boğucuydu. Aynada kendime ve bütün çevreme baktım; ciddi bir görünüşü koruyamıyorduk. Hepimiz yarı çıplak durumda ve ter içindeydik. Hayvanat bahçesindeki aptal hipopotamın görünümündeydim. Görünüşümüz sadece gülünç değil ama daha sonra anlatacağım gibi rahatsız edici idi de.

Zil sesi öğle yemeğini haber verdi. Şimdi masanın çevresine diziliyorduk ve Emîr, içimizde güzel ve temiz Arap elbiselerini giymiş tek kişi idi. Daha sonra İngiliz subayının eşi, öğle yemeği için kamarasından çıkıp yemek salonuna geldi. Ancak bizi böyle alışılmamış bir vaziyette görünce, gayr-ı ihtiyarî bir çığlık atarak eşinin kamarasına koştu ve kapıyı sımsıkı kapattı..Bir dakika sonra kocası, grubumuza katılmak için gülerек yanıma geldi. Orada İngilizce konuşan tek kişi ben olduğumdan, tuhaf giyinişimizin sebeplerini ona anlatmanın iyi olacağını düşündüm. O, “Üzülme!” dedi; “Hacı olduğunuzu biliyorum ama eşim hepinizin beynine kan hücum ettiği için akıllarınızı yitirdiğinizi sandı. Sıcaklık gerçekten müthiş!” diye ekledi.

Nihayet karaya çıktığımız Cidde’de, Emîr Abdullah’ın kardeşi olan veliaht Prens Emîr Ali ve çeşitli memur ve tüccarlar tarafından çok cana yakın bir şekilde karşılandık. Eski, yıpranmış bir kale ile birlikte, şehir canlı bir limandı. Avrupa, Cava, Hindistan, İran, hattâ Çin ve Japonya ile sürekli bir ticaret yürütmekteydi. Nüfusu sadece Arap değildi, her dinden ve ırktan yabancıların buraya gelmelerine izin verilmişti. Normal zamanda şehirde altmış binden fazla insan bulunmaz. Hac mevsiminde bu sayı ikiye katlanır ve Cidde tacirleri iyi iş yaparlar. Ama iklim şartları kötüdür. Hava son derece sıcak ve nemlidir. Bunun yanı sıra içilecek su kıtlığı, hüküm süren amansız sıtma ve genel temizlik eksikliği, bu limanı bir yabancı, bir Avrupalı için korkunç bir yer haline getirir.

Çarşıda çevremdeki pislikten tamamiyle tiksinti duydum. Bu yüzden onlardan sakınarak ve birkaç eski ahababın bürosunda iki bardak Seylan çayı içerek hemen Kral Hüseyin’in seçkin misafirleri için hazırlattığı eve döndüm. Bütün Türk

ahbaplarım bağdaş kurmuş bir vaziyette, banyo havlularına sarılı olarak yerde oturuyorlardı. Aşırı sıcak ve küçük sineklerden çok rahatsız olmuş görünüyorlardı ve herkes yarı çıplak vücudunu korumak için ellerini etrafa doğru sallıyor, konuşmak yerine sadece küfrediyordu. İçimde gülmek için karşı konulmaz bir güç hissederek hepsini selâmlayıp şöyle dedim:

“Ooh! Neşeli hacılar! Niçin susuyorsunuz? Duaların içine gömülmüş gibisiniz!”

Kervanımız ertesi gün öğleden sonra saat iki civarında hazırıldı. En iyilerinden başka birkaç bedevî de Mekke'ye yolculuk için aramıza katıldı. Cidde'ye veliaht prensle birlikte, yanlarında Hicaz ve Yemen'de yapılmış uzun mızraklı, güzel kamalı ve şık kılıçlarıyla silâhlanmış bir şekildeki yardımcılar ve hizmetçileriyle birlikte gelmişlerdi. Ayrıca her birinin fişeklerle dolu çapraz kemerleri ve bunların yanı sıra omuzlarından aşağı sarkan Alman yapımı tüfekleri vardı. Kimimiz deve, kimimiz at, kimimiz katır veya eşek, birkaçımız –şeyhülislâm, Zeynelâbidin Efendi ve hanımlar– özel develer üzerindeki tah-tirevanda uzun yolculuğumuza koyulduk. Her biri birkaç yüz dolar eden Hicaz eşeklerinin en mükemmel hayvanlar olduklarını ilâve etmeyi unutmamalıyım. Çok iri ve dayanıklıdırlar. Bir Arap, eşeğine kendi vücudundan daha fazla sahip çıkar. Bütün eşekler, bacaklarında kısa kesilmiş ve hafif kırmızı boyalı kılları olduğu halde temiz traşlıydılar. Kısa bir mesafeden, sanki ipek çoraplar giymiş gibi gözüküyorlardı. Çok gülünçtü; onları ilk gördüğümde çok şaşırmıştım. Öyle şıklardı ki!

Şehirden ayrılmadan önce, mükemmel Türkçe konuşan bir Arap görevli, kibar bir selâmdan sonra bizden adlarımızı, doğum yerlerimizi ve daha başka bazı şeyleri öğrenmek istedi. Bu işin kendisinin özel görevi olduğunu açıkladı ve biz de sorularını iyi niyetle cevapladık. Şimdi kervandaki develerin insanlara bakmak için başlarını gururla sağa sola döndürmeleri ve âhenkli yürüyüşleriyle, eski kapıdan ve Arapların adlandırdığı şekilde “İmparatorluk Caddesi” olan ana cadde boyunca ilerlememize karakteristik bir düzen verir görünerek, ağır ve vakarlı bir şekilde ilerliyordu.

Geceyi, Cidde ve Mekke arasında yarı yolda berbat bir köy olan Bahra'da geçirmek zorunda kaldık. Çölün gerçek bir sırtlanı olan devecim, çadırda uyumaktansa kumda uyumamı, fakat başımı iyice örtmemi tavsiye etti; çünkü söylediğine göre, gece yarısından sonra çöl havası çok soğuk ve nemli oluyordu. Bunun için deve yününden elbiseme sarınarak Emîr'in çadırına yakın bir yerde açıkta ince, temiz kum üzerine uzandım. Ama kolayca uyuyamadım. Bu kadar saf ve şaşırtıcı olan Arabistan'ın gökyüzünün güzelliğini düşünüyordum ve hayatımda ilk defa bu kadar canlı gördüğüm, krallara lâayık manzaranın tarif edilemez görünüşüyle gözlerim kamaştı. Gözlerim, sanki anlaşılmaz uzaya açılan bir rüya idi. Sonra sınırsız çölün böyle korkunç, bu kadar muhteşem yalnızlığında, görünmez ufkuna doğru etrafıma baktım. Hava, yıldız kümesinden döken soluk altın renkli ışık yağmuru tarafından yıkanmış gibi sâkin ve güzel görünüyordu. Duyduğum coşkunluk daha önce hayatımda tatmadığım bir şeydi; her türlü dünyevî hâtırayı silip götüren ve ruhumu tek bir duyguyla dolduran bir coşkunluk idi. En korkunç görünüşünde bile her zaman genç, her zaman güzel olan tabiat ile uyum içinde olduğumun farkındaydım. Bu muhteşem manzaranın değişmez bir inanç ile her şeye kadir, görünmez bir gücün aşırı duyarlılıkla dolaşıp gezinen, sabit bir inançla ilham verdiğini ve derin dindarlığın gerçek kaynağı olduğunu düşündüm. Bana öyle geliyordu ki, din ve şiir aynı kaynaktan hâsıl olmuş gibi görünüyordu.

Ertesi gün sabah namazından sonra yeni bir cesaretle Mekke'ye doğru yola çıktık ve ikindiye doğru uzun ve yorucu saatlerden sonra Şeyh Şümeysî adında tanınmış bir mahalle geldik. Bu adı taşıyan muhterem bir şahsın kubbeli mezarı, "İmparatorluk Yolu"nun sağında, çöl içinde 200 yarda uzaklıktaydı. Alamain adlı kaba taşçılıktan iki kare biçimli sütunun her biri yolun bir kenarında olmak üzere, yolun kenarında yükseliyordu. Tabii ki bunlar, Mekke ve Medine adlı iki mukaddes şehri içine alan kutsal bölgenin sınırını gösteren gözle görünür işaretlerdi. Şimdi, bu sınırdan Medine'nin 200 mil kuzeyine kadar bütün saha, yasak bölge olarak kabul ediliyordu.

Herhangi bir soydan ve itikattan müslümanlar hariç, hiç kim-
senin buraya girmesine izin verilmiyordu.

Bu hariç tutma konusu, İslâm tarihinde en büyük fâtih, ün-
lü halife ve devlet adamı olan Hz. Ömer tarafından siyasî ge-
rekçelerle ilân edilmişti. Bunu ihlâl eden herhangi bir gayr-i
müslim, tanınır tanınmaz halk tarafından linç edilirdi. Hac sı-
rasında bu şiddetli kanunun birçok uygulama örneği kayde-
dilmiş ve buna rağmen, Burckhardt, Burton ve benzerleri gi-
bi birçok müsteşrik ve bilim adamı, hacı gibi içeriye girmeyi
göze alıp, başlarına bir şey gelmeden geri dönebilmişlerdir.

Mekke'ye akşam sekizden önce varmamız gerekiyordu ve
bu yüzden gün ilerledikçe engin kum okyanusunda durup
dinlenmeksizin saatlerce yürüdük. Yolumuzun üstünde, Cid-
de'ye giden yüklü, uzun bir deve kervanını geçtiğimizde hava
iyice kararmıştı. En öndeki deve üstündeki sürücü, büyük ör-
tüsüne sarınmış halde uyuyordu. Dev hayvanlar hayâletler gi-
bi yanıımızdan geçip gittiler ve kısa bir süre sonra büyüğü ka-
ranlık içinde kaybolduk. Bindığım devenin üstünde bir Bedevî
gibi neredeyse uyuyorken bir adam birdenbire, çölde âdeta tit-
reyen kont-alto sesiyle, Bedevîlerin aşk şarkısı olan "Mayval"
söylemeye başladı. O, Hicaz'da, Mekke'nin gece bülbülü diye
bilinen Şeyh Salih'ti. Babası, Mekke'ye yerleşmiş bir Hintli
"mücâvir"di. Araplar, Mekke ve Medine'de asimile edilmiş
Arap olmayan müslümanları bu adla çağırıyorlardı.

Şimdi bir Arap olan Şeyh Salih, profesyonel bir şarkıcıydı.
Fakat şarkısının ritmini çok maharetli bir şekilde sağladığı kü-
çük bir tamburanın dışında, herhangi bir enstrüman çalmadan
sağlıyordu. Bütün kervan halkını uyandıran bu melankolik ve
nostaljik şarkı, tanınmış bir Bedevî saz şairinin, ceylân gözlü
sevgilisi Leylâ'ya aşk ilânıydı. İnsanların öldürüldüğü yer anla-
mına gelen Maktel adlı bir dereye gelinceye kadar, yaklaşık
kırk dakika geçti. Gerçekten de Bedevîler, herhangi bir sebeple
kervanın arkasında kalan talihsiz hacıları burada soyup öldü-
rüyorlardı. Bu mevki, kutsal şehir Mekke'yi çevreleyen alçak
granit tepelerle kuşatılmış yerden pek de uzak değildi.

Yaklaşık yediyi yirmi geçe Mekke'ye vardık. Kervanımız

şehri iki kısma ayıran ana yolun ortasında durduğunda hava bayağı kararmıştı, ama Mekke'nin ileri gelenleri dahil, birçok insan hemen bizi selâmlayıp ağırlamak için koşup geldiler. Baş rehber de en ön sırada bulunuyordu. Bu rehber sınıfının Mekke ve Medine'de önemli bir mevki teşkil ettiğini söylemeyi unutmamalıyım. Bunlar çeşitli istisnâî haklara sahip olup Mekke ve Medine'nin yerlilerindendi, fakat bunların büyük bir kısmı eski mücâvirlerden gelen çeşitli nesillerdendi. Böylece değişik ırklardan meydana gelen Araplar arasındaki gerçek Araplar, Sâmi dillerine ait mevcut mirasa sahip olanlarla, yani önemsiz etnolojik ilgi kuranlarla aynı ırka mensup değillerdi. Eğer asil aileler arasında bir istisna yapmak gerekirse, gerçek Arap nesilleri ve diğer Arap menşeli insanların hepsi ve yabancı Sâmi ırkına mensup olanlar, Mekke'nin nüfusunu oluştuyordu. Burada Hintliler, İranlılar, Türkler, Java halkı ve New York'ta yaşayan yabancılar gibi, kasabayı işgal eden nöbetçi mevkiinde bazı zenciler bulunuyordu. Ben, büyük bir cür'etle söyleyebilirim ki, Mekke dünyanın en kozmopolit şehridir. Burada her çeşitten insan görülebilir ve kılavuzlarla her türlü dil konuşulabilir. Bu kılavuzlar, haccın kolayca eda edilebilmesi için, Hicaz'da özel bir sınıf oluşturmuşlardır. Onlar sayesinde korkunç karışıklıklar bertaraf edilmiştir. Hacca hiç önem vermeyen Bedevilerle ilgili Hicaz'da söylenen atasözünde, "el-hacca haccan!", yani "Hac şaşkınlık veren bir alarmdır!" der. Bu, belki geçmiş günler ve eski devirler için geçerliydi, fakat benim bulunduğum sırada, şahsî tecrüberimden edindiğim kanaate göre, artık bu böyle değildi.

Baş rehber, birçok yardımcı rehberle emirler verir ve Cidde'de oturan bazı işçiler ve diğer yerlerden gelen hacılar Hz. Muhammed'in memleketine kazanç sağlarlar. Hacılar sıhhî yönetimin sağlık görevlilerine katlanırlar ve karantina vergisi öderler (10 kuruş, 50 cent ve Türk parası) ve daha sonra kendi dillerini bilen ve belki de kendi ülkelerinden olan rehberler onları alırlar. Bazı rehberler seyahat etmeye alıştırlar ve hac mevsiminden önce birkaç ay Hz. Muhammed'in şehirlerinde otururlar ve sonra süreleri dolunca hediyeler olarak veya para-

lar toplayarak Hicaz'a dönerler. Bir kılavuz almak mecburi değildir, fakat yeni gelen hacıların çoğu Arapça'dan habersiz oldukları için ve haccın karmaşık şartları dolayısıyla kılavuz almak faydalıdır. Çok fakir olanların ve bu şehirde ailesi bulunanların dışında bütün hacılar kılavuza şükran borçludur.

Şimdi, Maliye vekilinin evinin önünde mola verdik; baş rehber gelerek, çok mükemmel bir Türkçe ile bize: "Merhaba!" dedi. Onun yanında bulunan bir memur adlarımızı, unvanlarımızı ve doğum yerlerimizi sordu ve daha sonra bizi birkaç gün misafir edecek olan kibar ev sahibimizin adını bildirdi. Baş rehber, bizim adlarımızı, doğum yerlerimizi görevliye söyledi ve böylece her şey kabul merasimi için ciddi şekilde düzenlenmiş oldu. Yaşlı bir Türk memur olan Şaban Efendi ile kırk yıl önce Türkler tarafından inşa edilen bir hükûmet binasında ikamet ettik.

Her birimiz şimdiki ikametgâhlarımıza ulaşmak için rehberimizi takip ettik. İki kola ayrılan yolun sağ koluna girdik ve iki dakika yürüdükten sonra muhteşem büyük evin ana kapısına vardık. Tamamen silâhlı, sert görünümlü Bedevîler gözümüne çarptı. Yapılı tahta kapı akşamdan kapatılmıştı, fakat iki taraftaki iki küçük açık kapı Araplar tarafından korunuyordu. Sağ taraftan girdik, girişi geçtik; burası birçok Arapla doluydu ve sert taşlı 1,5 yarda genişliğinde bir merdivenle ikinci kata çıktık. İkinci katta, kendimizi Arapların arasında bulduk; bunlar, büyük salonda yavaş yavaş yürüyor ve kendi aralarında konuşuyorlardı. Anladığım kadarıyla biz şimdi Majeste Kralları'nın dairesinde bulunuyorduk. Biz henüz havlularımızın içinde sarılı vaziyetteydik. Bir Sudanlı uşak bizim hakkımızda bilgi almak üzere, rehberimizle konuşmak için geldi. Sonra, majesteleri gelişimizden haberdar edildikten sonra, uşak bize sadece "Majestemiz sizi istiyor" demek için geri geldi. Kral, bütün Araplar, aynı zamanda prens tarafından böyle çağırılıyordu, Bedevîler buna dahil değildi. Bu, düzeltilmez demokratik insanlar ona kendi adıyla hitap ediyorlardı. "Yâ Hüseyin!" ve çok sık olarak da ona saygı bildirmek üzere sadece bir Bedevî, "Yâ Ebû Ali!" diye takdirde bulunurdu. Devâsa, kılıklı ve hançer taşıyan, iri yapılı siyah bir adamı takip ettik. Rehber

sessizce çekildi ve biraz sonra majesteleri, Araplara mahsus herkesi selâmlama hareketiyle bize doğru yaklaştı. Bize: “Bizlerden biri gibi gelin ve çimenlik bir vadide yürüyormuşçasına bulunduğunuz yer ferah olsun!” dedi.

Kral, o gece harika Bedevî elbiseleri giymişti. Yazması mavi ve kırmızı küçük çiçeklerle işlenmiş ince, beyaz pahalı bir kaşmir şaldan oluşuyordu. Başında yazmayı tutacak olan kefiyesi, ipek iplikle bağlanmış en iyi kalite beyaz deve tüyünden yapılmıştı. Üzerindeki abası yumuşak, saf deve yünüydü ya da Wabr’dı; elbisesinin altındaki gumbazı, hoş Şam ipeğindendi. Kral, bu Bedevî elbiselerini sadece kendi özel dairesinde ya da seyahatlerinde giyerdi, hiçbir zaman resmî durumlarda giymezdi. Onu, hayatımda, İstanbul’da bu kıyafetler içinde hiç görmemiştim. Mekke’de de, onu kutsal Kâbe’ye doğru takip ederken de, eminim, şerîf elbiselerini hoş bir şekilde giymişti. Bu elbise, beyaz bir türban fesinin etrafında dolanmış, uzun kollu, beyaz resmî bir cübbe ile geniş bir pantolondan oluşuyordu, geri kalan yerleri siyahtı. Ben onu dua sırasında resmî kıyafetleri içinde göreceğimden emindim, bu, güneş doğmadan önce büyük avluda gerçekleşecekti.

Daha sonra kendi dairelerimize çekildik; bu odalardan avlunun zevk verici manzarasını ve Kâbe’yi görebiliyor ve ortaya çıkarabiliyorduk. Bir defasında, büyük bir Roma amfitiyatörüsü gibi çepeçevre kuşatılmış, geri planda ufukta büyük taş tepelerinin bulunduğu koca şehri görür gibi olduk. Fakat çok yorgunduk ve kendimize bakacak halimiz yoktu ve bir şey yemeyi bile beklemeden yatıp uyuduk.

Şimdi Mekke’nin modern bir şehir olduğu düşünülürse, tarihî Mekke Yakınoğu’nun en eski şehirlerinden biridir. Hacılar, çıplak tepeleri aştıktan sonra âniden içeri girmeden kutsal şehir Mekke’ye şöyle bir göz bile atamazlar. Dolayısıyla çöllerde uzun yürüyüşlere maruz kaldıktan sonra, güzel bir serap gibi gözüken, büyüleyici İslâm merkezinin mutluluk verici etkisine kapılırlar.

Kâbe, Harem-i Şerîf denilen büyük bir avlunun tam ortasına inşa edilmiş, küçük küp şeklinde, 10 yard kareden fazla olma-

yan, bir ayırıcı şekli bulunmayan, en can alıcı ve basit, sert mimari yapıya sahip bir binadır. Gelenekler diyor ki: Hicaz'daki en eski yapı budur! İslâmiyetin doğuşundan çok önceleri putperest Araplar tarafından ve Arabistan'ın ilâh tanrılarının bulunduğu merkezî mâbed olarak inşa edildi. Ülkenin bütün kabileleri, semitik takvime göre, ay yılının her ilk üç ayındaki millî bayramlara katılmak için buraya gelirlerdi. Savaşçı Araplar bu üç ayları Muharrem, Safer ve Rebîülevvel diye kutsamışlar ve kendi aralarında anlaştırmışlar.

Ay yılının ilk ayı Muharrem, saygı duyulan ay demektir. Dinî bayramlar ve millî kutlamalar Muharrem'in ilk gününde başlardı ve bu üç ay süresince devam ederdi. Sonra kabileler yaşamak için ve intikam için birbirleriyle amansızca savaşırlardı. Böylece, neşeli kutlamalar kısa bir barış sonrası eski putperestlerde eski Yunan oyunlarına dönüşüyordu.

Çok iyi biliniyordu ki, en ünlü Hâşimoğulları kabilesine ta başlangıçtan beri, fakirlere yiyecek sağlama, dinî kutlamalarda din adamlarının görevlerini düzenleme ve kutsal mâbedin onurlu itibarını koruma görevi bahşedilmişti. Hâşim, "Bir somun ekmeğini bölen ve onu dağıtan" anlamına geliyordu. Hz. Muhammed de bu aristokrat ve kutsal ailenin bir ferdi idi. İslâmiyeti yaymaya başladıktan sonra, putperestliği ve takipçilerini benimseyerek putları yok etti fakat, dua ederken müslümanların çevirmelerini istediği küçük kübik yapıya, mübarek Kâbe'ye bir şey yapmadı. Hiç şüphe yok ki, mâbed, sektarianizm fanatik savaşçıları tarafından yıkıldı ve daha sonra yeniden inşa edildi ve tamir edildi. Osmanlı sultanları, dejenere olmuş Mısır sultanlarının elinden burasını ve halifeliği aldıktan sonra, Mekke ve Medine'yi ve diğer kutsal şehirleri güzelleştirmek için milyonlarca lira para harcadılar. Türklerin en büyük sultanı Muhteşem Süleyman, kolonları ve kubbeleri, onları kapatmak için inşa ettirdi. Böylece geniş avluya yüz yirmi bin hacının sığabileceği şekilde kapamış oldu. Daha sonraları, bir kısım halk binaları ilâve edildi, dışarıdan ayırmak için avlu çevresine yüksek duvarlar örüldü. Fakat serbestçe geçebilmek için birçok da geçit bırakıldı. Bu geçitlerden bazıları tarihî

isimler taşıyorlar: Meclis Kapısı, İbrahim Kapısı gibi. Eğer büyük avluya Meclis Kapısı'ndan girersek hemen Kâbe'nin kapısıyla yüzyüze geliriz; burası bir tek odadan oluşuyordu. Sel tehlikesine karşı bu küçük mâbed, iki metre yükseklikte bir duvarın üzerine oturtulmuş. Merdivensiz asla ulaşamaz bir kapı, içerisi yıkanmadığı sürece kesinlikle açılmaz.

Mâbed, her zaman ağır siyah bir örtü ile örtülüdür ve bu örtünün köşelerinde Kur'an'dan alınma pasajların yazılı olduğu altın işlemeler bulunur. Örtü bütün yapıyı örter ve kapı normal zamanlarda görülemez. Sâdıklar bunu "Hâcet kapısı" olarak adlandırırlar. Her zaman, her gün çeşitli ülkelerden gelmiş, gizli kapının eşiğine ellerini süren, bazan sessiz bazan gürültülü hacılar görülebilir. Kapının sol tarafında, binanın köşesinde, duvar içerisinde meşhur Hacer'ül-esved yani "Kara taş" yerleştirilmiştir. Büyük siyah örtünün arasında, taşı öpmek için müminlerin kafalarını sokması için bir delik açılmıştır. Geçmiş zamanlardan beri burayı öpe öpe, taşta bir çentik oyulmuştur.

Örtü, her yıl, yeniden develer üzerinde hediyeler ve paralarla beraber, muhteşem dinî bir merasimle Mahmale's-şerif'ten Mukaddes Kent'e, bazan İstanbul, bazan Mısır, Şam veya Hindistan'ın bir yerinden getirilirdi. Eski örtü ise çeşitli parçalara bölünür ve müslüman ileri gelenlerine ve hayır sahiplerine özel bir lütuf işareti olarak dağıtılırdı. Bizden kısa bir süre sonra, Lord Headley müslümanlığı kabul ederek, Kral Hüseyin'in davetlisi olarak hac için Kâbe'yi ziyaret etti ve kutsal örtünün büyük bir parçasını kralın elinden aldı.

Büyük avluda, kübik mâbedin dört köşesinde, dört küçük süslü bölme vardır; bunların her biri dört İslâm mezhebinin birine aittir. Sâfi bölmesi diğerlerine göre biraz daha geniştir, burada kutsal su, zemzem bulunur. Bu da Allah'ın bir lütfu olarak, Hacer'in çöldeki susuzluğunu gidermek için çölden çıkmış. Bundan önce İbrahim, onu ve oğlu İsmail'i feda etmiştir. Hicaz'daki Arapların büyük kısmı Sâfi âyini gözlerler.

Haccın iki çeşidi vardır. Birincisi, kalabalık kitleler halinde yapılan büyük ve meşrû kabul edilmiş olanı, diğeri de Umre

denilen diğ er hac ziyaretidir. Hayatının son yıllarında peygamberimiz fazla kutlama ve tören yapmadan Kâbe'ye geldiğinde, bu ziyareti "Umre" diye adlandırmıştır. Bizim hac ibadetimiz de bu şekilde bir ziyaretti. Mecburi durumlarda her iki hac ziyareti arasında herhangi bir fark yoktur. Umre, kutsal kabul edilen ayların dışında herhangi bir zamanda da yapılabilir. Kabul edilmiş mecburi hacca gidiş, belirlenmiş sezonda yapılmalı, bu da eski Arap takviminin son üç ayını kapsamalıdır. Hac hazırlıkları Zilhicce'nin ilk on gününde yapılır. Fakat müslüman ülkelerden Mekke'ye Zilhicce'den iki hattâ üç ay önce gelinir ve odalar ya da evler kiralanır ve her gün büyük avluda yüzlerini Kâbe'ye dönerek Zilhicce'nin ilk gününe kadar dua ederler.

 ehirliiler, hac mevsiminde iyi ticaret yaparlar. Kasaba halkı  oğunluğ  evlerini kiraya verir ve hizmet karşılığında para kazanırlar. T cirler, mümkün olduğ nca yüksek fiyatla satabildikleri kadar satarlar. Rehberler, kendi ücretlerini bahşiş ve h belerini de bu sırada alırlar. Kahvehaneler, caddelerdeki belirli lokantalar, bütün gün dolu olur. Sakalar omuzlarında deri torbalarla gece gündüz su taşırlar. Avluya girişin yakınında, Hintliler, İranlılar ve Araplar ince, küçük tahta tezg hlarında tesbihler, sürme, bıçak, çay ve buna benzer şeyler satarlar. Bedev iler ise keçi ve koyunlarını satarak, hacıların çanta ve bavullarını Mekke'den Medine'ye taşıyarak para kazanırlar.

Hac vazifesi tamamlandıktan sonra, Mekke halkının  oğunluğ , âdeta bir fırın gibi yanan kutsal şehirden, boğucu vadi-den uzaklara gitmek için Mekke'yi terkederek. Peygamberimizin neslinden gelen  er fler, deniz seviyesinden 3800 feet yüksekteki bir dağın düz platosunda kurulu olan T if kasabasında sakin bir hayat geçirmeye giderler. Bu kasabaya, eğer uzun ve dolambaçlı fakat rahat yol seçilirse    günde, ancak tehlikeli ve korkulu taşlar üzerinden bir günde gidilebilir.  er flere ait bahçelerde muhteşem seftaliler,  z mler, narlar hemen her meyvanın yetiştii modern ve güzel binalar vardır.

Mekke'nin bazı diğ er s kinleri F t ma Vadisi'ne giderler. Burası güneyde Mekke'den iki saat mesafededir; burada    yüz pınar ve çeşitli meyve ve sebze bahçeleri bulunur. Bazı zengin

kişiler ise küçük vahaları tercih ederler. Hepsi bir sonraki sezona kadar sakın ve tembel bir hayat sürerler. Birçokları da yeterli paraları olduğundan, yeni hanımlar alırlar. Hicaz'da işte böyle bir hayat!

Mekke'ye gelişimizden bir gün sonra, ziyaret görevimizi yerine getirmeye başladık. Güneş doğmadan kalktık, müezzinlerle uyandık; Harem-i Şerif'i çevreleyen minarelerden sabah ezanı okuyorlardı. Rehberimiz Seyyid Ahmed, Türkçe bilen bir gençti, bizi odamızın dışında bekliyordu. Hazırlıklarımızı yaptık, havlularımıza sarındık ve hep beraber ana caddeye çıktık. Yakın bir mesafedeki Safâ ve Merve ziyaretleri ve daha sonra diğer ön şartlar yerine getirildi; birçok insan Kâbe'yi tavâf ederken biz de Kâbe'ye gittik. Geri kalanlarla birlikte sağdan sola doğru döndük ve Hacerü'l-esved'in gömülü olduğu mâbedin cephesinin sol köşesine geldik. Pek çok hacının toplandığı burada hacıların her biri örtüdeki deliğe başlarını koymak, oradaki taşı öpmek, yüzlerini ve gözlerini oraya sürmeyi diliyordu. Bu insanların çoğu fakir, pis ve taşıdıkları iğrenç bulaşıcı hastalığı başkasına geçirecekmiş gibi görünüyordu ki, bu kesinlikle bir göz iltihabı idi. Belirli bir pâyeye sahip olmayan Araplar ve reisler, muhteşem bir güce sahip bu taşı selâmladılar, ellerini hurma ağacına uzattılar ve onları yüzlerine sürdüler ve yavaş bir şekilde: "Bismillâh, esselâmu Allahu Ekber!" dediler. Fakat ben taşı gördüğümde çok heyecanlanmıştım ve bütün insanların birleştiği bu demokratik yolu tercih etmiştim. Sıram gelene kadar bir süre durup bekledim. En sonunda başımı bu deliğe koydum, yüzümü ve dudaklarımı sürmeden önce her şeyi iyice görebilmek için de gözlerimi açtım. Taşın büyüklüğünü, hacmini görebilmek kolay değildi, zira ağır bir perde taşın tamamını örtüyordu. Gördüğüm bu kıvılcık kahve granit parçasını bazı tarihçiler göktaşı zannetmişlerdi. Daha sonra taşın etrafında yedi kere döndükten, her seferinde taşı selâmladıktan sonra ve bazı ilâhilerin bölümlerini ezbere okuduktan sonra Hâcet Kapısı'nın önünde durduk. Bunun üstü perde ile örtülüydü. Burası Allah'a iman ettiğimiz ve ona bağlılığımızı ifade ettiğimiz yeri. Ben zihnimden, Allah'tan

beni affetmesini niyâz ettim, fakat ne yazık ki dua etmenin gerçek şartlarını yerine getirmeyi unuttum.

Sonunda dualarımızı yaptığımız İbrahim Kapısı'nın altına geldik ve şimdi Umre'nin bütün şartlarını yerine getirmiş olduk. Bu doğrultuda kendimizi ne Arafat Dağı'na gitmeye ne de daha uzaktaki dinî merasimlere katılmaya zorladık. Sıcak bir banyo yaptım ve uzun zamandır ayrı kaldığım eve geldim ve ebediyyen uzak kaldığımı zannettiğim havlularıma kavuştum ve tekrar Arap elbiselerimi giydim.

Mekke'deki hayatımızın her günü çok sessiz fakat kesinlikle bazı zevklerden mahrum geçmedi. Ben zamanımın çoğunu ilginç yerlere yürüyüşler yaparak ve insanları görerek geçiriyordum. Fakat bunu yalnızca sabah ve akşam yapabiliyordum, zira diğer saatlerde dışarıda olmak büyük tedbirsizlikti. Hava durgun ve sıcaktı; nefes almak bile çok zordu. Atmosfer yoğun değilmiş gibi gözüküyordu ve çarpıntılar vücudun enerjisini harab ediyordu. Mekke'de hiç kimse yarım gün dahi hareket edemiyordu, herkes saatlerce gölgede bir yere uzanıyordu. Dışarıya çıkılacak en güzel zaman, güneşin doğuşundan bir saat önceki vakitti. Ben genellikle bu saatlerde Kral ile Harem-i Şerif'te karşılaşmayı âdet edinmiştim. O ne zaman burada namaz kılmaya niyet etse siyahî bir hizmetkâr dört tane harika Şiraz seccadesini dışarıya çıkarıyor ve baş hizmetkâr bunları yanyana yayıyordu. Daha sonra siyahî hizmetkâr bunları yapının içine alıyordu. Bu avludaki en fevkalâde şey, su pompalarının Zemzem'i önce güvenli bir yere, oradan da dua edenlere dağıtması idi. Burada birçok hizmetkâr ellerinde küçük beyaz çanaklar ve kaplarla bunları dağıtıyorlardı. Bu su dağıtımının başında bulunan kişi, büyük bir seremoni ile büyük kristal kupaı Zemzem ile doldurup Kral'a takdim etti. O da bir yudum aldıktan sonra: "Allah'ın adı ile!" dedi ve büyük bir kibarlıkla onu bana uzattı.

Sabah namazından sonra sokaklarda yürüdüm, her şeyi inceledim, rastladığım herkesle konuştum ve saat dokuzda kalvaltıdan önce eve döndüm. Güneşin batmasına bir saat kalaya kadar bir daha dışarı çıkmadım. Oturma odamın balkonundan

avlunun manzarasını ve mukaddes yeri, evleri, tepeleri ve sokaklardaki iş hayatının devam ettiğini görmenin beni mutlu ettiğini düşündüm. Fakat benim için görülecek en önemli şey, atşam namazından bir saat öncesine kadar süren, çok eski bir bandonun her gün çalmak için gelmesiydi; bu aynı monotonlukta, tatsız nağmeler, benim balkonumun hemen aşağısında, hükümet binasının önünde çalınıyordu. Bu muhakkak ki Ortaçağ'daki Türk yeniçerilerinin Mehter takımına benzer bir biçimde idi. Bu, tahminime göre, feodolizmin diğerlerinden fazla yaşadığını gösteren büyük bir mânidarlıktı. Türk sultanları sonunda bu davul ve sancağı kölelerine, saltanata hizmetlerinin bir mükâfatı olarak verdiler. Bunu Hicaz'ın bağımsızlığı için mücadeleyi yeniden başlatan Kral Hüseyin'in hürmetkârlıkla koruduğunun, ki bana göre bilinçsizce, açık bir göstergesiydi. Askerî bando, onun atalarının Osmanlı sultanlarına olan sadakâtinin bir nişânesi idi.

Akşamları güzel vakit geçiriyorduk. Hükûmet binasının yemek odasında, ikinci katta daima kralla birlikte ziyaretlere katılıyorduk. Bütün konuşmalarımız, kralın eski Türklere bağlılığını göstermek için yapılıyordu.. O, onlar hakkında konuşmaktan memnundu. "Onlar tamamen dindar, dürüst ve ahlâklıydılar!" dedi ve "Bütün Türkleri Hicaz'a davet etmek ve buraya yerleştirmek isterdim. Hoş geldiniz, burası sizin ülkeniz!" diye ekledi. Ben onun içtenliğinden emindim, zira onun dini, milleti ve hükûmeti tek ve aynı idi veya sonunda bu biçimde değiştirilebilirdi. Onun ideali eski İslâmî anlayışı, yani dinî yönetimi tasvir etmek ve şanlı Arap medeniyetini göstermekti.

1923 yılının Ocak ayının ikinci gecesinde şövalye şiirlerinin ve putperest Arapların şiirlerinin okunduğu ilginç bir gösteriden sonra majeste bize eski Kâbe ile ilgili bazı hikâyeler anlattı ve bizim önemli bir dinî merasime hazır olmamızı tavsiye etti. "Yarın mukaddes Kâbe'yi açacağız ve Zemzem ile yıkayacağız!" dedi. Bu, haccın icaplarından biri idi. Hac mevsimi çok yakındı ve hacılar her taraftan geliyorlardı. Kâbe yılda sadece iki kez Zemzem ile yıkanmak için açılıyordu; ben gerçekten de böyle bir toplulukta bulunacağım, onlarla birleşeceğim ve

mukaddes mekânın içini görebileceğim için son derece mutluydum.

Bütün müezzinlerin bizi aynı anda çağırması ile canlandık. Önce abdestimizi aldık, daha sonra hükûmet binasının bulunduğu yere gelerek ayakta bekledik. Yaklaşık yarım saat sonra kral kendi mevkiine geldi, onu iki oğlu Veliahd Prens Ali ve Ürdün Emîri Abdullah takip etti ve refakatinde başbakan ve diğer ileri gelen şahıslar vakarla onu hükûmet binasına kadar takip ettiler. Bizi selâmlayarak bizim aramıza katıldılar. Çeşitli duruşlardan ve resmî yürüyüşlerden sonra İbrahim Kapısı'na vardık, hepimiz ellerimizi saygılı bir biçimde kavuşturduk ve bu vaziyette on dakika bekledik. Daha sonra aynı anda "Allahu Ekber!" sesini duyduk; bu binlerce ağızdan tekrarlandı ve bu uhrevî havaya karıştı. Biz bunu Zemzem kuyusuna bakarak tekrar ettik.

Kâbe anahtarının muhafızı muhterem Şeyh Şeybah, onu takip eden insanlarla birlikte karşı taraftan göründü; elinde yeşil ipek bir yastığın üzerinde bulunan anahtar olduğu halde, bu saygıdeğer, vakur topluluğa doğru ilerledi. Bir kısım memurlar ve görevliler özel üniformaları, ipek kıyafetleri, kemerleri ve Hint şalları, düzgün açık sarı ayakkabıları ile mukaddes mâbedin her iki tarafında durdular. Şeyh Şeybah belirli bir sınıfı temsil eden eski din adamlarının aristokrasisindendi ve onun ataları da aynı memuriyeti İslâmiyet'ten önce de yapmışlardı. Şeyh, kutsal mekâna yaklaştı ve Hacerü'l-esved'le birleşen köşenin yanında durdu.

Görevliler bir merdiveni ileri sürdüler ve Kâbe'nin kapısının önüne yerleştirdiler; bu arada kalabalık yüksek sesle aynı duayı tekrarlıyordu. Öne Şeyh tırmandı, daha sonra kutsal mekâna girilecek kapı eşiğini öptü ve gözlerini buraya sürdü. Bu gizemli kapıyı, Hâcet Kapısı'nı açtı ve daha sonra basamaklara geldi. Onun arkasından Kral da tırmandı, sonra alçak gönüllülikle aynı vazifeleri yerine getirerek içeriye girdi. Biz de birer birer onu takip ettik. Burada sekiz kişi bir aradaydık, kutsal mekân sekiz kişiden fazlasını alabilecek ve yıkama işlemini yapacak kadar büyük değildi.

İlk önce Allah'a yapılan şükür duası için küçük ibadethânenin duvarları önünde diz çöktük. Dört defa dua ettik, bu içerideki duvarlardan birine dönük olarak yapıldı. Sonra ben her tarafa baktım. Burası küçük pencere, tam kare olmayan şaşırtıcı sadelikte bir odaydı. Gerçekten de burada sadeliğin dışında olağanüstü hiçbir şey yoktu. Sandal ağacından desteklenmiş iki ince uzun kolon üstünü kapıyordu. Duvarlar ince, ipek bir perde ile örtülüydü. Bu iki kolonun arsında taşları yıkamak için üzerinde havluların, kâselerin, fırçaların bulunduğu bir masa duruyordu. Eşiğin iç kısmında saydam bir mermer vardı ve burada kutsal mekânı yıkayacak su toplanıyordu. Ben bu parlak nesneleri gördüğüm için seviniyordum.

Kâbe'nin içindeki duvarları sağdan sola doğru ilerleyerek yıkamaya başladık. Kral uzun bir süpürge ile duvarın sağ köşesinde kapıların yüzünü temizliyordu; biz de onun yanında durmak suretiyle duvarların yüzünü temizliyor ve çalışıyorduk. Kral dışında hepimiz yalınayaktık. Hizmetkârlar ve görevliler Zemzem'i kovalara boşaltıyor, daha sonra yavaş yavaş yerlere döküyorlardı. Avludaki herkes heyecanla bizi takip ediyordu. Majesteleri lütufta bulunup eşikteki mermer delikte toplanan suların taksim edilmesi işini bana bahşetti. Bu benim için, gerçekten de pek çok dindar müslümanın kapı önünde toplandığı ve Kâbe'nin içini izlediği yerde yapılan, eşsiz ve muhteşem bir tecrübe idi.

Tek görüşe sahip bu sade inançlı, şevkli insanları tasvir edecek, hislerini anlatacak uygun kelimeleri bulmak mümkün değildi. Bu parlak vecd ânında bu insanların soluk yüzleri uhrevî bir hava içindeydi. Bunu görmek için bundan daha elverişli bir an yoktu ve mükemmel bir güç ve karşı konulmaz bir heyecanla yapılan bu iş diğer ırkların yaptıkları işlerden ayrılıyordu.

Gerçek Arap biraz huzursuz, mutlak bir şekilde dualarını yüksek sesle Allah'ın lütufları için söylüyordu. Hintli fakir, zâhid, dengelenemeyen şiddetli arzularla, fakat kesinlikle ne yaptığından habersiz bir şekilde bu işi yapıyordu. Ben kapının yanında hemen önümde çok yaşlı, büyük beyaz türbanlı, geniş

alınlı, kıvılcımlı siyah gözlü ve beyaz sakallı birinin “Yâ Allah, yâ Allah!” diye ağladığını ve ürperdiğini, büyük bir heyecan duyduğunu gördüm. Bu adamda Anadolu’nun eski Türk tavrını yansıtan ağır, geniş pantolonu, sakın çehresi, tabiatı ve kesinlikle kaybetmediği terbiyeli, tahammüllü, saygılı bir görünüş tarzı vardı. Sessizce duasını yaptı ve ellerini Kâbe’ye yöneltti ve daha sonra duvarlara yedi kere yüzünü sürdü ve kısaca “Elhamdülillâh” dediği duyuldu. Onun kuzeni, duygusuz, Asya’nın merkezî yerlilerinden olan Tatarlardandı. İri cüsseli bir kaya gibi duruyordu ve tek ilgisi burda ne olduğu idi. Malay müslümanları ise gerçekten garipti; burada onları idare etmek, ikna etmek mümkün değildi, fakat iyi insanlardı ve samimi gözyaşları döküyorlardı. İranlı, çok hassas, fazlaca dramatikti ve kendisine bu duyguların hâkim olduğu bir hâli vardı. Zenci, heyecanla, onun yanında, duanın sözlerini anlaşılmasa da bir Arapça ile söylüyordu. Onların yaptıkları, değişik ırkların farklı duyguların sergilenmesinden ibaretti. Bu sıcak atmosferle dolu dinî duygulardan haberdardım; bu bana bulaşıcı ve mest edici gözüküyordu.

Ben de büyük bir kabı elimde tuttum. Bulanık su, kapı eşiğindeki oyukta toplanıyordu. Hacılar bu damlaları alıp yüzlerine sürmek için âdeta birbirleriyle yarışıyorlardı ve “Sana şükürler olsun yüce Allahım!” diyorlardı.

Tam bu sırada kartal ağacından bir parça, bir buhurdan içinde, masanın ortasında ve sandal ağacından iki kolonun arasında yakıldı. Biz işimize devam ettik; yerleri yıkadık, içerideki duvarları Zemzem ile temizledik. Bir kere de onları gilsuyu ile sildik. Ben duvarların gözden geçirilmesinden ve yapının incelenmesinden dolayı mutluydum. Onlar uygunsuz bazı harap parçalarla kaplıydı, bazıları da mermer ve granitten. Kutsal mekânın onarılacağından kimsenin şüphesi yoktu.

Majesteleri bana bahçıvanların kestiği hurma ağacından bazı parçaları hacılara dağıtmamı söyledi. Ben de ağaç parçalarını dışarıya fırlattım. Zeminde kötü bir çarpışma oldu, zira yapraklar tehlike oluşturdu. Böyle bir hata yaptığım için çok üzgündüm. Bunun üzerine usulü değiştirdim ve küçük parça-

ları orada bulunanlara kendi elimle dağıttım. Şimdi artık bulunduğumuz mekândan ayrılmamız gerekiyordu. İlk önce Kral indi, eşiği öptü, bizler de teker teker aynı usulle, aynı hareketleri yaptık ve aşağıda kapının önünde ayakta durduk.

Şeyh Şeybah geldi ve kapıyı açarken yaptığı seremoni ile anahtarı alarak maiyetindekilerle birlikte kapıyı önceden olduğu gibi kapattı. Biz büyük avluya doğru Kral'ın ve oğullarının arkasından yürüdük. Bütün gerçek müminlerin beni kucaklaması ve öpmesi ile güç anlar yaşadım ve büyük zorluklarla avlunun dışına çıkabildim. Çok yorgundum ve tam iki gün odamdan dışarıya çıkmadım.

Fakat akıl almaz şeylere değişik gözle bakmaya devam ettim ve insanları bu doğrultuda müşahede ettim. Bazı onurlu okuyucularım belki alay etme temayülünde olacaklardır; onlara göre ilk akla gelecek şey, fikirlerin ifadesi ve binlerce cahil hacıyı ve onların heyecanlı ibadetlerini ve sembolik, sade itikadlarını gözönünde bulundurmaktır. Bu bana böyle gözükmeydi; ben, aynı duyguların benzerini daha sonra gittiğim Kudüs'teki Kamame Kilisesi'nde bir âyin sırasında da yaşamıştım. Aynı şeyleri Lahsa'da da görmüştüm, buna eminim.

Burada Mekke'de bu heyecanlı ibadetler, muhteşem, ruhânî şeylerin özelliklerini belirten faktörlerdi. Bu güç, derinlere gömülmüş duyguların, zamanın volkanik bir dağ gibi patlayışı ve inançların değişmesiydi. Bundan sonra dünyanın yenilenmesi, görünüşte biraz değişmesi, eski sabit kanaatlerin değişip insanlığa kazandırılması gelebilir. Bütün bu gerçekler, bütün bu olumlu gerçekler iman dinamik karakterini yansıttı ve ben günler boyunca odamda bu harareti hislerle düşüncelere daldım.

Ekler

Ragıp Bey'in Mektubu

13 Ekim 1948 tarihli gazetenizde kıymetli üstad Rıza Tevfik Beyefendi'nin neşredilen hâtırâtında (II. kısım, nr. 11) "İttihadçı kabine Mahmud Şevket Paşa merhumun riyâsetinde teşekkül etti ki bu kabinede Enver Bey Harbiye Nâzırı olmuştu." denmektedir. İşte bu noktada üstad zühul buyurmuştur. Hatırlarında yanlış kalmış, bu yanlışın ensâl-i müstakbeleye intikal etmemesi lâzımdır. Bu tefrikaları hiç şüphesiz yakın tarihimizin mühim me' hazlarından olacaktır. Binaenaleyh aflarına iltica ederek arz edeyim ki:

Merhum Mahmud Şevket sadrazam olmakla beraber Harbiye Nezâreti de uhdesinde bulunuyordu. Enver Paşa o zaman binbaşı rütbesinde olup Hurşid Paşa kumandasında teşekkül eden ve 26 Kânun-ı sâni 1328 Cumartesi günü Donanma-yı Hümâyûn tarafından desteklenmek suretiyle Şarköy'e ihraç edilecek olan 10. Kolordu'nun Erkân-ı Harbiye reisi bulunuyordu. Enver Paşa'nın Harbiye Nâzırlığı Sadr-ı esbak Ahmed İzzet Paşa'dan sonradır. Ve bir gece içinde hikmet-i Hudâ kaymakamlıktan miralaylığa çıkarılmıştı. Mâruzât-ı vâkıam müşârûnileyh üstadımızca da kabul buyurulursa ol veçhile tashih olunur ve hürmetlerimle...

Ankara, Sâbık Sadâret yâveri

Râgıp

(Yeni Sabah, nr. 3433, 17 Ekim 1948)

Arz-ı Teşekkür İçin

Muteber gazetenizde –tefrika suretiyle– neşredilmekte olan hâtîrâtımın bir yerinde hatâ etmişim: Enver Paşa’nın Mahmud Şevket Paşa sadâretinde Harbiye Nâzırı olduğunu rivayet etmişim. Bu kaba hatâmı lütfen tashih etmek için sâbık Sadâret yâveri muhterem Râgıb Beyefendi size Ankara’dan bir muhtasar fakat pek nazik ve faydalı bir mektup göndermiş; onu, hâtîrâtımla beraber neşretmekle isabet etmişsiniz. Ben o sıralarda –yine rahatsızlığım ve humma nöbetlerim rücû ettiğinden dolayı– o mektuba bir teşekkürnâme yazmak vazifesini ifa edemedim. Birkaç günden beri iyiyim. Râgıb Beyefendi’nin himmetine karşı muhlisâne teşekkürümü ve minnetdarlığımı beyan için gazetenizin vesâtetini rica ediyorum.

Râgıb Beyefendi: “Bu yanlışların ensâl-i müstakbeleyle intikal etmemesi lâzımdır. Bu tefrikalar, hiç şüphesiz, yakın tarihimizin mühim me’azlarından olacaktır!..” demekle ve –göze batacak kadar bedîhî– bir hatâmı tashih etmekte, o hâtîrâtıma ciddi bir ilim haysiyeti kazandırmış oluyor ki bu himmetine cidden müteşekkirim. Yoksa hadd-i zâtında acele ve tertipsiz olan şu hâtîrâtımı derhal yazmak niyetinde değildim. Daha birkaç sene yaşayabileceğimden pek ümidi olmayan bazı dostlarımla ısrarları üzerine –hiç olmazsa!– Sèvres muahedesi hakkında herkese doğru bir fikir vermek lüzumuna kani oldum da acele ve gelişi güzel, birçok

şeyler naklettim. Bu ancak bir tasarıdır (essai). Muhterem okuyucularım yanlış olan rivâyetleri tashihe himmet ederlerse o vakit bizden sonra yetişecek tarih meraklıları için belki kıymetli bir sermaye olabilir.

Bu teşekkürnâmemi hemen gazetenizle neşretmenizi rica ederim efendim.

Rıza Tevfık

Kadıköy, 19 Ekim 1948

(*Yeni Sabah*, nr. 3441, 25 Ekim 1948)

Hâtırâtınızın birinci kısmını çok alâka ile okudum, ancak hâtırâtınızın ikinci kısmı başında (3 Ekim 1948) Abdülhamid'i mazlum görmek gibi, fikirlerime aykırı gelen mütalâalarınıza karşı sizden izahat rica etmeği düşündüm:

Biraderinizin Bekirağa Bölüğü'nde fecî ölümüne sebep olan Abdülhamid için:

“Ben Sultan Hamid'i affediyorum, çünkü bunların asıl sebebi kendisi değil, beş on paralık rakı parasını kazanmak için babasını jurnal eden birtakım rezillerin ve namussuz heriflerin vicdansızlıkları idi, kendisinin kabahati fena halde vehimli ve âsâbının bozuk bir halde bulunması idi, onun da sebeplerini tarih sayfalarının da ararsak kendisini mazur, hattâ mazlum görmeliyiz!”

Bu mütalâaya nazaran, dünyada bütün fenalık yapan insanları mazlum görmek lâzım geliyor, çünkü insanların bütün hareketleri zincirleme doğuşlarına gider ve insan da istediği muhitte ve istediği teşekkülde doğmak elinde olmadığına nazaran, yaptıkları iyi işlerden dolayı nasıl bir meziyetleri yoksa, fena işlerden dolayı da bir kabahatleri yoktur, bu sebeple Abdülhamid de bir mazlumdur, Neron da bir mazlumdur.

Sizin hesabınıza, Abdülhamid'i mazlum görmenizin izahını böyle bulacaktım.

Fakat hatırladım ki, siz hâtırâtınızda aynı felsefe-i müsamahayı

İttihad-Terakki erkânı hakkında yapmamıştınız, sırasında onları icrâlarından dolayı ittiham ve tezyif ediyordunuz, bu takdirde nasıl oluyor da:

Hafiye kullanmaktan ve hafiyelerin verdiği jurnale göre hareket etmekten dolayı Abdülhamid'i mesul addetmiyorsunuz! Bir hakikattir ki, eğer Abdülhamid hafiye kullanmak sevdasında bir adam olmasaydı, etrafında bir tek hafiye yetişmezdi. Abdülhamid de bütün millet hâkimiyetini gasbenden şefler gibi, evvelâ yalnız kendi şahsî menfaatini düşünerek kendisine kayıtsız şartsız itaat edebilen Fehim Paşa, Arab İzzet Holo gibi ne kadar pespaye ve para düşkünleri varsa etrafına bunları toplamış, fazilet sahibi, dürüst ve ideal sahibi kimseleri etrafından uzaklaştırmış, hafiye ve dalkavuk tipindeki insanları âdeta muhitinde üretmiştir. Esasen şef tipi budur.

Kuvvet elinden gittikten sonra sizin için “afif ve kendisinden hizmet beklenir bir adammış” demesine gelince:

Bunun, hırsızları kullanan Abdülhamid'in afifliği takdir eden bir adam olduğuna etrafındakileri inandırmak için kurnazca sarfedilmiş bir söz olduğu aşikârdır. Stalin'in hürriyeti sevdiğini söylemesi gibi...

Derin saygılarımı sunar, izahatınıza intizâr ederim.

Makbule Rize

(*Yeni Sabah*, nr. 3440, 24 Ekim 1948)

II. Abdülhamid ve Journalcileri

I

*(Makbule Rize imzasını taşıyan mektup sahibi
ve diğer okuyucularıyla bir hasbihal)*

Muhterem Makbule Hanımefendi!

Ehemmiyetli mektubunuzu alalı on günü geçti. Ancak bugün cevap vermeğe gayret ettim; iki haftadan beri nöbet ateşleri içinde eziyetle vakit geçirdim. Geciktiğimden dolayı affınızı dilerim efendim.

Ben Sultan Hamid devrinde yetiştim. O 1876'da tahta çıktığı zaman ben sekiz yaşını ikmal etmişim, kendisi otuz dört yaşında olmak gerekti. 1909'da Millet Meclisi kararıyla tahttan indirildiği zaman, ben Edirne mebuslarından biri olarak mecliste hazır bulunmuştum ve kırk yaşımı bitirmiştım.

Gerek tarih-i umumide, gerekse Osmanlı tarihinde âlimlerden sayılacak adam değilim, lâkin tarihten pek doğru mânâ çıkarabileceklerdenim ve tarihte beni en ziyade alâkadar eden hadiseler, vak'alar, ihtilâller ve inkılâblar, felsefe-i tarihe mevzuubahis ve felsefe-i siyasete ders-i ibret olacak vukuattır. Tarihte bu cehlîmle beraber, Sultan Hamid devri hakkında büyük bir merak ile tahkikat bulundum ve bu adamın seciyesine, şahsî hayatına ve itikadına, aile hissiyatına ve hususiyatına dair –mümkün olduğu ka-

dar– doğru malûmat edinmek için hiçbir zahmetten kaçınmadım. Dâhilî idaresine ben şahit oldum, hâricî siyasetine de bir dereceye kadar vâkıf oldum, fakat pek mühim ecnebi kitapları okudum ve hâlâ da okumaktayım. Sonra, yani Türkiye’de çocukluğumdan beri içinde bulunup büyüdüğüm çirkef politika âleminden elimi eteğimi çekip, İstanbul’dan çıkmağa mecbur olduktan sonra bûsbütün işten çekilip Lübnan memleketinin cennet gibi güzel olan sahillerinde kâin Cünye ve Beyrut şehirlerinde –ömrümün en bahtiyar devrini temsil eden– son on üç senelik kısmını mesut geçirdim. Cünye’de ve Beyrut’ta Sultan Hamid ailesinin en mühim âzâsından bazıları yerleşmiş idiler. Onlarla pek iyi görüştüm. Merhum padişahın büyük oğlunu, iki kızını, bir haremîni aileleriyle beraber tanıdım ve onlardan Sultan Hamid’in hayat-ı hususîyesi ve secîyesi hakkında çok şeyler öğrendim ki kendisini sevmeyen İngilizler’in bile gizlemek istemediği memduh hasletlerdendir. Hulâsa Sultan Hamid hakkında her veçhile şahadet edip tarihe doğru malûmat verebilecek salâhiyetli ve afif adamlar varsa onlardan biri de bendenizim. Binaenaleyh bana tevcih etmiş olduğunuz fatinâne sualler, onun mizacı, dâhilî idaresi, hâricî siyaseti hakkında söylemek isteyip de acele yazılan hâtîrâtıma devredemediğim birçok malûmatı geniş nefes alarak size arzedeabilmek için, pek iyi fırsat ve pek meşru bir vesile vermiş oldu. Bunun için de ayrıca teşekkür ederim efendim. Bu hususta vereceğim tafsilât, her zaman için vatanperverlere ibret dersi verebilecek kadar ehemmiyetlidir. Ben eminim ki size bu mektubu yazdıran sâika-i vicdaniye, zulme karşı nefretle titreyen âlicenap bir ruhun asil heyecanıdır. Siz de emin olunuz ki beni –bugün seksen yaşında oluşuma rağmen– büyük ve insanî bir ideale bağlı serkeş ve hürriyetperver bir genç gibi ümid içinde yaşatan aynı heyecandır. O halde dinleyiniz efendim. Vereceğim tafsilât belki uzun sürecektir, fakat ölmeden biraz daha söyleyeyim bari...

Sizi tatmin etmek için mektubunuzun paragraflarına, yani parçalarına sıra numarası koydum. Her birinin mutazammın olduğu suale ayrıca cevap vereceğim ve mümkün olabildiği kadar Türkçe konuşacağım.

Evvelâ, Abdülhamid’i mazlum görmek gibi fikirlerine aykırı

gelen mütalâalarına karşı izahat istemişsiniz, çünkü biraderimin Bekirağa Bölüğü'nde feci ölümüne müsebbib olan Sultan Hamid için:

– Ben Sultan Hamid'i affediyorum, çünkü bunların asıl müsebbibi kendisi değil... ilâ âhire demişim...

İyi ya! Cevap vermişim işte; yalnız tafsilât vermediğimden dolayı ne demek istediğim lâıkiyle anlaşılamamış ve o sebeple de size kanaat verememiş. Fakat o parçanın sonunda, onun âsabı bozuk olduğuna ve bu hastalığının sebeplerini de tarih sayfalarında ararsak kendisini mazur ve hattâ mazlum görmeliyiz, diyerek işaret etmişim.

Hanımefendi, bu kısa mülâhazanın bir kelimesini de değiştirmeyerek, bazı izahat verirsem beni haklı görürsünüz sanırım.

Sultan Hamid amansız ve müthiş bir hastalığın pençesinde esir idi. Bunun Fransızca ismi “Folie de persecution”dır. “Persecution” vaktiyle Inquisition Cemiyeti'nin din nâmına bazı masum adamlara yaptıkları işkencelere derler. Sultan Hamid, amcasının hal'inden dört gün sonra fecî bir surette katledildiğine kani olmuştu ve ecdadından birkaç padişahın vükelâ entrikaları ile nasıl vahşiyâne bir surette tepelendiğini bilirdi. Siz bilmiyorsanız, *Naimâ Tarihi*'ni mütalâa buyurunuz; fakat Sultan Mahmud zamanında ilk defa olarak basılmış olan nüshaları okuyunuz. Sonra basılanlar hem çok eksik, hem de değiştirilmiştir.

Sultan Hamid pek okumuş adam değildir. *Naimâ Tarihi*'ni okumamıştır diyelim. Halbuki altı ciltten ibaret olan bu tarihin telhîs edilmesini, yani birçok vukuâtın hulâsasını nakletmek suretiyle kitabın kısaltılmasını irade etmişti. Bu iradenin mânâsını maarif erbâbı pek iyi anladı ve *Naimâ Tarihi*'nde genç Sultan Osman, Deli Sultan İbrahim ve Sultan Mustafa gibi bazı padişahların zorla hal'edilip cellât Kara Ali ile onun yamağı çingene Ali elinde boğdurulduğuna dair birçok mühim ve fecî vukuat çıkarılıp dört cilt olarak yeniden tab'edilmişti. Herkes böyle hikâyeleri okuyup da böyle şeyler düşünmeğe meyletmesin diye tarih kitapları baltalanıyor idi.

“Biraderinizin Bekirağa Bölüğü'nde feci ölümüne sebep olan Abdülhamid” dediğiniz zaman, “sebep” tâbirinin mânâsını herkes

gibi anlamadığınıza hükmediyorum. Hanımefendi, Sultan Hamid benim kardeşim Ahmed Nazif ismini kat'iyyen işitmemiş, şahsını ise rüyasında bile görmemişti: Kardeşim 1897'de vuku bulan Türk-Yunan Muharebesi'nde mülâzım-ı evvel olmuş ve yararlık göstermişti.

Sonra da Ferecik'te memur olarak birkaç sene sessizce vazife-siyle meşgul olmakta idi. Edebiyata âşinâ ve musikiye meraklı idi: Kemence çalardı. İstanbul'da Deli Fuad Paşa ile yeni türemiş zor-balardan saraya mensup meşhur Fehim Paşa arasında bir kadın meselesinden dolayı şiddetli kavga çıkmış ve her ikisinin adamları Direklerarası'nda karşı karşıya mevki alıp silâh kullanmışlar ve bir iki el havaya silâh atmışlar, kimsenin de burnu kanamamıştı. Bu gürültüyü hemen saraya ihbar edenlerden evvel Fehim Paşa Sultan Hamid'e koşmuş, eline ayağına kapanıp kendisinden izin almadan Fuad Paşa takımını kırıp susturmuş olduğunu iddia etmiş, çünkü Fuad Paşa taklib-i hükümet fikriyle bu hıyanete cesaret etmiş olduğu için irâde-i seniyelerini rica etmeğe vakit olmadığı cihetle sadakati hasebiyle Fuad Paşa takımına karşı silâha sarılıp onları perişan etmiş imiş... Bu masalı ciddi telâkki eden padişah, Fuad Paşa'yı Şam'a nefyetmişti. Fehim Paşa da sadakatin-den dolayı büsbütün meydanda tek kalarak küstahlığını arttırmış ve herkesi hattâ ecnebi tacirlerini haraca kesmişti. Nihayet İstanbul'da nüfuzu galip olan Almanya büyükelçisi Baron Marshall, Fehim Paşa'nın haydutluğundan Sultan Hamid'e şikâyet ederek, İstanbul'dan derhal def'edilmesini talep etmiş ve onu Bursa'ya nefyettirmişti. Meşrutiyet ilân edildiği zaman Bursa halkı onu taşla tepelemişti.

“Pekâlâ... Senin bî-günah kardeşinin Bekirağa Bölüğü'nde kendi kuşağını boynuna geçirerek intihar etmesiyle yukarıki hikâyesinin ne münasebeti var?..” diyeceksiniz!.. Hakkınız var. Fakat İstanbul'daki korkak ve enâi halk arasına velvele düşüren ve zaten mütevehhim bir deli olan padişahın başına bütün cinleri üşüren böyle bir vak'ayı istismar etmek, yani ondan bir fayda çıkarmak, istifade etmek için fırsat bekleyen ve bu sayede kolay geçinen koca bir hafiye ordusu vardı ve bunların adedi kırk bin kişi olarak tahmin ediliyordu. Mahalle bekçisinden tutunuz da tekke şeyhle-

rinden, hocalardan ve her sınıftan, her tabakadan toplanmış olan bu adamlar Avusturyalı, Hollandalı değil –ekseriyet-i külliyesi itibariyle– Türk milletine mensup idi. İçinde her milletten de bazı numûneler vardı. Sonra onlardan da misal vereceğim. Onlar yüksek işler peşinde koşarlardı. Bizim pinti hafiyeler, hemen faaliyete geldiler ve en kolay yolu tuttular. Düşkün olan Fuad Paşa tarafına yüklendiler. “Falan efendi de Fuad Paşa’nın ahabındandı... Falan bey de onun ile iyi görüşür ve ziyaretine giderdi. Elbet bu hükümeti değiştirmek meselesinden onun da haberi vardır!” diye İstanbul’dan ve taşralardan saraya binlerce jurnaller yağdırdılar. Zavallı biraderimin bulunduğu Ferecik’te de alaydan yetişme çingene Mustafa diye maruf biri varmış. Bu adamın damadı da Trablusgarb’da mı nerede imiş! Onu kurtarmak ümidiyle kardeşimi jurnal etmiş. “Bu adam Fuad Paşa’nın dostu olan ve hükümeti değiştirmek isteyen Filozof Rıza’nın kardeşidir, bu işte medhali olmak gerektir!” demiş. Hemen gece yarısı –elbisesini giymeğe müsaade etmeden– eşya nakleden bir katara atıp elleri kelepçeli olarak iki muhafız ile Bekirağa Bölüğü’nde bir küçük odaya hapsedmişler; takriben iki buçuk ay hiçbir şey sormayarak bırakmışlar.

(Yeni Sabah, nr. 3441, 25 Ekim 1948)

II

(Makbule Rize imzasını taşıyan mektup sahibi
ve diğer okuyucularımın bir hasbihal)

Benim bu faciadan hiç haberim olmamıştı, hattâ kardeşimin bir müddetten beri mahpus olduğunu intiharından ancak bir hafta evvel haber almış ve Bâb-ı Seraskeri’ye gidip onu görmek istemiştim. Fakat muvaffak olamamıştım. Bu acıklı hikâyenin bu kısmını da nakletmek isterim ki o devirde yalnız padişahın zulüm ve istibdadını değil o zulmün icrâsına âlet olan memurların da –millet efrâdından ve evlâdından olmalarına rağmen– hodgâmlıkla ve menfaatperestlikte ne derecelere kadar insaniyet ve merhamet hislerinden mahrum kalmış bulunduklarına dair doğru bir fikir edinip ibret almış olarsınız.

Ben o vakit Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye âzâsından ve Galata Gümrüğü'nde memur müfettiş doktorlardan idim. Cemiyet-i Tıbbiye âzâsının en genci idim. Diğerleri hep hocalarımızdandı. Hat-tâ Sultan Hamid'in hekimbaşısı meşhur Müşir Nâfiz Paşa merhum da bu zümredendi. Aynı zamanda da bazı dostlarıma ücretle ders verirdim. Bilhassa haftada üç kez Boğaziçi'nde Yeniköy'de vüzerâdan Köse Râif Paşa köşküne gidip, merhum paşanın büyük oğlu Miralay Fuad Bey'le Türk filolojisi ve muhtelif Türk lehçe-leri hakkında tedkikatta bulunurduk. Haftada iki defa da yine Yeni-köy'de oturan Mısırlı Prens Said Paşa'ya derse giderdim. Merhum Said Paşa sonraları İttihadçılar'ın sadrazamı olan zattır.

Bir yaz günü Said Paşa'nın yalısında yemek yerken, hususi hizmetkârı Ahmet Ağa içeri girdi ve elindeki pusulayı bana uzatarak: Bu ufak pusulayı kapıcıya bir asker neferi bırakmış ve sizin elinize verilmesini tenbih edip savuşmuş gitmiş dedi.

O küçük kâğıt parçasını alıp da kurşunkalem ile yazılmış şu birkaç satırı görünce kardeşimin yazısını tanıdım ve pek çoktan beri kendisinden mektup almamış olduğum için fena halde yüreğim çarpmağa başladı. Zâhiren helecanımı gizlemeğe çalıştım. Fakat benzim kireç gibi bembeyaz kesilmiş ve nutkum tutulmuştu. O satırların meâli şuydu:

– Aman birader, başıma nâgihânî bir belâ isabet etti. Nereden geldiğini bilmiyorum. Zerre kadar bir kabahat işlediğimi de hatırlamıyorum. Beni gece yarısı Ferecik'teki evimden kaldırdılar, ellerime kelepçe vurarak buraya getirdiler. Kırk üç günden beri dar bir hücrede mahpusum. Bu âna kadar da hiçbir şey soran olmadı. Mümkünse beni görmeğe gel ve bana bir parça sabun ile iki fanile getir, rica ederim!..

Bekirağa Bölüğü'nde Mülâzım Nazif

Bu pusulayı sessizce Said Paşa'ya uzattım. Aldı okudu, onun da rengi soldu. “Hemen git gör, bana da bir haber getir rica ederim doktor” dedi...

Hemen vapura koştum, İstanbul'dan iki fanile ile bir de tuvalet sabunuyla havlu aldım, bir paket yaptırıp bir arabaya atladım. Bâb-

ı Seraskerî önünde indim. Şimdiki üniversite o vakit Serasker kapısı idi ve merkez kumandanının dairesi de ikinci katta idi. İkinci kata çıktım. “Acaba kimden sorup haber alsam” derken bir orta yaşlı zabitin bana dikkatle baktığını sezdim ve bu adamı gözüm ısırdı; mutlaka evvelce bir yerde, hattâ iki üç yerde görmüş gibiydim. Ona yüzümü döndürerek: “Beyefendi! Dedim. Benim biraderim Mülâzım Ahmed Nazif burada Bekirağa Bölüğü’nde mevkuf imiş. Acaba nereden sorup haber alsam?” diye cevap bekledim. Bana: “Sen kimsin?.. diye huşûnetle hitab etti. Canım sıkıldı, fakat kim olduğumu etrafıyla anlattım. Beni yukarıdan aşağı bir süzdü. Ben de onun yüzüne dik dik baktım. Muhavereyi uzattı:

– Burada mevkuf olduğunu ne biliyorsun?

– Haber aldım.

– Kimden haber aldın? Deyince kızdım.

– Sana ne? Burada öyle bir adam var mı, yok mu? İnsaniyeten ona cevap ver. Vesselâm!

Dedim ve yüksek sesle senli benli atışmağa giriştik. Meğer biz merkez kumandanı Sadeddin Paşa’nın kapısı önünde yaygara edip duruyormuşuz. Kapıda bekleyen perde çavuşunu, zil vurup çağırmış. O gürültü eden herifi buraya getir demiş.

Çavuş geldi, “Paşa seni istiyor!” dedi. “Hangi paşa?” dedim. “Merkez kumandanı Sadeddin Paşa!” dedi. Odasına girdik. Paşa hayli viran kısa kır sakallı, ufacık tefecik bir adamdı. O da beni yukarıdan aşağı biraz süzdü. Sonra “Oğlum, kimsin? Nesin? Derdin nedir?” dedi. İyice anlattım. “Var öyle bir adam, fakat şevketmeab efendimiz hazretlerinin irâde-i seniyyeleri olmadıkça bir kimseyi görmeğe müsaade edemeyiz. Bu hususta bir irâde istihsal edebilirsen, gelir görüşürsünüz!” diyerek sözü kesti; “Peki efendim, lütfunuza çok teşekkür ederim!” dedim.

Hemen çıkıp gitmeğe teşebbüs ediyordum. Elimdeki paket, öteden beri gözüne batıyordu. “O nedir o, elindeki?” dedi. Anlattım ve bu şeyleri lütfen kardeşime ulaştırmasını rica ederek masanın bir kenarına bıraktım çıktım.

Prens Said Paşa’nın yalısına döndüm. Bâb-ı Seraskerî’de ne yapabildiğimi anlattım. O gece yalıda kaldım. Irâde istihsâlinin çaresini düşünmekle geceyi geçirdik. Hiç uyuyamadım. Çok fena ve

korkunç rüyalar gördüm. Ertesi sabah bizi ziyarete gelen Fuad Köse Râif Bey'e de her şeyi naklettim.

Fuad Bey bugün Ankara Dil Kurumu meclisinin en salâhiyetli ve malûmatlı âzâsındandır. Bütün bu faciayı bilir.

Ben biraderimle görüşebilmek için çare aramak derdi ile bazı ricâl-i devlete baş vurup dururken, hemen beş altı gün sonra gazeteler "Bâb-ı Seraskerî'de bir müddetten beri mevkuf bulunan zevâtın cümlesi hakkında irâde-i merhamet-i hazret-i padişâhî şeref-sudûr buyrulmuş ve memleketlerine müreffehen iade olunmuş!" idiğini tebşîr etmiş.

İsimleri zikrolunan bu adamlar arasında benim kardeşimin ismi de varmış. Bunu bana bir dostum haber vermişti.

Benim bu haberden vicdanım müsterih olmuştu. Ertesi günü Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye'de meclis olacağından, erkence İstanbul'a indim. Bizim meclisin toplandığı yer şimdiki Sarayburnu parkının Sirkeci istasyonu duvarı hizasındaki kale kapısından girilince göze çarpan tek katlı bir bina idi. Ben meclise girdiğim zaman âzânın hepsi toplanmıştı; yalnız benim sağ tarafımda oturan Aristidi Paşa henüz gelmemişti. Bu zat gayet yakışıklı ve boylu boslu, hafif kumral sakallı, pek terbiyeli bir askerî doktordu ve lisanını iyi bilir, bir İstanbul efendisi kadar Türkçe'yi güzel söylerdi. Ben hürmetle meclis âzâsını selâmladım yerime oturdum.

Kimse yüzüme bakmayarak selâmımı aldılar. Bana bu muamele soğuk geldi. Mûteessir oldum. Çünkü bana bütün âzânın teveccühü vardı. Düşündüm. Beni her halde bir kimse jurnal etmiş olmalı ki kimse yüzüme bakmıyor diye hükmettim. Meğer hakikat büsbütün başka ve daha uğursuzmuş.

Gazetelerin Bekirağa Bölüğü'ndeki mevkufların affolunduğunu ilân ettiği gün sabah erkenden, hattâ güneş doğarken biraderim benden hiç haber alamayınca, istediği âdi şeyler de kendine vâsıl olmayınca ye'sinden kendini, belindeki yün kuşağıyla asmışmış. Tabiidir ki bu vak'ayı derhal padişaha arzetmişler. Sultan Hamid böyle hadiselerden fena halde ürker, onları birer uğursuzluk falı addederdi. Ziyadesiyle canı sıkılmış, diğerlerini memleketlerine iade edilmek üzere affetmiş ve affolunanların isimleri arasında onun, biraderimin isminin de ayrıca zikrolunmasını emretmiş-

miş. Cenazesini ertesi günü Gülhane'ye kaldırmışlar ve gazeteler de usûlen muayenesine ve bir rapor tertibine –demin ismini zikrettiğim– Aristidi Paşa irâde-i seniyye ile memur edilmiş imiş.

İşte o gün, Aristidi Paşa yarım saat kadar geç gelmişti. Fakat Heyet-i Tıbbiye vaktinde bu faciadan haberdar olduğundan ve bana acıdıklarından yüzüme bakmıyorlarmış.

Ben bu gafletle yanlış muhakeme ederek mahzun mahzun yerimde otururken, Aristidi Paşa meclise girdi ve geciktiğinden dolayı meclisten af diledikten sonra bana dönerek ve iki elleriyle ellerimi sıkarak: “Mülâzım Ahmed Nazif beyi ben muayeneye memur oldum. Meğer biraderinizmiş! Yazık, bu gence yüreğim yandı. Sizden de bir haber alamayınca me'yusen kendini asmış!” dedi.

Ben donakalmışım!.. O birkaç saniye zarfında zavallı kardeşimin Gelibolu'da benimle bareber geçen çocukluğu, sonra askerî mekteplerde anadan babadan yetim olarak, zaruret içinde geçirmiş olduğu uzun seneler, zabıt çıktıktan sonraki hâli ve nihayet vefatından iki sene evvel bana göndermiş olduğu sakallı fotoğrafı hep gözümün önünden geçti. Fevkalâde ye'simden dolayı gözlerimden yaş gelmedi. Aristidi Paşa, benim bu felâketten bî-haber olduğumu anladı ve söylediğine çok nâdim oldu. “Biraderinizin adı Ahmed Nazif imiş, merhumun ismi Mehmed Nazif idi, sakalsızdı...” falan gibi sözlerle beni avutmak istedi.

(*Yeni Sabah*, nr. 3447, 31 Ekim 1948)

III

– Paşam dedim, işin hakikati anlaşıldı. Beni avutmak için zahmet çekmeyiniz efendim; er geç bu kara haber bana elbet her taraftan vâsıl olacaktır. Ne denir! Zavallının kaderi böyle imiş. Lâkin keşki Yunan Muharebesi'nde Dömeke'de şehid olaydı da böyle genç yaşında bî-günah olarak hapisanede kendini yeis ile boğup hayatını heder etmeseydi!.. Cenazesiyle herkesten evvel siz meşgul olmuşsunuz. Allah ona rahmet etsin. Size uzun ömürler ihsan buyursun. Lâkin ben kolay ölmeyeceğim. Matemimin eleminden kuvvet alıp yaşayacağım ve bu zâlim idarenin âkıbetini

göreceğim inşallah!.. dedim. Kan başıma çıkmıştı, kulaklarım uğuldamaya başladı. Gözlerim yanıyordu. Kim bilir yeis ve hiddet saikasıyla daha neler söyleyecektim. Meclisimizin reisi Ferdinand Paşa gayet tedbirli ve sözü tesirli bir adamdı. Bana hitap ederek:

– Oğlum Rıza Bey... Kendini ye'se kaptırma! Vâkıa kederin çok büyüktür ve hepimiz senin elemine candan iştirak ediyoruz. Fakat bu felâkete ne yapılır! Allah sabr-ı cemîl ihsan etsin! dedikten sonra meclis âzâsına yüzünü çevirerek:

– Müsaadenizle meclisi kapatalım. Bu felâkete karşı sükûnetle iş görülmez. Gelecek çarşambaya inşallah...

Deyip yerinden kalktı ve herkes de onunla beraber gelip benim elimi sıktılar ve her biri bana aman ye'se kapılma deyerek Ferdinand Paşa'nın âkilâne tenbihini tekrar edip ayrıldılar.

Anladım. Reis paşanın meclisi kapatmaktan maksadı "Yeis sâikasıyla" daha tehlikeli şeyler söyleyip de büyük bir belâya uğramaktan beni vikaye için idi.

O vakit meclis âzâsı reis paşadan mâadâ Sultan Hamid'in hususi hekimi Müşîr Nâfiz Paşa, Ferik Zoeros Paşa, Ferik Pavlaki Paşa, Hayreddin Paşa, gözhekimisi Esad Paşa, zikri evvelce geçen Aristidi Paşa'lardı. Bir de meclis kâtibi sivil Sami Bey vardı. Benim hiddetle söylemiş olduğum sözler dışarıya sızmadı tabîi.

Muhterem hanımefendi!

Benim başıma gelen bu musibet en medenî memleketlerde de vukua gelebilir. Fakat medenî memleketlerde bir adam kendini asarsa, hattâ bî-günah olarak değil, en mel'un ve merhametsiz caniyi bile mahkemenin hükmü ile hükümet asarsa, ona kanun hükmünü icra etmezden evel ruhanî bir memur getirirler, bir sözü yahut vasiyeti olup olmadığını sorarlar ve ömrünün son demleridir diye lütuf ile muamele ederler. Bir sigara, limonata, bir içki teklif ederler. Astıktan sonra ve bir müddet –ibret için teşhir ettikten sonra– cenazesini akrabasına teslim ederlerdi. Onlar da cenazeyi mensup olduğu din ve mezhebin âyini üzere defnederler, kimsesi yoksa, mensup olduğu dine ve mezhebe göre bir reis-i ruhânîye teslim ederler. O muamelesini yapar, kendi dindaşlarının mezarlığında bir köşeye defnederlerdi.

Benim –bir müddet sonra– tahkik edip öğrendiğime göre zaval-

lı kardeşim bir muhacir arabasıyla Maltepe'ye götürülmüş ve –hayvan lâşesi imiş gibi– bir çukura gömülmüş!.. Bugün yeri kimsece malûm değil. Bu zavallının fecî bir surette intiharını herkese gizli tutmak padişah indinde mültezem idiyse bile, bir insanîyetli adam çıkar da onun gömüldüğü yere –işaret olarak– bir kiremit parçası koyar, insanîyeten bana haber verirdi. Onun bu kadar mektep ve meslek arkadaşı vardı ve bu facianın vukuunu herkes benden bir hafta evvel duymuştu. Bilâkis bu facianın gizli tutulması hakkındaki tenbih Bekirağa muhafızlarının ve hizmette onlara müşârik olanların pek hoşuna gitti ve işine geldi. Ona götürmüş olduğum sabunu ve fanilalarla havluyu kendisine teslim etmemişlerdi. Sonra ben pek iyi biliyordum ki takriben üç sene-den beri Ferecik'te ikamette bulunan kardeşim temizce bir evde oturuyordu ve bekâr olmakla beraber fakirâne bazı eşyası vardı. Elbiseleri ve kitapları vardı. Bir de kemeñçesi vardı. Babamızdan kendisine yadigâr kalmış bir cep saati vardı. Bu şeylerden bana –yâdigâr olarak– bir kurşunkalemi gönderen olmadı.

Bugün elimde bulunan tek fotoğrafını *Yeni Sabah*'a gönderiyorum ki Mekteb-i Harbiye'den çıktığı sene İstanbul'da çıkartıp bana verdiği yegâne muhtıradır. Vefatından bir müddet sonra –bilvâsıtâ– sordurdum. Hiçbir kimseden cevap alamadım. Öylece o zavallı da zulme kurban olanların katarına katıldı, efsaneler âlemine karıştı gitti.

Düşününüz hanımefendi, bu ne hal idi?

Bu fezâhetleri –hiçbir vicdan azabı duymayarak– irtikâb etmiş olan ölü soyucular Avusturyalı değil, İtalyan, Fransız değil, Bulgar değil, buralı idiler ve Hristiyan değil müslüman idiler. Daha doğrusu hiçbir dine mensup olmayan gâvurlardan idiler.

Ben eminim ki padişah –hiç vukuunu temenni etmediği– bu faciada teferruât-ı umûru birer birer düşünüp ona göre ayrı ayrı emirler vermemişti. Onun bu hadisede divânece tevehhümüne ayırabileceğimiz töhmet hissesi nispeten az ve ehemmiyetsiz bir kabahattir.

Server Paşa kerîmesi diye şöhret kazanmış bir âlüfteyi paylaşamayan iki nüfuzlu adamın kavgasını zihninde fena halde büyüten padişahın vehmi divânelik derecesinde olmasaydı, iki rakipten bi-

ri ve en alçak tabiatlısı ve kallesi olan Fehim Paşa'nın uydurduğu sözü dinler dinlemez –keyfiyeti tahkik edip işin aslı hakkında doğru bir fikir edinmeden– hemen Deli Fuad Paşa'yı haksız olarak Şam'a nefyetmezdi. Onun bu işte yegâne kabahati budur ve iş bu kertede kalsaydı, biraderimin intiharı ile neticelenen bir sürü insaniyetsizlikler vukua gelemezdi. İstanbul'da bir uygunsuz kadın yüzünden çıkan bir kavganın Ferecik'te kendi hâlinde oturan bir zavallı Mülâzım Ahmed Nazif ile ne münasebeti olabilirdi. Lâkin taklib-i hükümet iftirasıyla atılmış olan hıyanet iddiası (aslı faslı olsun olmasın!) aç karga gibi fırsat bekleyen binlerce uğursuz ve mıymıntı hafiyelerin kâr ve kisbine çok elverişli bir vesile vermiş oldu ve padişaha sadakat nâmına mel'anette birbirleriyle yarışarak her biri biraz istifade etti: Kimi damadını Yemen'den becâyış suretiyle İstanbul'a naklettirdi; kimisi düşmanından intikam aldı. Birçokları da beş on kuruş rakı parası edinmiş oldu.

Bu noktada bana çok ma'kul bir ihtarda bulunarak Sultan Hamid hakkında iddianızı daha ziyade tevsik ve o ihtarınızla teyid edebilirsiniz. Lâkin o hizmeti, sizin tarafınızdan ben deruhte edeyim. Diyebilirsiniz ki:

– Eh tamam, iyi ya işte! Beni tasdik etmiş oluyorsun!.. Sana göndermiş olduğum mektubun beşinci paragrafında bu meseleye dair beyan etmiş olduğum mülâhazalar pek sarihti. Sana onları bir daha hatırlatayım. Belki artık bana hak verirsin. Bak, ben o mektupta ne demiştim:

“Hafiye kullanmaktan ve hafiyelerin verdiği jurnale göre hareket etmekten dolayı Abdülhamid'i mesul addetmiyorsunuz!.. Bir hakikattir ki, eğer Abdülhamid hafiye kullanmak sevdasında bir adam olmasaydı, etrafında bir tek hafiye yetişmezdi. Abdülhamid de bütün millet hâkimiyetini gasbenden şefler gibi, evvelâ yalnız kendi şahsî menfaatini düşünerek kendisine kayıtsız şartsız itaat edebilen Fehim Paşa, Arap İzzet Holo gibi ne kadar pespaye ve para düşkünleri varsa etrafına bunları toplamış, fazilet sahibi, dürüst ve ideal sahibi kimseleri etrafından uzaklaştırmış, hafiye ve dalkavuk tipinde ki insanları âdeta muhitinde üretmiştir. Esasen şef tipi budur!”

(Yeni Sabah, nr. 3454, 7 Kasım 1948)

Rıza Tevfik'ten Rıza Turgut'a Mektuplar

I

27 Ağustos, Sene 1924

Amman, Şarkü'l-Ürdün
Muhterem Rıza Turgut Bey,

Son mektubunuzla gazeteleri aldım, çok teşekkür ederim. Evvelki gazeteleri de muntazaman alıyordum. Benim mektup yazmayışımın sebebini pek iyi takdir ettiğiniz için beni mazeret mecburiyetinden kurtarmış oluyorsunuz ki bu da ayrıca teşekkür değer. Filhakika müz'ic ve zahmetli bir meşgale içindeyim. Henüz hiçbir nevi sağlık teşkilâtına mâlik olmayan, fakir bir hükümet ile ciddi iş görmek emelinde bulunuyoruz. İşimiz birçok devlet dairesi ile alâkadar bulunduğu gibi bilhassa belediye ile sıkı sıkıya bağlıdır. Temizlik işlerimiz müsterektir. Halbuki burada nüfuzlu bir belediye reisi var, belediye yok. Onu kurmak için uğraşıp duruyoruz. Bütün bu münasebetsizliklerden başka bir de ara sıra Vehhâbi şakalarına maruz bulunuyoruz. Nitekim bu seferki kargaşalıkta bütün hükümet erkânı ile beraber ben de Maan'da bulunuyor ve hacdan dönmekte olan Emîr hazretlerinin gelmesini bekliyordum. Tabiidir ki böyle kırk günlük yoldan yorgun gelip kardeşinin kanını dökmek ve malını gasbetmek gibi vahşî bir niyetle hareket eden bir sürü sersem sefillerin yorgun

ve aç bir çakal sürüsünden farkı olmadığı için ve tayyare ile zırhlı otomobile karşı gösterilen taassubun hiçbir gücü olamayacağını bildiğim için pek ehemmiyet vermedim. Nihayet iş düşündüğüm gibi neticelendi. Bizim Bedeviler ile İngiliz tayyareleri Vehhâbileri tepelediler ve perişan ve berbat bir halde çekilmeye mecbur ettiler. Mâmâfih hiç iyi bir şey değil!. Eğer siyasî ve içtimâî hayat buralarda böyle geçecekse yazık. Zaten zevksiz bir hayat sürüyoruz. Yalnız bir keyfi var idi ki siyaset dırıltısı, gazetecilerin edepsizliği, fırka entrikası, telâş, gürültü yoktur. Hiç kimseye minnet etmeyerek yaşıyorduk. Şimdi bu ahvâle biraz canım sıkılıyor. Benim rahatım bozulmuş değildir, bozulacak da değildir sanırım. Yalnız bu milletin kabileler arasında hüküm süren fesat ve hasedin ecnebi ellerinde ne sefil bir siyaset âleti olduğunu görüp de keder etmemek elde değildir. Her ne ise! İnşallah iyi olur. Çünkü fevkalâde bir medeniyet kuran ve bir din vaz'eden Arap milleti, şüphesiz dünyanın en büyük ve terakkiye istidatlı bir milleti iken bugünkü karışıklıklar, cehalet içinde çırpınmaları cidden esef vericidir.

Bize gelince biz hamdolsun iyiyiz. Çocuklar ve kızım Selma bizde olduğu için valideleri pek memnundur; fakat yakında gideceklerinden dolayı şimdiden kederlenmeye alıyor. Said (büyük oğlum) bu sene mektebini ikmal etti ve derhal Kudüs'ten kendisini Dârümuallimîn'e İngilizce ve jimnastik hocası olmak üzere istediler. Biz de razı olduk. Selma'ya da Amman'da hocalık teklif ettiler, fakat burada kalmak istemiyor; yine maal-kerâhe İstanbul'a dönecektir, çünkü Amerika'ya bu sene kimseyi kabul etmiyorlar. Halbuki niyetimiz bütün aile efrâdını birer ikişer Türkiye'den çıkarıp başka bir yerde ebediyyen yerleşmek idi. Çocuklar Asya ve Afrika'yı istemiyorlar, mutlaka Amerika'yı tercih etmektedirler. Lâkin bu maksadı temin edebilmek birkaç sene sabır ile çalışmaya mütevakkıf bir iştir. Çalışacağız bakalım, sulh cidden takarrür ederse her yere seyahat kolay olabilecektir. Biz de o vakte kadar beş on kuruş toplarız inşallah. Ben her halde Arabistan'da kalmak fikrindeyim. Burada hürmete mazhar olduktan mâadâ rahatım, havası da benim mizacıma pek muvâfıktır. Her halde burada bazı hizmetlerim vardır, onları îfa etmedikçe gitmeyeceğim.

Size vaad etmiş olduğum mahud mektubu vaad etmiş bulunduğuma pişman olacağım geldi. Zaten bütün bu son devr-i hayatımın vukuâtını yazmak niyetinde idim. Tarihe karşı yahut bilmem hangi millet ve insaniyete karşı kendimi müdafaa ve tebriye-i zimmet için değil; torunlarıma masal kitabı olsun diye yazacaktım. Tarihe zerre kadar inanmam ve ehemmiyet vermem. Birkaç asır sonra bizim tarihimizi kim okur ve Türkiye ne olur bilmem. Her halde dünyanın en büyük milletlerinden olan Yunan ve Roma tarihini ben bile okumuyorum ve bilmiyorum. Doktor Rıza Tevfik'in Sèvres Muahedesi'ni niçin imza etmiş olduğunu ben öldükten iki sene sonra bile hiç kimse merak etmez. Tarih her şeyi hoş görür; herkesi de mazur görür. Fransa İnkılâb-ı Kebîri'nde baldırı çıplaklar Cumhuriyet'e karşı zâdegân sınıfı ve kraliyet ve din taraftarları, memleketi terkederek bütün Avrupa devletlerini kendi vatanları aleyhine harbe teşvik ettiler ve muvaffak oldular idi. Fransa bu muharebeler yüzünden takdir ve tahmini mümkün olamayacak derecede maddî ve manevî zararlara uğradı, birkaç milyon can telef etti. Mâmâfih bugün Fransa İnkılâb-ı Kebîri'nin tarihini yazan en mutaassıp Cumhuriyetçiler bile o adamlardan hürmetle bahsediyor; bu kibar sınıfı krala ve dine ve âdâta ziyadesiyle sadakat gösterdiler ve kendilerine yakışan dahi o idi, fakat zaman değişmişti, muvaffak olamadılar, diyor. Dünyanın en büyük filozoflarından sayılan İskoçyalı Hume İngiltere'nin zulüm ve sitemine karşı alenen beyân-ı nefret ediyor ve bu devletin yıkıldığını görmeden ve İrlanda ve İskoçya'nın nâil-i hürriyet olduğunu görmeden ölmek istemediğini eserlerinde yüz sene evvel yazıp tab'ettiriyor. Bugün İngilizler bu adamla iftihar ediyorlar. Size böyle binlerce misaller ibrâz edebilirim. Fakat lüzumu yok. Ben o Fransa zâdegânı gibi Avrupa devletlerini vatanıma karşı ilân-ı harbe teşvik etmedim. Bilâkis vatanımı, bir büyük muharebede harap ve perişan olan vatanımı, yeniden bir harbe girişmek divâneliğinden men için uğraştım. İngiliz filozofu gibi devletimin yıkılıp parçalanmasını değil, bütün Osmanlı milletinin Kanun-ı Esasî ahkâmına tevfikân nâil-i hürriyet olmasını temenni ettim ve büyük Osmanlı İmparatorluğu'nun ancak bu Meşrutiyet sayesinde parçalanmak tehlikesinden kurtulabileceği-

ne samîmen kanî olduğum için bilâ-fark-ı din ve mezheb bütün Osmanlılar'ın hakiki bir hükümet-i meşrûtaya nâiliyeti için mücahede ettim. Bana bu türlü hareket etmek yakışırdı. Çünkü ben o meşrutiyeti tesis etmek için hayatını, gençliğini fedaya hazır olanların birincilerinden idim. Bidâyet-i Meşrutiyet'te ne mühim bir rol oynadığımı bütün âlem-i medeniyetin gazeteleri hatve-be-hatve yazdılar; bir vakit İstanbul benim bir işaretimle hareket ediyordu. Selânik en sıkıntılı işleri için beni çağırıyordu. Binlerce ve binlerce adam elimi öpebilmek için sokaklarda yolumu kesiyor ve çok yaşa diye bağırıyordu. Milletin gözbebeği, üstad-ı irfanı ve daha bilmem nesi diye binlerce mektuplar, hitaplar ve alkışlara mazhar oluyordum. O zaman Mustafa Kemal'in ne ismi vardı ne de cismi vardı. Sonra mebus olacağım vakit beni İstanbul, Edirne, Gelibolu ve daha birçok meşhur şehirler istirkâb ettiler; mebus olup da Meclis'e geldiğim zaman bütün Meclis kıyam ederek beni alkışlarla kabul etti. İlâ âhir!.. Bunları söylemekten bir mühim maksadım var ki kuru bir tefâhür değildir; çünkü bütün bu şeylere beş paralık ehemmiyet vermem ve bir tiryakilik zamanımda bütün bu şerefleri çiğner geçerim. Öyle olmasaydı ben de Rıza Nur ve daha emsâli bayağı adamlar gibi kuvvet-i siyasiyenin tebdil-i istikamet ettiği cihete doğru teveccüh ederek fikrimi, mesleğimi değiştirir, yine böyle zâhirî şerefleri muhafazaya takayyüd ederdim. Halbuki etmek istemedim. Beni kazanmaya çalışmadılar değil; çalıştıklarını ispat eder bedihî delillerim vardır. Ben yalnız tahakküm-i askeriye meydan açacak olan muharebeyi istemedim. Hattâ Kuvâ-yı Milliye'nin davetine karşı icâbet ettikten mâadâ Edebiyat Fakültesi tarafından resmen mümessil olarak Yunus Nâdi'nin matbaasında toplanan meclise bir buçuk ay muntazaman devam ettim. Hamdullah Suphi ve emsalinin aktörlüklerini seyrettim. Nümâyışkâr ve mutasallıfâne nutuklarını dinledim. Nihayet anladım ki Kuvâ-yı Milliye behemehal komitacılık ile tekrar işe başlayıp bir harb fesadı çıkarmak emelindedir; Bolşeviklerle Alman siyasetlerine ittibâ etmektedir. Bunu kendi itirafları üzerine tahkikan biliyorum. İşte o zaman onları terkedip siyasetlerine karşı hareket ettim. Bu vukuatta benim hatt-ı hareketimin mânâsı aşikârdır; ve ben kimseden onu gizleyecek

değilim. Size muntazaman nakil ve şerh edeceğim. Burada yalnız şunu size ihtar edeceğim ki eğer bugünkü Türklerin gayz ve hasedi ve çılgın ve divane mizaçları evlâd ve ahfâdına da intikal edecek ise hiç buna bir sözüm yok. Evlâd ve ahfâd dahi benim hareketimi istedikleri gibi takdir ve ona göre hükmederek tarihlerini yazarlar. Dedim ya, zerre kadar tarihlerine ve umum tarihlerle ehemmiyet vermem. Yok böyle olmayıp da bugünkü garaz ve fesat ve hırs ve meyl-i tahakküm hisleri yatışacak veyahut bu arsız ve külhanbeyi nesil ile beraber münkariz olup da evlâd ve ahfâdımız daha sağlam ve sahih bir mizaca mâlik olarak doğru düşünmek ve her ne olursa olsun hakikati iltizam etmek kabiliyetiyle mümtaz ve mütemeddin birtakım adamlar olacaklarsa, o vakit kat'iyen eminim ki onlar yani ahfâdımız bütün bu devr-i inkılâb ve meşrutiyetin vukuât-ı rûz-merresini ve tasavvurât-ı mühimmesini gösteren kuyudat ve rivâyâtı gazetelerden ve âlem-i medeniyetin kuyûdâtından tettebbû ederek soğukkanlılıkla ve hiss-i adalet ve bî-tarafî ile vukuât-ı sâbıkayı tahlil ve takdir edebileceklerdir. O halde eğer dünyada bizim bildiğimiz mantık yine ezhân-ı insaniyete hüküm-fermâ olacaksa, bugünkü Türklerin ahfâdı benim tercüme-i hâlime vâkıf olduktan sonra mutlaka şu suretle hükmedeceklerdir:

Feylesof Rıza Tevfik gayet hür ve müstakil bir mizaca mâlik olarak âzâde ve terbiyeli bir aile içinde doğmuş, müstesna bir terbiye görmüş ve gençliğinde hürriyet-perverâne fikirleri ve cesaret-i medeniyesi uğrunda mahpus olarak tehditlere maruz kaldığı halde zerre kadar fikrini değiştirmemiş, nihayet inkılâb ve Meşrutiyet hareketinin en cesur âmillerinden biri olarak memleketinde büyük bir rol oynamış ve bütün Osmanlılarla beraber ecânibin teveccüh ve hürmetini kazanmış ve aynı zamanda âsâriyle Avrupa'da, hutbeleriyle âlem-i medeniyette şöhret-şiâr olmuş ve bütün Osmanlı milletinin alkışlarıyla İstanbul'u en buhranlı zamanlarda on beş kişiyle idare ettikten sonra büyük bir şerefle Meclis-i Millî'ye girmiş, hulâsa bu kadar şereflere, imtiyazlara, parlak mevkiilere sırf kendi metanet-i mizaciyle, namusuyla, izzet-i nefsiyle erişmiş bir adam iken ve eline her türlü fırsatlar geçmiş iken fakir yaşamış, minnet altına girmemiş bir gariptir!.. Bu adam böyle bir

şerefli nâm kazanmış iken nasıl olur da birdenbire vatanına hıyanet edebilir?.. Etse bile hıyanet bir maksat uğruna irtikâb edilir büyük bir cinayettir. Halbuki bu adam otuz sene bu devlet ve millete hizmet ettiği halde ve sefâhete, kumara tamamen bigâne basit ve temiz bir hayat sürdüğü halde, oturacak bir hâne sahibi olamamış ve memleketini terkederken kızından beş on lira ödünç para alarak def'olmuş gitmiş; lüzumu kadar para tedarik edemediği için Amerika'ya da gidememiş de Arabistan çöllerine düşmüş. Böyle mühim bir mevkii ve ailesini, dostlarını, vatanını terkeden bu adam elbette bir büyük mecburiyet-i vicdaniye karşısında bu fedakârlığa katlanmış olsa gerektir. Elbette bir "prensip" uğruna hareket etmiş olacaktır. Yoksa bu hareketiyle ne kazanırdı?. Husûsâ elli beş yaşını ikmal etmiş bir adam olduğu halde memleketini ve her şeyi ve istikbâlini terkedip gitmeye mecburiyeti, bir emr-i vicdanî meselesi olmalıdır. Menfaat işi olamaz. Kendisini bu kadar büyük bir fedakârlığa sevkeden o "emr-i vicdanî" nedir?. İşte bu muammâyı halletmeli!.. Filozof Rıza'nın bütün mizacı, bütün sırr-ı hayatı, bütün hakikat ve mahiyeti bu muammâda mündemiçtir!.. diyeceklerdir.

Gelecek mektubumda size bu ciheti ben ifşa ederim. Bu bir mukaddimedir. Mâmâfih bugün ve her zaman havf u recâdan berî ve Türkiye'den ve Türklerden gelebilecek bütün teveccüh ve lütuflardan elhamdülillah müstağnî olmasaydım size bu mektubu yazmazdım. Dedim ya hikâye olsun diye yazıyorum. Ben şimdiki hürriyetimden, âzâdeliğimden hattâ maddî hayatımdan pek memnunum. Hiç değiştirmek fikrinde değilim. Kimseden bir şey istemiyorum. Kimseye de ehemmiyet vermiyorum. Ömrümün son devresini seyahatlerle âvâre geçireceğim. Ne yazı yazacağım, ne de okuyacağım efendim.

Rıza Tevfik

Amman, 5 Eylül Sene 1924

Muhterem Rıza Turgut Bey,

Gönderdiğiniz son mektubu ve müteâkiben gelen bir deste *İleri* gazetesini aldım. Gerek mektubunuzda ibrâz ettiğiniz âsâr-ı teveccüh ve muhabbete ve gerekse gazetelere karşı çok teşekkür ederim. Bugünlerde bir taraftan çocukların misâfereti meselesi, diğer taraftan da sıhhiye işleri ve hele murdar bir halde ve külliyetle Amman'a vâsıl olan hüccâcın hizmeti hakikaten beni fena halde meşgul etmekte bulunduğu için ve hele teşkilât-ı sıhhiyeden burada zerre kadar eser olmadığı için size mektup yazacak kadar zaman bulabildiğime ben de hayret etmekteyim; çünkü gece vakti beni yemek sofrasından ve yatağımdan kaldırıp rahatsız ettikleri oluyor. Zât-ı âlînizin hakkımda gösterdiğiniz samimi meveddete itimadım ve itikadım olmasaydı cidden böyle bir taahhüt altına girmezdim. Bunu benden, çok kişiler evvelce sormuş oldukları halde hiç alâkam olmadığını beyân ederek ve nasıl isterlerse öyle hükmetmelerini tavsiye ederek yakamı kurtarmıştım. Zât-ı âlînize bütün tafsilâtıyla keyfiyeti yazıyorum, tabîî üslûb-ı ifadeye dikat ettiğim veyahut ehemmiyet verdiğim yoktur; çünkü hüsn-i kitâbete zaman yoktur ve o iddiada değilim. Yalnız vicdanımdan gayrı bir kimseden mesul olmadığım gibi kimseye karşı da havf u recâ kaydıyla mukayyed bulunmadığım için size bu mesele hakkında olanca hakikati kemâl-i ihlâs ve istiklâl-i rey ile arzettiğime herkes inanabilir. Binaenaleyh kaba saba yazdığım şu mektup bir kıymet-i tarihiyeyi haiz bulunduğu cihetle bir vesika olarak muhafaza etmenizi rica ederim; çünkü bir daha bu mesele için kat'an icâle-i kalem edecek değilim. Zaten kimseden bir şey istediğim olmadığı gibi bir daha ne siyasetle, hattâ ne de ilim ve edebiyat ile uğraşacak değilim. Seyyahlık ile ahvâl-i âleme uzaktan seyirci kalmak zevkini şimdi öğrendim; ben de meşhur edîb merhum Nâmık Kemal Bey'in dediği gibi:

Cihânı baş aşağı seyrediş bir hoş temâşâdır

deyip ahvâl-i âleme bir seyirci gözüyle bakarak âsûde bir vakit geçiriyorum. Keyfim çok iyidir ve kuvvetim hayretbahş bir derece-

de terakki etmiş ve yirmi beş yaşındaki derece-i fevkalâdeyi bulmuştur. Yakında size birtakım fotoğraflar göndereceğim, görüp hükmedebilirsiniz. Bunca mücahadelere, hapislere, nefiylere, eziyetlere rağmen âsâbımın ve vücudumun derece-i metanet ve mukavemetine ben hayretler ediyorum. Çeşm-i insafla bakılsa ben-den mükemmel genç Türk numûnesi olmadığı anlaşılır.

Selâmlarınızı aile efradına tebliğ ettim; bilmukabele arz-ı teşekkür ve şükran ediyorlar efendim.

Şimdi mektubuma –bıraktığım yerden– devam ediyorum.

Evet; eğer bu meselenin halli tarihin istikbalde vereceği hükme talik edilecek ise, ben kendi nefsimi müdafaaya zerre kadar hâcet görmeyerek keyfiyeti yarına bırakabilirim ve bütün sekînet-i vicdanımla ve itminân-ı tam ile istikbalin vereceği hükme işi tevdi edebilirim; zira kat’iyyen eminim ki bugünkü Türkleri kendi kardeşlerine ve babalarına ve evlâtlarına bile düşman-ı can eden hırs ve garaz ve kıskançlık ve tevehhüm ve daha sâir bu türlü hissiyât-ı enâniyetkârâne ancak azîm ve vahîm buhran-ı içtimaî ve siyasî zamanlarda vicdan-ı nâsa ârız olan –ve hattâ esbâb-ı tâbîiyyeye merbut bulunan– bir hâlet-i ruhiye mukteziyâtındandır. Yalnız ulemâ ve hükemâ indinde değil, avam nazarında bile müsellemler bir hakikattir ki buhran zamanları pek tabîî ve sabit bir zaman değildir; bu hâlet-i ruhiye fevkalâde birtakım esbâb ve tesirât mahsulü olduğu için çabuk geçer. Hattâ –garip olmakla beraber ekseriya vakîdir ki– buhran zamanının zevâlî efkâr-ı umumiyyeyi mütenâkız hükümlere mecbur eder. Onun içindir ki evvelâ hain, alçak olarak memleketinden tard olunan birçok meşâhirin, buhran devrinin sükûneti ile yine memleketlerine kemâl-i şeref ve debdebe ile girdikleri ve müncî ve hamiyet-perver olarak âlâyiş ile kabul edildikleri çok görülmüştür. Hem o kadar çok ki tarihte buna misal isterlerse Yunan-ı Kadîm’den bu âna kadar yalnız ben binlerce isimleri misal olarak zikredebilirim. Mâmâfih şu bahsimizde sırası gelince meşâhir-i âlemden bir iki misal zikredeceğim ki ne demek istediğim lâıykıyla anlaşılabilirsin. Şimdilik yalnız şunu kat’iyyen ve kemâl-i ihlâs ile arz edeyim ki ben ölmezden evvel yâver-i talih ile böyle bir ihtimal-i teveccüh bana yüz gösterirse kat’an iltifat edecek ve tekrar Türkiye’ye gidecek değilim. Buna

sebeup de garaz, kin veya hiddet ve nefret gibi sâikalar değildir. Şimden sonra ömrümü istediğim gibi sarfetmek ve numûnesini ancak Bedevî Araplarda görebildiğim bir istiklâl-i tam ile imrâr-ı hayat ederek bugün burada, yarın şurada vakit geçirerek ahvâl ve ihtirasât-ı âleme tamamen seyirci kalmaktır. Ben filozof ve şair olmak haysiyetiyle zaten böyle yaşamalı imişim, hata etmiş olduğumu itiraf ediyorum. Fakat genç iken ziyadesiyle kuvvetli ve irâdet sahibi ve hak uğruna döğüşmekten ve didinmekten hazzeder bir mizaca mâlik bulunduğum için bu işlere giriştim; ve mutlaka dostların ricasını reddedemediğim ve mürüvvetime yakıştıramadığım için giriştim. Kendi hırsımı teşfiye ve tatmin için girişmedim. İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne ve bilâhare Mebusân'a ve daha sonra Âyân'a ve kabineye duhûlüm hep bir cemaatin, bir dost cemaatinin ricası ile olmuştur. Bunu herkes bilir; ve bu dâvânın sıhhatine bedihî bir delil de budur ki, beş paralık bir istifade gözetmeyerek otuz senelik bir mücahede-i daimiyeden sonra yüzümün akıyla ve ak sakalımla on parasız işin içinden çıktım. Türkiye'de en büyük makamlara kadar kendi kuvvetimle yükselmiş iken kiradan kurtulup da kendime bir kulübecik tedarik edecek kadar cüz'î bir para bile tasarruf edemedim; hattâ böyle şeyler düşünemedim. Elime fırsat geçmedi değil. Meşrutiyetin ilk günlerinde benim İstanbul'da ve hattâ Selânik'te oynadığım rolü o zamanın gazeteleri pek parlak bir surette zapt ve kaydetmiş ve afifâne bir şöhretle mümtaz olan nâmım Avrupa'nın en büyük gazetelerinde tahsinlerle mevzuu-bahis olmuş bulunduğu için kimse inkâr edemez. Eğer tarih şahid-i âdil olacaksa, vukuât-ı tarihiyenin en mühimlerinden mâdud olan bir rivâyât ve şehâdâtı dahi nazarı dikkate alır sanırım. Öyle olunca yine evvelki mektubumda vaz'ettiğim suale gelmiş oluruz. Yani:

İleride vukuât-ı mâziyeyi bî-tarafâne bir nazarla muhakeme edebilecek bir hâlet-i ruhiyeye sahip ve bir terbiye-i medeniyeye mâlik olacak olan ahfâdımız, ibtidâ-yı Meşrutiyet'ten beri gelen geçen vukuâtı tetkik ettikleri ve o zamanın gazetelerine müracaat ile mezâhir-i zaman hakkında iyi kötü bir fikir edindikleri zaman Feylesof Rıza hakkında şöyle bir sual vaz'edip düşünmeyecekler midir?. Yani:

Mizacı şöyle, terbiyesi böyle, neş'eti ve şöhreti böyle olan bu adamın eline pek büyük fırsatlar geçtiği halde kendi istifadesini düşünmeye tenezzül etmemiş ve bütün ecnebilerin bile alelâde ve alel-ıtlak teveccühünü kazanan ve muhafaza eden yegâne Türk kendisi olduğu halde ve memleketinde de bir vakitler alel-umum mahbûbü'l-kulûb olduğu halde birdenbire vatanına nasıl hıyanet edebilmiştir; husûsâ ki vatanından sıfrû'l-yed çıkmış ve arkasında kendi malı olarak bir kulûbe bırakmamış olduğu halde!.. Bu ne garip muammadır?. demeyecekler mi?..

Mâmâfih düşünceleri bu kadardan ibaret kalmayacaktır; çünkü daha birçok vukuât-ı tarihiye vardır ki bunlar kuyûda geçmiş olduğu için inkâr olunabilmek ihtimalinden her veçhile berî ve müste'mendirler. Meselâ ilân-ı Meşrutiyet'ten hayli zaman evvel Filozof Rıza bütün Türk âlemini uyandırmak fikir ve himmetinde bulunmuş ve Sultan Hamid'in en mütevvehhim zamanlarında Rusya'dan meşhur muharrir-i milliyet-perver İsmail Gasprinski üç diğer arkadaşıyla beraber İstanbul'a mütenekkiren gelmiş ve ibtidâ Feylesof Rıza'yı sormuş ve onun eski mektep arkadaşı ve dostu olan Kafkasyalı doktor Hüseyinzâde Ali Bey vasıtasıyla Rıza Tevfik'e mülâki olmuş ve Kadıköy'ünde Cevizlik'teki köşkünde üç gece misafir kalarak Türkler'in uyandırılması hakkında bu adamlar o filozoftan rey ve malûmat almışlar ve onun tavsiyesi üzerine Mısır'da bir Türk mü'temer¹ teşkil etmişler, hattâ Gasprinski'nin o mü'temerde harfiyyen okumuş olduğu uzun raporu Feylesof Rıza yazmış. Gasprinski bunu inkâr etmedikten mâadâ hasbe'l-hamiyye faydasını bütün Rusya Türklerine ve Turan illeri ahâlisine tamim için —o zaman Rusya'da bulunan arkadaşı— Yusuf Akçura'ya aynen göndermiş. Rıza Tevfik'i o zamanlar ancak şöhreten tanıyan Yusuf Akçura (ki bugün mahud Büyük Millet Meclisi âzâsındandır) kemâl-i heyecan ve teşekkürle Bahçesaray'dan filozofa bir mektup yazarak mektubât-ı mürşidânesinin devamını rica etmiş. Ve hâlâ o mektup Yusuf Akçura'nın hatt-ı destiyle ve o zamanın tarihiyle müverrah bir vesika olarak Feylesof Rıza'nın Amman'daki evrakı arasında mahfuzdur. Akçura Bey bunları bugün unutmuş olabilir; fakat her

1 Mü'temer (Ar.): Kongre.

hareketinde –zannolunduğu gibi– ihtirasına ve hiddetine değil bir maksad-ı mahsûsa göre iş gören filozof bu mektubu ve daha yüzlerce emsâlini bile bile bugüne kadar muhafaza edebilmiştir. Sonra mâhud Moskof şiîsi ve bugün bilmem hangi Anadolu kazasının mebusu suratsız Agayef, ilân-ı Meşrutiyet'i müteakip hariçten Türkiye'ye akan çirkâb ile beraber İstanbul'a donsuz tumansız gelip de meşhur Şeref Sokağı'ndaki kötü ve çıplak bir eve sığınınca bittabî en evvel Feylesof Rıza'ya müracaat ederek Türk ve Tatar şübbân-ı gurebâsı için bir klüp tesisine çalışmış ve kendisine ileride bir nokta-i istinad teşkil edecek olan böyle bir müessese için Feylesof Rıza yalnız rey değil birçok da konferans vermiş. Hattâ –söylemeyi unuttum!– Meşrutiyet'ten çok evvel Gasprinski'nin rica ve iltiması üzerine Rusya'dan gönderilecek Tatar ve Türk gençlerine rızâen-lillâh ve hamiiyyeten her türlü ders vermeyi filozof deruhte etmiş ve Gasprinski tarafından kendisine gönderilen on bir Türk ve Tatar ve Azerbaycanlı gençlere, Feylesof kimseye sezdirmeden, kendi evinde iki sene ders vermiş ve büsbütün hususi ve sırf medeniyet-i cedîdeye tevcih ve zihinleri açmak için ders vermiş. Sonra bunların her biri kendi memleketlerine giderek büyük adamlar olmuşlar, bir kısmı da Feylesof'tan ayrılmayarak İstanbul'da kalmış ve ilân-ı Meşrutiyet'te onun yanında bulunmuşlar ve daha o zaman Türk Ocağı'nın temeli kurulmuş ve Rıza Tevfik'in bu hususta belki herkesten ziyade reyi makbul ve hizmeti meşkûr olmuş. Hattâ filozof, Hamdullah Suphi zamanına kadar hâricî Türklere hususi ders vermekte devam etmiş, Bayezid civarındaki Türk Yurdu'na muntazaman gidip gelmiş. Hükûmetin siyasetine şiddetle muâriz ve bilfiil muhalif olduğu halde bile bu vazifesinde devam etmiş, elindeki vesâiki de hâlâ muhafaza etmekte bulunmuştur.

Demek oluyor ki Meşrutiyet'ten çok evvel (bugünkü tâbir-i ma'rufu ile) mahud Turancılığın esasını yine Feylesof kurmuş ve işi laf ile nazariyat derekesinde bırakmayarak Türk âleminde bir cereyan açmış ilk mütemerde okunan raporu kendi kalemıyla yazmış ve Gasprinski gibi bir adama okutmuş; sonra on dört kişiyi iki sene terbiye edip memleketlerine mürşid olarak göndermiş.

Mahud Türk şairi Emin Bey'i de yine Feylesof müdafaa edip ortaya çıkarmış. Ne için müdafaa ettiğini ve bir millî edebiyat ih-

dâs etmek gayesinin gaye-i hamiyet ve siyasetle tamamen alâkadar bulunduğunu da Emin Bey'in ilk eserine yazdığı uzun mukaddimede âdeta açıktan açığa beyan etmiş.² Sonra Türk şiirine en nazik ve en zarif şekl-i millîyi vermiş ve o zamandan beri bütün Türk şairleri bu şekli ihtiyar ederek yazı yazmaya başlamışlar. Tarih ve tebeddülât-ı vukuât esbâbiyla meydandadır. Hepsinin de vesâiki beraberdir.

Demek ki Turancılığı, Türkçülüğü ve şekl-i edebiyatın bu gaye ile münasebâtını Feylesof herkesten evvel görmüş ve bir cereyan-ı efkâr açmış. Ve bunu Türklere hizmet niyeti ile yapmış, ne şairliğine ne de feylesofluğuna ehemmiyet vermiş. İş görmek ve bu Türk milletini yeni medeniyet yoluna sürüklemek ve gayretini izzet-i nefsinı körüklemek istemiş ve birçok amelî ve maddî muvafakiyetler ibrâz etmiş. Böyle bir adama Türk haini, Türk düşmanı demek doğru olabilir mi?..

Türkiye'de bilâ-şüphe Feylesof'tan daha ziyade Avrupa kafalı bir adam ve ansiklopedik ve umumi malûmatlı bir mütefekkir ve birçok lisanla mütekellim bir kimse gelmediği halde, tuhaf değil midir ki Konyalı Vehbi Hoca ve Şeyh Saffet gibi eski kafalı dangalaklar ve Abdullah Azmi ve Sinop mebusu gibi rezil münafıklar Mustafa Kemal'in yeni programını kabul etsinler de (yani dini siyasetten ayırıp kemâl-i hürriyet ile Avrupa medeniyetini kabule teveccüh ve hükûmet-i Cumhuriyye usûlünü ittihaz etsinler de), o hocalar tarafından beş on defa dinsizlikle iftiraya mâruz olan ve Avrupa medeniyetini Türkiye'de değil Avrupa'da da çok kişilerden daha iyi bilip takdir eden Feylesof Rıza –bunca eserlerinin ve yazılarının şahâdetine rağmen– softa kafalı davransın. Avrupalılaşmak aleyhinde, hürriyet ve cumhuriyet aleyhinde bulunsun ve bu hususta Anadolu softalardan geri kalmış olsun. Buna güç inanılır. Acaba Mustafa Kemal hakiki cumhuriyetin şerâitini ve tarih-i medeniyette cumhuriyetin mânâsını ve rolünü Feylesof'tan daha iyi bilmek iddiasına cesaret edebilir mi?.. Acaba Avrupa medeniyeti ile fezâil ve rezâilini ondan iyi tettebbû edebilmiş midir?..

Yoksa kendisinin ortaya koyduğu millî program Feylesof Rı-

2 Bk. Abdullah Uçman, "Yayımlanışından 100 Yıl Sonra Türkçe Şiirler", *Tarih ve Toplum*, sayı 186, Haziran 1999, s. 31-35.

za'nın vaktiyle Fevziye Kiraathanesi'nde softa güruhunun tehdidatına karşı söylediği mahud konferansın kabaca tatbikinden ibaret değil midir?.. Bu konferansta Feylesof eski Türk ve Moğol devletlerinin idarelerini, heyet-i içtimaiyelerini izah etmiş ve hilâfetin çoktan çürümüş ve taaffün etmiş bir lâşe olduğunu iddiaya kadar varmıştı. Ve hükümeti sırf millî esaslar üzerine tesis lüzumunu iddia etmiş ve papazların elinden milletin zihnini kurtarmak hususunda çok cesurâne şeyler söylemişti. Bunun üzerine bütün Arabistan'dan yirmiyi mütecâviz telgrafla Meclis-i Mebusân tâciz edildi ve filozofun Meclis'ten def ve tardı istenildi. Azîm gürültüler arasında Rıza Tevfik kemâl-i sekînet ve memnuniyetle bu vesile ile istifasını verdi, fakat o zaman İttihad'ın en kuvvetli ve münevver erkânından ve gözdelerinden olduğu için, Meclis bunca rezalete rağmen istifasını kabul etmeyerek geriye aldırdı. Feylesof Rıza da bu nûmayişle softalar partisinin hükümsüzlüğünü ispat edebildiği için maksadının hâsıl olduğuna kanaat ederek istifasını geri aldı idi. Bu vak'a o zaman dünyayı ve Avrupa'yı çalkaladı. O zaman Mustafa Kemal'in ismi cismi yoktu. Anlaşıyor ki, Mustafa Kemal'in olanca dehâsıyla bulup ortaya attığı program-ı siyasî bile Feylesof'un birçok seneler evvel softa fırkasına hiddetle yaptığı nûmayişin serptiği fikir kırıntılarından fazla bir şey değildir. Bunlar gizli kapaklı şeyler veyahut entrikalar, iftiralar değil, Türkiye'yi çalkalamış olan vak'alardır. Mukayeddir, inkârı kabil değildir. O zaman Meclis-i Mebusân kuyûduna ve bütün âlem-i medeniyetin ve Türkiye'nin yevmî cerideleri havâdisine müracaat edilince görülür, anlaşılır. Ve bu kuyûdâtın yeryüzünden kalkıp mahvolması adîmü'l-ihhtimaldir. Pekâlâ!. Benim, şهادetini iki paraya almadığım ve kendi vicdanıma karşı hükümüne zerre kadar ehemmiyet vermediğim –tarih ve o tarihi yazacak olan ahfâd-ı etrâk– bu vesikaları etrafıyla tetkik etmeden ve o tetkikata mânâ-yı sahihini vermeden o tarihi yazacaklar ve benden yine kendi gayz ve nefretlerine göre...

(Nurşen Mazıcı, *Belgelerle Atatürk Döneminde Muhalefet* (1919-1926), İstanbul 1984, s. 199-214)

- Abdullah Azmi 411
 Abdullah Bey 175
 Abdullah Philby 44, 241
 Abdurrahman Paşazâde Hikmet Paşa 150
 Abdurrahman Şeref Efendi 166
 Abdülhak Hâmid 82, 137
 Abdülhak Molla 83
 Abdülhalim Memduh 224
 Abdülhamid bkz. Sultan Hamid
 Abdülkerim Bey 286
 Abdülmecid Efendi 117, 147
 Âbidin Dâver Bey 130
 Abuk Ahmed 112
Adalet (Spencer) 319
 Adana 113, 116
 Âdil Bey 41
 Âdile Sultan Köşkü 41
 Adolf Lange 291
 Afganistan 201
 Afrika 79, 183, 208, 210, 401
 Ahmed Agayef 143, 410
 Ahmed Fevzi Paşa 113
 Ahmed İzzet Paşa 112, 383
 Ahmed Nâmi Bey 83
 Ahmed Nazif 153, 261, 353, 391, 393, 396, 399
 Ahmed Paşa 166
 Ahmed Refik Bey 55
 Ahmed Rıza Bey 112, 125, 217, 223
 Ahmed Sâki 113
 Ahmed Samim 34, 35
 Ahmet Ağa 393
 Ahrar Fırkası 131
Akâid-i Neseft (Teftazânî) 326
 Akdeniz 206, 212, 213
 Akıntıburnu 222
 Âkil Muhtar Bey 112, 128
 Aksaray 53, 227, 229, 232, 234
 Akşam 113
 Akşemseddin Mahallesi 347
 Alanda adaları 207
 Aleksandr 97, 325
 Alfieri 328
 Ali Efendi 234
 Ali Kemal 48, 50, 60, 61, 112, 155-157, 215-222, 224-229, 232, 234, 236-239, 242-245, 257-259, 261-263, 358
 Ali Rıza 112, 156, 237
 Ali Şükrü Bey 114
 Allah 140, 204, 309, 316, 330, 360, 361, 373, 374, 377, 378
 Almanya 34, 63, 72, 100, 105, 118, 127, 136, 180, 181, 188, 192, 198, 203, 205-207, 209, 337

- Almanya İmparatorluğu 99, 135
 Altınca Daire 250
 Amerika 99, 118, 122, 127, 141, 190-192, 196-199, 201, 205, 209, 211, 232, 245-248, 262, 334, 401
 Amerikan Kız Koleji 30, 65, 177, 245, 261
 Amerikan konsoloshanesi 245
 Amerikan mektebi 308
 Amiral Calthorpe 120, 126
 Amiral Webb 119
 Amman 52, 149, 162, 256
 Anadolu 57-60, 81, 95, 98, 124, 155, 191, 243, 257, 357, 378, 410
 Anafartalar 53, 54
 Anaksagoras 102
 Anaksagoryon 102
 Andre Lefebvre 291, 328
 Ankara 47, 163, 357, 358
 Arab Ahmed Camii 162
 Arabistan 78, 124, 240, 365, 405
 Arafat Dağı 374
 Aram Efendi 112
 Arap İzzet Paşa (Holo) 336, 387, 399
 Arapgirli Şakir Paşa 61
 Arapyan Hanı 251, 252
 Ararat Dağı 196
 Ârif'in Kırâathânesi 305
 Aristide Briand 207
 Aristidi Paşa 112, 251, 395-397
 Aristo 248
 Armenak Efendi 112
 Arnavut Rıza Bey 166
 Arnavutköy 222, 245, 261, 281-283
 Arnavutluk 132, 207
 Arşimed 336
 Artin Kemal bkz. Ali Kemal
 Âsaf Derviş 112
Asr-ı Hâzır Sosyalizmi (Emile Lavellai) 328
 Asya 79, 206, 208, 210, 378, 401
 Âşyan 53
 Atlantik 192
 Avni Paşa 59, 61, 112
 Avrupa 35, 42, 49, 51, 57, 80, 94, 95, 99, 104, 118, 124, 127, 129, 135, 136, 173, 198-200, 204, 208, 209, 217, 224-226, 280, 334, 337, 363, 408, 411
 Avusturalya 210
 Avusturya 105, 118, 206, 208, 211
 Ayakapısı 293
 Âyan Meclisi 97, 213, 231
 Ayaslug 102
 Ayasofya Camii 305, 306, 308
 Ayasofya Meydanı 284, 323, 339
 Aydede 44, 106, 154, 155, 157
 Aydın 137
 Ayşe Sultan 82-85
 Ayvazovski 184
 Azerbaycan 62
 Azmi 143
 Bâb-ı Seraskeri 109, 353, 392, 393, 394, 395
 Bâbüalî 103, 130, 140, 168-170, 172, 178
 Bâbüalî Baskını 43, 169, 177
 Bâbüalî Caddesi 288, 353
 Bâbülmendeb Boğazı 206
 Bacon 342
 Bağdat 132, 133, 164, 179
 Bağdat şimendiferi 72
 Bahâeddin Şakir 143, 218, 219
 Bahr-ı sefid 121
 Bahriye Nezareti 56, 107
 Bain 325
 Baker Street 301
 Balkan Muharebesi 38, 189
 Balmumcuzâde 156
 Balta Limanı 46, 55, 107, 108
 Basri Paşa 114
 Bayezid 135
 Bebek 40, 82, 83, 90, 222, 261
 Bedri Bey 102, 103, 143
 Bekirâga Bölüğü 153, 386, 390, 391, 393-395
Belgelerle Atatürk Döneminde Muhalefet (Nurşen Mazıcı) 412
 Bentham 319, 336
 Berat 352
 Berlin 180
 Besim Behçet Efendi 349
 Besim Bey 150

- Besim Ömer Paşa 112, 159, 160
 Beşiktaş 65, 133, 176, 182, 219
 Beşiktaş Tramvay yolu 251
 Beyazıt 229
 Beyazıt Meydanı 224, 229
 Beylikçi İbrahim Bey 166
 Beyoğlu 168, 184, 215, 228, 236, 238, 261, 294, 327
 Beyrut 149, 389
 1870 Muharebesi 337
 Birinci Harb-ı Umumî 105, 181, 198
 Birleşmiş Amerika 209
 Bismarc (Prens) 329
 Bitlis 131
 Bizans 284, 306
 Blonski 319
 Boğaz 89, 263
 Boğaziçi 82
 Boğazlar 205, 206, 212
 Bohor Efendi 126
 Bonmarşe 215, 235
 Borgialar 279
 Bosna-Hersek 173
 Boşo 51
 Bourbonlar 142
 Bristol Otel 245
 Britanya İmparatorluğu 210
 Browne, Edward G. 44, 194, 230, 240
 Brüksel 225
 Buhârî 326
Buhârî-i Şerif 326, 327
 Bulgaristan 51, 52, 173, 189
 Bulgarkapı 310
 Bulgarya 207
 Bulgurlu 293
 Burhaneddin 113
 Bursa 313
 Büchner, Ludwig 202, 289-291, 327, 325
 Büyük Britanya 207
 Büyük Klüp 168
 Büyük Millet Meclisi 409
 Büyük Napoléon 184
 Büyük Reşid Paşa 49, 63, 99
 Cafer Paşa 112
 Câhid Bey bkz. Hüseyin Câhid Yalçın
 Cambridge 231
 Cambridge Üniversitesi 44, 230, 240
 Canbulat, İsmail 194, 240
 Câniler 328
 Cava 363
 Câvid, Mehmed 104, 176, 177
 Cavour 211
Cebbarlık (Alfieri) 328
 Cebel-i Târk Boğazı 206
 Celâl Nuri 106
 Celâl Sahir 143
 Celâl Paşa 166, 283
 Celâleddin Ârif Bey 116, 128
 Cemal Paşa 55, 112, 161, 170, 174, 180
 Cemâleddin Efendi 172, 195
 Cemiyet-i Akvâm 196-201, 203-205, 207-213
 Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye 393, 395
 Cenab Şahabeddin 36, 138
 Cenâb-ı Hak 128, 140, 148, 244
 Cenânî 116
 Cenevre 82, 85, 88, 224
 Cenubî Afrika 210
 Cercle d'Orient 228, 236
 Cevad Paşa 61, 83
 Cevizlik 409
 Cezâir-i Bahr-ı Seft 283
 Charles de Turneu 328
 Chateau de Reservoir 69
 Cibali yangını 293
 Cidde 240, 363-367
 Cinâyât-ı Siyâsiye (Lombroso) 328
 Cîsr-i Mustafa Paşa 52
 Claude Farrere 63
 Clemenceau 78, 98, 157, 202-204, 209
 Colonel Blacker 70
 Colonel Henri 70, 73
 Colonel Lawrance 44, 241
 Colonel Maxwel 257, 263, 267
 Comte, Auguste 336
 Cumhuriyetçiler 156
 Cûnye 57, 149, 155, 173, 259, 389
 Çakırcalı 101
 Çamlıca 41
 Çanakkale 52, 66, 128, 263, 267
 Çankırlı Hacı Ahmed Efendi 222

Çatladıkapi 307
Çemberlitaş 294
Çemberlitaş Hamamı 326
Çengelköyü 34
Çerkes Canbulat Bey bkz. Canbulat, İsmail
Çerkes Rauf Bey bkz. Rauf Ahmed Bey
Çin 363
Çingene Ali 390
Çingene Mustafa 392
Çit Köşkü 37, 39, 92
Çürüksulu Mahmud 112

Dahiliye Nezareti 43
Damat Ferid Paşa 32, 33, 46-51, 53, 56, 57, 59, 61-63, 68, 69, 71-73, 76, 78-84, 86, 87, 89, 92-94, 97, 98, 107, 108, 110, 112, 113, 117, 119, 132, 135, 194, 202, 227, 257
Darü'l-hikmet'l İslâmiye 113
Darül'l-hilâfeti'l-aliye 116
Darüleytam 40
Darülfünun 33, 96, 106, 129, 231
Darülfünun Edebiyat ve Felsefe Şubesi 66
Darülhilafe 129
Darümuallimîn 401
Darwin, Charles 325, 327
Delâil-i Şerf 327
Delâilü'l-hayrat 326
Deli Fuad Paşa 391, 399
Deli Sultan İbrahim 390
Demokrasi Zirhlısı 68, 71
Dersaadet bkz. İstanbul
Devlet-i Aliyye 127
Devlet-i Osmâniye 95, 117, 118, 121, 124
Dil Kurumu bkz. Türk Dil Kurumu
"Divan" (Rıza Tevfik) 32, 143
Divanyolu 305
Diyarbakır 130, 131
Doktor Bahaeddin Şakir 176
Doktor Nâzım Bey 35, 168, 170, 172, 176, 182, 218, 219
Dolmabahçe Sarayı 40, 41, 90, 183
Donanma-i Hümâyun 383
Dömeke 396

Dr. Marat 218
Dr. Nansen 200
Dudullu 293
Düvel-i İtilâfiye 119, 120, 128
Düvel-i İttifakiye 118, 120
Düyun-ı Umumiye 75, 224

Ebüzziya Tevfik Bey 146, 159
Ecza-yı Tıbbiye 233
Edebiyat Fakültesi 357, 403
Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası 106
Edhem 112
Edirne 52, 124, 189, 403
Edyân-ı Hâzıra Tarihi (Julien Vincent) 328
Eflâatun 248
Ege Denizi 264, 359
Egypt 358, 359
Egypt vapuru 243, 245, 252, 263
Ehlers 227
Einstein 158
Ekrem Bey 353
Elliot and Frey Fotoğrafhanesi 301
Emîr Abdullah 256, 360, 363, 365, 400
Emile de Lavellai 295, 328
Emin Lâmi 33
Emin Paşa Han 294
Engizisyon 247
Enver Paşa 54, 137, 140, 143, 168, 170, 171, 174-176, 180, 181, 218, 383, 384
Enveristan 180
Enverland 180
Epicuréiste 306
Ermenistan 124, 196
Erzurum 131
Esad Paşa 159, 397
Eşref 333
Eyfel kulesi 135
Eyûpsultan 232

Fahreddin 113
Fahri 224, 225
Faik Bey 112, 128
Faruk Efendi 89
Fâtıma Vadisi 372
Fatih 347

Fatih Sultan Mehmed 182
Fâtih devri 306
Fatin Efendi 113
Fehim Paşa 387, 391, 399
Fener 239
Ferdinand Paşa 173, 397
Ferecik 391, 398
Ferid Paşa bkz. Damat Ferid Paşa
Fetik Esad Paşa 114
Fetik Hâdi Paşa 132
Fetik Pavlaki Paşa 397
Fetik Zoeros Paşa 397
Fethi Bey 51, 52
Fevziye Kiraathanesi 412
Feylesof Rıza Tevfik Bey 45, 66, 93,
147, 150, 288, 392, 404, 408-412
Fikret bkz. Tevfik Fikret
Filipinler 177, 209
Finlandiya 207
Finlay 177
Fransa 63-65, 68, 70, 79, 122, 127,
142, 156, 190-192, 198, 200, 203,
206, 209, 210, 291, 337
Fransa Hariciye Nezareti 73, 92
Fransa İhtilâl-i Kebiri Tarihi (Marat)
341
Fransa İnkılâb-ı Kebiri 218, 287, 402
Fransız Hariciye Nezareti 76
Frew, Rahip 185
Fuad Köseraif 47, 163, 395
Fuad Paşa 114, 392

Galata 31, 36, 146, 219, 228, 234,
250-252, 294, 340, 348, 352
Galata Gümrüğü 233, 393
Galatasaray 229
Galatasaray Sultanîsi 238, 246
Galib Kemalî Bey 113, 126
Galile 336
Gambetta 157, 158, 227
Garibaldi 211
Gasprinski, İsmail 409, 410
Gazi Mustafa Kemal Paşa bkz. Mustafa
Kemal Paşa
Gedikpaşa 296
Gelibolu 66, 140, 269, 293, 327, 403
General Franchet d'Esperey 182

General Frank 184, 185, 255
General Harrington 183-185, 255
General Smuts 200
Gilbert Murray 200
Girit 72, 78, 173, 269
Gouronne 320
Gülhane 396
Gümûlcineli İsmail Bey 48, 50
Gürcü Avni Paşa 56
Gürcü Şakir Ağa 219
Gürcü Şakir Paşa 56, 58, 350

H. Nâzım 165
Hacerü'l-esved 371, 376
Hâcet Kapısı 373, 376
Hacı Mahmud Efendi 133
Hacı Muhiddin Bey 139
Hâdi Paşa 132, 133, 135, 136, 140,
141
Hâfız Derviş Bey 233, 234
Hak bkz. Allah
Halep 225
Haliç 239
Hâlid Paşa 149
Hâlis Efendi 133, 134
Hamdi 112, 116
Hamdi Efendi 129
Hamdullah Suphi 403
Hâmid Bey bkz. Abdülhak Hâmid
Hamidiye Caddesi 281
Hamidiye Kütüphanesi 135
Hamlet (Shakespeare) 328
Harâbât (Ziya Paşa) 300
Harb-i Umumî 189, 190, 192, 203,
222, 223, 240
Harbiye Nezâreti 55, 56, 58, 163, 169
Harem-i Hümâyun 186
Harem-i Şerif 369, 373, 374
Hâriciye Nezâreti 80
Harikzedegân Apartmanı 227, 229,
234
Hasan Fehmi 220
Hasan Paşa Karakolu 323
Hâşimoğulları 370
Havyar Hanı 251
Hayreddin Paşa 397
Hayri 48

- Hayrizâde İbrahim 112
 Hazine-i Hassa 133, 150
 Hazret-i İsa 202, 203
 Hazret-i Musa 202, 204
 Hegel 325
 Heraclite 102
 Hızıröğlu Hanı 251
 Hicaz 72, 240, 256, 364, 366-368, 370, 371, 375
 Hicaz Demiryolu 362
 Hidiv Abbas Hilmi Paşa 114, 164, 171
 Hilâli 113
 Hind 206
 Hindistan 201, 210, 363, 371
 Hoca Hanı 283, 301
 Hoca Mahir Efendi 40
 Hoca Mustafa Efendi 327
 Hoca Vasfi Efendi 227
 Hollanda 198, 240
 Holtzendorff 319, 328
 Hugo, Victor 218, 328
 Hukuk Fakültesi 128, 295
 Hurşid Paşa 130, 383
 Huxley, Prof. 75, 337
 Hükümet-i Meşrûta (J. S. Mill) 328
 Hükûmete Karşı Şahıs (Spencer) 295, 327
 Hürriyete Dâir (J. S. Mill) 319, 328
 Hürriyet Meydanı 177
 Hürriyet ve Hükümet-i Temsiliye (J. S. Mill) 250
 Hürriyet ve İtilâf Fırkası 50, 53, 55, 56, 58, 81, 113
 Hüseyin Avni Paşa 151
 Hüseyin Câhid Yalçın 36, 86, 89, 221, 223
 Hüseyin Dâim Bey 300, 301, 304, 329, 333, 349, 352
 Hüseyin Suad 36
 Hüseyinzâde Ali Bey 409
 Hüsnü Bey 114, 116, 129
 Hz. Muhammed 367, 370, 372
 Hz. Ömer 366
 Inquisition Cemiyeti 390
 Intelligence Service 65, 213
 Irak 72, 207
 İbnü'r-Reşid 240
 İbnürreşad Ali Ferruh 156
 İbrahim 371
 İbrahim Kapısı 374, 376
 İbrahim Sefa 245
 İdare-i Örfiye 168
 İhsaniye 252
 İkdâm 225
 İlân-ı Meşrutiyet 226, 409, 410
 İleri 106, 113
 İmanın Esasları (Lord Balfour) 75
 İmparator Wilhelm 100
 İmparatoriçe Messalina 316
 İngiliz Muhibleri Cemiyeti 195
 İngiliz sefârethânesi 238, 246, 251
 İngiltere 42, 44, 64, 65, 70, 73-75, 91, 122, 137, 182, 190, 197, 198, 207, 210, 213, 230, 231, 239, 241, 256, 318, 334
 İnsan-ı Dâhi (Lombroso) 328
 İran 363
 İran sefarethânesi 170
 İrfan Bey 156
 İrlanda 201, 402
 İskandinavya 198
 İskenderiye 162, 269, 359
 İskoçya 402
 İsmail 371
 İsmail Bey 297, 298
 İsmail Hakkı 112, 113
 İsmail Kemal Bey 281-283, 292, 297, 352, 329, 331
 İsmailiye 359
 İspanya 192, 206
 İstanbul 40, 51, 53, 54, 61, 70, 73, 80, 81, 82, 84-87, 100, 108, 114, 118, 120, 146, 162, 175, 182-184, 193, 212, 215, 217, 218, 222, 224-226, 233, 238, 241, 243, 252, 265, 266, 288, 293, 349, 357, 389, 391, 393, 403, 412
 İstanbul Boğazı 89
 İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi 67
 İstavri 295
 İstavri'nin kahvesi 313
 İstilah Encümeni 143

- İstiklal* 116
 İsviçre 82, 83
 İtalya 105, 122, 126, 127, 190, 206, 211, 212
 İtalya-Trablus harbi 211
 İtilâf devletleri 63, 135, 198
 İtilâf Fırkası bkz. Hürriyet ve İtilâf Fırkası
 İttifak-ı Müselles 105
 İttihad ve Terakki Cemiyeti 31, 34, 37, 38, 41, 45, 47, 49, 51, 53, 54, 75, 99, 134, 141, 147, 154, 172, 175-177, 179, 180, 181, 188, 192, 218, 226, 239, 387, 408
 İttihad ve Terakki komitesi bkz. İttihad ve Terakki Cemiyeti
 İzmir 38, 60, 95, 97-99, 101, 111, 113, 119, 121
 İzmit 222, 286, 358
 İzzet Bey 37
 İzzet Paşa 188, 190, 193

 Jak Harunaçi Bey 222
 Jakobenler 33, 142
 Jakobenlik 148
 Japonya 363
 Jönev 208
 Jules Famin 157
 Jules Favre 157, 227
 Jules Simon 157
 Julien Vincen 328

 Kâbe 362, 369-373, 375-377
 Kadı İyâz 326
 Kadıköy 40, 138, 385, 409
 Kadriye Sultan 83, 85
 Kafkasya 62
 Kâğıthane Çağlayan Kasrı 41
 Kahire 256
 Kamame Kilisesi 379
 Kâmil Efendi 33, 34, 142, 149
 Kâmil Paşa 37, 111, 161-165, 167, 168, 172-175
Kamus-ı Felsefe (Rıza Tevfik) 146
 Kanada 210
 Kanun-ı Esasî 50, 402
 Kara Ali 390
 Karadeniz 87, 88, 124
 Karantina İdaresi 31, 36, 38, 163, 181
 Kartal Rıza 156, 237
 Kastamonu 156, 225
 Kavaklar 89
 Kaymakam Eşref 289
 Kayserili Şaban Efendi 250
 Kazimirski 328
 Keçecizade İzzet Fuad Paşa 112
 Kemal Cenab 113
 Kerim Paşa 299
 Kerim Sebati 112
 Kerkük 133
 Kıbrıs 162, 174, 175, 233
 Kıbrıslı Dr. Esad Bey 38
 Kıbrıslı Kâmil Paşa 157
 Kıbrıslı Mustafa Paşa 171
 Kıbrıslı Şevket Bey 161, 163, 171
 Kırkkilise 43
 Kırmızı Salıp Cemiyeti 192
Kıyas-ı Enbiyâ (A. Cevdet Paşa) 83
 Kızıldeniz 360
 Kıztaşı 167
 Kireç Kapısı 294
 Klazomenai 102
 Kocabaş Ârif 219
 Konstantin 140, 213
 Konstantine 97
 Konstantiniyye 307
 Konya 226
 Konyalı Vehbi Hoca 411
 Kozmidi Efendi 51, 228, 229, 239, 245
 Köprü 143, 146, 183, 229, 234
 Köprülüzâde Fuad Bey 66, 113
 Köse Râif Paşa 393
 Köstence 86-88
Kraft und Stoff bkz. *Kuvvet ve Madde*
 Kral Aleksandr 140
 Kral Faysal 162
 Kral Humberto 329
 Kral Hüseyin 359, 363, 375
 Kral Marx 341, 344
 Kral Faysal 359
 Kredi Lyone Bankası 251
 Kudüs 379, 401
Kur'an-ı Kerim 140, 178, 187, 252
Kur'an-ı Kerim Tercümesi 328

- Kureyşiler 129
 Kurûn-ı vustâ 264, 279
 Kuşadası 126
 Kuva-yı İnzibatiye 108, 109
 Kuva-yı Milliye 108, 110, 128, 136, 357, 403
 Kuvve-i İtilâfiye bkz. İtilâf Devletleri
 Kuvvet ve Madde (L. Büchner) 202, 289, 327
 Küçük Said Paşa 157, 158, 165, 167
 Kürd Said Paşa 37
 Kürd Teâvün Cemiyeti 113

 Lady Harington 183
 Lahey 198
 Lahsa 379
 Lâl 147
 Laleli 229
 Langaza 38
 Larousse 303, 304
 Laz Osman 265
 Lefkoşa 162
 Leiden 194, 240
 Lenin 137
 Les Orientales (V. Hugo) 328
 Leylâ 366
 Liman von Sanders Paşa 54
 Limon İskeleyi 294, 340
 Lloyd George 74, 77, 98, 186, 191, 192, 202
 Lombroso 328
 Londra 42, 69, 74, 162, 192, 194, 301
 Louis XIV 74, 140, 186
 Lord Balfour 74-76, 207
 Lord Byron 344
 Lord Cromer 197
 Lord Courtney 75
 Lord Headley 371
 Lord Kitchener 164
 Lord Tennyson 302
 Loti, Pierre 63, 66
 Lübnan 83, 149, 259, 389
 Lûtfi Ağa 83
 Lûtfi Fikri 159, 162

 Maan 400
 Maarif Nezâreti 39-41, 44, 59, 92, 144
 Mâbeyinci Fâik Bey 83
 Mâbeyn 101, 166
 Mâbeyn-ı Hûmayun 111
 Macaristan 105, 208
 Machbet (Shakespeare) 328
 Madame de Maintenon 140
 Mahmale'ş-şerif 371
 Mahmud Muhtar Paşa 225
 Mahmud Sâdık 113, 150
 Mahmud Şevket Paşa 174, 176-179, 220, 383, 384
 Mahmut Paşa 283, 301, 333
 Makbule Rize 387, 392
 Maktel 366
 Maltepe 398
 Manisa 101, 126
 Marat 341
 Marseillaise 65, 66
 Marsilya 68, 71, 74
 Matapan burnu 264
 Matbaa-i Âmire 326
 Materyalizm Tarihi (Adolf Lange) 291
 Mavroni Bey 112
 Mazıcı, Nurşen 412
 Mecelle 325
 Mecid Efendi 86
 Meclis-i Mebusân 35, 104, 158, 163, 160, 164, 187, 220, 223, 408, 412
 Meclis-i Millî 404
 Meclis-i Vükela 43, 60, 61, 95, 168, 170, 171, 403, 412
 Medine 361, 366, 367, 370, 372
 Mehamiler Cemiyeti 113
 Mehmed Ali Aynî Bey 145
 Mehmed Ali Bey 57, 257, 259, 260
 Mehmed Âsım 113
 Mehmed Emin Bey (Yurdakul) 137, 175, 176, 410
 Mehmed Pehlivan 304
 Mehmed Tevfik 237
 Mekke 240, 256, 357, 359, 361, 362, 364-367, 369, 370, 372-374, 379
 Mekteb-i Harbiye 398
 Mekteb-i İdadî 225
 Mekteb-i Mülkiye 155, 165, 166, 216, 220, 224, 237, 349

Mekteb-i Sultani 47, 56, 57, 61, 167,
286, 318, 352
Mekteb-i Tıbbiye 109, 237, 248
Melik Abdullah 162, 241
Melik Hüseyin 162, 256
Melik İbnü's-Suûd 240, 241
Memâlik-i Osmâniye 121, 123
Menemen 126
Menşeu'l-ecnâs (C. Darwin) 327
Menzil Mufettişliği 170
Merve 373
Meşihat 113, 178
Meşrutiyet 31, 32, 46, 47, 94, 134,
153, 173, 175, 176, 180, 187, 194,
216-219, 226, 231, 241, 248, 261,
391, 402-404, 408, 410
Meşrutiyet devri 247
Mısır 72, 78, 105, 197, 210, 225, 243,
245, 250, 252, 254-256, 258, 263,
269, 285, 359, 370, 371, 409
Mısır pavyonu 135
Mısırlı Mustafa Fâzıl Paşa 161
Mısırlı Said Halim Paşa 46, 99, 163,
168
Mızraklı İlmihal 326
Mizân 217, 349
Midhat Paşa 329, 350
Midillili Hüsameddin 224
Mill, John Stuart 248, 250, 253, 319,
325, 328, 336
Millet Meclisi 187, 388
Millet-i Osmaniye 121
Milli Mücadele 358
Milli Ahrar 113, 116
Milli Kongre 113, 114, 116, 129
Miralay Finlay 178, 179
Miralay Fuad Bey 393
Miralay Maxwel 255
Miralay Sâdık 50, 81, 116, 130, 243
Mister Churchill 105
Mister Eden 212, 213
Mister Philby 240, 241
Mister Ravendal 245
Mister Ryan 44, 194, 239, 241-244
Mister Wilson 196-199, 201, 207
Moda 252
Monaco prensliği 210

Mondros 191
Mondros Mütarekenâmesi 31, 40, 98,
190, 199
Monsieur Aristide Briand 200
Monsieur Clemenceau 74-77, 136, 191
Monsieur Edvaros 283
Monsieur Ohannidis 311
Mormonlar 179
Mr. Gibb 240
Mudanya 313
Muharrerât-ı Siyâsiye (Spencer) 319
Muhiddin Efendi 112
Muhlis Bey 103, 217, 349, 350
Muslihiddin Âdil 112
Mussolini 211-213
Mustafa Âsım Efendi 112, 125
Mustafa Bey (Mâbeyinci Ârif Bey'in
eniştesi) 351
Mustafa Efendi 353
Mustafa Kemal Paşa 51-55, 57, 59, 60,
61, 81, 108, 110, 111, 183, 185,
186, 193, 357, 358, 403, 411, 412
Mustafa Necip 170
Mustafa Sabri Efendi 21, 112, 227,
236, 242, 243, 254, 263, 265, 359
Muzika-i Hümâyun 150
Mühtedî Necib Efendi 283, 301, 333
Mülâzım Ahmed Nazif bkz. Ahmed
Nazif
Mülkiye 295
Mülkiye-i Şâhâne 35, 156, 175, 217,
318
Mûmtaz Efendizâde Reşid Paşa 222
Münci Fikri Bey 162
Münir Paşa 225
Müşir Fuad Paşa 112, 125
Müşir Kâzım Paşa 113
Müşir Nâfiz Paşa 393, 397
Müşir Osman Paşa 112
Müşir Şakir Paşa 112, 331
Müşir Zeki Paşa 215
Mütareke 47, 182
Müteferrika 304, 307-309
Nâdir Bey 340
Naîm 352
Nâil Bey 112

- Nâile Sultan 150
Naima Tarihi 390
 Nâmik Kemal 224, 237, 156, 406
 Nâmi Bey bkz. Ahmed Nâmi Bey
 Napoléon Bonaparte 141, 142
 Napoléon III 77, 142
 Nasrettin Hoca 100
 Nâzım Paşa 163, 168-171, 282, 283,
 287-289, 291, 292, 296, 298, 304,
 300, 301, 303, 305, 319, 323, 330,
 332, 336, 350, 352, 353
 Nazif Efendi 112
 Necid 240
 Necmeddin Sâdık (Sadak) 66, 113
 Nedim 293, 296, 297, 352
 Nerîme 233, 234
 New York 210, 245, 367
 Newton 336
 Nif 126
 Nimet Hanımefendi 225
 Nişantaşı 160, 165
 Niyazi Bey (Resneli) 181
 Nûr-ı Nigâr 36
 Nuri Bey 112, 165, 167, 167
 Nuruosmaniye 33
- Onlar Meclisi 63, 68, 71, 73, 74, 76,
 78, 80, 91, 92, 111, 202, 209
Orhun Âbideleri 47
 Ortaçağ 158, 375
 Ortaköy 40, 86, 134
 Osman Bey 32
 Osman Pehlivan (Tanburacı) 32, 33
 Osmanlı Bankası 219, 229
 Osmanlı Devleti 64, 187, 240
 Osmanlı Hükûmeti 45
 Osmanlı İmparatorluğu 69, 136, 218
 Oxford 213
 Oxford Üniversitesi 192, 200
- Ömer Faruk Efendi 86, 89
 Ömer Fevzi Bey 116, 130
 Ömer Nâci 170
 Ömer Rüşdü Paşa 112
- Paleologlar 306
 Panislamizm 79
- Paris 60, 63, 67, 69, 71, 73, 79, 80, 81,
 96, 118, 119, 132, 135, 136, 140,
 202, 217, 224, 225, 257, 258
 Paris Konferansı 93, 119, 121, 123,
 124, 126
 Paris Sergisi 135
 Pasteur 336, 337
 Paşa İli 113
 Pears School 230
 Pehlivan Kadri Bey 53, 58
 Pembe Çavuş 36
 Pembroke College 240
 Pera Palas 358
 Perikles 191
 Petersburg 113
Peyâm-Sabah 106, 157, 358
 Posta ve Telgraf Nezâreti 40
 Potel et Chateau 70
 Prens Emîr Ali 363
 Prens Napolyon 329
 Proudhon 341
- Quai d'Orsay 73, 202
- Râgıp 383
 Rahmi Bey 175, 176
 Rauf Ahmed Bey 113, 116, 129, 190
 Recâizâde Ekrem Bey 156, 216
 Refi Cevad (Ulunay) 113, 116
 Refik Bey 55, 125, 131
 Refik Hâlid (Karay) 44, 58, 106, 154,
 156, 157, 259, 260
 Reji 338
Representative Government; On Liberty
 bkz. *Hürriyet ve Hükûmeti Temsiliye*
 Reservoir Oteli 140
 Reşad Bey 107, 135
 Reşad Efendi 352, 353
 Reşad Hâlis Bey 68, 79, 80, 91, 132,
 133, 135, 140, 141
 Reşat Paşa 186, 187
 Reşid Âkif 112
 Reşid Bey 165, 166, 172, 352, 353
 Reşid Mümtaz Paşa 163
Rewiew of Rewiews 191
 Rıza Bey 323
 Rıza Paşa 57, 112, 126, 166

Rıza Tevfik 84, 94, 108, 112, 166, 219,
235, 237, 261, 383, 385, 386, 402,
405, 412
Rıza Turgut 400, 406
Riyad 72
Roma 316, 369
Roma İmparatorluğu 211, 316
Romanov Hânedânı 136
Romanya 86
Rousseau, J. J. 248
Röntgen 158
Rukiye Sultan 149
Rumeli 124
Rumelihisarı 308
Rus Muharebesi 286, 313
Rusya 70, 137, 184, 198, 201, 206
Rusya İmparatorluğu 91, 136, 140

Sa'dî-i Şîrâzî 265
Sabah 113
Sabih Şevket 149, 260
Sabiha Cenani Hanım 65
Sadâret dairesi 169, 170
Sadeddin 112
Sadeddin Paşa 394
Sâdık Bey bkz. Miralay Sâdık
Safâ Bey 113
Safâ 373
Said 112, 230, 231, 234, 261, 401
Said Bey 126, 130
Said Halim Paşa 47, 168, 169, 393,
394
Said Molla 56, 57, 185, 195
Said Paşa 159, 160, 161, 165, 169,
172, 175
Saint-Jean de Maurienne 91, 98, 206
Saksonya 34
Salahaddin 112
Salahaddin Bey 116, 128
Salih Paşa 114, 135
Salih Zeki Bey 143, 144, 249
Salika 341, 346
Sami Bey 108-110, 397
Sandanski 177
Saray-ı Hümâyun 186
Sarayburnu 252, 266
Sarıyer 169

Sarkis İsrailiyan Efendi 299
Schopenhauer 344
Sebastiani 64
Selahaddin Bey 40, 41
Selânik 38, 51, 52, 175, 176, 177, 181,
218, 408
Selanikli Mustafa Ârif Bey 43
Selânikli Câvid Bey bkz. Câvid,
Mehmed
Selim I 187
Selim III 64
Selim Efendi 149, 150, 173
Selim Sırrı Bey 31, 134, 219, 226
Selma 232, 261, 262, 401
Serâb-ı Ömrüm (Rıza Tevfik) 233
Serencebey 173, 176
Server Paşa 398
Sèvres Muahedesi 29, 30, 59, 98, 110,
136, 140, 154, 384, 402
Seyyid Abdülkadir Efendi 112
Seyyid Ahmed 373
Seyyid Şerif Cürânî 326
Shakespeare, William 328
Singapur Boğazı 206
Sir Adam Block 75
Sir Eric Drummond 200
Sir Robert Cecil 207
Sir Scawen Blunt 105, 181
Sirkeci 295, 313
Sivas 131
Sofya 51
Spencer, Herbert 70, 75, 248, 295,
319, 325, 327
Stash 162
Stoicisme 306
Suad 245, 246
Sulh ve Selâmet Fırkaları 113
Sultan Aziz 83, 150
Sultan Hamid 31, 32, 46, 61, 82, 86,
100, 133, 142, 149, 150, 153, 158,
166, 173, 187, 195, 215, 216, 220-
222, 225, 226, 240, 247, 304, 359,
386, 388-391, 397, 399
Sultan Mahmud 185
Sultan Mecid 83
Sultan Murad 149
Sultan Mustafa 390

Sultan Osman 390
Sultan Süleyman-ı Kanuni 64
Sultan Vahideddin 29, 31, 32, 36, 49,
73, 83, 91, 97, 110, 142, 183, 186,
188, 213
Sultanahmet 304
Sultanahmet Meydanı 305
Sûr-ı İsrâfil 147
Süleyman Bey 131
Süleyman Nazif 130, 138, 146, 164-167
Süleyman Paşa 112
Süleyman Şefik Paşa 250, 254, 259, 262
Süleymaniye Camii 266
Süveyş 360
Süveyş Kanalı 206

Şaban Efendi 58, 265, 347, 368
Şâkir Paşa bkz. Gürcü Şâkir Paşa
Şam 53, 371, 399
Şapsuh Kabilesi 222
Şapur Çelebi 157, 158
Şark Meselesi 49
Şarkî Rumeli 173
Şarköy 383
Şarkû'l-Ürdün 241, 400
Şefik Esad Bey 163
Şehremîni Cemil Paşa 160
Şehzâde Yusuf İzzeddin Efendi 178
Şemseddin 113
Şemseddin Sami 249
Şeref Sokağı 410
Şerh-i Mevâkîf (Seyyid Şerif Cürcânî)
326
Şerif Ali Haydar Paşa 112
Şerif Nâsır Bey 112
Şevket Bey 160, 172, 175
Şevket Paşa 32
Şevket Turgut 112
Şevki Bey 68, 80
Şeyh Saffet 411
Şeyh Salih 366
Şeyh Şeybah 376, 379
Şeyh Şümeysî 365
Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi 170
Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi 81,
112, 249, 254, 259, 263, 359
Şimendifer İstasyonu 295

Şimendifer Kumpanyası 338
Şinasi 63
Şişli 104
Şişman Reşad Bey 107
Şûrâ-yı Devlet 60, 62, 63, 70, 85, 92,
100, 106, 111
Şûrâ-yı Millî 128, 130
Şûrâ-yı Saltanat 111, 113-115, 119,
128, 131, 132, 135, 140
Şükrü Bey (Maarif Nâzırı) 111, 143-
146, 170, 171
Tahir Kenan 224
Tahtaburun Hanı 219
Taksim 236
Talât Paşa 75, 102-104, 106, 143, 168,
170, 171, 176, 180, 181, 218, 239
Tanin 221, 223
Tanzimat Devri 64
Tarih-i Felsefe (André Lefebvre) 328
Tasvîr-i Efkâr 113, 146, 147
Taşkılla 243
Tavukpazarı 294, 349
Teftazânî 326
Tekâmül-i Din (Turneo) 328
Teosofi Klübü 184
Tepebaşı Bahçesi 245
Territet 82, 83, 86
Teşvikiye 65
Tevfik 112
Tevfik Bey 68, 71, 76, 93, 171, 202,
352
Tevfik Fikret 53, 65, 177, 221, 223,
245, 308
Tevfik Paşa 42, 43, 46, 68, 69, 71, 73,
87, 91, 92, 112, 188, 190, 193-195,
213
Tevfik Paşa kabinesi 199
Tevrat-ı Şerif 260
Tıbbiye Mektebi 202, 350
Tıbbiye-i Askeriye 281, 295
Ticaret Odası 113
Times Nehri 75
Tire 101
Tireli Ali Paşa 101
Titanic 192
Tokatlıyan Otel 184

Topçu Rıza Paşa 62, 131
Tophane 234
Toros 72, 293, 296, 299
Toros Dağları 95
Toros Efendi 300
Toros Kâmi Efendi 296
Toynbee, Arnold 192, 193
Trabzon 113, 116
Trakya 120, 122, 124
Tramvay Şirketi İşletmesi 260, 338
Troçki 137
Tûr-ı Sina 204
Turkish Constitution 329
Tünel 229, 234
Türk Dil Kurumu 47, 395
Türk Halkı 121
Türk Kavmi 121
Türk Meclis-i Mebusânı 329
Türk Milleti 121
Türk Ocağı 410
Türkiye 64, 71, 75, 79, 91, 92, 98-100,
103, 105, 132, 133, 140, 173, 180,
185, 186, 188, 189, 190, 192, 200,
206, 207, 212, 219, 225, 243, 246,
251, 269, 333, 357-359, 389, 407,
411, 412

Umumi Harb bkz. Harb-i Umumi
Umumi Hapishâne 224
Umumi Tarih (H. G. Wels) 203, 209
Umûr-ı Şer'îye Encümeni 223
Urla 101
Usûl-i Siyâset 319, 328
Uşakizade Muammer Bey 101
Uşakizâde Süleyman 224

Ürdün Emîri Abdullah 359, 376
Üsküdar 252
Üstad Ekrem bkz. Recâizâde Ekrem Bey

Vahideddin Efendi bkz. Sultan
Vahideddin
Vak'a-nüvis Abdurrahman Şeref 112
Vakit 113
Valide Hanı 229
Validebağı Köşkü 41
Van 131

Vasfi 112
Vasfi Hoca Efendi 60, 61
Vaucresson 69
Veliahd Mecid Efendi 148
Veliahd Prens Ali 376
Velid 116
Velid Ebûzziya 113
Venedik 279
Venizelos 97, 140, 191
Verdi 329
Versailles 69, 70, 210
Versailles Muahedesi 200
Versailles Sarayı 140
Vice Amiral Calthorpe 119
Victor Emmanuel I 211
Victoria 100
Vilâyât-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-ı
Milliye Cemiyeti 113
Viscount Cecil 200
Viscount Grey of Fallodon 200
Voyvoda Karakolu 348

Wangenheim 180
Wells, H. G. 199, 203
Wilhelm II 97, 180
William Staide 191
Wilson 74, 131, 199, 200, 202-205,
207-210
Wilson Prensipleri 129

Yahya Efendi Dergâhı 134
Yakındoğu 369
Yanboğ 362
Yanya 212
Yemen 72, 364, 399
Yeni Gazete 113
Yeni Gün 92
Yeni Sabah 216, 383, 385, 387, 392,
396, 398, 399
Yeni Zelanda 210
Yeniköy 46, 47, 168
Yıldız 41, 92, 111, 134
Yıldız Sarayı 111, 114, 134, 187
Yugoslavya 207, 208
Yunan Muharebesi 153, 396
Yunan Ordusu 59, 60, 98
Yunan-ı Kadim 407

Yunanistan 98, 121, 140, 207, 208,
212, 269

*Yunanistan'da ve Türkiye'de Garb
Meselesi* (A. Toynbee) 192

Yunus Nâdi 92, 146, 147, 403

Yusuf Akçura 143, 409

Yusuf İzzeddin Efendi 36

Yusuf Ziya 113

Yusuf Ziya Bey 129

Zaman 146

Zamboanga 178

Zaptiye Nezâreti 279, 281-283, 285,

286, 297, 304, 309, 310, 314, 318,
319, 339, 350, 354

Zehirzâde Ahmed Paşa 351

Zeki Paşa 216

Zeki Paşa Apartmanı 227, 235, 238

Zemzem 374-378

Zeynelâbidin Efendi 48, 55, 112, 227,
237, 250, 254, 259, 268, 364

Zeytinburnu Fabrikası 103

Ziya Faik Bey 281-283, 297, 298, 313,
317, 318, 333, 336

Ziya Paşa 284

Zola, Emile 279



Album

دولت به بر فرانسه یوز بانی (la Democratie) وای
نه کیده جگه کوفی ده، انچه بر گونه اوله (اونلر مجله
سیرلندم و توفیه یاشاده مجلسه ده حاضر بولونلر و عی
اونلر بدم که: [باشا حضرتلری، سر ~~مجلسه~~ بومهم وظه
مقراتی وار و بزرگری معیت دولتکزه شهادتی اوا
تقییه ایتدیله. هابوکه ذات ساینکزه شهادتی اوا
قدنه ماعدا، هانکی کوله مجلسه حاضر بولونلر جغنی
کورمویکن. بواشده مسئولیت مشترکه فرجه به بلاسه
شعوی یازمسه اولدوغلر. رایوری او قونوب رسماً
فر لازم طیار، اوطاز ~~مجلسه~~ یاریه مجلسه بولونلر و
رای آیا به دیره دم، طور دم. توفیه یاشا، رسماً بواشده
ایله انگلزه آراسنده تورکیا سیاسته تقاضا ایدیه ایستلرده
اختلافی هو قد بیری یوزده عیقمسه و بویوزده ایکی دولت
حتی بزه فرانسه نک و فرانسه لرن تو جهنی قازاندیر معه خصوص
لیت کوشته نه مشهور ادیب موسیو (بی به رلوفی) ~~دولت~~
خاصه آرا ایله قرار ویریلشده *Diplome d'Hon*
انک رئیس ایستد.



II. Meşrutiyet'in ilân edildiği yıl.
Edirne mebusu (1908).

[illegible]

کتابخانه مجلس شورای اسلامی
کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران

کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران
کتابخانه مجلس شورای اسلامی



Faculté Impériale de Médecine de Constantinople

Diplome de Docteur en Médecine et en Chirurgie de l'Ecole Médicale Civile

[illegible]

*Le Directeur de la Faculté Impériale de
Médecine et des Sciences Médicales*

Presented to the Congress

1891
 1892
 1893
 1894
 1895
 1896
 1897
 1898
 1899
 1900
 1901
 1902
 1903
 1904
 1905
 1906
 1907
 1908
 1909
 1910
 1911
 1912
 1913
 1914
 1915
 1916
 1917
 1918
 1919
 1920
 1921
 1922
 1923
 1924
 1925
 1926
 1927
 1928
 1929
 1930
 1931
 1932
 1933
 1934
 1935
 1936
 1937
 1938
 1939
 1940
 1941
 1942
 1943
 1944
 1945
 1946
 1947
 1948
 1949
 1950
 1951
 1952
 1953
 1954
 1955
 1956
 1957
 1958
 1959
 1960
 1961
 1962
 1963
 1964
 1965
 1966
 1967
 1968
 1969
 1970
 1971
 1972
 1973
 1974
 1975
 1976
 1977
 1978
 1979
 1980
 1981
 1982
 1983
 1984
 1985
 1986
 1987
 1988
 1989
 1990
 1991
 1992
 1993
 1994
 1995
 1996
 1997
 1998
 1999
 2000
 2001
 2002
 2003
 2004
 2005
 2006
 2007
 2008
 2009
 2010
 2011
 2012
 2013
 2014
 2015
 2016
 2017
 2018
 2019
 2020
 2021
 2022
 2023
 2024
 2025
 2026
 2027
 2028
 2029
 2030
 2031
 2032
 2033
 2034
 2035
 2036
 2037
 2038
 2039
 2040
 2041
 2042
 2043
 2044
 2045
 2046
 2047
 2048
 2049
 2050
 2051
 2052
 2053
 2054
 2055
 2056
 2057
 2058
 2059
 2060
 2061
 2062
 2063
 2064
 2065
 2066
 2067
 2068
 2069
 2070
 2071
 2072
 2073
 2074
 2075
 2076
 2077
 2078
 2079
 2080
 2081
 2082
 2083
 2084
 2085
 2086
 2087
 2088
 2089
 2090
 2091
 2092
 2093
 2094
 2095
 2096
 2097
 2098
 2099
 2100
 2101
 2102
 2103
 2104
 2105
 2106
 2107
 2108
 2109
 2110
 2111
 2112
 2113
 2114
 2115
 2116
 2117
 2118
 2119
 2120
 2121
 2122
 2123
 2124
 2125
 2126
 2127
 2128
 2129
 2130
 2131
 2132
 2133
 2134
 2135
 2136
 2137
 2138
 2139
 2140
 2141
 2142
 2143
 2144
 2145
 2146
 2147
 2148
 2149
 2150
 2151
 2152
 2153
 2154
 2155
 2156
 2157
 2158
 2159
 2160
 2161
 2162
 2163
 2164
 2165
 2166
 2167
 2168
 2169
 2170
 2171
 2172
 2173
 2174
 2175
 2176
 2177
 2178
 2179
 2180
 2181
 2182
 2183
 2184
 2185
 2186
 2187
 2188
 2189
 2190
 2191
 2192
 2193
 2194
 2195
 2196
 2197
 2198
 2199
 2200
 2201
 2202
 2203
 2204
 2205
 2206
 2207
 2208
 2209
 2210
 2211
 2212
 2213
 2214
 2215
 2216
 2217
 2218
 2219
 2220
 2221
 2222
 2223
 2224
 2225
 2226
 2227
 2228
 2229
 2230
 2231
 2232
 2233
 2234
 2235
 2236
 2237
 2238
 2239
 2240
 2241
 2242
 2243
 2244
 2245
 2246
 2247
 2248
 2249
 2250
 2251
 2252
 2253
 2254
 2255
 2256
 2257
 2258
 2259
 2260
 2261
 2262
 2263
 2264
 2265
 2266
 2267
 2268
 2269
 2270
 2271
 2272
 2273
 2274
 2275
 2276
 2277
 2278
 2279
 2280
 2281
 2282
 2283
 2284
 2285
 2286
 2287
 2288
 2289
 2290
 2291
 2292
 2293
 2294
 2295
 2296
 2297
 2298
 2299
 2300
 2301
 2302
 2303
 2304
 2305
 2306
 2307
 2308
 2309
 2310
 2311
 2312
 2313
 2314
 2315
 2316
 2317
 2318
 2319
 2320
 2321
 2322
 2323
 2324
 2325
 2326
 2327
 2328
 2329
 2330
 2331
 2332
 2333
 2334
 2335
 2336
 2337
 2338
 2339
 2340
 2341
 2342
 2343
 2344
 2345

17. Dr. K. K. K.

James R. [unclear]



*Mekteb-i Tıbbiye
talebesi iken (1895).*

Mekteb-i Tıbbiye diploması (1897).



II. Meşrutiyet'in ilân edildiği günlerde Selim Sırrı (Tarcan) ile İstanbul'un âsâyişini sağlamakla görevliken.

محترم قارئین

آوردن : بسیار بد و بایسته خوارند عدلیه و انصاف
چهار دیکتاتور و حق حقیقت قانونی و انصاف
که الله جانده می

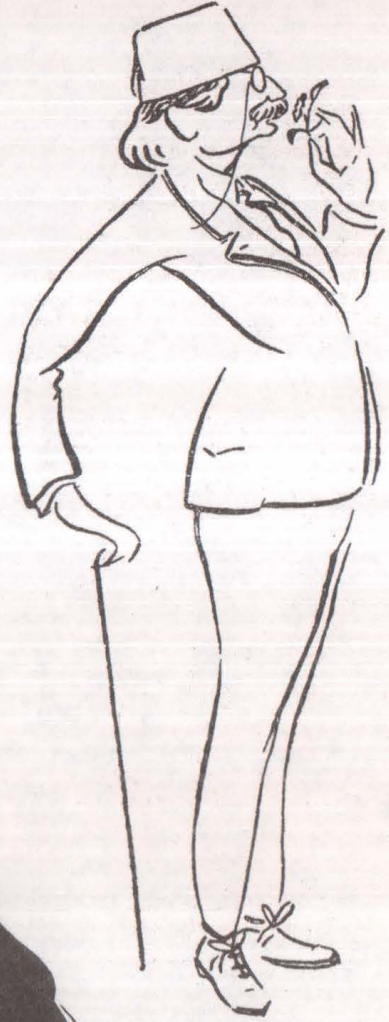

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله الذي هدانا لهذا هذا كنا لنهتدي لولا أن هدانا الله
والحمد لله رب العالمين
هذا كتاب من كتب المكتبة العامة لمدينة دمشق
التي تأسست في سنة ١٢٨٠ هـ الموافق ١٨٦٤ م
على يد صاحبها المرحوم الشيخ محمد علي باشا
وكانت من أهم مكتبات الدولة العثمانية
في بلاد الشام
تمت
سنة ١٣٥٠ هـ

دوفنور رضا نوبی
ادرنه مبعوث

Dr. Rıza Tevfik

Kadıköy

Kartvizitleri.



Çeşitli karikatürleri.



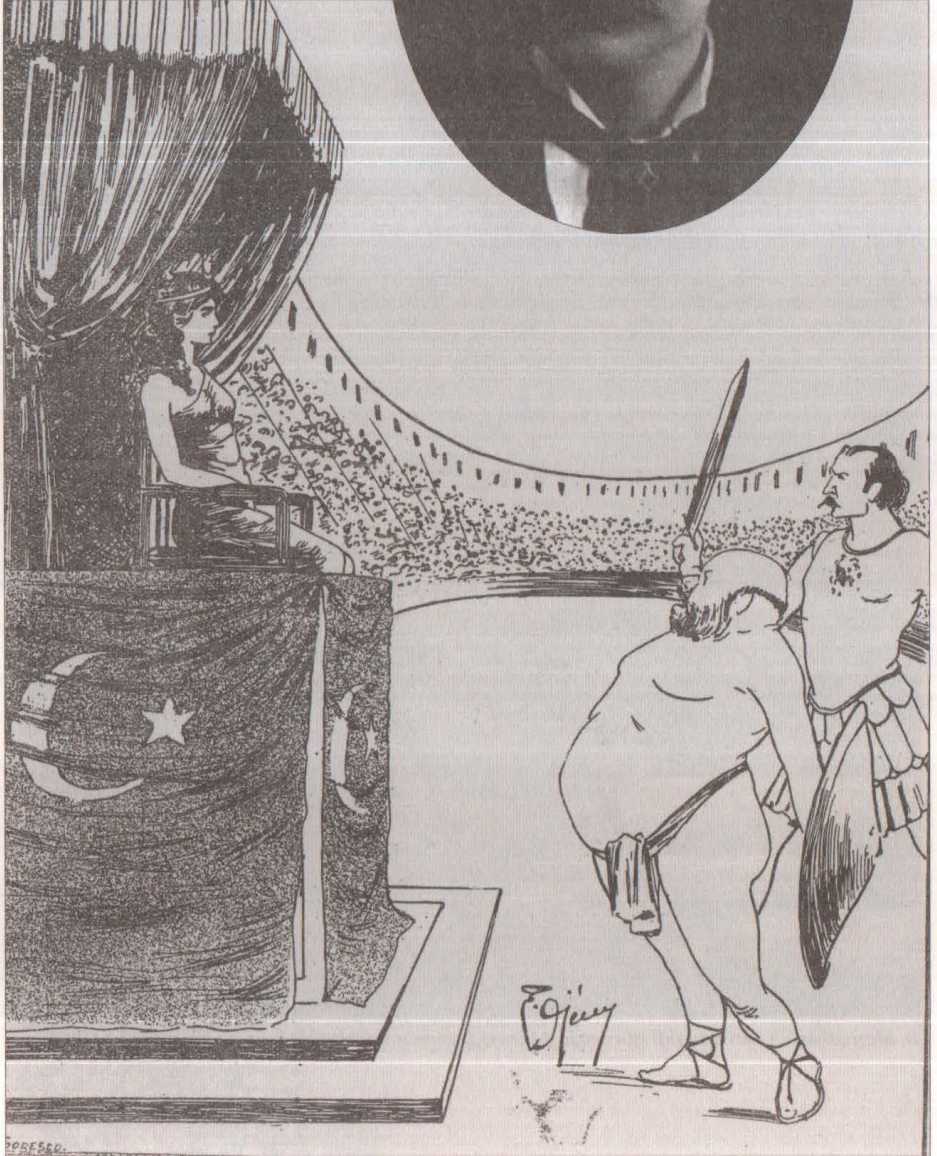
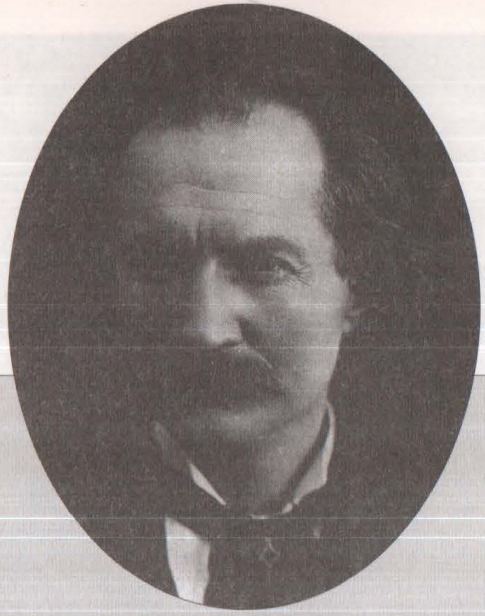
Edirne mebusu.

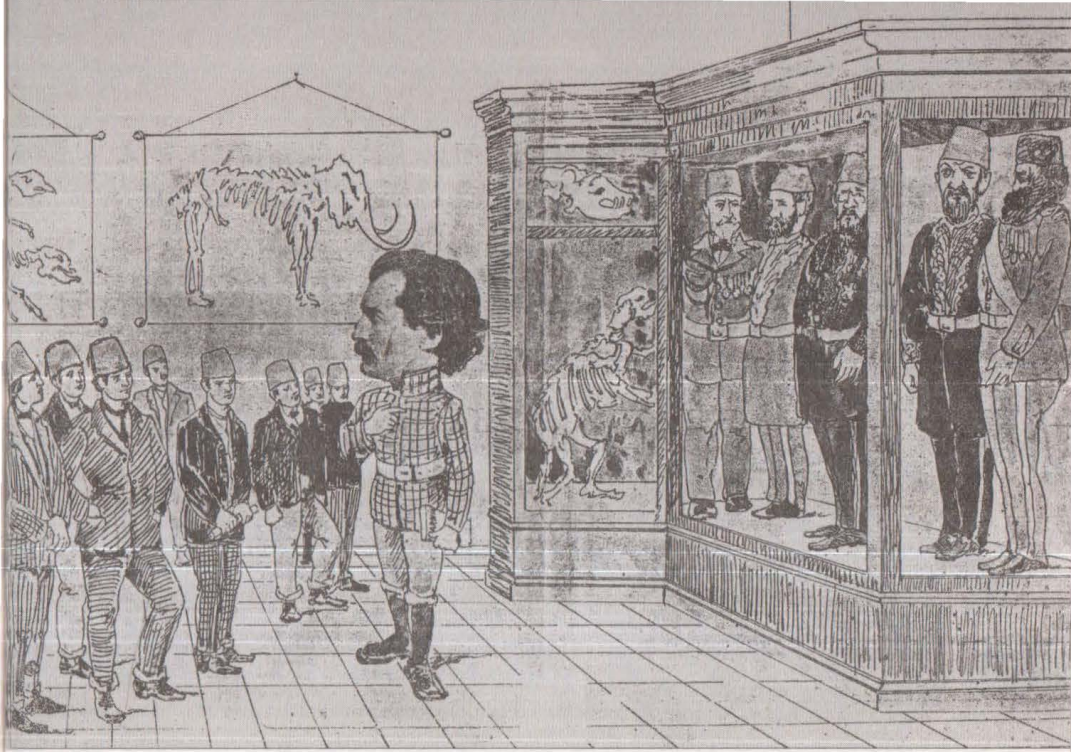




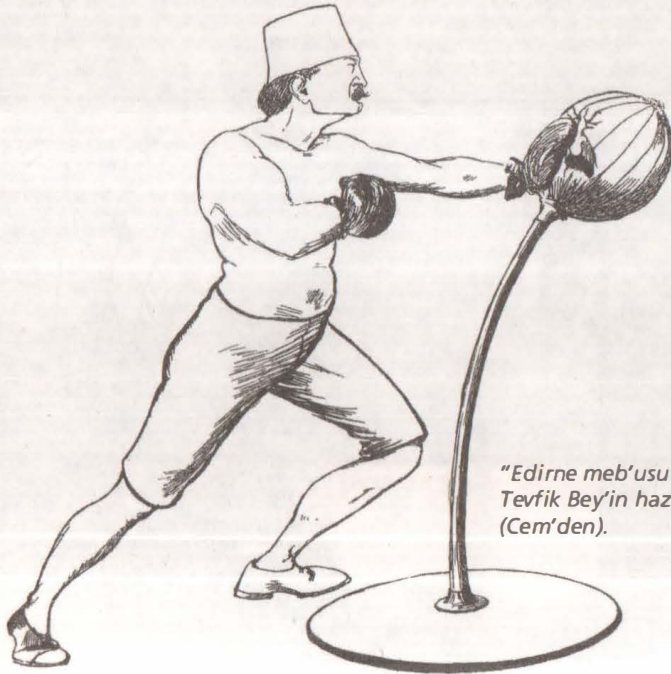
II. Meşrutiyet'in ilân edildiği günlerde Ahmed Samim'e imzaladığı bir fotoğrafı (1324-1908).

"Uğrunda ifnâ-yı hayat
edeceklerin selâmını
kabul et!" (Cem'den).





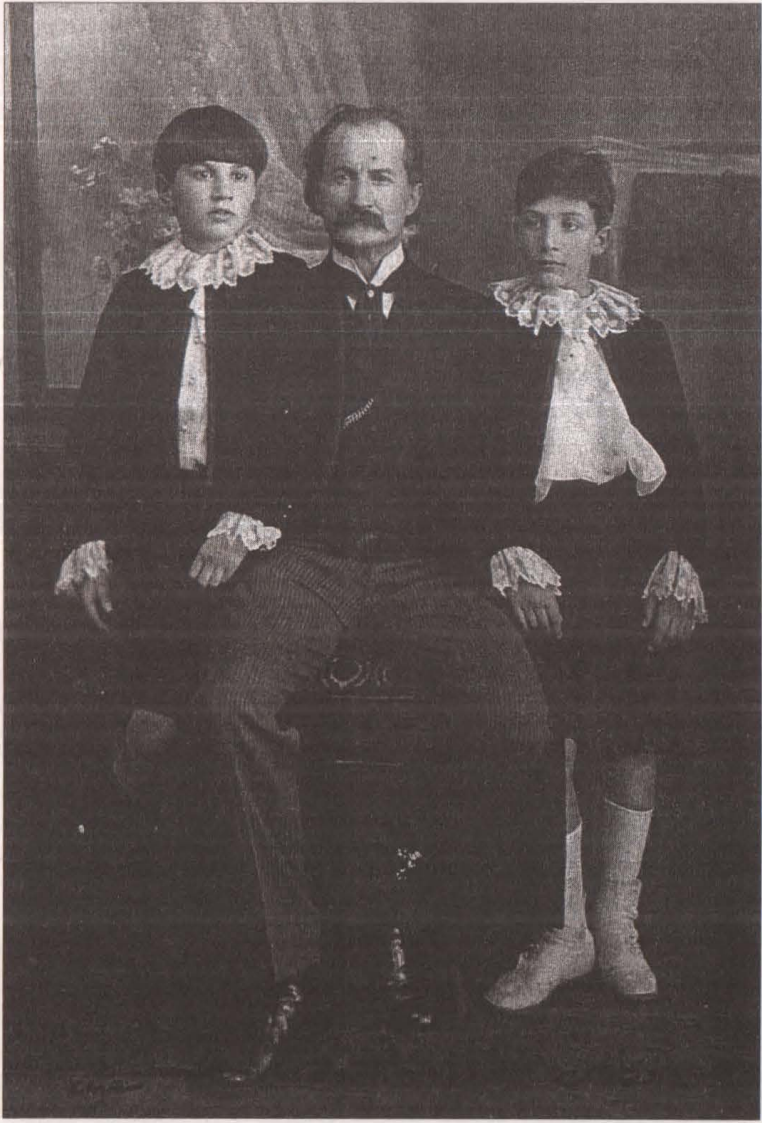
"Feylesof Doktor Rıza Tevfik Bey'in Tarih-i Tabii Dersi" (Kalem'den).



"Edirne meb'usu Rıza Tevfik Bey'in hazırlıkları" (Cem'den).

Kızları Suad, Selma,
Münise ve büyük oğlu
Said ile (1905).





25 Şubat (1334) 1918'de çocukları Said ve Nazif ile.



The Lord Mayor of Manchester
(Alderman Edward Holt)
requests the pleasure of the Company of
Dr Riza Tewfik Bey
at Dinner
in the Town Hall, on Tuesday the 27th July 1909,
at 7.15 o'clock,
upon the occasion of the visit to Manchester
of Delegates from the Imperial Ottoman Parliament.

Town Hall,
Manchester

An early answer
will be obliged.

Osmanlı parlamento heyetiyle Londra'yı ziyaretinde bir davetname (1909).

No 725		No 725	
The Mediterranean Steam Ship Cy.		The Mediterranean Steam Ship Cy.	
COSTI XYDIA & SON		COSTI XYDIA & SON	
Managing Agents		Managing Agents	
2 nd CLASS		2 CLASS	
Agency	CONSTANTINOPLE	Agency	CONSTANTINOPLE
Hypothecation		Hypothecation	
Steamship	Egypt	Steamship	Egypt
Arrival		Arrival	
Voyage No	1	Voyage	1
Departure		Departure	
Passenger's Name	Riza Tewfik Bey	Passenger's Name	Riza Tewfik Bey
Original Embarkation		Original Embarkation	
Number of passengers	1	Number of passengers	1
Agency's Embarkation		Agency's Embarkation	
Destination	Manchester	Destination	Manchester
Hypothecation		Hypothecation	
Rate of passage	P 10	Rate of passage	P 10
Food & baggage	30	Food & baggage	30
Excess luggage		Excess luggage	
192		192	
7 NOV 1909		7 NOV 1909	
CONSTANTINOPLE		CONSTANTINOPLE	
THE MEDITERRANEAN STEAM SHIP CO.		THE MEDITERRANEAN STEAM SHIP CO.	
CONSTANTINOPLE		CONSTANTINOPLE	
To be sent to the Head Office		To be sent to the Head Office	
Attestation		Attestation	

Mısır'a giderken bindiği
Egypt vapuruna ait bilet
(Kasım 1922).

Şirket-i Hayriye ile
Osmanlı Demiryolu
Şirketi'ne ait pasolar.

CHÉMIN DE FER OTOMAN
D'ANATOLIE
CARTE DE LIBRE PARCOURS

N° 1919

I. Classe

Parcours Réseau
pour M. le Dr. Rıza Tevfik Bey

Ministre de l'Instruction Publique

valable jusqu'au 31 Décembre 1919

Signature du Titulaire

Le Directeur Général

La présente carte doit être présentée à toute réquisition du personnel de la Société

BY ABEL KRAVETZKY HANS

خبریه شرکت

مدت

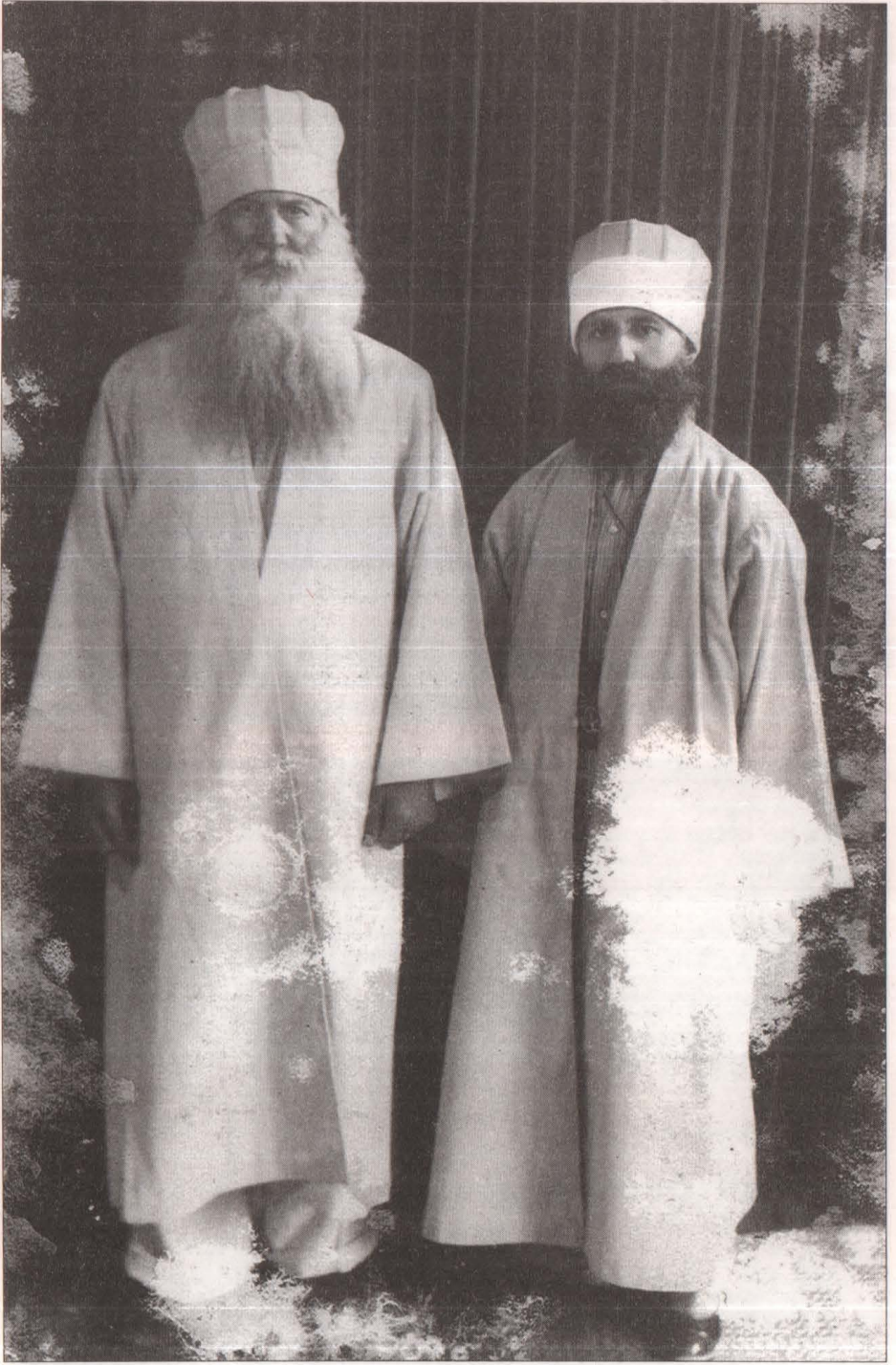
تاریخ

نومرو

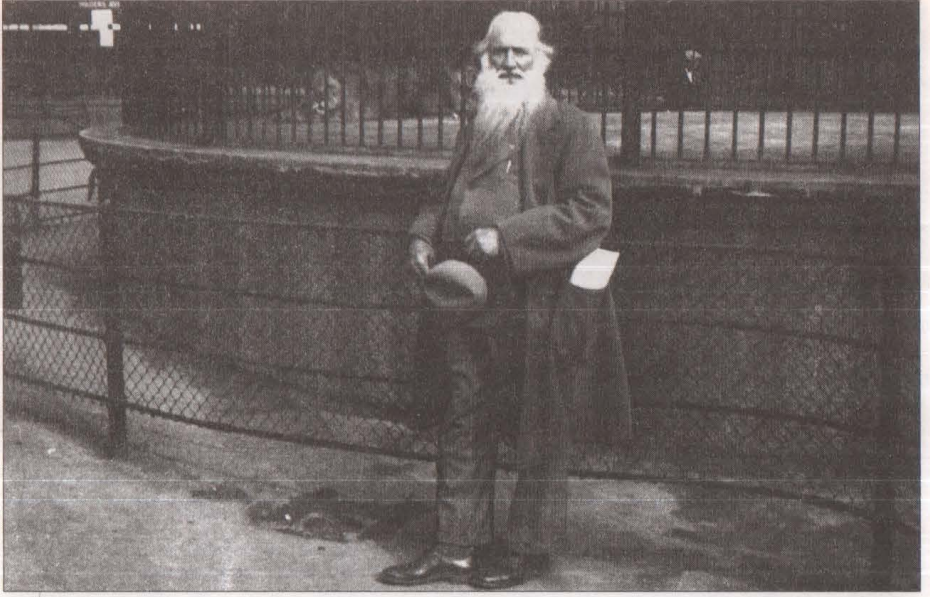
۵۹

شرکت خبریه واپورلریله موافق اولم رجه بلا اجرت آمدشد
ایتمکه حامی بولان سولتانه خاتومه واقف جعفری
واپورلره دخول و خروجده اسکله مامورلریته ابراز مجبوریتمو.

مطبعة درنسیان — استانبول



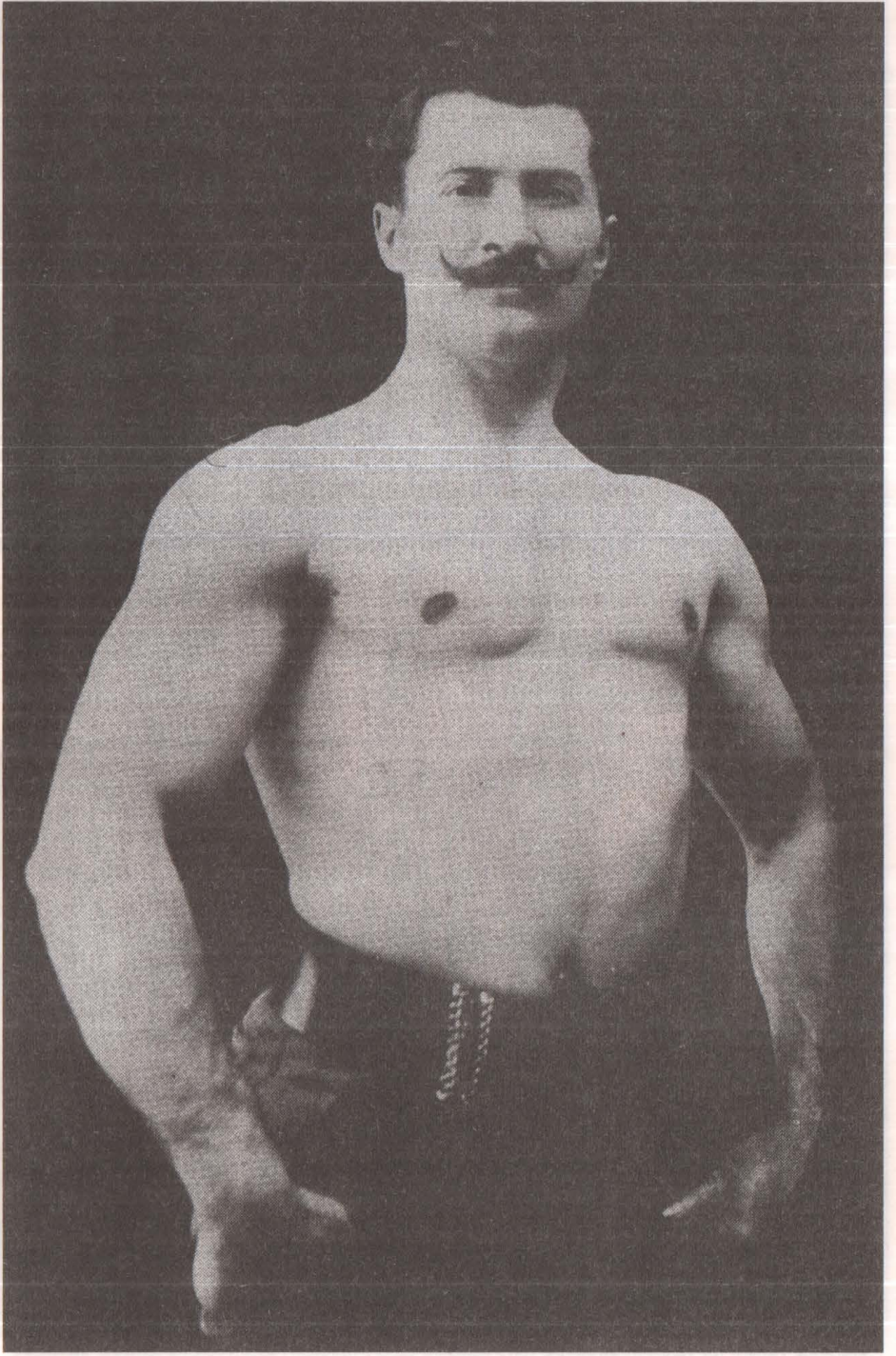
Mısır'da Kahire Kasr'ül-ayn Dergâhı Şeyhi Ahmed Sırrı Baba ile (1922).



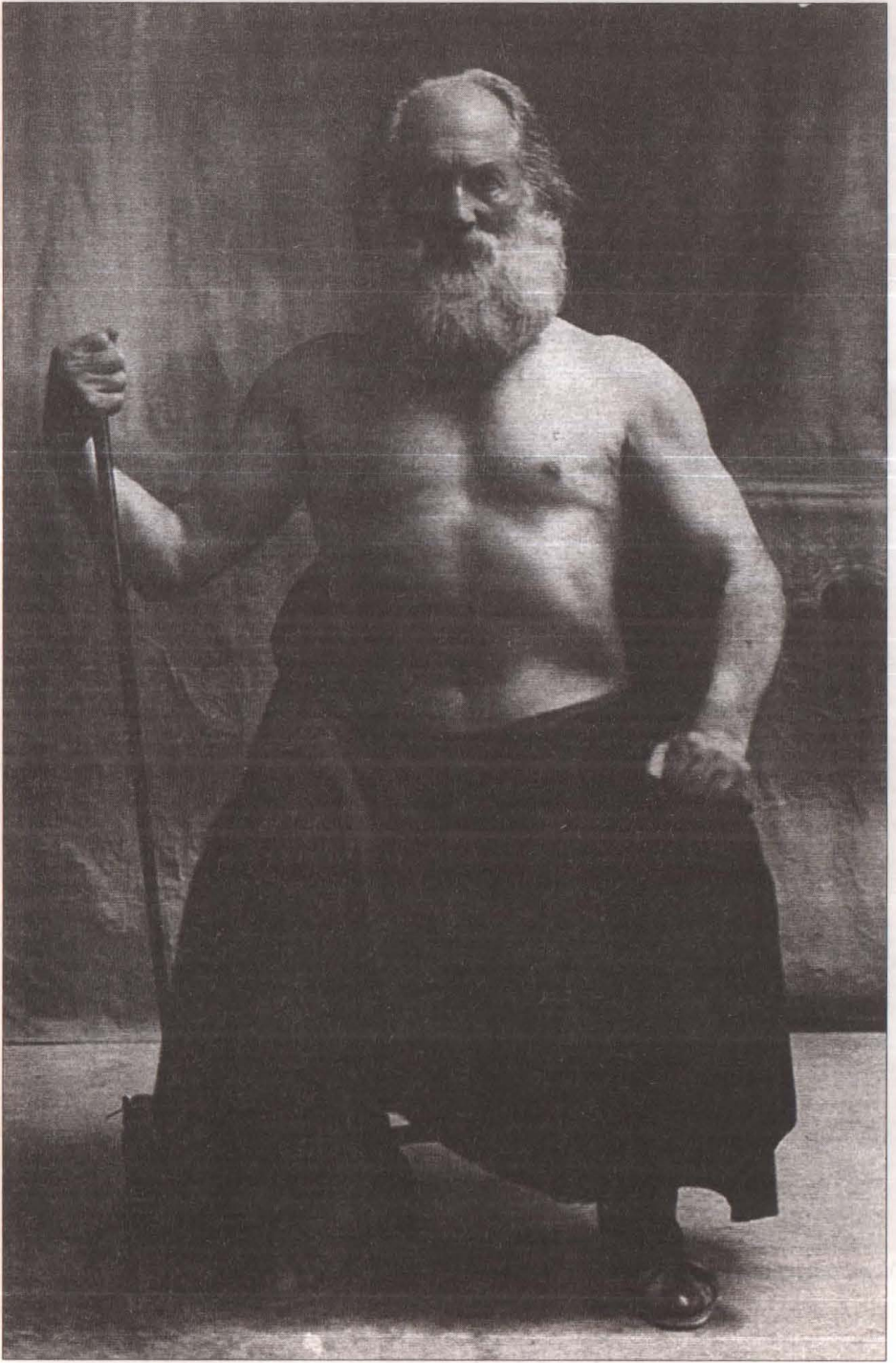
New York, 1928.



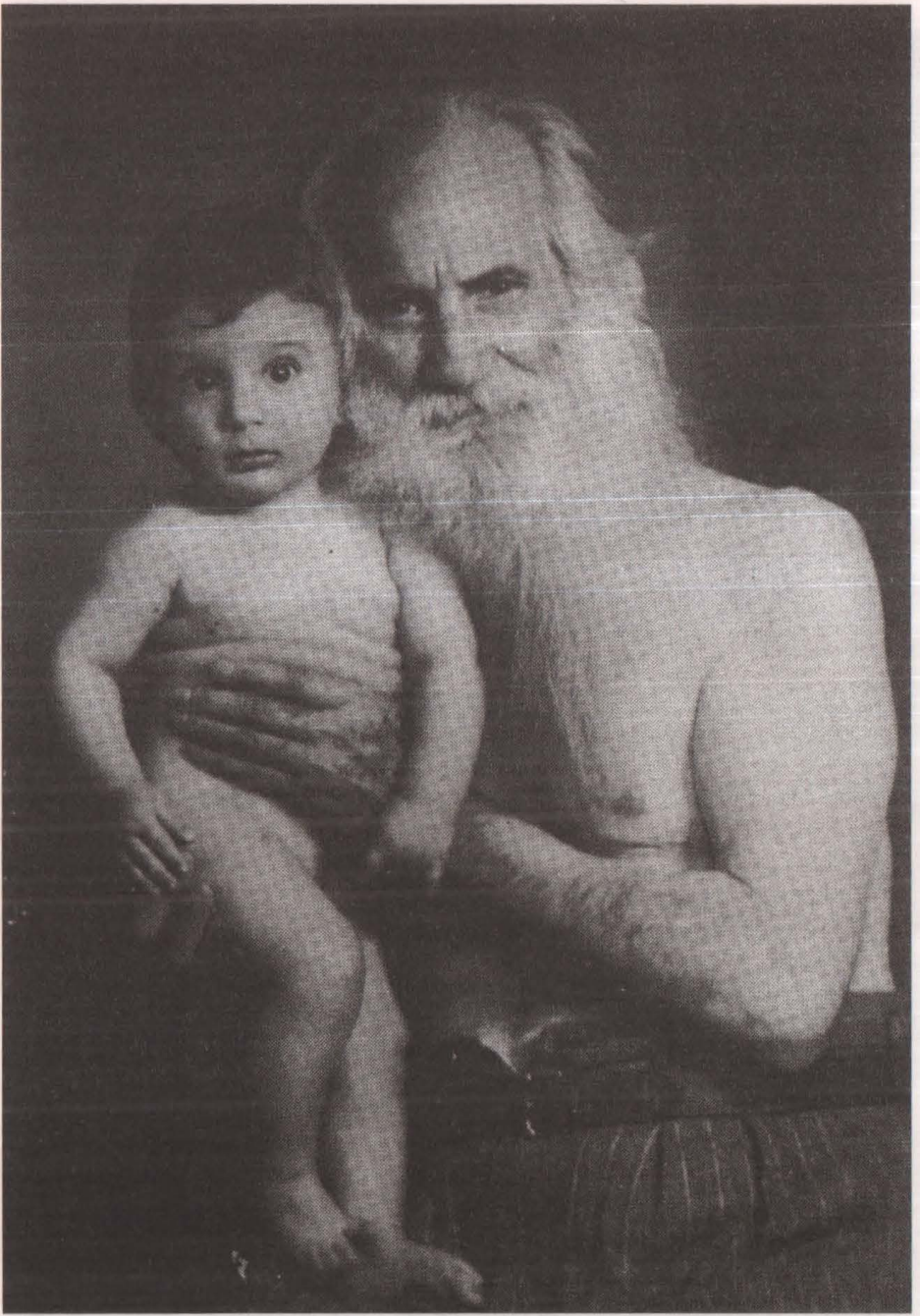
Neyzen Tefik ile 1940'lı yıllar.



Gençlik yıllarında Rıza Tevfik.



Lübnan, Cünye (1930'lu yıllar).



Ölümünden bir yıl önce, torunu Ahmet ile (Nazif Bölükbaşı'nın oğlu).



Rıza Tevfik, yakın tarihimizin en ilginç kişiliklerinden biridir. II. Meşrutiyet devrinde sivrilmiş bir politika adamı, şair ve filozoftur. II. Meşrutiyet'in ilan edildiği günlerde İstanbul halkına günlerce hürriyet hakkında nutuklar atmış, İttihad ve Terakki Fırkası'nın Edirne mebusu olarak Meclis'e girmişti. Pervasız hareketleri ve görüş ayrılıkları yüzünden bir süre sonra parti ve partili arkadaşlarıyla yolları ayrıldı. 1912'de Meclis-i Mebusan'ın feshinden sonra politikadan uzaklaştı. 1918'de, Tevfik Paşa kabinesinde Maarif Nazırı sıfatıyla yeniden politikaya döndü. Damat Ferid Paşa kabinesinde iki defa Şûra-yı Devlet reisliği yaptı. Osmanlı Devleti'ni fiilen ortadan kaldıran Sevr Antlaşması'nı imzalayan heyette yer aldı. Milli Mücadele'yi yürüten kadrolarla görüş ayrılıkları yüzünden bu mücadeleye muhalif bir tavır takındı. Arkadaşı Ali Kemal'in trajik ölümünden sonra 1922 Kasımı'nda Türkiye'den ayrıldı. Sevr'i imzalamış oluşu, 1924'te "150'likler" listesine dahil edilmesinde rol oynadı. Elinizdeki kitapta Rıza Tevfik, başta Sevr olmak üzere II. Abdülhamid, II. Meşrutiyet ve Mütareke dönemlerinde içinde yaşadığı, doğrudan ya da dolaylı olarak karıştığı siyasi nitelikli olayları anlatıyor. Yazarın yer yer bizzat kendisiyle, 80 yıllık hayatıyla, doğru veya yanlış yaptıklarıyla, yapamadıklarıyla bir tür hesaplaşması niteliğindeki bu hatırat, çok büyük eksik gedikler ve çarpıtmalarla malul yakın tarihimiz için önemli bir "birinci elden" belgedir.



İLETİŞİM 198

ANI

9

ISBN-13: 978-975-05-0563-8



9 789750 505638